

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

KANT.

ÉLETE, FEJLŐDÉSE ÉS PHILOSOPHIÁJA.

ÍRTA

ALEXANDER BERNÁT.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST

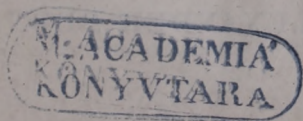
1881.

KANT.

ÉLETE, FEJLŐDÉSE ÉS PHILOSOPHIÁJA.

ÍRTA

ALEXANDER BERNÁT.

P_h
9

KANT.

ÉLETE, FEJLŐDÉSE ÉS PHILOSOPHIÁJA.

ÍRTA

ALEXANDER BERNÁT.

ELSŐ KÖTET.

KANT IMMANUEL ARCZKÉPÉVEL.

BUDAPEST, 1881.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.)

152918

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

R
1977

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

Harmadik cyklus, 1881—83.

Első sorozat. Történelem.

Goldziher Ignác: *Az iszlám.* (Eredeti.) Egy kötet.

Ranke Leopold: *Die röm. Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im XVI. und XVII. Jahrhundert.* (A római pápák, egyházuk és államuk a XVI. és XVII. században.) Fordítja LEHR ALBERT. Három kötet.

Symonds: *Renaissance in Italy.* (A renaissance Olaszországban.) Fordítja PULSZKY KÁROLY. Három kötet.

Thierry Amédée: *Tableau de l'Empire romain depuis la fondation de Rome jusqu'à la fin du gouvernement impérial en Occident.* (A római birodalom története Róma alapításától a nyugot-római császárság végéig.) Fordítja CSIKY KÁLMÁN. Egy kötet.

Második sorozat. Irodalom.

Alexander Bernát: *Kant.* (Eredeti.) Két kötet.

Beöthy Zsolt: *A szapprozai elbeszélés a régi magyar irodalomban.* (A Kisfaludy-Társaság pályázatán jutalmat nyert munka.) Egy kötet.

Gyulai Pál: *Petőfi életrajza.* (Eredeti.) Egy kötet.

Szász Károly: *A világirodalom époszai.* (Eredeti.) Két kötet.

Taine H. A.: *Az angol irodalom története.* Fordítja CSIKY GERGELY. Négy kötet.

Harmadik sorozat. Jog- és államtudomány.

Laveleye Emile: *Les formes du gouvernement dans les sociétés modernes.* (A kormányzás formái a modern társadalomban.) Fordítja TÓTH LÖRINCZ. Egy kötet.

Mayr Georg: *Die Gesetzmässigkeit im Gesellschaftsleben.* (Törvénytudomány a társadalmi életben.) Fordítja KÖRÖSI JÓZSEF. Egy kötet.

Taine H. A.: *Les Origines de la France contemporaine.* (A modern Franciaország eredete.) Fordítja dr. TOLDY LÁSZLÓ. Két kötet.

Cliffe Leslie, Bagehot, Giffen munkáiból: *Angol közgazdasági és pénzügyi tanulmányok.* Fordítják GYÖRGY ENDRE és FÖLDES BÉLA. Egy kötet.

Az új, mívelt államok alkotmányainak ismertetése. (Eredeti.) Egy kötet.

A könyvkiadó vállalat első sorozatából évenként *nyolczvan* ív, a másodikból *hatvan* ív, a harmadikból szintén *hatvan* ív, angol díszkötésben fog 20—30 íves kötetekben megjelenni.

Az első sorozat egy évfolyamának ára *négy*, a második és harmadiké *három-három* forint. Ezen kívül az angol vászonkötésért kötetenként 40 krajczár számíttatik.

Egy-egy évfolyam aláírási ára vagy előre bérmentve küldendő, vagy minden évfolyam első kötetének átvételekor postai utánvétellel fizetendő.

Az aláírás egy sorozatra is elfogadtatik, de három évre kötelező.

A jelen, harmadik cyklus pártolói az előbbi két cyklusban megjelent minden munkát egyenként az eredeti előfizetési áron (kötetenként 1 frt 90 kron) szerezhetik meg; ezek a következők:

Történelmi sorozat:

- Macaulay:** *Anglia története* II. Jakab trónralépte óta. Angolból fordította CSENERGY ANTAL és ZICHY ANTAL. Második átnézett kiadás. Hat kötetben. (Teljes.) Diszkötésben.
- Carlyle T.** *A francia forradalom.* Angolból fordította BARÁTH FERENCZ. Három kötetben. (Teljes.) Diszkötésben.
- Curtius E.** *A görögök története.* Németből fordították többen. Hat kötetben. (Teljes.) Diszkötésben.
- Hunfalvy P.** *Magyarország ethnografiája.* Egy köt. (Teljes.) Diszkötésben

Irodalmi sorozat:

- Göthe** *lyrai költeményei.* Fordította SZÁSZ KÁROLY. Két kötet egybekötve. (Teljes.) Elfogyott.
- Nisard D.** *Tanulmányok a renaissance és a reformáció korából.* Fordította VAJDA JÁNOS. Egy kötet. (Teljes.) Elfogyott.
- Müller M.** *Ujabb felolvasásai a nyelvtudományról.* Németből fordította dr. SIMONYI ZSIGMOND. Egy kötet. (Teljes.) Diszkötésben.
- Boissier.** *Cicero és barátjai.* Francziából fordította dr. CSIKY KÁLMÁN. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Lewes.** *A philosophia története* Thalestől Comteig. Angolból fordította dr. BANÓCZI JÓZSEF. Három kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Nisard.** *A francia irodalom története.* Francziából ford. SZÁSZ KÁROLY. Négy kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Arany János** *prózaí dolgozatai.* Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)

Jog- és államtudományi sorozat:

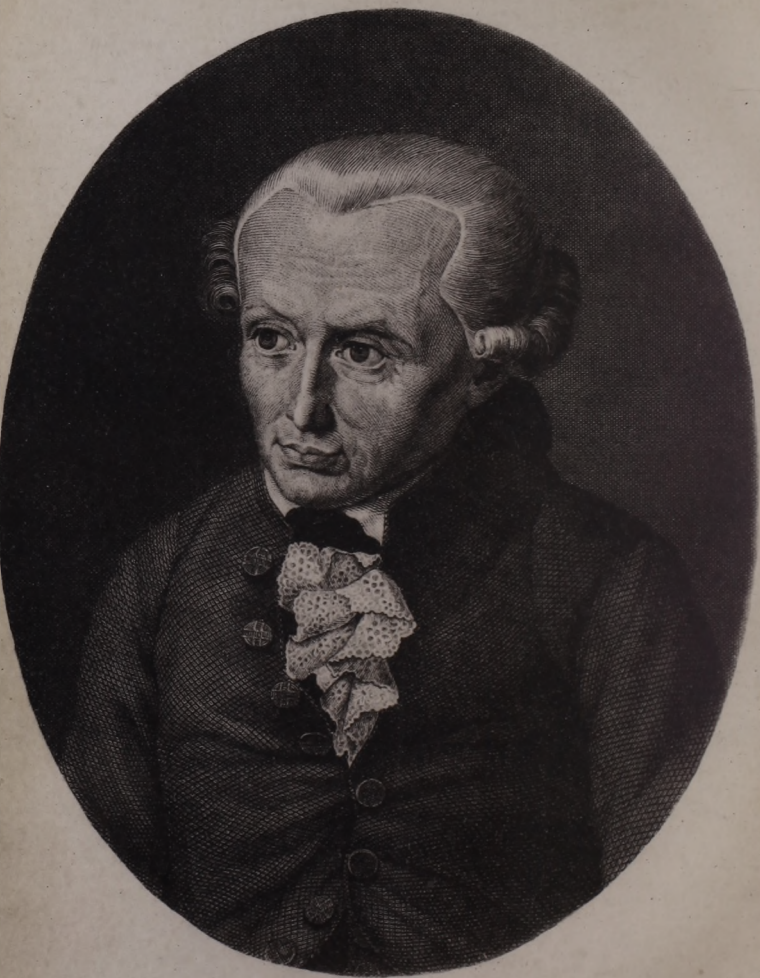
- Bluntschli J. C.** *Az általános államjog és a politika története* a tizenhatodik század óta a jelenkorig. Németből fordította dr. ACSÁDY IGNÁ CZ. Két kötetben. (Teljes.) Elfogyott. A II. kötet külön még kapható.
- Gneist R.** *A jogi állam.* Németből fordította dr. TAKÁCS LAJOS. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Maine Sumner H.** *A jog őskora,* összeköttetése a társadalom alakulásának történetével s viszonya az ujkori eszmékhez. Angolból fordította dr. PULSZKY ÁGOST. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Todd.** *Az angol parlamenti kormányrendszer fejlődése és állása.* Angolból fordította dr. DAPSY LÁSZLÓ. Három kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Carrara.** *A büntetőjog tudományos programja.* Olaszból fordít. BEKSICS GUSZTÁV. Két kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)
- Pauler Tivadar.** *Adalékok a magyar jogtudomány történetéhez.* Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.)
- Leroy-Beaulieu.** *Pénzügytan.* Francziából fordította dr. LÁNG LAJOS. Négy kötetben. Diszkötésben. (Teljes.)

A pártoló tagok kedvezményi áron megszerezhetik:

- Bánóczi J.** *Révai Miklós élete és munkái.* Jutalmazott pályamű. Egy kötet. Diszkötésben. (Teljes.) 1 frt 80 kr.
- Pauler Gy.** *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése.* 1664–1671. Két kötetben. Diszkötésben. (Teljes.) 3 frt 50 kr.
- Kállay B.** *A szerbek története.* I-ső kötet. Diszkötésben. 2 frt 40 kr.
- Lewes G. H.** *Goethe élete.* Fordította SZÁSZ KÁROLY. Két kötetben. Diszkötésben. 3 frt 80 kr.

Az Akadémia, midőn jelen vállalatára a hazai közönség figyelmét ismét felhívja, teljes bizalommal reméli, hogy az a nemzeti művelődés érdekében, méltánylás- és pártolással fog találkozni.

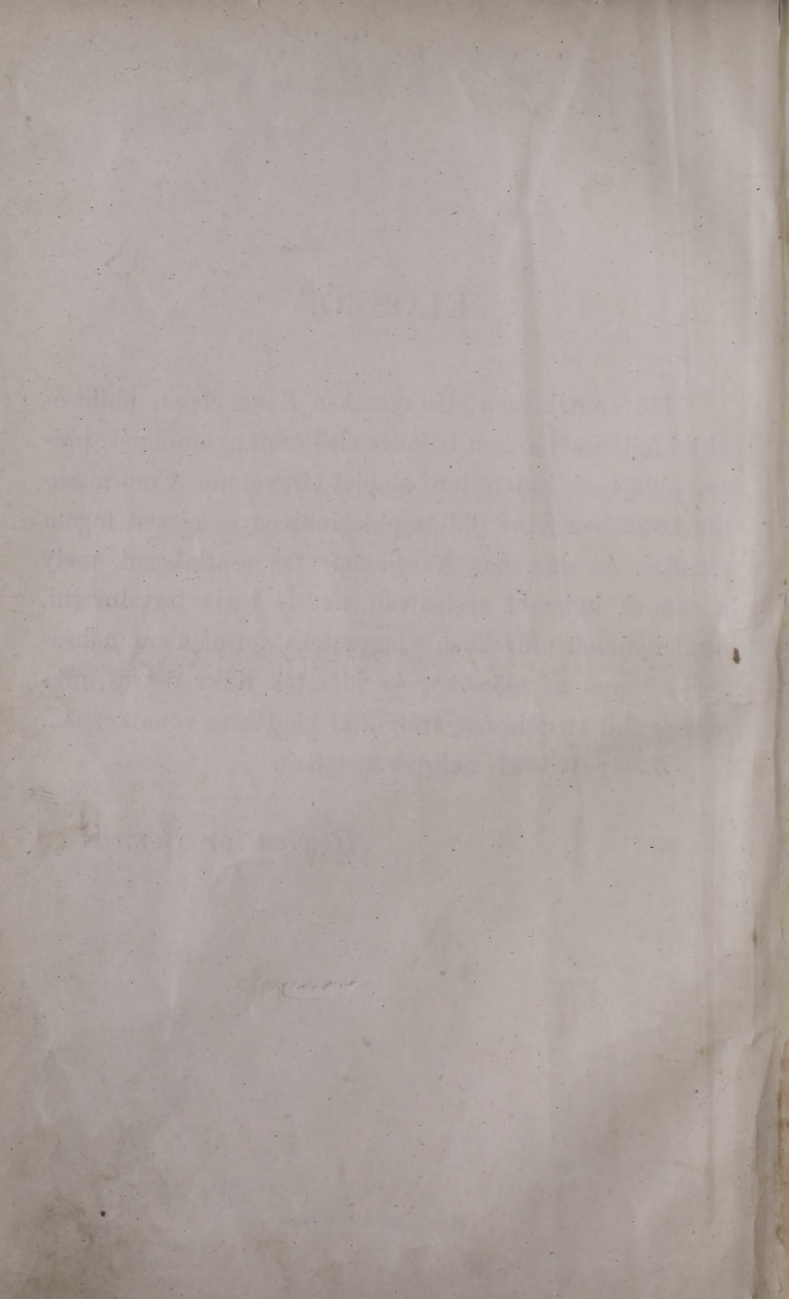
Immanuel Kant

ELŐSZÓ.

Művemnek ezen első részében KANT életét, philosophiai fejlődését s ezen fejlődés első érett gyümölcsét: philosophiájának ismerettani alapját tárgyalom. A mű második kötetében KANT philosophiájának egyes részeit fogom előadni. Az egészhez *Kant-szótár* fog csatlakozni, mely a műnek index-ül szolgálván, azt is fogja tartalmazni, a mi ilynemű művekben «jegyzetek» formájában nehézkessé tenné az előadást. Az idézetek KANT összes műveinek Hartenstein-féle 1867-diki kiadására vonatkoznak.

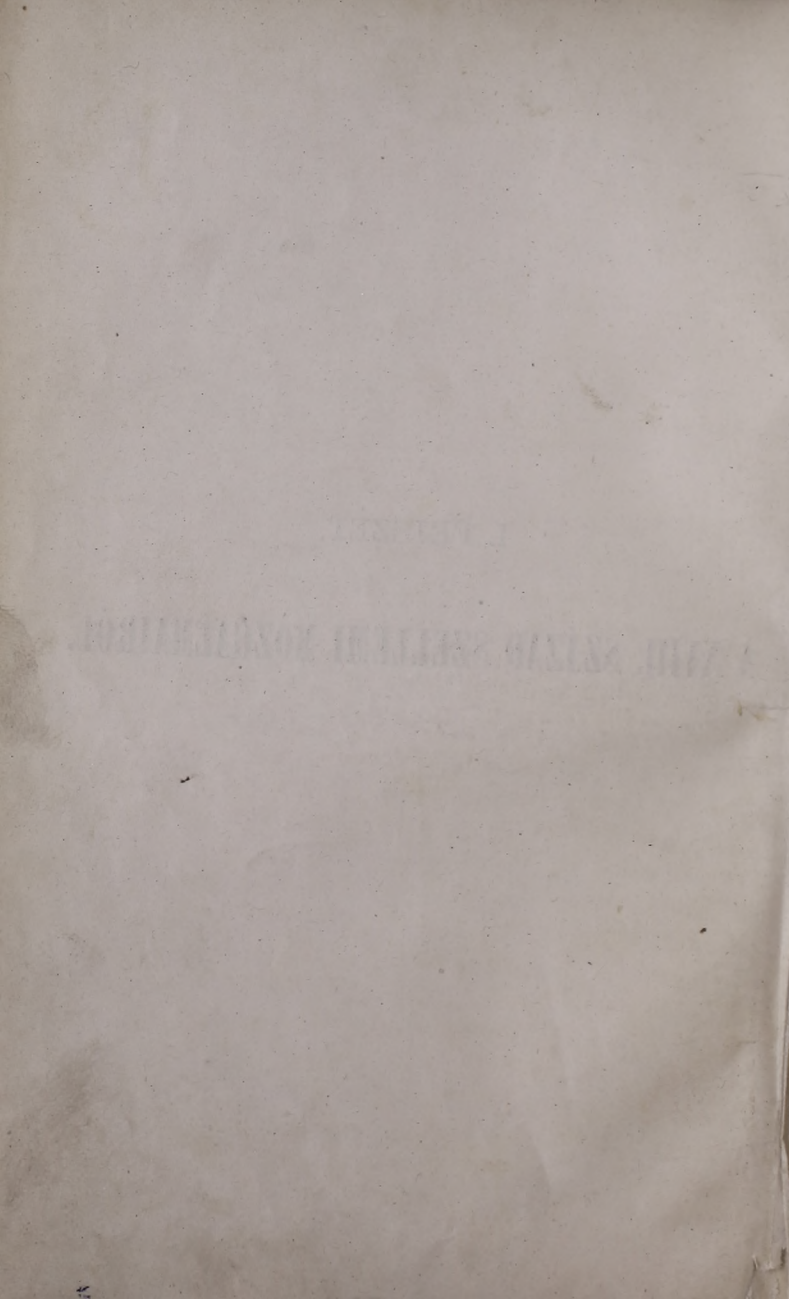
Budapest 1881. október havában.

Alexander Bernát.

I. FEJEZET.

A XVIII. SZÁZAD SZELLEMI MOZGALMAIRÓL.

A mű föladata. E föladat nehézségei. A rendszer formája s tartalma.
E kettő különválasztása. Történeti elemzés.

A XVIII. század egy nagy emberéről akarok szólni, ki e zajos, izgatott korban Németország egy félreeső zugában elvonultan élt, s csöndes magányában oly nevezetes szellemi munkát végzett, hogy korszakot alkotott a gondolkodás történetében. E század rendkívül gazdag kiváló férfiakban, s e férfiak örökké emlékezetes munkát hajtottak végre. A század elején NEWTON befejezi nagy művét, melyben a vonzás világtörvényeit állapítja meg; derekán Nagy Frigyes Európa hatalmi viszonyait változtatja meg, az új nagy német birodalomnak vetvén meg alapját; s mikor a század napja leszáll, magára eszmél egy egész nagy nemzet s lázas forradalomban lerombolja a régi társadalmi s állami rendet. E században VOLTAIRE, LESSING s GOETHE küzdik nagy küzdelmeiket s teremtik halhatatlan műveiket. De őt, kiről szólni akarok, a legnagyobbak közé sorozhatjuk. Az ő egyszerű nagyságának szelid fénye nem homályosul el a ragyogóbb fényűek mellett sem. E férfiúnak, KANT IMMANUEL-nek, el akarom mondani életét, fejlődését s messzeható gondolatait. Nagyobb körnek szeretnék beszélni, nemcsak a philosophia művelőinek, mert KANT gondolatai is nemcsak ezeknek szólottak. Behatottak a

tudományok légkörébe, alkotó elemévé váltak a mi műveltségünknek. A nagy philosophus hatása mindig általános, mint a nagy íróé vagy költőé; PLATO és ARISTOTELES nemcsak a philosophiának, hanem az európai népek magasabb műveltségének is megalapítói; DESCARTES s BACON LUTHER mellé sorakoznak az emberi ész fölszabadításának nagy munkájában; LOCKE a XVIII. század legtöbb írójának szellemi vezére. A nagy philosophus gondolatainak mély medréből nyílt s rejtett ereken át termékenyítő nedvek szivárognak ki minden irány felé. A mely ember gondolatai csak az iskola szűk körében tudnak mozgalmat kelteni, az rendszerint nem is érdemel jobb sorsot, mint hogy szörszálhasogató tudósoknak kedves időtöltést szolgáltatson.

Föladatom nehezét érzem s ha czélt nem érek, nem azon fog múlni, hogy e nehézségekről számot nem adtam magamnak. Egyike a legnagyobbaknak, hogy tárggyammal nem állhatok szemben csupán mint historikus, kinek elmúlt alakoknak, lezajlott eseményeknek hű rajzában szabadon telhetik kedve, bár e kedvet nem sajnálnám s ilyenféle föladatot nem kicsinyelnék. Tárgyam nem olyan, hogy meszsziről, mint közömbös valamit, nézzem. KANT gondolatai nem avúltak el; csak egy részöket vetette el az idő, nagyobbára beleolvadtak gondolatvilágunkba, vagy pedig olyanok, hogy küzdenünk kell ellenök, mint élő hatalom ellen. E gondolatokkal tehát szóba kell állanom s erőmhöz és belátásomhoz képest igazságot kell szolgáltatnom nekik. De megvallom, hogy föladatom ezen saját-sága legerősebben vonzott engem elvállalása felé. Nem mintha erőmhöz túlságos bizalommal viseltetnék, hanem mert, bármily csekély legyen is az, így hasznos és szükséges munkára fordítom. KANT gondolatai mindenütt, a

hová eljutottak, fölrázták a gondolkodást, csak mi nálunk nem. Hozzánk nem is jutottak el, legalább nem a kellő formában. Nálunk kevesen ismerték őket s még kevesebben ismertették; alig olvasta valaki és senki sem fordította. De nincs is philosophiai irodalmunk, s a mi még nagyobb baj, nincs meg irodalmunkban az a jótékony philosophiai szellem, mely minden irodalmat magasabbra emel, mert magára eszmélteti, izmosítja. S éppen KANT az a philosophus, ki nemcsak kész gondolatokat nyújt nekünk, hanem még inkább önálló gondolkodásra készít bennünket. Az ő gondolkodásában az az ősi erő nyilatkozik, mely maga is teremtő, másokban is teremtő erőt kelt. Ilyen philosophustól tanulhatjuk azt, mire legnagyobb szükségünk van: nem többé vagy kevésbé érdekes gondolatokat, egészében vagy részeiben mulékony rendszert, hanem a mi ezeknél többet ér, philosophiai gondolkodást. Ha KANT gondolatai az én előadásomban is némileg ki tudnák mutatni ezt az erejüket, nem sajnálnám a gáncsot, mely művemet számos fogyatkozásaiért bizonyára érni fogja.

De éppen hogy e czélt elérjük, nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy KANT is, mint fajunk legnagyobbjai, kénytelen volt az időnek leróni adóját. A legnagyobb emberek műve sem menekül az idő enyészítő hatalma alúl, e művek a magok idejében megtették nagy hatásukat, azután értékök csökken, bár egészen el nem vész soha. KANT rendszere is, mint rendszer elmúlt. Reánk nézve idegen földben nőtt s magán viseli e származás erősen jelzett bélyegét. De nemcsak ezt az egy bélyegét. Reá nyomta a magáét az a sajátságos idő is, melyben szerzője élt; végre a szerző egyénisége csak úgy meglátszik az elvont philosophiai rendszeren, mint a költőé a legobjec-

tivebb drámai alkotásán. KANT pedig sajátosságos fejlődésen ment keresztül. Szegény sorsból, szűk körben, rendkívüli állhatatossággal, de majdnem páratlan lassúsággal küzdik föl arra a magaslatra, melyen előttünk áll. Ilyen fejlődés mély nyomokat hágy a lelken. KANT ennek következtében majdnem ép annyira a múlt megtestesített kifejezése, mint új világnézetnek a tolmácsa. Sajátosságos módon vegyülnek benne régi forma s új tartalom, megszokott gondolkodásmód s forradalmi eszmemozgalom. Szemem előtt megelevenedik alakja, látom, midőn szép derült napon kimért, nyugodt léptekkel végig sétál Königsberg utczáin. Fínom, fehérre porozott paróka van a fején, kalapját nádpálczájának arany gombjára tette, selyem harisnya fűdi lábait. Külsejéről ítélve, a múlt század nyugodalmas, körülményes, a hatóságnak s a hagyomány-nak engedelmeskedő német polgárát látnád benne. Szemében nem veszesz észre forradalmi tüzet, tiszta kék színű az, mint a felhőtlen ég. De ha mélyebben el tudsz merülni e szembe s pillantásod áthat a lélek magváig, akkor elfeledted a divatját multa ruhát, el a szokatlanná vált beszéd-módot, a mesterséges rendszer külsősegeit s megpillantod az emberi, őszerejű gondolkodás műhelyét. Ráismersz magadmagadra, a magad eszméire, melyeknek egy része e lélekben alakult meg először.

Íme a legnagyobb nehézség, melylyel szembe kell szállnunk. A gondolat formáját, mely elavult, el kell tudnunk választani tartalmától, mely ma is életre való. Valóságos szellemi chemia, a legnehezebb, mert legveszedelmesebb műtét. Műtét, melynek nincsenek műszerei, csak a tapogatózó gondolkodás, nincsenek szabályai, csak a habozó ízlés, nincsen próbája, csak a tudós meggyőződése. A gondolat világában forma s tartalom sokkal

bensőbbben tartoznak egymáshoz, mint egyebütt. Együtt születnek, együtt élnek, alig válnak el egymástól. KANT gondolatai épen a magok formájában indítottak meg nagy mozgalmat. Te óvatosan el akarod választani a héjjat magvától, de vajmi könnyen fölismerhetetlenre zúzod össze a héjjat s elevenében sérted meg a magvát. Történetet akartál írni s e történetből tanulságot meríteni. Csakhogy úgy ne járv, hogy a tanulság miatt elhanyagolod a történetet s a történet zavarossá teszi tanulságodat. Sokan jártak így KANT-tal, sokan járnak így a történettel általában. Az egyik nagyon is tapad a tényekhez s a sok ténytől nem látja meg a tények egyszerű értelmét; a másik a tények lelkét fürkészi, de a mit ő annak tart, az rendszerint, FAUST szavával megítélve, a maga saját lelke, melyet mindenben visszatükrözve lát. Az egyik a sötét földben bujkál, a másik saját képzeletének felhőin szállong.

E végletek között az igazsághoz vezető középútat keressük. Útmutatóul az igazi történeti módszert választjuk, mely az egészet fölbontja részeire, mely az eredmény egyes tényezőinek természetét s erejét külön iparkodik megvizsgálni, mely a fejlődés minden mozzanatát figyelemmel kíséri. El akarjuk mondani, milyen volt KANT rendszere, de azt is, miképen lett olyanná. Nem egyszerre termett, KANT 57 éves volt, midőn főmunkája megjelent, egynéhány részének lassú alakulását nyomról nyomra követhetjük. De el kell mondanunk azt is, a mit életéről, környezetéről s azon viszonyról tudunk, melyben korához állott. Hiszen most általánosan hangoztatjuk, hogy minden embert csak így érthetni meg egészen. Csakhogy gyakran, ha szemünkbe tűnik a sugár fatörzs, könnyen erőt vesz rajtunk a látvány élvezete s megfelelkezünk a

szerény fekete talajról, melyből a fa egész erejét szítja. KANT német ember volt, a XVIII. század német embere, ezt sohasem szabad szem előtt tévesztenünk. De azt sem, hogy nem tartozik a német szobaphilosophusok bőven termő fajához, kik szókból s ábrándokból külön oly világot teremtenek magoknak, melyben csak ők tudják a járást. KANT rendszere az európai újkori gondolkodás széles országútjának mentén fekszik s ezen az úton forduló-pontot jelez. Ennek a gondolkodásnak KANT idejében megvolt a maga folyása, melyet a legnagyobb lángelme sem terelhetett el útjából. Bizonyos föladatak ki voltak neki tűzve, melyeket a philosophus el nem háríthatott magától. S KANT nagysága mint minden nagy gondolkodóé, épen abban mutatkozik legjobban, hogy a kor föladatait megértette s az újkor néhány nevezetes gondolatát végig gondolta. A nagy gondolkodó mindig a történeti haladás szolgálatában áll, s mennél jobban háttérbe szorúl az egyénisége, mennél tisztábban érlelődik meg benne a gondolat, annál hűebben szolgálja korát, annál maradandóbb művet alkot. A művész, a ki egyénit, egyéniségéből meríti főerejét; a philosophus az igazságot keresi, mely nem egyéni, hanem elvont, általános; nem is egyéniségének egyéni voltában találja meg, hanem a tiszta gondolat objectív formájában.

KANT-ban megszólalt a tiszta gondolkodás szava, de nem zavartalanúl. Korától meg fogjuk tudni, mely irányba sodorta a gondolkodó elméket ellenállhatatlan erővel, mit követelt tőlük, egyszersmind minő akadályokat gördített útjukba. Egyéni természetének, fejlődésének, sorsának ismerete meg fogja velünk értetni, mekkora erő volt meg benne, hogy történeti feladatát végezhesse s milyen káros és jótékony tényezők növelték s apasztották erejét. Így

talán közelebb juthatunk a rendszerhez, ehhez a nagy gót-ízlésű épülethez, melynek külseje sokakat elijeszt magától, melynek zeg-zugos belseje könnyen zavarba ejti a belépőt. Talán megtaláljuk egyszerű tervrajzát s eligazodunk tekervényes útjain. Az emberi gondolkodás műhelyhez hasonlít, melyben a nagy férfiú a történeti élet számára munkát készít. De nem ő maga szerelte föl a műhelyet, a sorstól kapta s hozzá kell alkalmazkodnia. Nem is ő maga választja meg magának a munkát, kora szabja ki neki, ő neki el kell vállalnia. Másoktól kap mindent, övé csak a munkára kész erő. Mi nem becsméreljük ezt az erőt, midőn munkáját így elemeire bontjuk. Sőt kötelességet teljesítünk: a hála adóját rójjuk le irányában. Mert az utókor hálájának egyedüli igaz formája az, midőn meg iparkodik érteni érte fáradozott elődjeinek munkáját.

I.

A XVIII. század történetírása. Az újkor egyes szakaszai. A XVI. század gondolatalkotó. A XVIII. század gondolat kifejtő. A mit természetesnek tartunk a történetben. Philosophia és történetírás.

A XVIII. század szellemi mozgalmairól fogunk szólni, de magától értetődik, hogy részletes történeti kutatásokról nem lehet szó. Rendkívüli egy század ez a történetíróra nézve, ezer meg ezer szál szövődik benne tarka szövetté, de e nagy korszak történetét véglegesen még nem írták meg. Nem juthat eszünkbe, hogy háladatlanok legyünk ama kitűnő férfiak irányában, kik e kor történetével foglalkoztak s kiktől magunk is annyit tanultunk; de bátran kimondhatjuk, mert ők magok is vallják, hogy ők csak az utat egyengették, célhoz még nem értek. A mint nem is érhettek. Nagyon közel állottak e korhoz, közel mint barátok s talán még közelebb mint ellenségek. Minden kor történetírása ezeken az állapotokon megy át: a kik szellemében fölnevelkedtek, dicsőítik; a kik újabb eszmék szülöttjei, küzdeni kénytelenek ellene. Mi meg a XVIII. századdal szemben azon sajátságos helyzetben vagyunk, hogy barátjai is, ellenségei is vagyunk. Nagyon sokat tanultunk tőle, mi e század örökösei vagyunk s a század gazdag örökséget hagyott reánk. De szereztünk is hozzá s e szerzői öntudat okozta, hogy büszkébbekké lettünk szerzett vagyonunkra, mint háladatosokká az öröklött

gazdagságért. Azután sokat el is kellett vetni ez örökségből. Küzdelmeink közepett rá nem értünk igazságot osztani, küzdő nemzedéknek kevés a történeti érzéke. De minden korra nézve eljön az az idő, melyben az új vagy on biztosságba van helyezve, melyben nem küzdenek többé se ellene, se mellette. Lankadtan, habozva : mely új munkára térjünk, erőt gyűjtve, pihenünk. Ez a szünet a történetírás, a háladatosság, az igazságosztás ideje. Sze-meink most megnyílnak s elődeink munkája a maga igaz arányaiban tűnik föl előttünk. Távolabbról nézzük s azért jobban látjuk. Magunkba térünk s ráismerünk arra a mit nem szereztünk, a mi elődeink értünk folyt munkája. Mert tulajdonképen minden kor inkább örököseiért, mint magának dolgozik, neki csak a küzdelem keserű-édes érzetéből szokott jutni. Ez volt a XVIII. század sorsa is. Most a mi századunk vége felé érnek meg gyümölcsei. E gyümölcsökről ráismerünk a fára, melyen termettek. A XVIII. századnak csak most akad majd igazi történetírója.

Nekünk más a föladatunk ; mi csak egy bizonyos magaslatra szeretnénk eljutni, honnét a küzdelem irányát láthatjuk. A nagy jellemző vonásokat keressük. Nem a történeti munka lassú alakulását kutatjuk, hanem a kész munkának általános sajátságait. S azért szükségünk volna oly szempontra, melyből az újkor különböző szakainak feladatát egy pillantással áttekinthetjük.

Vannak korszakok, melyek arra vannak hivatva, hogy új nagy gondolatokat teremtsenek. Ilyen volt az új-korban a XVI. század, a melyhez, minthogy az egyik nép korábban fejlődik, a másik tartósabb erővel működik, hozzá kell számítanunk a XV. század végét, a XVII. század első felét. E korszakban újították meg a vallást, a philosophiát s majdnem újból teremtették a természettudomá-

nyokat. LUTHER a lelkiismeret szabadságát vívja ki, DESCARTES, a következő század elején a tiszta gondolkodását. GALILEI megállapítja a mechanika általános törvényeit, BACON kiszabja az inductiv kutatás útját. A matematika nagy lendületet vesz, a természettudomány egyéb ágai is virágzásnak indulnak, felfedezések s feltalálások átalakítják a világ képét. Nem szabad megfélemedeznünk a legnagyobbak egyikéről, KOPERNIKUS-ról, ki a világegyetemmel szemben egészen új szempontra helyez bennünket, s ez új világszemlélettel a legsúlyosabb csapást méri a középkor felfogására. Ez az idő az emberi elme fejlődésének legfényesebb kora, a keresztyén világ szép ifjúkora. Annyi remény dagasztja keblét, oly kimérhetetlen nagy jövő tárul föl szeme előtt. Az emberek oly friss örömmel élvezik az új szabadság levegőjét, az új igazságoknak napról-napra erősödő fényét! S ugyanekkor kereskedelem s ipar is kezdenek virágozni, az emberek meggazdagodnak, szépítik az életet, rajongnak a művészetért. A renaissance művészete tetőpontján áll, LEONARDO DA VINCI, RAFAEL, MICHEL ANGELO, TITIAN, TORQUATO TASSO e korszakot boldogítják. E vakító fényvel különben mély árnyékok is elegyednek. De ez a kor teremő erejét nem csökkenti. Ömlik a gondolatok árja, mint a zsilipjeitől megszabadított folyó, hogy évszázadokon át parlagon maradt tért termékenyítsen. Nincsen idő az emberiség történetében, melyben ez oly nagyot haladt volna, mint ebben a korszakban.

Természetes, hogy e változás nem rögtöni, e nagy gondolatok nem keletkeztek egyszerre. A reformatiónak már LUTHER előtt is voltak vértanúi, nem különben a philosophiának is. HUSS-t 1415-ben égették el, GIORDANO BRUNO-t 185 évvel később, 1600-ban! KOPERNIKUS, GALILEI, BACON s DESCARTES is támaszkodtak elődökre. Történeti

korszakok alatt nem szabad pontosan meghatározott időszakokat érteni. A történetben nincsen ugrás, minden nevezetesebb haladás lassan készül, kisebb változásoknak folytatása, összeadása, sokszorozása. De ez az újítók érdemét nem csökkenti, az újítás újságából nem von le semmit. Az újítók érdeme, hogy a szikrát lánggra lobbantják, s míg a szikra gyakran kialszik a posványban, a láng az erdők sűrűjét emésztí. Azok félreismerik a gondolatalkotás mi-voltát, kik csupa merőben új gondolatokat keresnek a nagy emberek elméjében. A csíra csíra-voltának fölismerése, a csírának csíraállapotából való kiszabadítása, tovább fejlesztése: ez a teremő erő rendes hivatása és dicsősége.

De vannak korszakok, melyek nem teremthetnek új gondolatokat, azon egyszerű okból, mert az emberi fejlődés történetében a teendő munkának meg van a maga sorrendje, melyet az egyén, bármily nagy lángelme lakik is benne, nem forgathat föl. El kell szoknunk azon szűk történeti felfogástól, mely csak az egyéneket nézi a történetben, akár csak az úgynevezett nagy férfiakra van tekintettel, akár a nagy néptömegre. Hiába való a vita, hogy melyiké a nagyobb erő, a lángelméé, a ki a népet magával ragadja, vagy a nagy tömegé, melyben a nagy ember gondolatai tompa sejtés formájában élnek, s mely kész azokat befogadni magába. Van valami a történetben, a mi erősebb a nagy embernél s a kis emberek tömegénél, s ez a végzendő munka, melynek az egyesektől egészen független természete van, s melyet kerülőn, vagy egyenes úton e természete szerint kell végezni. LUTHER reformálta a vallást, DESCARTES az emberi gondolkodás egyik felszabadítója. Mindketten részben új gondolatokat teremtettek, történeti munkát végeztek, melyet nem lehetett még egyszer végezni. E munka ellen ellenséges hatalmak

küzdhettek, a mint küzdöttek is, de a haladás ügye erősebb volt mint ellenfeleié, mert ez az ügy nem egyesekre, nem egyes népekre s nem egy évtizedre van bízva. Azonban e munka csak kezdet volt, csak a kezdet kezdete, e munkát folytatni kellett. Ama férfiak feladatokat tűztek ki, melyeket meg kellett oldani, új útra tértek, melyen tovább kellett menni. Ez volt a következő kornak a föladata, mely nem gondolataalkotó, de gondolatfolytató volt. Azt hiszi-e valaki, hogy a munka folytatásához kevesebb erő kell, mint megkezdéséhez? A történeti életben csak annyi munkát végezhetünk, a mennyi egyéni erőnktől telik, de csak azt a munkát tehetjük meg, melyet a megoldandó feladatok sorrendje osztályrészünkül juttatott. A XVI. század az újkor gondolataalkotó korszaka. A XVII. a legtöbb népnél a reactió, az új eszmék ellen való küzdelem kora. A XVIII. század nem gondolalkotó, de gondolat-kifejtő, befejező század. A mienk az előbbinek kész eredményeit átveszi s részben új fejlődésnek a megindítója.

Nem szeretnők, ha valaki azt hinné, hogy mi is, mint a nagy szempontok után induló történetírók rendesen, valamely kész minta szerint construálni akarjuk a történetet. Nyiltan valljuk, hogy meg vagyunk győződve arról, hogy ész van abban, a mi történik, de jól tudjuk, hogy nem minden, a mi történik, ész szerint való. Ismeretes előttünk, hogy a történetírók, midőn a történet valamely mozzanatát természetesnek tüntetik föl, nem különböztetik meg mindig egymástól e szónak nagyon különböző kétféle értelmét. Természetesnek tartjuk, hogy a XVI. század lendületét követi a reactió. Olaszországban hanyatlik művészet s tudomány, Franciaországban XIV. Lajos hazug fénynyel ámitja a világot, Németország ezer sebből vérzik. Természetesnek tartjuk, mert okszerű, mert ismerjük azon körülmé-

nyeket, melyek e tüneményeket előidézték. De azt is természetesnek mondjuk, hogy az újkorban rendesen a kételkedés előzte meg a tudást, hogy a francia szellem különösen a matematikában tüntette ki magát, hogy LEIBNITZ, LOCKE s HUME rendszerére következett a KANTÉ. Nem-természetesnek állítjuk, hogy a protestantismus LUTHER után nem a szabadság szellemében fejlődött tovább, melyből származását vette, hanem hogy merev, orthodox irányba tért, s a régi jármot csak újjal akarta pótolni. De ez egészen más természetesség. Itt természetes alatt azt értjük, a mi ész szerint való. Csakhogy e kettő nem mindig egy. Nem az történik mindig, a minek ész szerint kellene történnie. A logikában nagyon egyszerűen folynak egymásból a gondolatok, de a történet nem logikaischemák után indul, benne más hatalmas erők is működnek, nemcsak az ész törvényei. A philosophusok rendesen nagyon könnyen veszik a dolgot, midőn beérik avval, hogy a történet folyásának egészében észszerűséget fődöznek föl. Nem nehéz munka megállapítani, hogy bizonyos gondolatokból, mely más gondolatok következnek. De hogy ezek a gondolatok hogyan valósultak meg; mily alakot öltöttek kezdetben; mi módon villantanak át más elmékbe; miképen váltak közvéleménynyé; mely akadályokkal kellett megküzdeniök; minő változásokon mentek át ennek következtében; hogyan nyilatkoztak azután intézményekben, szokásokban, tettekben; hol volt bennök a feloszlás csírája s miképen támadt a régiek alapján új gondolat, új élet: az a történetírónak nagy és nehéz feladata.

Mi a munkának könnyebbik felét választottuk, midőn arra szorítkozunk, hogy a XVIII. század szellemi mozgalmainak csak általános vonásait rajzoljuk. Annál könnyebb a munka, mert nem gondolataalkotó, de gondolatkifejtő szá-

zaddal van dolgunk. A XVI. század szellemi mozgalmában megtaláljuk mindannak a kezdetét és csíráját, a mit a XVIII. században tovább fejtettek. De nem fogjuk elfelejteni, hogy eszmék s gondolatok nem magoktól folytatódnak s valósúlnak meg, hogy e folytatás és valósulás nem egyszerű logikai műtét, hogy sok kiváló elme nehéz fáradságába került, míg a történeti munka ezen része végét érhetette. Vannak, a kik a XVIII. századnak szemére hányják, hogy csak rombolni tudott, nem teremteni; hogy minden pozitív gondolatát a múltból merítette; hogy csak alkalmazta, a mit azelőtt kigondoltak s föltaláltak. Mi nem csatlakozunk ezekhez. Legnagyobb érdeméül tudjuk be e századnak, hogy elődjeinek munkáját észszerűen folytatta. Mert habár minden a mi észszerű, természetesnek tetszik előttünk: a történeti életben az észszerűnek a megvalósítása a legnehezebb küzdelmekkel jár, s a küzdőket az utókor részéről hála és tisztelet illeti.

II.

A korszakok jellemző vonásai. Az ellenzéki szellem az újkorban. A középkori szellem minősége és ereje. Descartes könyve a módszerről. Az újkor szellemi magatartása. Az ellenzéki szellem a XVIII. században. Kant mint az ellenzéki szellem befejezője.

A csillagászat az égi tűnemények beálltát meg tudja jövendőlni, mert e tűnemények legfontosabb okait pontosan ismeri. Emberi dolgokban, kivált a történetben a tudomány soha nem fog ily tökéletességet elérni. Azt az ezer meg ezer szövevényesen összeműködő okot, mely a történeti életet előidézi, annyira soha sem fogjuk ismerni, hogy belőlük a jövőre következtethessünk. Hiszen ezeket az okokat oly hézagosan ismerjük, hogy belőlük még a multat sem értjük meg teljesen. A mit a történetírók megértésnek neveznek, rendesen csak halvány árnyéka a természettudományi megértésnek. Sejtés, hozzávetés, de nem tudás, a szó természettudományi értelmében. De mindez csak a történeti élet részleteire vonatkozóan érvényes. Midőn régebben elmúlt időkre tekintünk vissza, az okok tömegéből a fő tényezők tisztán kiemelkednek s kidomborodnak előttünk. E fő tényezők pedig azok, melyek erős bélyeget nyomnak egész korszakokra, melyek az események folyásának fő irányát szabják meg. A fő dolgokat a fő tényezők magyarázzák. S ebben az értelemben igazán mondhatjuk, hogy a történet a múltnak prófétája.

Az új-kornak is, a főtényezőket ismervén, egyenesen megjövendölhetünk néhány jellemző vonást. E vonások természetesen igen általánosak, inkább a kor szellemi életének formájára vonatkoznak, de épen ezért igen érdekesek. Megmutatják nekünk, hogy a fő dolgokra nézve milyen egyszerűek a történet törvényei, hogy ilyen fő tényezők hatása milyen hosszú ideig tart, hogy igen különböző tünemények miképen jutnak egy közös vonásuk által igen közeli rokonságba egymással.

Az első, talán a legáltalánosabb sajátsága az újkornak, arra a nagy szerepre vonatkozik, melyet a tagadás szelleme fog benne vinni. E korról előre mondhatjuk, hogy két lélek fog benne lakni, mint Faustban, ki e kor aspiratióinak egyik leghatalmasabb képviselője. Az egyik a tudást fogja szomjazni, positiv alkotások után fog vágyakozni; a másik, nem úgy mint Faustban, nem úgy mint Mephistopheles, tagadásra, rombolásra nem ösztönözni, de kényszeríteni fogja.

Minden történeti fejlődés csak küzdelem árán mehet végbe, s azért a történeti alkotásnak a rombolás elmaradhatatlan kísérője. A mi elavúlt, azt le kell rontanunk, hogy helye legyen az újnak, melyet helyébe akarunk tenni. De az újkorban egészen más, sokkal nagyobb jelentőségű a tagadás szelleme. Nem ennek a kornak más korokkal közös sajátsága, hanem uralkodó ereje. S ezt a kor feladata és történeti helyzete szükségessé tették.

Az ó-korban az emberi elme minden irányban fejlődésbe indul. De a reá következő kor nem folytatja e munkát. A középkor fontos új tényezőkkel gyarapítja a történeti életet, nevezetes munkát is végez, de egyszersmind veszedelmes végletbe sodorja az elmét. Megfosztja a gondolkodás szabadságától. Regenerálja az erkölcsi életet, új életet

ébreszt barbar népek között, de rabszolgaságba hajtja az emberi értelmet. Az ó-kor felszaporodott kinceit megveti, feledésbe süllyeszti, vagy elferdíti, mint pl. ARISTOTELES rendszerét, hogy fegyvereket kovácsolhasson belőle saját céljaira. E célok pedig mindig avval járnak, hogy az embernek le kell mondania a gondolkodás szabadságáról. Ezt oly tökéletesen eléri, hogy nem azon kell csodálkoznunk, hogy ez állapot véget ért, hanem sokkal inkább azon, miképen tarthatott ily soká. Évszázadokon át az emberek majdnem teljesen lemondtak a dolgok önálló, elfogulatlan vizsgálatáról. Elnyomták magokban az ember azon legtermészetesebb ösztönét, hogy kíváncsi, hogy tudás után kívánczik. A legvastagabb tudatlanságban sínlődtek. Parancsra gondolkodtak, nem tudtak semmit, elhittek mindent. Hittek mindenben, mi a legegyszerűbb józan gondolkodással, a természetnek némileg mégis ismeretes járásával, minden valószínűséggel ellenkezett. Credo, quia absurdum volt jelszavok, még pedig nemcsak oly dolgokban, melyek a vallási életet érintették. A képtelenségekbe vetett hit ellepte a tudományos s a társadalmi, az állami s az egyéni élet viszonyait egyaránt. E végtelen szellemi szegénység meztelenségét egy furcsa, mesterséges rendszer takarta, mely ezer semmiségekből volt szöve s mégis igen erős és igen tartós volt. Mert e rendszeren nyugodott az államnak s a társadalomnak egész rendje. S azért az állam s a társadalom belenevelte, belekényszerítette s benn fogva tartotta az embereket. Valóban a középkori szellem, míg egyrészt a történeti életnek egyik hatalmas rugója gyanánt mutatkozott, egyszersmind az értelem haladásának félelmetes ellenfele volt, oly ellenfél, melynek belső gyöngeségét a kívülről jött erős támogatás bőségesen pótolta.

E hatalmas ellenfél ellen évszázadokon át kellett küzdeni, minden erő megfeszítésével, néha minden kímélet félrevetésével, gyakran igazságtalanul, sokszor nem egyenes úton, hogy az emberi értelem visszanyerhesse elkobzott szabadságát. Csak a szabadság nyitotta meg a haladás útját s csak e küzdelem szerezhette meg a szabadságot. Innét származott az újkor ellenzéki szelleme, mely még ma is kísért néha, midőn már túl vagyunk a harc hevén s a szerzett vagyont többre becsüljük a legfényesebb győzedelmeknél. A mi századunk nem harciasabbé, kevesebbet rombolunk, többet alkotunk. A mi századunkig az embereknek többet kellett lerontaniok, mint a mennyit újra építhettek. Harcot kellett izenni a régi fogalmaknak, néha csak azért, mert régiek voltak; le kellett rombolni a meglevőt, ha az új hajlék még nem állott is készen. DESCARTES-nak, a harcosok egyik legnagyobbikának, van egy kis műve: A módszerről, mely az újkori szellem fejlődésének egyik legbecsesebb okirata. Mikor e könyvecske megjelent, 1637-ben, a harc már régen folyt, s nincs is e műben tulajdonképi történeti visszapillantás. DESCARTES elmondja benne saját egyéni fejlődésének egyszerű történetét. De épen ez az, a mi becsessé teszi. DESCARTES az új-kori szellemi mozgalomnak hatalmas munkatársa s egyéni fejlődésében az egész korszak fejlődése tükröződik. De nemcsak tükröződik, hanem a küzdelem annyira megért, hogy a kor fejlődése DESCARTES-ban már magára is eszmélhetett s classicus kifejezést nyerhetett. DESCARTES elmondja e művében, miképen vált kételkedővé. Kora fiatalságában a tudományokra adta magát. Európa egyik legkitűnőbb iskolájában (a jezsuitáknál La Flècheben) tanult. Lelke egész hevével vágyódott tudás után. Bevégezte tanulmányait s mint a

legjobb tanulók egyike hagyta el az intézetet. Ismerte az egész tudományos irodalmat. S ekkor az a keserű csalódás éri, életének első, mély csalódása, hogy annak tudatára ébred, hogy velejében nem tud semmit. Faust első nagy monologjának történeti mintaképe. Most egészen abbahagyja a tanulást. De a tudás ösztöne nem hagyja el őt. Úzi világgá, egyik helyről a másikra, hogy a kételkedés élesítette szemével a világnak, az emberiségnek nagy nyitott könyvében olvasson. S miután eleget olvasott e könyvben, fölkeresi a magányosságot, hogy már most maga magát, saját belsejét vizsgálja. Ez megmenti Faust sorsától. Nem mond le a tudásról, nem marad a kételkedés meddő terén. Elhatározza, hogy elméjéből kivet mindent, a mihez a kételkedésnek csak árnyéka is férhet, tehát mindent, a mit a tudósoktól tanult, a mit közkeletű nézetnek tapasztalt az emberek között, s hogy az emberi tudást egészen új, megdönthetetlen alapokra fekteti.

Íme az új-kor fejlődésének képe. Az emberiség sokáig járt a középkori világnézet iskolájába, az iskola kitűnő volt a maga nemében, az emberek tanultak is benne sokat, de tudást nem tanultak, s lassan-lassan érezni kezdték, hogy tulajdonképen nem tudnak semmit. Ekkor elfordúlnak az iskolától. Kételkedni kezdenek mindenben; gúnynyal, megvetéssel, gyűlölettel illetik a tanult fogalmakat, a még mindig uralkodó, hivatalos világfelfogást. Mennek világgá, tanulnak olvasni a világnak mindig nyitva álló könyvében. Szereznek igazi tudást, megismerkednek a természettel, s ezután magokba térnek. Sajátságos ez az emberi lélek, magamagához mindig csak kerülőn át jut, miután a világot járta. A tudás kigyógyítja őket a kételkedésből s megedzi erejüket. A ki kételkedik, közömbös minden állítás iránt; a ki tudást szerzett, üldözi a

nemtudást, ha ez gátot akar neki vetni. Így származik az új-kor harcziás, ellenzéki szelleme. Ez ellenzéki szellem eleinte nincsen mindig tisztában önmagával; nem tudja, hogy csak az akadályokat hárítja el, magában nem végez positiv munkát; nem tudja, melyik az ellenség, melyik a jóbarát; nekünk gyöngének tetszik, mert gyöngé fegyvereket látunk kezében. DESCARTES pl. nem maradt hű szándékához; nem fektette az emberi tudást új, biztos alapokra; új módszerétől kísérve, s általa fődözve, a régi fogalmak egész csoportja vonúlt be rendszerébe. E régi fogalmak sokkal mélyebben gyökereztek az ő elméjében s a kor szellemében, hogysem pusztá akarattal ki lehetett volna tépni őket onnan. Ehhez nemzedékek lassú, türelmes munkája kellett, különösen a természettudományoknak, a positiv tudásnak nagyobb fejlődése. De épen DESCARTES rendszere tanúbizonysága annak, hogy, részben ennek hozzájárulása következtében is, a kor szellemi magatartása egészen megváltozott. Egyről meg voltak győződve az emberek: hogy a régi nem kell. Ez magyarázza az ellenzéki szellem hatalmát, nekünk gyöngének látszó fegyvereinek erejét. Ezt az ellenzéki szellemet nem lehetett többé elfojtani. A középkori fölfogás sötét épületében nem lakhattak többé az emberek. Nem értettek még jól a lerontásához; kívülről erősen támogatták is az épületet; mindez végleges pusztulását elhalasztja, de meg nem akadályozza. Itt-ott még fönnáll egyik szárnya, de az ellenzéki szellem rákeríti a sort, ledöntése bizonyos, ha előbb magától nem dül össze. A hajlék, melyben ezalatt laknak az emberek, talán gyöngé alkotmány, mindegy, nekik jó, s ha kell, majd építenek ők jobbat is. Az állam, az egyház egy ideig megvédi a roskatag várat, a XVII. században erejük java részét pazarolják erre:

de célzott nem érnek, utóbb magok is kiköltözködnek belőle.

A XVIII. század e küzdés végső stadiuma. E században az emberi gondolkodás fölszabadításának nagy munkáját befejezik. A harc csak most folyik javában, a fegyverek erősebbek lettek, az ellentét tudata egészen világos, s azért a harc célirányos, tudatos, kimenetele kétségtelen. Ez adja meg a századnak jelentős vonását. Ezért nevezik a fölvilágosítás századának. A kor vezérei föl akarják világosítani az embereket, meg akarják nekik magyarázni a magok s a világ természetét, hogy többé ne tapogatózzanak a középkori nézetek sötétségében. Az ellenzéki szellem érvényre jut minden téren. Legelkeseredettebb a harc a pozitív vallások ellen. Ezek ellen küzd az angol deizmus s Németországban a pietismus. Később REIMARUS csatlakozik a küzdő felekhez, illetőleg LÆSSING, ki töredékeket ad ki REIMARUS műveiből, s nagy nevével óriási közönséget szerez az ismeretlennek maradt éles kritikusnak. Leghatalmasabb valamennyi között VOLTAIRE, a XVIII. század legellenzékibb szelleme, s éppen ezért hű tolmácsa, széles hatású írója. De a középkor elleni küzdés jelszava a századnak minden más téren is. A francia materialismus, s különösen az encyclopædia emberei koruk összes pozitív tudását rendszerbe szedik, s e pozitív tudással mindig ellenzéki szellemben élnek; gyökeres, rendszeres, minden régít fölforgató tagadásra használják. A német békítő, közvetítő LEIBNITZ philosophiai rendszere is ugyane célra kénytelen fegyvereket szolgáltatni. Az ellenfelet meg se hallgatják többé; VOLTAIRE jelszava: *Écrasez l'infâme*, erősebb vagy gyöngébb visszhanggal minden oldalról hallatszik felénk. A szabad gondolkodás divattá lett, majdnem elkopott phrasissá, sőt már-már

nyüggé, melynek dogmáira mindenki kénytelen esküdni. Pedig most itt lett volna az ideje, hogy az emberi elme újra magába térjen, s DESCARTES művét folytassa. DESCARTES-ban új volt az ellenzéki szellem, s azért szándékában erős, de erejében gyöngé. A régi fogalmak mélyen gyökereztek elméjében, s azért helyt állhattak az első támadásoknak. LOCKE vizsgálatai nem voltak eléggé mélyek; az alap, melyet rakhatott, nem volt elég biztos. Az emberi elme mintegy kifáradt ez alapvető munkájában, a földszinten maradt, beérte a természet ismeretével; a többire nézve újra a kételkedés felé kezdett hajolni. HUME-nak végszava a kételkedés, általános, rendszeres tagadása minden a természet ismeretén felül emelkedő tudásnak. A középkori világnézet minden ízében elpusztult, de e romokon nem épült föl csak a természettudományok kijárat nélküli épülete. Természettudományi ismeretekkel beérheti az egyén, ki elméje minden erejét ez ismeretek megszerzésére fordítja, úgy, hogy rá nem ér magára s egyéb szellemi szükségleteire eszmélni; de valamely népnek, az emberiségnek, az elmenek általában többre van szüksége. A XVIII. század szellemi haladásának eme pontján hiányt érzünk. Szüksége volna olyan emberre, ki az újkor pozitív vívmányait magába fogadja, de azokkal be nem éri; kit az újabb kételkedés minden kínja végig gyötör, de nem foszt meg erejétől; ki nem az *«Écrasez l'infâme»*-féle harczkialtással fordul a középkori világnézet ellen, hanem a tudós nyugalmával s elfogultatlanságával vizsgálja; ki, miután az újkor meghódította a külvilágot, újra, mint DESCARTES, magába tud térni, s az emberi elme legmélyét kutatja. Ő tudna a harcznak döntő fordulatot adni. Az ellenzéki szellem benne érné el tetőpontját, mert nem mint elvakító szenvedély, hanem mint

világot terjesztő tudományos vezérgondolat élne benne. Ő volna a XVIII. század szellemének méltó befejezője, e század lelkiismerete s bírója. A mit ő lerontana, az le volna rontva örök időkre, mert a rombolásnak okát tudná adni, s a lerombolt világnézet helyébe az újnak legalább alapvonalait rajzolná. Ilyen emberre szüksége van a XVIII. századnak, s részben mert szüksége volt rá, részben mert a sors, melyet nem ismerünk, így akarta, ez az ember meg is jelent. KANT volt. A kortársak «mindent szétzúzó»-nak nevezték; ők az ellenzéki szellemet bámulták rajta; mi positiv alkotásait nézzük, s a XIX. század egyik vezérférfiát tiszteljük benne. Nem dicsőítjük. Az előbbieken csak történeti helyzetét tüntettük föl, nem hogy mit végzett e helyzetben. A sors őt a szellemi haladás egy igen kedvező helyére állította, s ha szabad képen szólni, fontos föladatot bízott rá; miképen járt el megbízásában, később fogjuk látni.

III.

Az újkori szellemi mozgalomnak elméleti volta, tette irányuló törekvéseinek lassú fejlődése. Az írók magatartása. E magatartás okai. A német reactió. Az angol szellem fejlődése. Newton jelentősége. Locke történeti helyzete. Locke philosophiai hatása. Locke hatása a francia s német műveltségre. Locke gyakorlati philosophiája. Montesquieu s Rousseau. Az átalakulás tünetényei. Anglia a XVIII. században. A francia encyclopaedia s forradalom. A német pietismus. Wolff rationalismusa. A népszerű philosophia. Nagy Frigyes, Lessing s Kant.

Az új-kor szellemi haladásának egy másik nevezetes sajátága, hogy gondolatai nehezen öltenek testet. Az elmélet halvány színe lepi el őket, csak lassan fejlődik ki bennök a tette irányuló törekvés.

A gondolat eleinte félénken kel szárnyra, az elmélet véghetetlen birodalmát járja be, a föld hatalmasainak tájékát gondosan kerüli. DESCARTES, ki a régi elméleti fogalmakat mind ki akarja irtani elméjéből, ezt sokkal könnyebb feladatnak tartja, mint «a közügyek legkisebbjének» a megváltoztatását. «Ezeket a nagy testeket, — úgymond — ha már egyszer ledőltek, nagyon nehéz fölemelni; meg sem szabad őket ingatni, különben bajos őket egyensúlyban tartani; ha pedig eldőlnék, akkor nagyot esnek.» Ő, a szabad elfogulatlan gondolkodó, ki az elmélet terén oly merész, hogy a világ lételét is kétségbe vonja, a leg-határozottabb módon tiltakozik, hogy ő a közügyek újtásának pártját fogná. «Ha tudnám, mondja, hogy köny-

vemben a legcsekélyebb dolgot is találhatnának, melyért engem ily örültséggel vádolhatnának, nagyon sajnálnám, hogy közrebocsátani engedtem». Az újkor első gondolkodói majdnem mind hasonló magatartást tanúsítanak. A renaissance emberei rajongással fordulnak az ókor művészete felé, utánozzák, megújítják, lelkesednek érte, de az államnak, az egyháznak ügyeivel alig foglalkoznak. Az elmét kiművelik, de az ember emberi méltóságára nem vetnek ügyet. A vallás megújítói harcra kelnek az egyház, Róma hatalma ellen, de inkább csak az egyházi hatalom kinövéssei ellen küzdenek; magát a középkori egyházat s államot nem bántják. Hogy követőik később ezt se kímélik, arról nem ők tehetnek, ezt a kor szelleme tette. BACON, a pozitív tudás módszerének első rendszeres szószólója, kétértelmű békét köt az egyházzal, s hű odaadással szolgálja a zsarnokságot. A gondolkodók levetették a középkori vallás jármát, de az egyházzal nem akarnak összetűzni. A polgári szabadság ügye pedig ebben az időben még kevesebb köszönettel tartozik a philosophusoknak. HOBBS már radikális módon bánik a vallással, oly babonahitnek tartja, melyet az állam saját céljaira való tekintetből szentesít; de ugyanez a HOBBS a despotismusnak legelszántabb védője. Nem gyávaság tartotta vissza e férfiakat, nem tagadták el igazi meggyőződésöket. Igaz, hogy DESCARTES félénk, elméleti természetű ember volt, ki a magányosságot s az elmélődést szerette, s hogy Anglia főkancellárjának laza erkölceit, a legenyhébb mértékkel mérve, sem lehet igazolni. De SPINOZA meg tudott volna halni meggyőződése nyílt védelmében, GALILEI hősi bátorságot mutatott physikai tanítételeinek állításában, s BRUNO mint a pantheismus vértanúja lépett a máglyára. De ezek az emberek nem törődtek a közügyekkel. Az újkor első vezérférfiainak nincsen

érzékők az állami, a társadalmi, a praktikus élet nagy kérdései iránt. Igen jellemző rájuk nézve, hogy a legfőbb boldogságot értelmi örömekben, az igazság kutatásában, az elmének ebből származó nyugalmaiban keresik. Legre-
mekebben fejtette ezt ki SPINOZA, ki avval tetézi be rendszerét, hogy a legnagyobb boldogságot a tudásban rejlőnek mondja, a tudásnak pedig legméltóbb tárgya a mindenség, azaz Isten; a ki Istent érti, az szereti is, s midőn a véges emberi elme Istent szereti, az nem egyéb, mint Istennek maga magára irányuló vég nélküli szeretete. *Mentis erga Deum amor intellectualis pars est infiniti amoris, quo Deus se ipsum amat.*

Ezen nincs is mit csodálkoznunk. Az állami s társadalmi élet nagy kérdései nem merülnek föl oly időben, melyben a nép tudatlan s tehetetlen; az állam s az egyház régi örökölt hatalommal, s e hatalom minden eszközével bírnak; s e tudatlan nép s hatalmas állam ellen a kevés gondolkodónak nincsen egyéb fegyverök, csak igazságszeretetök, s ébredező, de éppen azért még gyakorlatiatlan gondolkodásuk. Nem mintha e férfiak lemondtak volna a küzdelemről, mert belátták, hogy még korán van, czélt nem érhetnek. E problémáknak az elméleti kérdéseknél nagyobb fontossága föl sem tűnt előttök. Szavok nem talált volna visszhangra, de nem ezért nem hallatták; mert nem talált volna visszhangra, azért nem is keletkezett. Az állami és egyházi élet észellenes volta számkiüzte őket az állam s az egyház köréből; ezeket a nagy «testeket» nem lehetett megingatni, oly hatalmasaknak látszottak; kénytelenek voltak az elméleti gondolkodás szigetére menekülni, a hol egészen külön világban éltek, minden lépésüket siker koronázta, s minden siker édes megelégedéssel s új reményekkel töltötte el lelköket. S ez a munka, ezek

a sikerek még jobban elszigetelik őket. A XVI. és XVII. században óriási a távolság a kevés tudós ember s a nagy néptömeg között. A műveltség majdnem egész Európában exotikus növény, melyet csodálnak, de nem ismernek. A tudósok nem törődnek a néppel, a nép nem törődik ö velök. Hiszen azért akaszthatta meg a reactio a haladás munkáját mindaddig, míg a tudás, az új világosság a nép szélesebb köreibe el nem hatott. Az olaszok bámulatos művészetet teremtettek, ők a klasszikus szellem fölélesztői, egyszersmind a természet vizsgálatának úttörői. De e művészet elcsenevészedik, a nagy tudósoknak nincsenek követői, a művelődés folyama elsekélyesedik. Miért? Mert e nép az állami s egyházi despotismus kettős nyűgét nem bírja lerázni, míg végre állami élete egészen elvész. Németország épen így járt. A XVI. században egész szellemi élete nevezetes haladásnak indul. Igaz, hogy nagyon jellemző a németekre nézve, hogy az újkor szabadságáramlata nem értelmi, hanem érzelmi erejüket rázza fel. A XVI. század legnagyobb német alakja LUTHER, s LUTHER-ben nem az értelem szólal meg, hanem a mély vallásos érzelem, a lelkiismeret, mely tiltakozik az ellen, hogy a szív legszentebb titkaival haszonleső játékot üzzenek. E tiltakozás kétségen kívül igen hatalmas hangon szólott, vérbe tudta borítani fél Európát, de közvetetlenül nem szolgálta a haladás ügyét. Az érzelem föl tudja lázítani az embereket, de magában világosságot nem terjeszt. A népek küzdenek vallási meggyőződésökért; e küzdelem véres díja, hogy megmentik lelkiismeretök kincsét; de közben elvesztik polgári szabadságukat. Ezért a német vallásháborúk még gyászosabb következményűek, mint a mi török háborúink. Amúgy is nem az értelmi fejlődés állott náluk első sorban. A vallási élettel ez is neki lendül, de a vallási

mozgalmak szülte háborúk eltemetnek mindent. A németek megszűnnek polgárok lenni, a német állam elvesz, a szellemi erő forrása kiapad, tömérdek kis és nagy zsarnok undok játékát űzheti a nemzettel, mely csak egy kincset mentett meg szerencsétlenségében: a német nyelv irodalmi egységét, s melynek csak egy ereje nem lankadt el végképen: a lelkiismeret erkölcsi ereje. De nagy gondolkodója nem akadt e népnek egészen a XVII. század végeig, s LEIBNITZ is megsínylette a múlt bűneit. Se vallási, se politikai meggyőződése nem határozottak, egyértelműek; tulajdonképen a múltnak elkésett alakja, hasonlít DESCARTES-hoz, s még inkább BACON-hoz; főereje az elméleti gondolkodásban rejlik; előkelő tudós, a ki sokat jár, kel a világban, activ szerepet is visz a politikában, de mégis csak elméleti tudós, ki mint ilyen a messze előre haladt francziáktól s angoloktól tanul igen sokat, s nem az újkor vezérfiaihoz tartozik, hanem a vezérek munkáját módosítva folytatja. Pedig nagy erő lakott benne, s ha csak egyéniségét nézzük, a legnagyobbak közé kell őt sorolnunk. De népe azalatt, míg más népek gazdagodtak s művelődtek, vérét s vagyonát a harcz mezejére vitte, s ott elvesztette szabadságát is. Jaj a népnek, mely elkésve jut a történeti munka színhelyére: megérzik azt legnagyobb fiai is. Az egész német műveltség ferde irányt vett, mindig éles ellentétben állott más nemzetek műveltségével; mikor a francziák forradalmat csináltak, a németek a transzcendentális philosophia mélységeibe merültek; mikor a francziák elpusztították földjüket, SCHOPENHAUER az okság tételéről, GOETHE a koponya csigolya csontjáról, s FICHTE az én rejtélyeiről gondolkodott. A hatalmassá vált egységes birodalom népe sem heverte ki fejlődésének beteges tüneteit. Még ma sincs a németeknek egészséges állami,

egyházi s irodalmi életök, pedig egy évszázad óta a német szellem minden téren nevezetes fejlődésnek indult.

Az újkor népei között csak egyetlen egy fejlődik következetesen, egészséges szellemben, egyenes irányban: az angol nemzet. Itt a szellem vezérei nem állanak elszigetelten, erejük széles alapon nyugszik, egy nagy nemzet részvétén. Másképen is dolgoznak. Nem zárkoznak be dolgozó szobájokba, hol a múltnak semmiségekből szőtt fogalmain töprenkednek; a munkában megedzett ember nyílt szemével nézik a világot s a társadalmi életet. DESCARTES önkényt bújdosik Németalföldön, hogy barátai rá ne akadjanak s elmélődő életét meg ne zavarják; BACON az angol parlament kiváló szónoka, később Anglia közügyeinek vezetője. DESCARTES oly tétel keresésén fáradozik, melyhez a mesterséges kételkedés szava sem férhet; BACON azt a módszert kutatja, melynek segítségével az emberi elme új fölfedezéseket tehet. DESCARTES bölcsességének végszava: csak a tudásban találhat megnyugvást az emberi elme; BACON hirdeti: Knowledge is power, a tudásban rejlik az emberek fölött s a természet fölött gyakorolt hatalmunk. Azért a fejlődés természetes rendje BACON-ban sem hazudtolja meg magát. Az új-kor szellemi haladása nem virágzik föl gazdag állami s társadalmi élet talaján, ellenében van vele, azért némileg mesterséges életet él, az elmélet halvány színét viseli, míg gyökerei mélyebbre nem hatolnak. BACON is elméleti philosophus, társadalmi kérdésekkel keveset foglalkozik, ő, a praktikus politikus, alig írt valamit a politikáról. De Angliában ez a dissonantia hamarabb ér véget, a fejlődés gyorsabban tér természetes medrébe, a szellemi élet gyökerei korábban találnak termékeny termő földre. BACON-nak a philosophiája mégis közelebb áll az élethez; nem elemezi ugyan finomsággal

az elme rejtett sajátságait, de tudásával, módszerével meg akarja hódítani a természetet. Huszonhat évvel fiatalabb kortársa HOBBS már a munkák egész sorában csakis az állam s a politika elméletével foglalkozik. E művekben, a mint említettük, az absolutismust védi, de nem a középkori fölfogás alapján. E védelem veszedelmes a megvédettre nézve. HOBBS az első philosophus, a ki a fölszabadított ész erejét s módszerét az állam problémáinak megfejtésére fordítja. Mindenekelőtt fölszabadítja az államot az egyház hatalma alól, sőt az egyházat egészen alárendeli az államnak. Azután az állam eredetét s föladatait tisztán észbeli okokból származtatja, a király az ő rendszerében nem Isten kegyelméből való király. Rendszerének részleteit elvethetjük, de e rendszer szelleme nem avúlt el, mert ez a szellem a modern állami élet szelleme. S a mit HOBBS eltévesztett az elméletben, azt jóvá tette az angol nép a gyakorlatban. HOBBS meghalt 1679-ben, s ugyanebben az évben létre jött a Habeas-Corpus törvénye; kilencz évvel később pedig kitört az angol forradalom, mely Angliát az új-kor első szabad alkotmányos, igazán új-kori államává tette.

A tények kapcsolata egészen világos. Európa majdnem valamennyi államában egyes gondolkodó fők az új-kor kezdetén lerázzák a középkori rabszolgaság nyűgét. Világosság kezd derengeni. Ezt különböző tényezőknek köszönjük. Az ó-kor fölébredt szellemének, az ó-kor fölfedezett tudományának, irodalmának, művészetének. De ennek inkább csak a műveltek veszik hasznát. Sokan túlbecsülik e tényező erejét s hatalmát. Az új-kor kezdetén nagyon avatatlan szemmel olvasnak az ó-kor tartalmas könyvében. Egészen idegen világ tárul föl benne az emberek előtt. A klasszikusokkal egyáltalán sajátságos módon járunk. Ifju-

korunkban olvassuk, s gyerekes fölfogásunkkal magyarázzuk őket. Sajátunkká csak akkor lesznek, midőn érett észszel közeledünk feléjük. A XVIII. században a klasszikusokat újra föl kellett fedezni. — Legtöbbet köszönünk a magunk munkájának, az újkor anyagi fejlődésének s e fejlődés következményének: a gondolkodás mindinkább sikeres fáradozásainak s kísérleteinek. De e fáradozások és kísérletek mégis csak egyesektől származnak s közvetetlenül csak ezeket az egyeseket emelik magasra. Európa legtöbb államában a közszellem nem támogatja ezeket az egyeseket. Ennek az a következménye, hogy a gondolkodók leginkább az elmélet terén maradnak, személyes megnyugvást keresnek s találnak. Tehát nem is lehetnek nagy befolyással népükre. Az állam, s részben az egyház is, továbbra is kényők-kedvők szerint bánhatnak az emberekkel, s kényők-kedvők úgy tartja, hogy elnyomják a szabadságot, a polgárit épen úgy mint a szellemit. E viszonyok között Anglia az európai szabadság megmentője. Itt fejlődik tovább az elmélet, itt válik az elmélet tette. BACON és HOBBS elméleti voltakban is gyakorlatibb philosophusok, mint az összes akkori szárazföldi tudósok összevéve. A XVII. század vége felé, midőn Franciaországban XIV. Lajos uralkodik, midőn egy sereg szűkeszü német fejedelem nyomorúlt utánzója a versaillesi kényúrnak, midőn Olaszország belső villongások áldozatja: Anglia szabad alkotmányos állam, a szellemi és anyagi haladás harcának népes tábora, a hol a nagy vezéreket elég számos katona követi. Angliát csak Németalföld előzi meg, hol DESCARTES nyugodtan gondolkodhatik, SPINOZZA menedékhelyet talál s honnét Anglia első alkotmányos királya, Oraniai Vilmos, is származik. Anglia ez időben egész Európa tanítója és mintaképe, praktikus példával megtanítja a népeket a

polgári szabadságra, az elmélet terén a természet s a szellem tudományát nevezetes módon előbbre viszi. Különösen NEWTON és LOCKE nagy lendületet adnak az európai szellem fejlődésének. Ez általános áttekintésben is e két nagy férfiú munkásságát közelebbről kell szemügyre vennünk.

NEWTON a természettudományok fejlődésének első szakaszát befejezi. Ez első szakasz majdnem egészen a physikáé, az élettelen természet tudományáé s a matematikáé, mely vele szoros kapcsolatban áll. NEWTON elméjében a matematika a természet kutatásának rendkívül finom eszközévé válik, mely a természet elemeinek végtelen sokaságához, s ez elemek végtelen kicsinységéhez híven hozzá tud simúltni. Ez eszköz segítségével NEWTON a physika tudományát egységes egészszé alkotja, a vonzás világtörvényének fölfedezésével egybekapcsolja az eget a földdel s evvel egész világfölfogásunknak megdönthetetlen mechanikai alapját veti meg. Ő utána még elég munka maradt a physika terén is, nem is szólva az organikus élet tudományáról, mely csak a chemia fejlődésével vehetett nagyobb lendületet, s mely maig sincsen befejezve. De NEWTON a maga terén megtette a földolgot, a világegyetem alkatának nagy vonásait véglegesen megállapította számunkra. Művének részleteiről a tudományok története ad számot; elmondja, miképen keletkezhetett, az elődök munkája mennyire készítette elő, a sors NEWTON-t a haladás mily kedvező pontjára helyezte s utódai hogyan folytatták munkáját. De NEWTON-nak a műveltség történetében is van helye, az ő rendszere a XVIII. század világfölfogásának egyik legerősebb oszlopa. Csak két tényre hivatkozunk. VOLTAIRE a XVIII. század elején Angliába ment, ott megismerkedett az angol étellel, az angol eszmékkel, tudo-

mánynyal, műveltséggel, s ezentúl ez életnek volt dicsőítője, ez eszméknek előharczosa. Midőn visszatért honába, legelőször is NEWTON rendszerét magyarázta a francziáknak. 1738-ban jelent meg tőle: *Newton rendszerének elemei* «mis à la portée de tout le monde», úgy előadva, hogy mindenki megértheti. Ez a mű a francia fölvilágosító harcban egyike a legerősebb fegyvereknek, a francia világnézet szilárd alapja. Két évvel később került KANT a königsbergi egyetemre, a melyen akkor alig volt szellemi élet, kevés buzdító tanár, egy igazi nagy tudós sem. De KNUTZEN MÁRTON, a philosophia tanára, ki a többiek közül kivált, NEWTON-ra utalta a fiatal törekvő tanulót s ezzel hálára kötelezte le magának az utókort. Mert NEWTON műveiből tanult KANT gondolkodni, a természettudományok iránti szeretetét innét merítette, s hogy a német philosophia sötét útvesztőjéből kimenekült, azt nagyrészt NEWTON szilárd gondolkodásának köszöni, melyet hosszú tanulmány következtében egészen magáévá tett.

NEWTON nagy kortársa, LOCKE, nem mérközhetik vele se elmebeli erőben, se elért tudományos eredményekben. NEWTON elméje a mindenséget ölelte át, roppant erő lakott benne, rendszere örök időkre szól. De nem szabad szem elől téveszteniünk, hogy azon szerencsés helyzetbe jutott, hogy nagy elődök munkáját csak egybe kellett foglalnia. KOPERNIKUS és KEPLER, GALILEI és HUYGENS előkészítették a munkát, melyet NEWTON csak befejezett. Továbbá e férfiak az égi s földi testek legáltalánosabb viszonyaival s törvényeivel foglalkoztak, melyek egyúttal a legegyszerűbbek is; hatalmas fegyver állott rendelkezésükre, a matematika, melynek élesítésén DESCARTES óta a legkitünőbb elmék fáradoztak; végre előítéletek nem igen zavarták őket, se a munkában, se a munka eredményeinek terjesz-

tésében, — csak az olaszok üldözték GALILEIT — mert az előítélet tehetetlen a kísérlettel és számítással szemben s nem igen áll érdekében, physikai tételek ellen kelni ki. LOCKÉ-t a megfelelő körülmények nem segítették, de gátolták. Ő neki is voltak nagy elődjei, de ezek nem végeztek egyöntetű munkát; mindnyájan az elme szabadságának érdekében küzdenek, de positiv alkotásaikban eltérnek egymástól. A nagy philosophusok csak rokonságban vannak egymással, egyenesen ritkán származik az egyik a másiktól. Mert a philosophiának nem a physika egyszerű viszonyaival van dolga, hanem a legrejtettebb, legbonyolultabb s legnehezebben hozzáférhető tünemény-nyel a világon, az emberi elmével. A matematikához hasonló hatalmas segítő eszköz sem áll rendelkezésére: az elme kutatásában az elme maga magára van utalva. S e kutatásában ezerféle gátat vetnek neki: évezredes előítéletek, a szív érdekei, az akarat kívánságai s ösztönei. Csodálatos-e, ha a különböző korbeli, nevelésű s erejű philosophusok homlokegyenest egymással ellenkező eredményekhez jutottak? Ha minden philosophus újból kezdte s azóta is még mindig újból kezdi azt a munkát, melyet ki tudja mikor fognak befejezni? Ha LOCKE nem lehetett a philosophiának NEWTON-ja?

De hatásában LOCKE mérközhetik NEWTON-nal. Vizsgálódásainak eredménye nem oly befejezett mű, mint NEWTON rendszere, de kárpótlásul sokkal mélyebben és sokkal egyenesebben érdekli egész valónkat. A csillagos ég titkainak megfejtése az emberi tudomány nagy vívmánya, öntudatunkat fölmagasztosítja, hiú büszkeségünket porba sújtja: de szívünk szükségait nem elégíti ki, útmutatást a földi életben való eligazodásra nem ad. LOCKE kérdései sokkal közelebbről érintenek bennünket. Milyen

az emberi elme, mi a hivatásunk, mely kötelességeink s jogaink vannak? Ezen a téren LOCKE a XVIII. század NEWTON-ja. Igazi folytatása DESCARTES-nek, a század aspiratióinak hű tolmácsa, s ezért a század szellemi vezére. DESCARTES magába tért, maga-magát vizsgálta, hogy lássa, mi igaz van abban, a mit hiszünk; milyen az igazság csalhatatlan criteriuma s próbája. LOCKE ugyanezt keresi, de más úton, jobb módszer alapján. Ő az első, ki nem odavetve, mellékesen, mint elődei is tették, hanem szándékosan s rendszeresen ismereteink eredetét, az elme fejlődését kutatja. Ismereteink származásából igaz vagy hibás voltakra akar következtetni. E kutatást a század ellenzéki szellemében ellenzéki szándékkal végzi. A középkori világnézletet gyökerében támadja meg. Ki akarja mutatni, hogy ama fogalmak, melyekre ama világnézlet légvára épültek, mesterséges, költött fogalmak, melyeknek eredete világosan mutatja, hogy nem a valóság képmásai; eredetök titkának megfejtésével akarja őket megsemmisíteni. LOCKE szellemében gondolkodnak angol követői, mérhetetlen befolyása van neki az angol világnézletre egészen napjainkig. Az angolok legnagyobb philosophusa, a mély és erős gondolkodású HUME, egészen LOCKE nézeteiből indul ki, következetesen végig gondolja gondolatait, kimeríti őket az utolsó következményekig s ezzel akaratlanul azt a nagy érdemet szerzi meg magának, hogy hiányaikat is fölfedezi s tarthatatlan voltukat bizonyítja. Azért nem is válhatott soha oly népszerűvé, mint LOCKE; a világ nem szereti a következetes gondolkodókat, ha e következetesség kedvelt hajlamai ellen fordul vagy közkeletű nézeteit semmisíti meg. LOCKE az egész századra volt befolyással, HUME-nak csak egyesekre volt ráhatása. LOCKE-ra majdnem azonnal fordult a világ szeme, HUME-

nak nagy küzdelmébe került, míg elismerésre vergődött s nagyon jellemző az a tény, hogy HUME legmélyebb kutatásainak eredményeit közkeletűvé vált népszerűbb munkájában mellőzte. De a philosophia fejlődésének következő nagy momentumát nem annyira LOCKE-nak, mint HUME-nak köszönjük. Mert egyike azoknak, kik HUME gondolataival legbehatóbban foglalkoztak, KANT volt. S e foglalkozás hatása sem volt közönséges. Sok nézetünk változik meg az idők folyamában; tapasztalatok s emberek sok mindenfelére tanítanak életünkben; de csak egyszer szokott megtörténni rajtunk, nagy ember vagy nagy esemény ránk való hatása következtében, hogy egész belső világunkat fölforgatják, hogy valóságos szellemi forradalmat élünk át. Így hatott HUME KANT-ra. HUME volt az első, vallja KANT maga, — ki nem szeret belső fejlődéséről beszélni, s kit csak az esemény nevezetes volta indíthatott arra, hogy többször említse, — ki őt dogmatikai álmából fölrázta s kutatásainak az addigitól egészen eltérő új irányt adott.

LOCKE szerepéről a philosophia továbbfejlésében később bővebben fogunk szólni, itt inkább a XVIII. század közműveltségében való részét akarjuk vázolni. Erre nézve alig van jellemzőbb tény, mint hogy a KANT előtti német philosophiára is átalakítóan hatott. LEIBNITZ nagyra becsülte, kitünően értette nézeteit; ellenfele volt, de méltó ellenfele. Főmunkája ellen külön munkát írt, melyben pontról pontra követi fejtegetéseit, majd helyeslően, majd kiváló elmeéllal czáfolván őket. Két kitünő gondolkodó szellemi párbaja ez, melyben kétségtelenül LEIBNITZ az ügyesebb vívó, de nem annak van mindig igaza, a ki jobban tud vívni. A német philosophiai fejlődés nagy kárára e munka sajátságos véletlen következtében csak a

század közepe táján látott napvilágot, mikor LOCKE nézetei már behatottak volt a német philosophiába, s LEIBNITZ-nak WOLFF által toborzott nagy tábora félig-meddig elhagyta volt a mestert. Az akkori német philosophia sajátos egyveleg volt LEIBNITZ-nak WOLFF által módosított nézeteiből s LOCKE-nak egyes fölkapott eszméiből. Igazi átmeneti állapotban volt; a régi nézetek tarthatatlanságát érezték, de nem volt senkinek elég ereje, hogy elváljék tőlük; az angol tapasztalati philosophia közérthetősége s egyszerűsége elvarázsolta az embereket, de sokkal nehezebbek voltak, hogysen e varázsnak könnyű szerrel engedhetek volna.

Legtermékenyebb talajra talált LOCKE Franciaországban. DESCARTES halála után a francziák nagyon elmaradtak volt a philosophiában; PASCAL a kétkedés, MALLEBRANCHE a mysticismus szűk körén belül maradt, mindakettő rendkívül finom gondolkodású egyéniség, de a kétkedés s a mysticismus mindig egyéni philosophia; a gondolkodás viharaiban menedéket nyújtanak az egyesnek, de népek, korszakok nem férnek meg ilyen szűk helyen. Nincs korszak az emberiség történetében, melyben ezek a philosophiák széles köröket tudtak volna meghódítani. A kétkedés egy ideig az előkelők philosophiája lehet, a mysticismus a vallási rajongóké, de mind a két gondolatirány elernyeszti az elmét, a gondolkodástól való lemondást jelenti, a haladás talaját előkészíti, de meg nem munkálja. Midőn a francia nép a XVII. század vége felé új lendületre ébredt, a megindult szellemi mozgalomnak nem volt philosophiai vezére. Ilyen vezérre pedig szüksége volt; a francia szellem nem szereti a német philosophia ködös általánosságait, de teljességre, egyetemességre, rendszerességre mindig törekszik s e szükségeinek kielégítését megtalálta LOCKE

philosophiájában. LOCKE volt a francziák philosophusa a XVIII. században; ő váltotta föl DESCARTES-ot, ki a XVII. században vezette őket, míg LOCKE rendszerét napjainkban COMTE positivismusa követi az uralkodásban. VOLTAIRE, a kinek a francziák NEWTON ismeretét köszönik, megismertette őket LOCKE-kal is. Ő maga is küzdött zászlaja alatt, philosophiai nézetei leginkább LOCKE-ra vallanak. Utána indult a XVIII. század nevezetes francia íróinak legnagyobb része, CONDILLAC, DIDEROT, az encyclopædia írói s a materialismus szóvivői. Mindnyájan abban találkoznak, hogy LOCKE nézeteiből indulnak ki, ámbár nevezetes módon eltérnek tőle s magok között egymástól is. Egészen véve a sensualismus a francia szellemnek e korbéli philosophiája, ez pedig nem egyéb, mint LOCKE-nak egyszerűsített, kevesebb alapgondolatra redukált s ellenzékibb éllel ellátott rendszere.

Mindez azonban LOCKE hatásának csak egyik mozzanata. LOCKE azonkívül a vallási türelmesség energikus védője, az alkotmányos kormányforma nagyszerű elemezője, a keresztyén vallás észszerű fölfogásának hirdetője s gyermekünk természetesebb nevelésének egyik legelső, hathatós szószólója. Mindezen fontos kérdésekről egyszerű, természetes, világos nyelven ír, nem bő, nehézkes munkákat, csak kis értekezéseket, leveleket, melyek azonban a XVIII. század termékeny földjébe vetve, százszorosan fizetnek. Angliában a gyakorlati philosophia nagy mozgalma indul meg, SHAFTESBURY gróf, kit a német fölvilágosítók legörömostebb olvasnak s utánoznak, LOCKE benső barátja; SMITH ÁDÁM, a nemzetgazdaság tudományának nagy alapítója, HUME barátja s LOCKE iskolájában nevelkedik; az úgynevezett angol deisták, TOLAND, TINDAL, COLLINS, kik a keresztyén vallással szemben egy csakis az

észre alapított vallás érdekében fáradoznak, LOCKE nézeteinek csak továbbfejtői.

De világhódítóvá válik LOCKE philosophiájának e része nem angol követőinek s német utánzóinak műveiben, hanem midőn a XVIII. század nagy francia írói elragadó ékesszólással, szívre s észre ható erővel és világossággal hirdetik. Csudálattal és háladatossággal állunk meg ROUSSEAU és MONTESQUIEU előtt. A mi szétszórt világossági sugár van Európában, az ő műveikben gyűlik világitó nappá; a mi forradalmi erő titokban lappang vagy elszigetelten erőtlenedik, ő bennök egyesül romboló viharra. MONTESQUIEU-től származtatjuk a francia állami élet átalakulását, ROUSSEAU-tól a társadalmi forradalom beálltát. VOLTAIRE inkább ellenzéki, mint alkotó szellem; fegyverei: a gúny, az ironia, hatalmasabbak a rombolásban, mint az alkotásban; de az ő küzdelme nem erőszakos; VOLTAIRE a műveltek írója; királyok, főurak, a kik fölkeresik, magokhoz hívják, vele együtt nevetnek a tömeg előítéletein és gyönyörködnek az észszerűség hideg ideáljaiban. Mindez elméleti dolog. De MONTESQUIEU s ROUSSEAU műveiből más szellem szól. MONTESQUIEU, ki az angol alkotmányt s LOCKE műveit jól ismeri, az állami élet új formáival ismerteti meg a szárazföldi népeket. S ha mély philosophiai szelleme sokakat elriaszt magától, ha sokan olvassák, de kevesen értik, ott van ROUSSEAU, talán a leg-erősebb hatású író, ki valaha élt. Az ő lelkesedése nem elméleti, mint a fölvilágosítóké. Ő a múltat s a jelent szívből gyűlöli. Legigazságtalanabb irányában és azért legjobban pusztítja. Új ideáljaiért lázas lelkesedés tölti be lelkét. Műveit Európa egyik végétől a másikig olvassák, s a hideg KANT ép oly rajongással szól róla, mint az érzelmes nők, vagy a nyomorúságban tengődő nép. S ez a

lángelme positiv eszméinek igen nevezetes részét az angoloktól, különösen LOCKE műveiből vette.

Az új-kori szellem azon legnevezetesebb sajátosságát akartam vázolni, miképen válik lassan-lassan gyakorlati irányúvá, s íme, hosszasan ki kellett térnem az angol szellem fejlődésére s hatására. Meglehet, hogy a sympathikus tárgy kelleténél messzebbre ragadt el, de bizonyosnak tetszik előttem, hogy épen az angol szellemnek köszönjük, hogy az új-kor szellemi törekvései lassan-lassan tette irányulnak, s hogy a XVIII. század az új-kor gyakorlati küzdelmeinek kora. E gyakorlati küzdelmek mindenütt oda irányulnak, hogy ama nagy távolság, mely a XVI. és XVII. században a kevés műveltet elválasztotta a nagy tudatlan tömegetől, kisebbittessék; hogy az új-kori szellemnek széles alapja legyen, mert csak ez teheti tartóssá s erőssé; és hogy az állami, társadalmi és valósi élet, ama nagy testek, melyekhez DESCARTES nem mert hozzányúlni, vesse le régi formáját, s e szellem értelmében öltson új alakot. Ez a vonás a XVIII. század sajátja, ez különbözteti meg az új-kor többi korszakától. Az új-kor elejétől fogva fokonzint haladást veszünk észre, a tudás alapjának erősödését, a tudás különböző ágainak szaporodását. Ez a fejlődés természetes, a tudás mivoltával vele jár, majdnem úgy, mint a hogy a tőke kamatot hajt, s ha nem bántják, maga magát növeli. De egészen új momentuma e fejlődésnek, hogy a tudás eredményeit népszerűsítik, nem elméleti, de gyakorlati célból, s hogy az elmélet meg akarja hódítani az életet. A fejlődés e fontos mozzanatát Európa az angol szellem munkájának köszöni, mely elejétől fogva természetesebb úton járt, melynek műveltsége a gyakorlati élet gyümölcse volt, hol a gondolkodók munkája a valódi élet szükségereire volt tekintettel,

s az élet örömet befogadta a gondolkodás megérlelt eredményeit. Csak miután a szárazföld népei e fából vett ágakat oltottak be saját szellemi életökbe: keletkezhetett ez az új mozzanat, teremhettek a szárazföldön is hasonló gyümölcsök.

Az átalakulás okairól bőven szoltunk, ez átalakulás tünetényeivel az előbbieket után röviden végezhetünk. Elég ha csak rámutatunk a kiválóbbakra. Anglia tulajdonképpen nem tartozik e keretbe, neki a XVII. század a XVIII. A XVIII. században a lankadtság tüneteit vehetni rajta észre. E lankadtság annyi s oly különböző tünetényekben mutatkozik, hogy félreismerhetetlen. Állami életében a reactio foglal tért; a philosophiában a skepticismus, szellemi életében a történeti irány. Többnyire csak ellankadt népen vehet erőt a reactio, csak az ébredező vagy kimerült gondolkodás fordul a kételkedés felé, s csak a küzdelem végén tekintünk a múltra. De e lankadtság az angol népre nézve csak pihenő. Annyi erőt gyűjtött volt, hogy visszafelé nem mozdíthatják. Közben új erőt gyűjt; széles körökbe viszi a felvilágosítást; részletes munkásságba merül; új feladatok felé fordul. A gazdasági élet, s ez élet tudománya kezdik nagyobb mértékben foglalkoztatni, s ezen a téren is megelőzi a szárazföldet, hogy a mi századunkban oktassa s magával ragadja. Korszakalkotó munkásságát a XVII. században végzi, a XVIII. első felében fejezi be. E munkásságával fölszabadítja a francia s a német szellemet, melyek közül különösen a francia egy időre magához ragadja a haladás ügyének vezérségét.

Nem XIV. Lajosnak ideje, hanem a XVIII. század a francziák «nagy korszaka». Lázas mozgalom minden téren, az elmaradottság érzete minden körben, s a szükség keltette nagy erők minden megoldandó feladat számára. Nem

is szólunk a tudományok nagy fejlődéséről! A matematikában, a physikában, a chemiában, a biológiában, a természettudományok majdnem minden ágában a vezérszerep e században a francziáké. S majdnem minden szellemi mozgalomnak gyakorlati iránya van. VOLTAIRE, ROUSSEAU, MONTESQUIEU nemcsak elvont elmélkedők, hanem egyszersmind nagy agitatorok, a tudomány terjesztői, a fölvilágosítás harczoai. A franczia tudomány nagy codexe, az encyclopædia, melynek élén a lángeszű DIDEROT s a nagy tudós D'ALEMBERT állanak, e gyakorlati irány legkiválóbb tanúbizonysága. Egyenes célja a középkori fogalmak lerontása, az összes modern tudás rendszerbe szedése alapján, nem a tudósok számára, hanem *mis à la portée de tout le monde*, hogy mindenki megérthesse. E célját el is éri. Az encyclopædia a gyakorlativá vált ellenzéki szellemnek egy hatalmas folyamba való gyűjtése. A franczia forradalomban e szellem testet ölt, s nagy erőszakos pusztítással véget vet a régi társadalmi és állami rendnek.

Még Németországban is tette irányulnak a szellemi törekvések, természetesen a német szellem módja szerint. E szellem fejlődésének néhány részletéről KANT életének elmondása alkalmával fogunk szólni, itt csak a főbb vonásokat akarjuk említeni. Legjellemzőbb a németekre nézve, hogy a haladás mozgalma most is a vallás terén indul meg. A XVII. század vége felé s a következő század elején széles hullámokat vet Németországban a pietismus, egy új kisebb vallási reformatio, mely a megmerevedett orthodox protestantismus ellen kél síkra, s a vallási érzést nem formákban és szertartásokban, hanem a szív újjaszületésében keresi. A pietismus valóban hozzá is járul a végtelenül eltespedt német erkölcsi s vallási élet föl-

frissítéséhez, KANT és SCHILLER szülei pietisták voltak, a század első felében erős vallás-erkölcsi színe van az egész szellemi életnek; de magában véve a pietismus nem nyújt elég tartalmat az életnek, nem művelő erejű, előbb más tényezőkkel kell szövetkeznie. E tényezők legerősbike WOLFF rationalismusa. WOLFF, LEIBNITZ tanítványa, közforgalomba viszi mesterének gondolatait, ki messze kimagaslik kortársai közül, de nem tud leereszkedni hozzájuk, s kit épen azért alig ismernek. WOLFF önállótlan, de türelmes, rendszerető s rendszeres gondolkodó, ki LEIBNITZ legeredetibb s legfinomabb gondolatainak élet eltompítja, de a ki épen ezért nagy hatással van honfitársaira, rendszeres gondolkodásra tanítja Németország tanítóit, papjait, íróit, s részben világembereit is. Előadása száraz, körülményes, bőbeszédű, s végtelenül unalmas. Hogy milyen szegény volt akkor a németek szellemi élete, semmi sem tünteti föl annyira, mint az, hogy WOLFF nemcsak az egyetemi tanárok vezére volt, művei s tanítványainak művei mindenütt az előadások vezérfonalául szolgáltak, hanem hogy valósággal a divat embere volt. Professor generis humani-nak nevezte egy kortársa. Gyönyörködtek műveiben, előkelő körökben úgy foglalkoztak vele, mint ma SCHOPENHAUER philosophiájával. A maga egyszerű s minden hibái mellett közérthető nyelven a nagy tömeghez beszélt, az iskolába járók nagy tömegéhez, melynek gondolkodása műveletlen s elavult volt, melylyel eddig senki sem állott volt szóba. S ez a nyelv mégis a szabad gondolkodás, az új-kor nyelve volt, habár hebegősen beszélte, s sokszor inkább csak az új szellem szavait mondotta el, üres formáit, melyekben nem lakott értelem. WOLFF-nak rendkívüli érdemei vannak a német műveltség körül. Fegyelemre szoktatta a németek gondolkodását,

neki köszönik, ha a század közepe táján készséggel befogadták a francia és angol eszméket. Az ő rationalismusa alapján fejlődött ki az úgynevezett népszerű philosophia (Popularphilosophie); halvány utánzása a nagy angol s francia fölvilágosító irodalomnak, de a mely mégis a néphez, a polgári osztályhoz fordult, ennek a nyelvén beszélt, számtalan gondolatokkal gazdagította s termékenyenye tette a földet a jövő számára.

Németország a három cultur-állam között legkevesébbé volt állam; a szellemi fejlődésben leginkább maradt hátra, legkésőbb kezdett haladni, s szellemi élete a XVIII. században legszegényesebb volt. A század gyakorlati szelleme is Németországban legkevesébbé volt gyakorlati. Leginkább csak a nép fölvilágosítására, az erkölcsök javítására törekedett. Inkább az egyénre volt tekintettel, mint a népre; inkább elméletileg szólott a lélekhez, mint gyakorlatilag a polgár öntudatához. A polgári szabadságnak is vannak előharczосai, de ezek követői lassan gyűlnek, legfőlebb titkos részvétre, nem nyílt támogatásra találhatnak. A fölvilágosított absolutismus a kor jellemző szüleménye, s a németekre nézve legjótékonyabb eseménye. De Nagy Frigyes, ez igazi nagy férfiú, megvetéssel fordul el a német irodalomtól, s maga is francia író lesz. Nem hazafiasan cselekedett, de nem vehetjük tőle rossz néven: ismerte a francia s angol irodalmat. S kik azok a németek, kiket e korban LOCKE-kal, VOLTAIRE-rel, az encyclopædisták szellemes íróival egybe lehetne vetni? A német fölvilágosítás emberei homályosan pislogó mécset gyűjtöttek, mely a francia szellem fényes napja mellett egészen elenyészett.

Ekkor a népszellem rejtélyes mélységéből három férfiú támadt, mind a három oly erővel megáldva, hogy

helyzetök sanyarú viszonyaival küzdve, s e küzdelemben erejük jókora részét elvesztve, mégis nagyokká tudtak lenni, s népöket magokkal bírták ragadni. E férfiak elseje Nagy Frigyes, ki Németországban a szellemi haladás első föltételét valósította meg, igazi államot alkotott, mely napjainkban egész Németországot egyesítette. Nem kisebb nálánál LESSING, a rationalismus legnagyobb költője, de még nevezetesebb, mint író s gondolkodó, a német irodalom megteremtője. A németeknél az irodalomban is az elmélet előzte meg a gyakorlatot, előbb támadt nagy kritikusk, s csak azután kritikára méltó művek. A harmadik KANT, az emberi gondolkodás magábamélyedésének legbámulatosabb incarnatiója, a német gondolkodás leg-tökéletesebb képviselője, a német philosophia megalapítója. Nagyokat zökkenve halad ezentúl is a német szellem, nem mindig egyenes, nem mindig egészséges irányban; részben e férfiak tehetnek róla, kik a magok részéről a német élet addigi hibáit s szerencsétlenségeit megsínyleni kénytelenek; de hogy a XIX. században a szellemi haladás vezérsége részben a németekre szállt, ezt első sorban ama három férfiúnak köszönik.

IV.

A XVIII. század rationalismusa s történetellenes szelleme. E két tulajdonság kapcsolata. A különböző rationalistikus irányok közös sajátsága. Honnét származik? A matematikai módszer jelentősége az új-korban. A matematikai tudás két fontos tulajdonsága. Descartes, Hobbes, Spinoza, Wolff, mint a matematikai módszer philosophusai. A matematikai módszer s a fejlődés folyama. A szellemi élet megértésére irányuló új fejlődés. Kant.

A XVIII. század szellemének vázlatát még egy vonással ki kell egészítenünk. E szellem erős ellenzéki élű, s az angolok iskolájában hatalmas gyakorlati erőre tett szert. De milyen pozitív tartalma? Minek alapján harczol a középkori világnézet ellen? Mit alkotott, a mivel pótolhatná azt, a mit elvetett?

E kérdésekkel a történet tudománya tisztában van. A XVIII. század a rationalismus szellemének virágzása. Kész rendszere, schemája van mindenről, a világegyetemről, s az emberről, az állami, társadalmi s egyéni életről; e rendszert a tiszta észből merítettnek állítja. A rationalismus koráig az emberek a hagyományt bizonyos tisztelettel tekintették; e tisztelet mindinkább elhomályosult, az ellenzéki szellem nöttével mindinkább elenyészett; végre helyet engedett annak a rendszernek, melynek minden egyes tételét a tiszta ész igazolta.

E ténynyel szoros kapcsolatban áll, részben szülő oka, hogy a rationalismus korának nincsen történeti érzéke.

Igazságtalan a múlt irányában, mert nem érti. Nem érti, mert kész rendszere van mindenről. E rendszerről azt hiszi, hogy a tiszta ész igazolja, mert nem érti a múltat. Nem ismeri a fejlődés fogalmát. A történeti tünemények megítélésére csak egy mértéke van : a maga rendszere. A mi e rendszerrel megegyezik, helyes ; a mi vele ellenkezik, rossz, elvetendő. Azok a philosophusok, kik másképen gondolkodtak, mint a rationalismus emberei, elvakultak voltak ; azok a vallásalapítók, kik nem a rationalismus vallását hirdették, nem csak elvakultak voltak, hanem szántszándékkal nem-igazat hirdettek. S minthogy minden vallásalapító így tett, mindnyájan csalók. MÓZES, JÉZUS, MOHAMED csalók, impostores. SOKRATES nagy férfiú, mérget ivott, meggyőződését meg nem tagadta ; csak az az egy dolog megfoghatatlan benne, hogy a természetes vallás tételeit nem ismerte. Physikai ismeretei is igen gyarlók voltak. Hibája az volt, hogy nem a XVIII. században, a fölvilágosítás korában élt. A XVIII. század nemcsak a rationalismus, az észszerűség, hanem egyszersmind az öndicsőítés kora. Az emberek boldogoknak érzik magokat, hogy e nagy korban születtek ; megvetik a múltat, melyben itt-ott egy szerencsétlen tehetséges ember élt ugyan, de sötétségben volt kénytelen tapogatózni. Ők az életet egészen újból kezdik. Új tudomány, új vallás, új állam, társadalom. S mindez kevés egyszerű alapgondolatból folyik. Ez alapgondolatok néhány körül vita van még, de a földolog egészen biztos. A természet törvényei megváltozhatatlanok, csodák lehetetlenek, a positiv vallások elvetendők. Isten van ; de csak alkotmányos fejedelemként létezik, ki miután megalkotta a világot s elég czélszerűen berendezte, nyugalomba vonúlt. Az ember főczélja a boldogság. Van-e lelke vagy nincs, az még vita tárgya. Mindenesetre úgy kell beren-

dezni a társadalmat s az államot, hogy az egyén boldog lehessen. Eddig az emberek legnagyobb része nem lehetett az. Előítéletek, félszeg hagyományok gátolták benne. Ezentúl észszerűbb módon kell eljárni. Hogy milyen legyen az az észszerű mód, arról nagyon különbözők a vélemények. De mindenki a maga eszét tartja az észszerűség forrásának, s abban mindnyájan megegyeznek, hogy a történet semmi esetre sem lehet ez a forrás.

A rationalismus s a történetellenes szellem szorosan egymáshoz tartozó tünetények, voltaképen mind a kettő csak egy, emitt tagadó, amott positiv módon kifejezve. A természetes vallás nem egyéb, mint a positiv vallás tagadása. A rationalismus a positiv vallás belső értékét, történeti igazságát, szükségképi fejlődését nem értvén, észellenesnek, papok találmányának, csalásnak tartja; formáinak értelmét nem ismeri; szűkkörű rendszerében nem talál helyet számára; de a formák visszásságait élesen veszi szemre, e formák elavult voltát egy perczre sem feledti el, hogy a gondolkodásra jármot vetett az egyház, még mindig érzi. Nem csoda, hogy a rationalismus ellenségkép üldözi az egyházat, a positiv vallásokat mind, s hogy a vallási életet a legkisebb térre szorítja. Így keletkezik a természetes vallás, a positiv vallások megfosztásából, miután elvetették belőlök mindazt, a mi történeti úton keletkezett, s megtartottak annyit, a mennyit a rationalismus észszerűnek tartott. A franczia materialismus később a legutolsó következtetésekig halad, észellenesnek mondja az egész vallási életet, s nyíltan vallja az atheismust. Ennyiben a legtökéletesebb rationalismus. Mert a rationalismusnak veleje nem abban van, hogy milyen specialis nézeteket vallunk Istenről, a lélek halhatatlanságáról, a szabad akaratról, az anyagról vagy az erőről. Ezek subti-

lis metaphysikai fogalmak, melyekről a hány fő, annyi vélemény, a rationalisták között is. A rationalismus jellemző vonása sajátosságos módszerében rejlik, abban a módszerben, mely a szellemi élet terén nem ismeri a fejlődés fogalmát, nem érti a történeti életet, az igazságok viszonyos voltát, a tévedésnek az igazsággal való sajátosságos kapcsolatát; mely a szellemi élet gazdagságát, változatos formáit néhány elvont fogalomból akarja származtatni, mely magát az észet nem ismeri, mely nem tudja, hogy maga ez az ész hosszú történeti fejlődés eredménye, hogy minden fogalma lassan keletkezett, hogy az ész csak a nyelvvel együttesen, a nyelv csak az észszel együttesen fejlődhetett, s mely mégis e meg nem értett észszel, e történetileg fejlődött észszel, az észszel, melynek egy íze sincs, a mely nem történeti processus eredménye, a történeti életet tagadja, s találomra új szellemi életet akar belőle származtatni.

Érzem, hogy ez utóbbi gondolat magyarázatra szorúl, egyáltalán nem tartom könnyű dolognak, a rationalismus szellemét általános s mégis tartalmas módon jellemezni. A történeti érzék hiánya félreismerhetetlen benne. Barbár módon küzd a vallások ellen, üres themákkal akarja boldogítani az embereket, meg nem vizsgálta alap-gondolatokra fekteti világnézetét. Az angol deismus, ROUSSEAU állami és társadalmi rendszere, a LEIBNITZ-WOLFF-féle philosophia kézzel fogható bizonyítékai ennek. A népek mythos- és vallásalkotó ereje, az állami és társadalmi rend viszonyos igazsága s helyessége, a philosophiai fogalmak psychologiai gyökerei ismeretlenek a rationalismus előtt. Föltétlenül bízik a maga fölfogásának helyességében. A vallás nem kell, legfőlebb a köznépeknek jó, a műveltek ellehetnek nélküle; csak az a csodálatos benne,

hogy annyi ideig ámította az embereket. Az ész nem igazolja. Az állami és társadalmi rend telve van visszásságokkal; az emberek nem az államért élnek, az állam az emberekért van; megfoghatatlan, hogy az emberek oly soká túrték a régi rendet. Az ész észellenesnek mondja. E tételekben találkoznak a legkülönbözőbb philosophiai rendszerek. Nem vallják őket mind egyformán, de mindnyájan ebben az irányban haladnak. LEIBNITZ még a keresztyén vallás néhány fődogmáját philosophiailag akarja igazolni, a különböző keresztyén hitágazatok egyesítésén fáradozik. WOLFF már sokkal lanyhább a dogmák védelmében, nem igen tűz össze az egyházzal, de ez fölismeri ellenfelét, WOLFF-ot kiűzik Hallé-ból a pietisták s LEIBNITZ temetésére nem jelent meg a papság. A wolffiánusok mindinkább elpártolnak a dogmáktól s REIMARUS, ki ugyanebből az iskolából került ki, a bibliának és a dogmáknak rationalistikus és elkeseredett bírálója. S ugyanez történik Franciaországban; VOLTAIRE még «templomot épít Istennek», követői fanatikus materialisták. Az állami életre vonatkozóan ugyanezek a jelenségek. HOBBS, MONTESQUIEU és ROUSSEAU állama s társadalma elvont fogalmi képek, melyekről egyikök sem tudja, miképen valósíthatók meg. Az uralkodó philosophiai rendszerek pedig mind különböznek egymástól. LOCKE tagadja, hogy velünk született eszméink volnának. CONDILLAC az érzésekben találja az egész szellemi élet elemeit. WOLFF nyugodtan velünk született eszmékből indul ki, a lélek immaterialis voltában hisz, és Isten létét háromféleképen is be tudja bizonyítani. E nagy különbségek ellenére mindnyájan az észszerűség harczosai, mindnyájan más nézeteket táplálnak az észről, s mégis hasonló következtetésekhez jutnak. Honnét e megegyezés? Mely közös vonásukból származik?

Könnyű az előbbieket nyomán azt mondani, hogy a rationalismus történetellenes iránya a század ellenzéki szelleméből származik, a melynek lételet okadatoltuk, a melynek hosszú küzdelmeire rámutattunk. Könnyű ezután a rationalismus elvont elméleti természetét abból magyarázni, hogy nem ismervén a szellemi élet történeti fejlődését, maga sem fejlődven a valódi élet ölen, mintegy kívülről be akarván hatolni az életbe, kénytelen volt schemák után indulni, melyeket jól-rosszúl kigondolt magában, s melyek hiányos volta csak akkor tűnhetett ki, midőn tette került a dolog, mikor az ige testet akart öltetni. Mindez való igaz is, de még sem elégít ki bennünket. Érezzük, hogy ez nem az egész igazság. Mélyebbre szeretnénk hatolni a dologba. Az újkori fejlődés nagy fordulóit látjuk, de nem értjük teljesen. Előttünk állanak a nagy tények. A középkori vallás, állam, philosophia. Az emberi gondolkodás első erőlködései. Ez első erőnyilatkozatok félénk volta. A gondolkodás harcra való kényszerítettése. E harczok felsikerei. A harczok általánosítása. A harcz gyakorlati iránya. Eddig mindent értünk, mindez természetes, mert mindez okszerű. De most a harczot közelebbről nézzük, tartalmát vizsgáljuk. Mely igazságokért küzdenek? S íme, azt találtuk, hogy ez igazságok fél igazságok. A rationalismus a harcz jelszava s maga e rationalismus önmagával nincsen tisztában. Nem érti azt, a miért küzd, nem érti azt, a mi ellen küzd. Igaza van, mikor tagad, s nincsen igaza, mikor állít. Az ő vallása nem vallás, állama nem állam, philosophiája nem philosophia. Honnét e tévedése? Természetes fejlődés eredménye e tévedés is, vagy pedig a véletlen szülte, a melyet csak constatálhatunk, de nem értünk? Miért nem fürkésztek jobban a vallás, a társadalom, az állam, a philosophia fogalmainak természetét? Hát ezek-

nek igazsága olyan, hogy csak tévedéseken át juthattunk hozzá, vagy pedig a sors úgy akarta, hogy a gondolkodók szeme félig elvakúlt, s a sors e szeszélyének drágán fizettük az árát, a tévedések útvesztőjébe bonyolódván s csak lassan, új küzdelmek után menekülván ki belőle?

Az emberi gondolat történetében keveset tehet a véletlen, késleltetheti vagy gyorsíthatja fejlődését, de a fejlődés iránya nagyjában független tőle. A rationalismus egyoldalúsága is e fejlődés természetében gyökerezik, az újkori szellemnek így kellett haladnia. E szükségesség föltüntetésével be akarjuk fejezni vázlatunkat. Ha e szükségességet ki tudjuk mutatni, akkor a XVIII. század szellemi mozgalmainak mintegy lelkét tártuk föl. Értjük e mozgalmak irányát, ismerjük erejüket, s korlátaikat.

Az újkori gondolkodás a természet tünetényeinek tanulmányozásában nő nagyra. Már régen BACON, GALILEI, DESCARTES előtt az olaszok szenvedélyes rajongással fordúlnak a természet vizsgálatára felé. De e gondolkodás fegyelmetlen volt, mystikus, pantheistikus elemekkel vegyült, astrologia, alchemia volt, s csak csekély mértékben tudomány. A természettudomány s vele a gondolkodás általában csak akkor indulhatott nagyobb növésnek, midőn a matematikával szövetkezett. Az aristotelesi logika a középkori észjárás vezetője s fegyelmezője, az újkoré a matematika.

A matematika szerepét az újkori gondolkodás történetében nem méltatják mindig kellő figyelemre. A matematika s a vele kapcsolatos mechanika s astronomia legkorábban nőnek nagyra s legtartósabban fejlődnek. Két rendkívüli mozzanat alig két emberöltő lefolyása alatt éri egymást a matematika történetében; DESCARTES föltalálja az elemző mértant, NEWTON és LEBNITZ a végtelen-

ségi számítást. E két módszer segítségével a matematika mindenható eszközévé válik a természet kutatásának. Az astronomia s általában a mechanika impozáns rendszerre fejlődik, melynek értékét még növeli az, hogy az anyagi fejlődés hatalmas emeltyűjének is bizonyúl.

E matematikai tudásnak két fontos tulajdonsága van. Igazsága nyilvánvaló. A kételkedés nem fér hozzá. A mit a matematika bebizonyított, örök időkre bizonyos. X EUKLIDES tételeit egyszerűbben lehet leszármaztatni, de magok a tételek nem változnak. A formulák elegánsabbakká válhatnak, a matematikai tudás bővílhet, de a mely tér meg van hódítva általa, abból alig egy talpalatnyit kell engedni. A matematikai igazság soká elbújhatik szemünk előtt, de mihelyt megpillantottuk, nem kételkedhetünk benne, s nem felejtjük el többé.

Továbbá sajátos módon jutunk a matematikai tudáshoz. A matematikai tétel nyilvánvalósága némelykor egészen váratlanúl, egyszerre tűnik szemünkbe, de mihelyt megtaláltuk, egy kész rendszerbe iktathatjuk. E rendszernek néhány, igen kevés, igen egyszerű s egészen magától értetődő alapelve van, s ez alapelvekből egyenes úton, vagy ügyes fogások segítségével leszármaztathatjuk az egész nagy rendszert. A matematika módszere a deductió. Az alapelvek bizonyosok, a mi belőlük folyik, ép oly bizonyos. Épen olyan a mechanika. Néhány általános, nem is bizonyítható, de absolute igaznak tetsző alaptényből a matematika segítségével leszármaztatjuk minden egyes tételét.

E módszer, a matematikai tudás formája, lassan-lassan mindenhatóvá vált a tudományokban. Egyéb tudományokkal foglalkozók csudálattal nézték, mily igazi, mily biztos tudáshoz jutunk a matematikában. Mindenütt zavar ural-

kodott, csak a matematika terén rend, egyszerűség, egyetértés s megtámadhatatlan igazságok voltak. Könnyen elértjük, hogy a gondolkodók nem bírtak ellenállani a csábításnak: mindenki a matematika módszeréhez nyúlt, hogy a maga terén hasonló eredményekhez jusson. A történet tényei kétségtelenné teszik ez összefüggést.

BACON nem értett a matematikához, lenézte, mint sokan teszik, kik nem értenek hozzá. A sors egy sajátságos szeszélye folytán az emberiség mintegy két félre van osztva, matematikus és nem matematikus főkre, az utóbbiakhoz tartozott BACON, GOETHE, SCHOPENHAUER és sokan, kik az inductiv kutatásban, vagy a képzelő erő teremtéseiben kitűntek. De BACON egyoldalúsága nem ragadhatott korára s már HOBBS a matematikai módszer híve. HOBBS megfordult Franciaországban, mely a matematikai tudás, szellem és módszer szülőföldje s mindig kedves tartózkodási helye. DESCARTES nagy matematikai fölfedezései nincsenek kapcsolatban philosophiájával, de philosophiája összefügg matematikai tudásával. Főntemlitett vallomásaiban megtaláljuk az összefüggést. Ott őszintén kimondja, hogy a matematikai tudás vezette ki a kételkedés hinárjából. A matematikai tudás szabályai, módszere szolgáltak neki mintaképül, mikor philosophiai módszerét kereste.

S valóban a matematika szelleme lengi át DESCARTES rendszerét. A matematika módszeres szabályai vezetik philosophiai gondolkodásában és a matematikai tudás mintájára alkotja philosophiai rendszerét. Nyilvánvaló, magától értetődő, biztos alapgondolatokat keres, mint a matematika, s miután a tiszta gondolkodásban ilyenekhez eljutott: Isten, a substantia, az anyag s a lélek fogalmához, leszármaztatja belőlük az egész

rendszert. Sőt külsőleg is utánozza a matematikát s egyik művében rendszerének főgondolatait matematikai módon, EUKLIDES geometriájának formájában adja elő.

S mennél nagyobb lendületet vett a matematika, mennél fényesebben igazolta a hozzá fűzött várakozásokat, annál készebbek voltak a tudósok DESCARTES módszerét követni. Legnagyobbyszerű módon tette ezt SPINOZA. Ethikája (*Ethica ordine geometrico demonstrata*) a matematikai módszernek a szellemi tudományokra való legerőszkoltabb s legbámulatosabb alkalmazása. Az egész minden-ség a geometria módszere alapján, annak külső formáit is utánózván, néhány általános alaptételből folyik. A philosophus mélységes gondolatai, mystikus vallásossága, pantheistikus rajongása a geometriai módszer merev, nehézkes, körülményes formáiba szorúl. Azok a formák, melyek a legkézzelfoghatóbb igazságok föltüntetésére szolgálnak: definitiók, axiomák, propositiók, demonstratiók, korollariumok, scholionok, stb. sajátságos, idegen tartalommal telnek meg; Isten végtelenségéről, a természettől való azonosságáról, az egyén semmiségéről, a szenvedélyek despotikus uralkodásáról s az ember szellemi szabadságáról szólnak. Kell-e nagyobb bizonyíték a matematikai szellem uralkodásának tény-voltára? Egy szegény, üldözött, kidaszított zsidó fejében, állhatatos, magába merült, s a végső határokig megfeszített gondolkodás következtében cabbalistikus, pantheistikus (PLATON és BRUNO) s cartesianus gondolatokból alakul egy sajátságos, a philosophia történetében páratlan, osztályozhatatlan, magában álló rendszer s e rendszer számára szerzője nem talált jobb, meggyőzőbb formát, mint a geometria módszerét!

SPINOZA rendszerétől borzalommal fordultak el még barátai is, de módszere, a matematikai deductio, melyet

58

nem ő talált föl, általános lett. A természettudományokban egyre nagyobb diadalokat ült. Nehány évtizeddel SPINOZA etikája után megjelent NEWTON nagy műve, melyben a világ mechanikai alkata valóban néhány egyszerű alaptörvényből van származtatva. A matematika s physika akkor a műveltek kedvelt és divatos tanulmányaivá lettek. Mindenki experimentált s számított. A szellemi tudományok egészen a mechanika és matematika mintájára alakultak. Németországban voltak, a kik a theológiát is matematikai formába akarták önteni. A philosophia pedig igazolta a módszert és tényleg alkalmazta. WOLFF, a németek legrendszeresebb fője, a philosophia minden ágát matematikai módszer szerint adta elő. A matematika módszere szerint való gondolkodás egészen általánossá lett, ha külső formáihoz nem ragaszkodtak is. Általános, igaznak fölvettt, mert igaznak hitt alapelvekből kiindulni, ez alapelvekből a részleges igazságokat levezetni: ez a XVIII. század gondolkodásának uralkodó formája.

Ez a rationalistikus rendszerek közös vonása: a matematikai módszer utánzása, a matematikai deductio általános alkalmazása. Csak kevés angol író, mint LOCKE, a ki a matematikához nem értett, menekült meg részben e módszer hatalma alól. Ennek így kellett lennie, a szellemi fejlődés természete szükségessé tette. Belvilágunk közelebb van hozzánk érzésben, de a külvilágot hamarabb értjük. A szellemi fejlődésnek mindig az az útja, hogy a világ ismerete megelőzi belsők ismeretét. Ez így van az egyéni életben — csak későn jutunk önismerethez; így van a történeti életben — előbb meg kellett ismernünk a természet törvényeit, csak azután érthettük a történeti élet törvényeit; s így van a philosophiában is: a termé-

szet metaphysikája alapja az elme ismeretének. A természet törvényei egyszerűebbek, azért korábban ejtjük őket az ész hatalmába. S elkerülhetetlennek látszik az a tévedés, hogy ugyanaz a módszer, mely a természet bűvárlásában bizonyult foganatosnak, sikerhez fog vezetni a bűvárlás más tárgyaival szemben is. Ha a külvilág törvényeit more geometrico lehetett leszámaztatni, miért ne sikerüljön ez a belvilág törvényeivel is? Hiszen ezt a belvilágot még nem ismerték, s így nem tudhatták, hogy mások törvényei s más módszer alapján kell hozzájuk közelíteni.

Ez magyarázza a rationalismus történetellenes irányát is. A matematikai s mechanikai igazságok olyanok, hogy mihelyt belátjuk őket, megfoghatatlannak tetszik, hogy előbb nem ismertük őket. A matematikai igazságok abszolútok, a mely tétel egy megállapított igazsággal ellenkezik, minden esetre érvénytelen. A matematikai igazság nem viszonyos, s nem különböző, lehet többféleképen leszámaztatni, formulázni, kifejezni; de a mi igaz, az minden időben igaz. A matematikai igazságok rendszere nem fejlődés eredménye. A természet törvényei nem változtak, a chaos idejében ugyanezek a törvények uralkodtak, a tér s idő viszonyai mindig ugyanazok voltak. A matematika, a physika tudománya nem készült ugyan egyszerre, lassú fejlődés eredménye, de ez a fejlődés más, mint a szellemi tudományoké. Inkább hozzáadás, mint átalakítás. Mint mikor alagútát fúrnak, lépésről-lépésre hatol előre a fúró, ügyesebb eszközökkel gyorsabban jutnak előre, több ponton egyszerre végzik a fúrást, az út belsejét egyenesítik, a falakat kifalazzák: de a főmunkát nem kell kétszer végezni, s a munkát mindenki ott folytathatja, a hol elődje abbahagyta. A kiknek műveltsége ilyen módszer alapján áll, azok nem értik a történeti élet zavaros fölszínét, törvé-

nyes belsejét. Vagy föltétlenül bíznak a magok nézeteiben, s akkor a múlt curiosumok, megfoghatatlan tévedések s furcsaságok tárháza nekik. Akkor a vallásokat csalásnak, az állami rendet kiszámított kizsákmányolásnak, a philosophiai rendszereket sajátságos elvakulás eredményének tartják. Vagy pedig megzavarodnak a sokféle nézeten, a sokféle intézményen s szokáson, s kételkednek minden abszolút igazságban. A philosophiában elfordúlnak a speculatiótól, s egészen a józan, természetes észre bízzák magokat; a vallásban közönbösekké válnak s türelmességet hirdetnek; az állami és társadalmi élet rendezésében nem eszmékből indulnak ki, hanem a gyakorlati élet követelményeiből, beérik a máról holnapra való intézkedésekkel, a múltat nem értik, a jövővel nem gondolnak.

Ilyen a XVIII. század. Gondolkodása, műveltsége, tudománya a természettudományok matematikai, deductiv módszerű részén alapszik. Ennek positiv eredményein, formáin, szellemén. Ezért rationalistikus s képtelen a történeti fejlődés fogalmának megértésére. Igazságtalan a múlt irányában, elvont gondolkodásában, s ideologus a gyakorlati alkotások terén. Erőszakos és fanatikus Franciaországban, lapos és bőbeszédű Németországban, míg Anglia soha sem megy a szélsőségekig, a philosophiában a kételkedéshez s a józan ész fölszínességéhez hajlik, a gyakorlati élet terén pedig részletes, sokszor aprólékoskodó munkásságba merül. Nagy munkát végzett e század, de hibái előtt nem szabad szemet húnynunk. Rationalismusa három évszázad szellemi munkájának érett gyümölcse, melynek végre le kellett hullania, hogy új fejlődés indulhasson ki belőle.

Ez új fejlődés a szellemi élet megértésére irányul, a szellem sajátságos életének sajátságos módszer alapján

való megértésére. A deductiv matematikai szellem helyet enged az inductiv s elemző kutatásnak. Első vívmánya az új mozgalomnak a történeti fejlődés fogalmának megértése. Már a múlt században kezdődik ez irány, a rationalistikus küzdelmek zajában. Mint minden történeti fejlődés alkalmával, a régi magában hordja az újnak csiráit, a rothadás már új virágzás kezdete. WINKELMANN, LESSING és HERDER a történet igazi megértésére törekednek. Be kezdik látni, hogy az állami, társadalmi s vallási életben nincsen abszolút igazság, hogy ez életet okaiból kell magyarázni, hogy ez életben különböző mozzanatokot meg kell különböztetni, melyek mindegyikének megvan a maga viszonyos igazsága, s melyek mindegyike ezért a folytonos fejlődés egyik foka. A mi századunk megteremtette azután az összehasonlító vallás és nyelvtudományt, megértette az állami formák s intézmények fejlődését, a művészetek s irodalmak virágzását s hanyatlását, és végül megajándékozta a természettudományokat a fejlődés fogalmával. Ma benső szövetségben látjuk a szellemi s a természettudományokat. A deductiv s inductiv módszerek harcza félig-meddig megszűnt. A természettudományok készségesen alkalmazzák a fejlődés fogalmát a magok terén s e tér határán belül, a szellemi tudományok a természettudományok abszolút biztos eredményeiből indulnak ki. Az irányok kibékültek, és segítik egymást a dolog természeténél fogva; a hol még harcz van, ott inkább az egyének között folyik.

Ez új fejlődés okai s körülményei nem tartoznak ide. De sokat köszönünk a philosophiának, mely végre megunt a rationalismus meddő fogalomjátékát, s a szellemi élet önálló vizsgálására fordította erejét. Az előkelő philosophusok az előbbi korszakban sem mentek a szélsőségig. LEIBNITZ és LOCKE nem rationalisták a szó szoros értelmé-

ben. Sok gondolatuk olyan, hogy csak ki kellett volna fejtetni, a maga helyére állítani, s új irányba tért volna a philosophia. A döntő fordulat KANT-tal állott be. Gondolkodásának formája rationalistikus, de ez elavúlt, holt formában új élet, új tartalom pezsdül. A kik utána jöttek, vészes tévedésnek estek áldozatul. KANT rendszerének rationalistikus elemeit tekintették fődolognak s erőszakos életre akarták ébreszteni, a minek szerepe el volt játszva. A mi kötelességünk az igazság. Meg akarjuk adni KANT-nak, a mi az övé, s a mi a mienk lett; s korának azt, mi e koré volt, s a korral együtt elmúlt.

II. FEJEZET.

K A N T É L E T E.

KANT ÉLETE.

Az új-kor philosophusainak élete. Kant belső fejlődésének képe. Külső élete. Kant erkölcsi nagysága.

KANT élete egyszerű, csöndes, majdnem egyhangú. Olyan, mint a nagy német folyók, mikor a síkságra érnek s akadálytalanul mindinkább szélesbedő medret vájhatnak maguknak. Sajátságos játéka a történetnek, hogy az új-kor első philosophusainak élete mintegy jelképe a philosophia sorsának. A fejlődéssel járó viharokra emlékeztet KANT elődjeinek nyugtalan, hányt-vetett élete. BRUNÓ-nak üldözött sorsa a máglyán ér véget; DESCARTES bebarangolja Európát, s később remeteszerűen elzárkozik a világ előtt; SPINOZA élete csupa szenvedés, küzdés és lemondás; LEIBNITZ egész Európa politikai s vallási ügyeinek rendezésével foglalkozik s mikor meghal, senki sem kíséri koporsóját; az angol philosophusok belesodortatnak hazájok erős politikai áramlatába: KANT elejétől fogva csak a maga tudományának él; életének legnevezetesebb eseményei művei; a philosophia ekkor mintegy férfikorát érte el s hogy számot vethessen magával, egészen magába vonul s külön válik minden idegen, zavaró elemtől. KANT minden ízében csakis philosophus; egyénisége egészen rendszerébe olvad.

Belső életének történetében sem találkozunk meglepő fordulatokkal. Fiatal korában szorgalmas, éles eszű, de

nem épen rendkívüli tanuló. Legelső művében az uralkodó philosophiának egészben hű, habár önálló gondolkodású követője. Nincsen benne se megkapó eredetiség a formában, se világgraszoló új gondolat a tartalomban. A lángész kínos küzködéseit hiába keresnők benne. Különben KANT idejében még nem kapott lábra az egyéniség fitogtatása; az író bizonyos szemérmetességgel őrizte belseje titkait; nem kaczerkodott érzelmeivel s gondolataival, inkább a dolgot nézte, objectiv akart lenni. Bizonyára KANT-nak is voltak belső küzdelmei, de alig szól róluk, csak a kivívott eredményről tudósít bennünket. Látszatra majdnem észrevétlenül alakul át gondolatainak világa; midőn az angol philosophiával ismerkedik meg, eddigi világnézetének oszlopai meginognak; de egészben az a rendszer, mely forradalmat idézett elő a tudományban, erőszakos rázkódások nélkül jött létre szerzője elméjében.

Azért e csöndes élet nem érdektelen. Belső fejlődéséből keveset tudunk, de e fejlődés egyes kristályosodási mozzanatai előttünk vannak egyes műveiben. Ha összehasonlítjuk őket s végig nézünk rajtuk, a csudálat érzete ébred bennünk, olyanforma, mint midőn a merész hegymászót követjük szemmel. Nem siethet előre, csak lépésről lépésre haladhat a meredek úton; járatlan úton jár s a síma jégen a lépésre való helyet ki kell vágnia magának; szédítő örvények mellett halad el s néha megtörhetetlen akadályokkal szemben visszafordul s rendületlen türelemmel új utat keres. De végre fölér a csúcsra, melyen ő előtte ember nem állott soha. Az ő nyomain azután eligazodhatunk mi is, követhetjük s élvezhetjük a messze kilátást.

A philosophus külső élete is vonzó. Az egyszerűségnek is megvan a maga bája; az idyll megható, ha egy

nagy gondolatvilág keretében jelenik meg. Mily megkapó az ellentét, ha KANT életét a mienkhez mérjük. Majdnem idegenné vált világ tárul föl előttünk. Valódi philosophiai élet, melyben nincsen helye a látszatnak, a lázas kapkodásnak, a jellem gyöngeségének. Egyszerű, átlátszó életviszonyok, melyek összhangját nem zavarja semmi. S e harmónia alapja: az igazságnak önzetlen, fárasztó, de fáradhatatlan kutatása. Mindez sajátos, ódon színű keretben: a múlt század szellemi életében, a messze Königsbergben, hol sok idegen elem összefolyásából a némettől sokban elütő, tarka színű élet fejlődik. Jól esik e tiszta alakot fölidéznünk az emlékezetben. KANT nagy gondolkodó, de ennél több is: jó ember. Elmebeli erőt csudálunk az emberekben; néha irigyeljük: az erkölcsi fenség látványa büszkévé tesz fajunkra; buzdít s fölemel.

I.

Königsberg városa. Kantnak útleírások, idegen népek s földek ismerete iránti érdeklődése. Apja, családja. A szülei ház szelleme. A pietismus erkölcsnemesítő hatása. Kant anyja. A pietismus s a Wolff-féle philosophia Königsbergben. Schultz Albert Ferencz. A Collegium Fridericianum. Kantnak itt töltött évei. Kant, Cunde s Rühnken.

KANT IMMANUEL 1724-ben, április 22-én, Königsberg városában született. E régi, még a német rend által épített város nevezetes virágzásnak indult ebben a korban. A porosz herczegség fővárosa s a fejedelmek székhelye az új porosz királyságban is elsőrendű város maradt. Félreesett ugyan a világtól, hosszú, unalmas síkságokon át csak sok bajjal s költséggel juthatott oda az utas, de a város kárpótolni tudta szenvedéseieért. Sűrű erdők koszorúja övezte, benn a városban sok régi épület s templom történeti emlékeket keltett a lélekben, a városon átkígyózó Pregel folyó s a város sok kertje vidéki, vidám színt adtak neki, míg a közel tengernek a világ minden tájékáról érkező hajói eleven városi forgalmat teremtetek benne. A fiatal KANT kíváncsisága itt bő táplálékot talált. Sokszor megállott a nagy angol s németalföldi hajók előtt, melyek egészen közel szülei házához kötöttek ki, s nézte a messze földről jött sok idegen népet. A gyermek szeme korán szokott a tarka képhez, a tudás vágya szárnyat adott képzeletének, mely örömet idézett messze országokban,

idegen népeknél. E kíváncsiság később komoly, tudományos érdekké nemesbedett. A legélénkebb figyelemmel vizsgálta KANT a föld különböző részeinek s országainak természetét, lakói sajátságait, a társadalmi intézmények mivoltát. Maga nem utazhatott soha. Fiatal korában szegény volt, később a philosophiai gondolkodás rendkívül fokozott működése hamar megmerevítette életszokásait; ez s gyöngé, betegeskedésre hajló testalkata szárnyát szegte utazási vágyának. De nem tudományos érdeklődésének. Élte végeig legkedvesebb olvasmányai útleírások voltak. Ezeknél pihent meg elmefeszítő munkájától, velük elégitette ki tudni vágyó ösztönét. Bizonyos naivsággal mondja anthropológiájában, midőn az utazás fontosságáról szól, hogy egy nagy város, mely középpontja az országnak, kormány székhelye, egyetemmel, tengeri kereskedéssel bír, folyóin nagy forgalmat folytat a bel-földdel s más különböző nyelvű s szokású népekkel, «mint például a Pregel melletti Königsberg», igen alkalmas hely ember- s világismeret megszerzésére, s pótolni képes az utazást. De a fiatal kor vágyai föl-föltámadhattak lelkében. Midőn hosszú életéért második gyermekséggel kellett bűnhődnie s a sorvadás megfosztotta volt minden erejétől, néhány hónappal halála előtt egyszerre nagy utazásokról kezdett álmodni. Hosszú utat tervezgetett a nyárra, s valóban a rá következő télen hosszú útra — a leghosszszababra tért.

KANT apjának elődjei Skóczyiából jöttek Németországba (még KANT is eleinte CANT-nak írta nevét s csak mert némelyek CZANT-nak ejtették, változtatta meg neve kezdőbetűjét), s talán örökség gyanánt szállt reá valami a skótoknak elmélkedésre hajló, magába vonúlt természetéből. Apja, JÁNOS GYÖRGY, igen egyszerű ember

volt, nyerges, ki nem sokra vitte mesterségében, s kiről alig tudunk egyebet, mint hogy derék, jellemes embernek ismerték az egész városban. Felesége, REUTER REGINA ANNA, tizenegy gyermeket szült neki, négy fiút s hét leányt, kik közül hatan zsenge korukban haltak el. IMMANUEL negyedik gyermekük volt, akkor még egyetlen fiuk. A család egyéb tagjairól nincs említeni valónk. Tizenegy évvel fiatalabb öcsese szintén tudós pályára lépett, később pap lett Rahdenben s 1800-ban meghalt. A két testvér alig érintkezett egymással, hosszú éveken át levélben se keresték föl egymást. Nőtestvéreihez, kik Königsbergben maradtak, sem lépett közelebbi viszonyba. Egyszerű mesteremberekhez mentek férjhez s gyakran éveken át nem látták híres bátyjukat. Szegény család volt, szétzüllött.

E szegény családban a fiatal KANT oly nevelést nyert, hogy később, mikor nevelőként egy grófi családban fordult meg, meghatottan említé, hogy szülői házában sokkal különb nevelésben részesült. KANT szülei pietisták voltak, de a pietismus nemcsak vallási meggyőződéseket, hanem szívöket, életöket is megnemesítette. Nevezetes befolyással volt ez a vallási irány a múlt század elején a német családi életre; pietista szülőktől származtak HIPPEL, HERDER, SCHILLER s sokan, kik mindnyájan erkölcsi erőt merítettek a pietismusnak akkor még üde, friss forrásából. A harmincz éves háború után a nép erkölcsei elvadultak, a család kötelékei fölbomlottak, s a nép egészen magára volt hagyatva; a kormány elnyomta, az iskolákban nem talált szellemi táplálékot, s a pap előkelő úrrá lett, ki értetlenül prédikált neki s a maga becsvágyát s erejét hiábavaló szörszálhasogatásokra s elkeseredett dogmatikus küzdelmekre pazarolta. A pietista papok egyszerű, keresetlen nyelven beszéltek, keveset törődtek a dogmák-

kal, a szívhez szólottak, a szív erkölcsi újjászületését követelték s így a pap újra azzá lett, a mivé lennie kell, a hívek oktatójává, barátjává, erkölcsi támaszává. A vallási életbe új buzgóság szállott, később túlságos buzgóság, mely nevetséges s vészes végletekbe vitte a pietistákat. A szív újjászületésére való törekvés phantastikus rajongássá fajult; a hívek magukba mélyedtek s remegve, kinnal várták az újjászületés nagy pillanatát, el kezdtek kaczerkodni szentségükkel, gögösen lenézték újjá nem született embertársaikat, az imádság keresetlen szavai, naponta annyiszor ismételve, üres hangokká váltak, az életben való egyszerűség helyébe lépett a világ minden ártatlan örömétől való elfordulás: a győzelmes pietismus az ellenfél minden ferdeségét újakkal pótolta s midőn ellenségeivel szembe kellett neki szállnia, kitűnt, hogy ereje elveszett, hogy hívei nincsenek többé.

KANT szülei a pietismus egészséges szellemében éltek. Derült, nyugodt elmével viselték az élet minden baját, a család belső békéjét nem zavarta semmi szenvedély, valódi keresztyén erények diszíték e szegény házat. Midőn egyszer a nyergesek s szíjjgyártók között valami viszály ütött ki kölcsönös jogaik s kiváltságaik dolgában, ez KANT apjának sok bajt okozott; de azért, mikor otthon a családban szóba került a dolog, a szülők annyi kíméllettel s szeretettel szóltak az ellenfélről, oly szilárdul bíztak a gondviselésben, hogy, mint KANT később maga említé, ezt nem felejthette el soha. Szigorúan, vallásos szellemben nevelték a gyermeket, s a fiú soha e szellemmel ellenkező példát nem látott otthon. Szüleitől soha illetlen szót nem hallott, méltatlan cselekedetnek nem volt tanúja. Mikor később a philosophusnak sokkal tisztább fogalmai voltak az erényről s a vallásosságról,

még mindig hálával említé, hogy a földolgot otthon tanulta szülei házában. E szigorú nevelés megvédelmezte szívét minden bűnös benyomás hatalma ellen, innét merítette az erőt, hogy tisztán tarthatta egész életét; s midőn később az erkölcsnek legtisztább, legmagasztosabb, talán ember-erőt meghaladó ideálját alkotta: a szülei háznak szigorú, kötelességtudáson alapuló szelleme lebeghetett előtte. Ifjúságunk képzetei, óhajtasai, fogalmai hamar feledésbe merülnek, csak színt s irányt adnak lelkünknek; de az erkölcsi benyomások mélyen bevésődnek a lélekbe s jellemalkotó erővé gyűlnek benne. Nyugodt, derült elme, belső béke, kötelességérzet sűrű kísérték KANT-ot.

Anyján kiváló szeretettel csüngött. Nagyon hasonlított hozzá, még sajátosságosan behorpadt mellkasának lapos alkatában is. Mély érzésű, finom elméjű nő lehetett, ki gyakran kivezette fiát a szabadba, s egyszerű, józan eszével megmagyarázgatta neki a természet egyes jelenségeit, miképen tükröztetik vissza Isten hatalmát. Sokszor megesett rajta, hogy az eszes gyermek kérdéseire nem tudott felelni. Később megható módon megfordult a viszony; ha sétálni mentek, a fiú magyarázta anyjának a természet tüneteményeit, korán ébredt eszével, tanult belátásával. Fájdalom, e szép viszornak korán szakadt vége; már 1737-ben halt meg KANT anyja, midőn önfeláldozással egy ragadós betegségben szenvedő barátnőjét ápolta. Még föl nem derült, titkos vonása a természetnek, mennyit öröklünk testben s lélekben szüleinktől. De kiváló emberek életében gyakran találjuk, hogy kiváló anyával áldotta meg őket a sors. Anyámat nem fogom elfelejteni soha, szokta KANT barátjainak mondani; a jónak csíráját ő táplálta bennem, szívemet ő tette fogékonnyá a természet benyomásai iránt, ő keltette s bővítette fogal-

maimat, az ő tanításai jótékony befolyással voltak egész életemre.

Taníttatását is anyjának köszöné. Az anyai szívnek nem ritka vonása, hogy becsvágygyal csüng fia jövőjén, nagyobb mint az apáé. KANT anyja, észrevévén a fiúnak tanulásra való hajlamát, elment SCHULTZ FERENCZ ALBERT doctorhoz, az ó-városi templom papjához, s tanácsot kért tőle fia jövőjének dolgában. SCHULTZ-nak megtetszett a félénk, de tehetségesnek látszó gyermek, s a theologia tanulmányát ajánlotta számára. SCHULTZ maga a «Collegium Fridericianum» nevű középiskolának élén állott, s a fiú 1732-ben, tavasszal, kilencz éves korában, ebbe az intézetbe lépett.

SCHULTZ rendkívüli ember volt, kinek nemcsak KANT, de egész Poroszország nagyon sokat köszön. 1731-ben jött Königsbergbe s csakhamar uralkodó középpontja lett a königsbergi szellemi mozgalmaknak. A königsbergi egyetem, a szellemi élet fokmérője, nagyon elmaradt volt a század elején. Csak a század második évtizedében jutott benne érvényre az a két új erő, mely a német szellemi életet átalakítja, WOLFF philosophiája s a pietismus. Az utóbbi itt sajátos kis csírából fejlődött nagyra. Egy GEHR nevű hivatalnok, pietista, ki nem akarta gyermekeit az orthodox városi iskolákba küldeni, tanítót kért SPENER-től s BREITHAUPT-tól, a pietismus vezéreitől. Küldtek egyet a hallei árvaházból, a pietismus középpontjából, honnét annyi termékenyítő erő áradt szét egész Németországba. A fiúk az új tanítónál egy hét alatt többet tanultak, mint a városi iskolákban egy egész évben. Csakhamar mások gyermekei is részt vettek a tanításban. A pietisták száma növekedett s mindnyájan az új iskolába küldték gyermekeiket. Az orthodox papok prédikálni kezdetek a «zug-

iskola» ellen, s hivatalos vizsgálat elrendelését vitték keresztül. A vizsgálatból kitűnt, hogy az iskola kitűnő s a vallás tanításában is messze túlszárnyalja a többieket. Mikor azután III. Frigyes Königsbergbe jött, hogy megkoronáztassa magát, királyi iskolává emelte s így keletkezett a «Collegium Fridericianum», melyben KANT nyolcz évet töltött.

Az új iskola két irányban vált ki a többiek közül. Rendkívül sokat imádkoztak benne, de sokat tanultak is. Földrajzot, történetet s matematikát itt tanítottak először a königsbergi iskolák közül. Első igazgatója, LYSIUS, kiváló férfiú volt, igazi pædagogus s mint theologus az egyetemen is nevezetes. Mikor 1731-ben meghalt, a pietismus uralkodó iránya volt a városi szellemnek. Az egyetemen, az iskolákban új emberek vitték a főszerepet, a családi életbe új szellem költözött. KANT családja mutatja, milyen volt ez a szellem.

Ugyanakkor WOLFF philosophiája is elhatott Königsbergbe. Mindeddig az ARISTOTELES nevét bitorló eklektikus rendszer uralkodott az egyetemen, méltó társa a theologiai orthodoxyának, nem sokkal jobb a scholasticismusnál, mely ellen DESCARTES s BACON küzdöttek volt. Az egyetem törvényei egyenesen megparancsolták, hogy senki, a ki ez egyetemen tanítani akar, ne merészelje ARISTOTELES philosophiáját megtámadni; hanem mindenki törekedjék, azokat a dolgokat, melyekről ARISTOTELES nem szólott, szerényen tanulmányozni.* Friss léghuzatként nyomúlt

* XI. §. Philosophiam Aristotelis, qui in hac Academia docendus, nemo inani dicacitate et novitate pruritu sugillet, aut vilipendat, sed in quibus Philosophus ille insignis aliqua non tetigit, modeste perficere ea quisque studeat. ARNOLDT Dan. H. *Historie der Königsbergischen Universität*. Königsberg. Hartung. 1746. 409. l.

be az új tan a fülledt levegőbe. GOTTSCHED, a ki 1714—1723-ban Königsbergben tanult, midőn WOLFF philosophiájával megismerkedett, azt írja, hogy egyszerre úgy érezte magát, mint a ki soká hanyatva a tengeren, szilárd földet érez lábai alatt. Mikor KANT született, a pietismus s WOLFF philosophiája egyaránt győzedelmeskedtek.

De most a két győztes irány kelt harcra egymással. A pietismus feltékeny szemmel nézte új versenytársát, a tanulók megsokalták az imádságot, az ájtatos buzgóságot, a pietismusnak uralkodásra jutásával mindinkább fokozódó gögjét s fanatizmusát. Tódulni kezdtek a philosophusok tantermeibe, hol az új-kor szellemében az ész jogait hirdették, egyszerű nyelven, közérdekű dolgokról közérthető módon beszéltek, s a szabatos logikai gondolkodás egészen új használata lelkesítő, majdnem részegítő hatással volt rájuk. Leghevesebb volt a harc magában Hallében, hol a pietismus vezérei mellett maga WOLFF tanított s óriási hallgatóságot gyűjtött maga körül. Hallében a pietisták keresztülvitték, hogy WOLFF-ot kiűzték, s hasonló történet Königsbergben egy FUCHS nevű tanárral 1725-ben. De e győzelemnek nagy volt az ára. Az üldözött philosophia csak most jutott általános népszerűsége. Hatalma majdnem korlátlan lett, s a mi még csodálatosabbnak látszik, de a szellemi küzdelmek történetében jól ismert tünény: a győztes pietismus meghódolt WOLFF philosophiájának. Maga is kezdett e philosophia formáival élni, lassan-lassan egészen átalakult, lényege elveszett s mikor Nagy Frigyes, ki a pietismus ellensége volt, 1740-ben trónra lépett s a pietismus külső hatalmát is megszüntette, ez belsőleg annyira meg volt rongálva, hogy alig tartozott már a korszak számot tevő tényezői közé. Az a férfiú pedig, a ki először megkísértette WOLFF philoso-

phiáját kiegyeztetni a pietismussal, a kiből nagy philosophiai műveltség mély vallásos érzéssel párosult, SCHULTZ ALBERT FERENCZ volt.

SCHULTZ mint 39 éves férfiú jött Königsbergbe. Hallében tanult volt, mikor a pietismus még nem igen törődött WOLFF-al, s mindkettőnek kedves embere lett. Állítólag ő róla mondotta WOLFF: ha valaha valaki, úgy a königsbergi SCHULTZ értett meg engem. Mindenütt a hol megfordult, megszerették, mindenütt józan eszével, emberszerető szívével s nagy gyakorlati, tanításra, személyes ráhatásra, organizálásra alkalmas tehetségével maradandó hatású tevékenységet fejtett ki. Fénykorát Königsbergben élte. Alig volt ott egy évig, a király kinevezte első theologiai tanárnak az egyetemen; 1733-ban átvette a «Collegium Fridericianum» igazgatóságát, s 1736-ban QUANDT udvari pappal együtt a porosz királyság összes egyházi, iskolai s szegénységi ügyeinek főfelügyelőjévé lett.

Ez utóbbi téren fekszik működésének súlypontja. Rendeleteivel egészen átalakította a porosz nép- s középiskolákat, szigorú pietistikus szellemben, mely egyház s iskola között a legbensőbb, néha fölötte terhes kapcsolatot létesített, de a maga idejében föladatának eleget tett, s a végtelenül súlyedő tanításnak új czélt s életet adott. Mély meggyőződésű ember volt s mint ilyen abszolút uralkodásra törekedett. Mindenütt csak az ő embereit alkalmazták, az egyetemen is döntő befolyást szerzett magának. Egyetemi előadásai szigorú philosophiai formájuk által tűntek ki. HIPPEL beszéli róla, hogy annyi philosophiát szőtt a theologiába, hogy az ember azt hitte, hogy Jézus s apostolai Hallében WOLFF-nál tanultak. A «Collegium Fridericianum» az ő igazgatása alatt érte

el fénykorát. Kitünő tanítókat alkalmazott, a többek között HERDER-t s BOROWSKI-t, KANT biographusát, később Poroszország érsekét. Végre igazi lelkész volt, híveivel baráti viszonyba lépett, igazi erkölcsi erővel hatott rájuk, vezette s anyagilag is támogatta őket. KANT édes anyja különös szeretettel ragaszkodott hozzá és SCHULTZ megszerethette az ájtatos, becsületes, egyszerű családot. Gyakran elment KANT szüleihez, buzdította őket, hogy ügyeljenek tehetséges fiuk kiképeztetésére s a nélkül, hogy érzékenységet bántotta volna, segítette őket. A tüzi fát minden évben ő küldötte nekik s ingyen szállította házukhoz. KANT mindig a legnagyobb tisztelettel emlékezett meg szülei jótevőjéről, kinek taníttatását köszönte. Még élte vége felé is mindig említette, hogy emléket szeretne neki állítani műveiben. Szándékát nem teljesíthette, de az utókor igazságot szolgáltatott SCHULTZ-nak. Életében sok ellensége volt, mint minden embernek, kinek újjáalkotó tevékenysége nagy körre terjed; s mikor Nagy Frigyes trónra lépett, ellenségei külsőleg győzedelmeskedtek. A pietismus kora letűnt, a philosophia uralkodása kezdődött. De SCHULTZ praktikus alkotásai nem veszték el, személyes tekintélye is épségben maradt, s mikor 1763-ban meghalt, tisztelet s elismerés kísérték sírjába.

KANT nyolcz és fél évet töltött a «Collegium Fridericianum»-ban, 1732-től 1740-ig. Akkori életének kevés nyoma maradt, jó tanuló volt, de valódi hivatását maga sem sejtette. Logikából s matematikából nem tanultak semmit, későbbi éveiben csak nevetve emlékezett meg azon «urakról, kik ebbeli hajlamának szikráit épséggel nem tudták lánggra lobbantani». Csak egy tanárról szólt nagy hálával, HEYDENREICH-ről, ki a latin nyelvet tani-

totta. Kitünő ember lehetett, ki nemcsak a nyelvre oktatta őket, hanem meg tudta velük a classikus írókat szeretet-
tetni is, igazi lelkesedést ébresztett bennük. Két benső barátja volt itt KANT-nak, RUHNKEN DÁVID s CUNDE MÁRTON, s a három lelkes fiú hetenkint többször találkozott, hogy azon írók műveit olvassák, kiket az iskolában nem tárgyaltak. RUHNKEN, ki a leggazdagabb volt közöttük, a legjobb kiadásokat szerezte meg s a régi humanisták példájára a három fiú, irodalmi tervekről álmadozva, latinosítani akarta nevét: RUHNKENIUS-ra, CUNDEUS-ra s KANTIUS-ra. RUHNKEN beváltotta ígéretét, mint RUHNKENIUS korának egyik legnagyobb philologusa lett, díszbe a leydeni egyetemnek, melyen ötven évig tanított. Szegény CUNDE, kiben úgy látszik nagy tehetség lakott, a sors által hányatva, sok tanítás által erejében megtörve, mint a városi iskola rectora korán húnyt el Rastenburgban. KANT később nem foglalkozott philológiával; egyéb, az elvont igazság kutatására irányuló hajlamok nagyobb erővel ébredtek benne, de jól megtanult latinul írni, a római írókból s költőkből még öreg korában is hosszú helyeket tudott könyv nélkül elmondani, különösen SENECA-ból s LUCRETIUS-ból, kik legjobban feleltek meg lelke két kiváló ösztönének, szigorú erkölcsi érzésének s a természet kutatására irányuló vágyának.

Az ilyen emberek, mint KANT, ritkán köszönnek sokat az iskolának. Maguk kénytelenek maguknak utat törni s csak ritkán akad az a kiváló tanító, ki megkönnyítheti nekik nehéz munkájukat. KANT tanítóinak jelentéktelensége folytán magára hagyatva, korán szokott önálló gondolkodáshoz, s a mi többet ér, önálló életfölfogáshoz. Az iskola pietismusának félszégeiből nem ragadt reá semmi. A józan eszű fiú, ki anyjával együtt elment SCHULTZ ima-

óráira, korán érezhetett ellenszenvet a pietismus formái iránt. Miért kelljen csak meghatározott órákban imádkoznia? Mit értsen a teljes megtérés időpontjának állhatatos keresése alatt? Mit gondoljon, ha a buzgó szónok a keresztyén szív dicső küzdelmeiről szól s arról a nagy pillanatról, mikor újjá születik? E kérdések előtt a gyöngeszűek megrémültek, tépelődni kezdettek, magukba vonultak, várták a szellem érintését, lelkük rajongásra fordult, melyet csak egy lépésnyi hely választott el az örültségtől. A ravaszok eltanúlták a külső formákat, a buzgó imádság képét, kedvükbe jártak tanítóiknak, s belsejökben megromlottak. KANT a pietismusnak csak nemes magvát sajátította el, jellemtisztító erejét, a többitől mind határozottabban elfordult. RUHNKEN, ki Leydenben ritkán látott német könyvet (*quæcumque Germanico sermone scripta sunt, raro aut nunquam ad Batavos afferuntur*), véletlenül megtudott valamit KANT írói működéséről. 1771-ben gyönyörű latinsággal írt levéllel keresi föl ifjúkori barátját, s legelőször a pietismusról emlékszik meg, melynek egykor együtt nyögték jármát. «Anni triginta sunt lapsi, cum uterque tetrica illa quidem, sed utili tamen nec poenitenda fanaticorum disciplina continebamur.» (Harmincz év múlt el azóta, hogy mindkettőnket a fanatikusok fegyelme féken tartott, mely zord ugyan, de hasznos volt s melyet épen-séggel nem kell sajnálnunk.) A humanisták szellemében élő levélíróban talán túlozva jelennek meg az ifjúkor emlékei, túlzás lehet abban is, hogy KANT-tól már ifjúkorában mindnyájan a legnagyobb reményeket táplálták (*posse Te . . . ad id, quod in literis summum est, pervenire*); hiszen már akkor, 1771-ben, midőn alig ismeri műveit, s a legfontosabbak még nem is jelentek meg, a német philosophusok közé első helyre állítja: de emlé-

keinek szelleme megfelel a valóságnak; a pietismusnak csak KANT jellemére volt ráhatása, értelmét nem csábította el; ez erősen ragaszkodott a valósághoz s midőn KANT 1740-ben az egyetemre lépett, valószínűnek tetszik, hogy még nem tudta, mihez van kedve s hívatása; de még valóbbszínű, hogy a theologiai pályához kedvet nem érzett s nem nagy küzdelmébe került elpártolnia tőle.

II.

Kant az egyetemen. Knutzen Márton, philosophiai tanára. Knutzen philosophiai helyzete. Knutzen pietismusa. A XVIII. század természettudományi divata. Knutzen természettudományi művei. Az egyetem többi tanárai. Kant mint theologus. Nevelői évei. Milyen nevelő volt. Kant akkori elméleti állapota, a mint első művének bevezetésében nyilatkozik. Szellemének általános formája. A königsbergi deák- s polgári élet. Kant az előkelők körében.

Az egyetemen KANT a theologiai karnál íratkozott be, mert minden egyetemi tanulónak a három felsőbb kar (theologia, jog, orvostan) valamelyikéhez kellett tartoznia s «azon ürügy alatt, hogy a philosophiával vagy valamelyik részével akar foglalkozni», senkinek sem volt szabad egyetemre járni. De régi szokás volt az egyetemen, hogy a theologus az első időszakban csakis philosophiával foglalkozott s SCHULTZ, ki e szokást melegen pártolta s ki bizonyára KANT-nak továbbra is tanácsadója s barátja maradt, (az egyetemi törvények egyenesen megparancsolták, hogy minden tanuló tanárai közül legalább egynek mondja el körülményeit s hallgassa meg ennek a tanácsát), a philosophiai tanárt is kijelölhette számára, kitől legtöbbet tanulhat. E tanár KNUTZEN MÁRTON volt.

KNUTZEN-nek nagy befolyása volt KANT sorsára, mert ő keltette benne a philosophiára való hajlamot, melyből eddig szikrányi sem mutatkozott lelkében, ő avatta be a

philosophiának ez időbeli állapotába s a természettudományokra való kedvet is ő tudta benne nagyra növeszteni. Igaz, hogy KNUTZEN mindenben csak megindította KANT fejlődését, irányt nem szabott neki; hogy KANT későbbi műveiben nem is emlékezik meg első tanáráról, kit különben mindig nagyra becsült; s hogy KANT korszakos gondolatainak csak csíráit is hiába keresnők KNUTZEN műveiben. Ez azonban nem csökkenti a tanár érdemeit, de még jelentőségét sem. Történeti helyzete szűk körre szorította s oly nagy erő nem lakott benne, hogy e körből kibontakozhatott volna. De a maga körén belől nevezetes alakja maradt a német philosophiának, s az alapot mégis ő rakta le KANT elméjében.

KNUTZEN is Königsbergben született (1713), ott végezte tanulmányait s ép úgy mint KANT, soha sem hagyta el szülővárosa környékét. Már 21 éves korában a logika s metaphysika rendkívüli tanára volt az egyetemen, tudományos műveivel csakhamar feltűnést keltett, de megfeszített munkássága korán, 38 éves korában, vitte sírba. Tudományos álláspontja híven visszatükrözteti korának s szülővárosának szellemi mozgalmait. Az új philosophia hű s lelkes apostola; de a legfontosabb kérdésekben, pl. a lélek s test közötti kölcsönhatásban határozottabb s következetesebb mint WOLFF; másokban, pl. midőn a lélek szellemi voltát a materialismus ellen védi, kiváló elmeélt tanúsít; minden művében kitűnő gondolaterőt, alapos meghányását a problémáknak s szigorú, logikai rendszeres gondolkodást találunk. E nagy erő jobb philosophia szolgálatában maradandó műveket alkothatott volna. De ez az új német philosophia tulajdonképen már elavúlt volt, az angol gondolkodás a haladás útján megelőzte, s midőn ez utóbbi nemsokára Németországba is jobban

behatott, KNUTZEN művei hamar feledésbe merültek. KNUTZEN is foglalkozott ugyan LOCKE gondolataival, de mint olyan, kinek meggyőződésén az új tan csak itt-ott nyomot hágy, a melyet már át nem bír alakítani. Hasonlít az erős fához, melynek gyökerei nem találnak elég táplálékot a maguk helyén s a sziklákon, melyek útjokat állják, át még sem bírnak törni. KANT is hasonló helyzetben lesz, s tanítójának nagy része van ebben. KNUTZEN, ki WOLFF egyik legkitünőbb tanítványa volt, hasonló irányú tanulót nevelt KANT-ban. Sokáig fog ő ebbe az iskolába járni; habozva fog belépni, s csak lassan lassan fog eligazodni benne. De nagyobb erővel fog az angol gondolatokhoz szítani s végre ki fog valahogy szabadúlni első iskolájából. Ez a fa át tud törni az akadályokon, s ha itt-ott megsérül is, mégis magasra tud emelkedni.

KNUTZEN-t egy más körülmény is nevezetessé teszi. SCHULTZ módjára a philosophiát a pietismussal kapcsolja egybe s a pietismus tantételeit philosophiai módon iparkodik bizonyítani. Ebben is az a sajátságos sors éri, hogy korának elkésett alakja. Theologiai műve: *Philosophischer Bericht von der Wahrheit der christlichen Religion* 1740-ben jelent meg, Nagy Frigyes trónra léptének, s evvel együtt a pietismus hatalma megszűntének évében! A pietistikus theologia tételeit philosophiailag akarja igazolni s a keresztyén vallás igazságait az angol deisták ellen megvédeni. Romladozó falnak repedező támaszt! Csak a ki a régi falhoz szeretettel ragaszkodik s a támaszban bíz; a kiben vallási meggyőződés a világos gondolkozás szükségletével párosul; a ki harmoniára törekedik világnézetében: csak az vállalkozhatik ily nehéz föladatra. KANT elfordult a pietismustól, el a keresztyén vallás sok dogmájától. Úgy látszik, mintha tanítójának példája ebben az esetben ege-

szen kárba veszett volna. Mégis KANT vallásos meggyőződése, melyekhez élte végéig ragaszkodott, leginkább a pietismusra, nem a pietismus betűjére, hanem nemes szellemére vallanak. S azon tényezőkhez, melyek e szellemet megbecsültették vele: szülei házához, SCHULTZ tisztelt alakjához, harmadiknak bizonyára hozzá csatlakozott KNUTZEN személyisége s tanítása. Nemes, szelíd, praktikus irányú volt ez a pietismus, ment azon phantastikus kinövésektől, melyek másutt s másokban eléktelenítették.

KNUTZEN végre egy harmadik irányban is korának hű fiaként mutatkozik előttünk. Folyton foglalkozott matematikával s természettudományokkal, mint akkoriban majdnem mindenki, ki számot tett. A XVII. század végén s a XVIII. elején mindenki számolt, kísérleteket s megfigyeléseket tett, mechanikus fölfedezéseken törte fejét. Üres óráiban még az egyszerű polgár is physikai kísérletekre adta magát. Mindennemű tudósok a vegytani vagy mechanikai műhelyben pihenték ki az elvont gondolkodás fáradságait. A világ emberei szívesen támogattak nevezetes fölfedezéseket vagy természettudományi kutatásokat. LEIBNITZ a zsebórák s a mérleg javításán fáradozott, WOLFF jobb lámpák szerkesztésén törte fejét. I. Frigyes Vilmos porosz király öszvért küldött a lipcei egyetem orvosi kárának, hogy bontsák föl s nézzék meg *pourquoy cet animal nait tel, qu'il est sans être en état de procréer son semblable*. WOLFF egyetemi pályáját főleg matematikával kezdte, első előadásai mennyiségtanról, építészettről s várársításról szóltak. A physikát, a kísérletit ép úgy mint az elméletit, rendesen előadta. Másutt sem volt ez különb. VOLTAIRE-nek physikai műhelye volt; a franczia írók majdnem mind matematikusok, physikusok is voltak. Nem csoda, ha meggondoljuk, hogy a XVII. század a legneve-

zetesebb physikai elméletek, matematikai alkalmazások s mechanikai fölfedezések kora; hogy oly szerszámok, milyen a barometer, a légszivattyú, a mikroszkop s a távcső ekkor fokozták először az emberi érzékek erejét s az újság ingerével is gyönyörködtettek mindenkit. A németeknél a XVIII. század elején ehhez hozzájárult a verseny fölébredt vágya; azelőtt legkitünőbb tudósaiknak külföldre kellett menniök, hogy hírt s kenyeret szerezzenek; BERNOULLI JÁNOS Gröningenben élt, három fia Petersburgban, unokaöcscse Paduában, EULER leginkább Petersburgban, FAHRENHEIT Hollandiában, HAMBERGER Franciaországban, KUNKEL, a phosphor fölfedezője, Stockholmban s LEIBNITZ keserűen panaszkodik, hogy a német nemések s jó módúak sokkal kevésbbé tudnivágyók, mint az angolok; sokkal kevésbbé szeretik az okos beszédet, mint a francziák; inkább isznak s játszanak. LEIBNITZ sokat is tett e bajok orvoslására; ő indította meg a külföldiek példájára a német tudományos akadémiák létrejöttét, midőn 1712-ben a berlinit alapította. De még többet tett a kor szelleme, melyre a természeti erők fölfedezése, lassú, észrevétlen működésüknek az új szerszámok által lehetségessé vált pontos megfigyelése s mindinkább hatalmassá vált alkalmazásuk varázserővel hatottak.

Ez fontos vonása a kornak, melyről meg nem szabad feledkeznünk, ha a kor embereinek foglalkozását szemügyre vesszük. Sokan, ha ezekről az időkről szólnak, panaszosan említik, hogy akkoriban a philosophia szorosabb kapcsolatban állott a természettudományokkal, mint mai nap. De azt nem kérdik, jobb volt-e ezért ez a philosophia, s milyen volt ez a kapcsolat. Igaz, hogy a legnagyobb philosophusok természettudósok is voltak. BACON, DESCARTES, LEIBNITZ a természettudományok történetében

is előkelő rangúak. De náluk a philosophia nem is vált még el a többi tudományoktól! Különben BACON-nak természettudományi művei rendkívül gyöngék, ő inkább a módszer genialis megsejtője. DESCARTES a mellett, hogy philosophus, természettudós is; de mellőzve a mechanismus általános alapgondolatját, semmi kapcsolatot nem látunk részletes physikai és philosophiai kutatásai között. LEIBNITZ lángeszű polyhistor, ki a tudományok minden mezején megfordúl, de egyiken se folytat rendszeres építést. Ezekben a nagy férfiakban még volt annyi erő, hogy némi belső kapcsolatot tudtak létesíteni természettudományi s philosophiai gondolataik között. A mechanismus, az erő fogalma átvezette őket az egyik térről a másikra. Különben polyhistorok voltak, mert a tudományok részletezése még csak kezdődött. A philosophia csak LOCKE-ban vette fontos ismerettani fordulatát, a természettudományokban pedig már azelőtt is az igazi szakembereké volt az elsőség. Mérhetetlen nagy volt a természet birodalmának föl nem kutatott tájéka, a dilettánsok is találhattak valamit s azért sűrűn ki-kirándultak oda. A nagyeszűek gyakran lángelméjű intuitióval, mélyre ható sejtésekkel elébe vágtak a részletes kutatásnak s mintegy föladatokat tűztek ki számára, irányokat mutattak neki. A kisebb emberek kontárkodtak és sem a philosophiában, sem az exakt kutatásban nem tudtak előre haladni.

A kor ezen vonása KANT életrajzában fontos. KANT is eleinte sokat foglalkozott természettudományi kérdésekkel s e hajlamot is KNUTZEN kelthette benne. KNUTZEN buzgó követője volt NEWTON elméletének s már 1737-ben megjövendölte az 1744-ki üstökös jöttét. A jóslat beteljesedett, KNUTZEN nyilvánosságra hozta az üstökösökről szóló elméletét. (*Vernünftige Gedanken von den Cometen.* 1744.

— WOLFF példájára mindenki mindenről «vernünftige Gedanken»-féléket szeretett írni.) A könyv tele van ferde physikai s csillagászati tételekkel s rossz megfigyeléseken is alapszik. Azonfölül matematikai műveket is írt s egy új számoló gépet talált föl. Mind ennek kevés volt az értéke, de az üstökösökről szóló könyv s NEWTON művei, melyeknek tanulmányozását KNUTZEN nagyon ajánlotta KANT-nak, nagy befolyással voltak reá s figyelmét különösen a nagy általános égi s földi tűneményekre irányozták. KANT ezentúl, egészen kritikai korszakának beálltaig, folyton efféle kérdéseken próbálta meg erejét. Mintha erős esze be nem érte volna az akkori philosophiának légből kapott s százszorosan ide-oda forgatott, ütött-kopott fogalmainak vizsgálatával; előszeretettel fordult a valódi világ megfigyelése felé; óriási kérdések megoldásán próbálkozott meg: mi módon keletkezett egész csillagrendszerünk, hogyan vált ki a kháoszból a rendes körökben forgó világ? Örökre szól-e a világ alkata, vagy újra a kháoszba kell-e neki térnie? Hogyan keletkezett földünk változatos fölülete s mily erők működnek közre e változásokon? Tagadhatatlan, hogy nagy szellemi ereje e téren sem hagyta el. Valóban lángeszű intuitiókkal fogunk találkozni műveiben, sejtesekkel, melyeket a későbbi astronomia, geologia, physika a sejtés határozatlan formájából ki tudott bontani s határozott, biztos tudássá változtatni. Mégis KANT dilettans marad e téreken. Bármily előszeretettel foglalkozott e kérdésekkel, s bármily megvetéssel szólt az egykorú philosophiáról: mégis mindig e megvetett s lassan-lassan már is közmegvetésben részesülő hamupipőke felé fordult, «melybe, a sors úgy akarta, beleszeretett volt, ámbár ez ritkán méltatta kegyére». WOLFF philosophiája nem volt elég táplálék szellemi erejének; mikor saját philosophiája

lett, nem írt egy nagyobb természettudományi dolgozatot sem többé. Fölismerte hívatását s feladatát; a szomszéd birtokát továbbra is nagy gyönyörűséggel nézte ugyan; érett gyümölcseit is szívesen, kedvvel fogadta: de át nem rándult többé hozzá, inkább a maga bő termésének viselte gondját.

KNUTZEN-t kivéve egy tanár sem volt az egyetemen, kihez a fiatal KANT ragaszkodhatott volna. TESKE, a physikus elég jó hírnévnek örvendett az egyetemen s KANT szorgalmasan el is járt előadásaira, de természettudományi hajlamait nem ez, hanem KNUTZEN ápolta benne. A többi tanárok említésre se érdemesek. A philosophusok vagy régi divatú aristotelikusok vagy kevés jelentőségű wolffianusok voltak. Azonfölül szokásban volt akkor a német egyetemeken, hogy a tanár, ha megunta az egyik tárgyat, elő kezdte adni a másodikat, mintegy előre lépett; mert a tanárságok közt rangfokozat volt s az előbbre való jobb fizetéssel is járt. Legjobban fizették a theologusokat s nem egyszer történt, hogy valaki eleinte a logikát adta elő, később a physikát s végre a theologiai karba lépett át s a görög nyelvet vagy az új testamentomot tárgyalta. Königsbergben is a matematika tanára, LANGHAUSEN, egyszersmind a theologia rendes tanára volt. GREGOROVIVUS-ról, az erkölestan tanáráról annyit tudunk, hogy egy művet írt, melynek jellemző címe: *Az erkölcsi villámosságról* (De electricitate morali). A mi a jellemző címeket illeti, talán említésre méltó, hogy KYPKE a keleti nyelvek tanára, 1746-ban a zsidóknak a pusztai vándorlásban el nem rongyosodott ruháiról értekezett. Ugyanez azelőtt a dialektikát tanította.

Egyetemi tanulmányainak vége felé KANT SCHULTZ-nak theologiai előadásait hallgatta. E tényből, valamint

abból, hogy KANT a theologiai karhoz tartozott, későbbi életírói egész kis mondát szőttek. BOROWSKI, első életírója, kinek kéziratát KANT maga átnézte, elmondja, hogy KANT nehányszor prédikált is, de mikor egyszer alsó fokú elemi tanítói állásért folyamodott s elutasították, végképen lemondott a papi pályáról. KANT e részt a kéziratban kihúzta, de BOROWSKI hozzáteszi, hogy azért mégis igaz. A legsajátságosabb véletlen folytán SCHUBERT, kinek életrajzát mindenki forrásnak használta, félreértette BOROWSKIT s úgy említi a dolgot, mintha KANT e részletet nem kihúzta, hanem még hozzá is írta volna az életrajzhoz! Azóta mindenki prédikálni látja KANT-ot, szegény tanítói állásra folyamodni, a pietismussal belsőleg megküzdeni, s a theológiától erőszakosan megválni. De KANT soha sem prédikált; ha tette volna, bizonyára nem törülte volna ki ezt az adatot BOROWSKI elbeszélésében, s humorisztikus módja szerint később meg is említette volna barátjai előtt, kik közül egy sem tud erről semmit; de SCHULTZ egy rendeletében meg is szüntette a régi szokást s egyenesen meghagyta a theologiai tanulóknak, hogy mielőtt meg nem vizsgáltattak, nem szabad nekik se Königsbergben, se másutt, semmifele templomban sem prédikálniok. A tanítói állással se vagyunk máskép. Ha igazán törekedett volna ily állás után, SCHULTZ, hatalmas pártfogója, könnyen szerezhetett volna neki azt. Csak annyi igaz, hogy SCHULTZ előadásait szorgalmasan hallgatta, valószínűleg mintegy jótevője iránti háladatosságból s azért, mert, mint egy barátja elbeszéli, azt mondá, iparkodnunk kell minden tudományról tudomást szerezni, még a theológiáról is, ha nem tanuljuk is kenyérkereset végett. Egyetlen egy órát se mulasztott, mondja barátja, otthon ismételték a tanultakat — KANT gyöngébb tanulókkal KNUTZEN s

TESKE előadásait is ismételte s evvel, kis pénzt keresett — és semmi sem jogosít föl bennünket azon hitre, hogy KANT épen a szelíd philosophikus SCHULTZ előadásaiban a pietismust meggyűlölte. A theológiától már régen azelőtt elfordult.

Hat évet töltött az egyetemen, midőn 1746-ban apja meghalt s ő egyedül, vagyon, állás s család nélkül állott a világon. Mihez fogjon? A magántanítgatásból nem tudott megélni; egyik vagyonosabb nagybátyjának, ki némileg támogatta s első műve kiadásának költségeit viselte, bizonyára nem akart terhére esni. Elment nevelőnek. Rendes pályája ez a sok szegény német tanulónak, sok keserőséggel, nehéz nyomással járó pálya, mely gyakran elsenyveszti emberét, ki azután csak az irodalmi vagy tanítói pályára menekülhet. Részben innét származhatik a német irodalmi túltermelés, a jobban elmondott dolgoknak sokszor ismételt rosszabb elmondása, a német irodalom tanári hangja s színe s a német íróknak sokáig kevésbe vett volta. Sok a többé-kevésbé tehetséges, de szegény tanuló, kik nevelői állásukban ráérnek s rákényszerülnek az írásra; kiknek korán, ki nem forrt elmével, hozzá kell fogniok az íráshoz, hogy álláshoz, kenyérhez jussanak. KANT kikerülte e veszélyt, nem mert helyzete kedvezőbb, hanem mert ereje nagyobb volt. Első műve után, mely 1747-ben, egyetemi pályájának végén, jelent meg, hét éven át nem írt semmit. Összes ezentúli 1781-ig megjelent művei két kötetnél nem tesznek többet. Számos kisebb-nagyobb értekezések ezek, részint alkalmi művek, részint olyanok, hogy meglátszik rajtuk, hogy írójuknak mondani valója volt, s céljá-hoz közelebb viszi. Sokat tanult, mielőtt tanítani kezdett.

Nevelői éveiről se tudunk egyebet, minthogy sokat tanult. Kilencz évet töltött három különböző családban, ANDERSCH lelkésznel Iudschenben, a későbbi HÜLSEN gró-

fok jószágán Arensdorfban, s az előkelő KAYSERLING grófi családban Rautenburgban. Ha később ezen időről szólott, tréfásan szokta mondani, hogy nálánál rosszabb nevelő talán soha sem létezett. Jól tudta elméletben, hogy mi kell ehhez a mesterséghez: hogy a nevelőnek a gyermek fogalmi világába bele kell élni tudnia magát, mintegy le kell ereszkednie hozzá, hogy azután fölemelhesse; de — szokta volt mondani — ő ezt a mesterséget el nem tudta sajátítani soha. Meglehet, igaza van; pædagogusnak is születnie kell az embernek. De a nevelői hatásnak más faja is van: midőn a nevelő személyisége példává lesz a fogékony növendék előtt, midőn önkénytelenül magához vonzza az egész családot s legerősebben a gyermekeket, kik repkény módjára simúlnak hozzá s fölfelé kapaszkodnak rajta. A hatás ezen faja bizonyára megvolt KANT-ban. A családok szerették s tisztelték. HÜLSEN-ék egyik fiukat később reá bízták Königsbergben is, nála lakott katona koráig. A KAYSERLING családdal élte végeig benső összeköttetésben maradt. S talán nem véletlen, hogy az ő növendékei a HÜLSEN családból az első földbirtokosok közé tartoztak, kik parasztjaik jobbágyi kötelékét önként feloldották.

Szorgalmas munkásság ideje lehetett ez a kilencz év, de a ki e munkásságba merült, a huszonnégy éves ifju, öntudatosan, bár nem szerénytelenül, czélját tudva, bizonyos komoly nyugalommal indult útnak. Első művének (*Az eleven erők igazi mértékéről szóló gondolatok*, 1747. *Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte*) bevezetése sokkal nagyobb világot derít akkori elméleti állapotára, mint az a kevés külső adat, mely rendelkezésünkre állott. Egy sokat vitatott kérdés megoldásához fog, mely körül egész irodalom keletkezett s melyen

korának leghíresebb emberei próbálták meg erejüket. Két nagy név körül csoportosúlnak a vitás felek, LEIBNITZ s DESCARTES neve körül, s ő, a fiatal író, azon meggyőződéssel fog munkája megírásához, hogy a kérdést megoldotta, hogy tovább látott mint DESCARTES s LEIBNITZ s az európai akadémiák híres tudósai. A megoldást úgy akarja eszközölni, hogy kimutatja, hogy mindkét félnek igaza van; mert, a mint igazi philosophiai fordulattal mondja: «bizonyos tekintetben az emberi ész becsületét mentjük meg, ha különböző éles eszű emberekben maga magával megegyeztetjük s az igazságot, melyet ily alapos férfiak soha sem hibázhatnak el egészen, még akkor is, ha e férfiak ellent mondanak egymásnak, megtaláljuk». (I. 145. l.) De nem fogják-e elbizakodottnak tartani? Nem merészség-e azt mondani, énnekem tűnt föl először az igazság, melyért a legnagyobb emberek hiába fáradoztak? Nem. A szellem rabszolgaságának ideje megszűnt. Nem a tekintély, hanem az ész szava dönt ezentúl. A nagy tömeggel pedig, mely mindig az előítélet s a név rabja, nem kell törődni. Különbözik egyes részletekben a törpe túltehet az óriáson s egyes részletekben a legnagyobb emberek is tévedhetnek. Az emberre nézve pedig csak haszonnal járhat, ha bízik erejében. Az a gondolat, hogy a nagy LEIBNITZ-ot is rajt érhetjük hibákon, százszorosán fokozza erőnket. «Erre támaszkodom. Már kitűztem magamnak a pályát, melyen járni akarok. Útnak indulok s nem lesz akadály, mely meg tudna akasztani útamban.» (I. 8. l.)

Ezek figyelemre méltó szavak, az öntudatnak s szerénységnek, az óvatos körültekintésnek s merész vállalkozó kedvnek különös vegyülete. Fiatal korunkban, midőn az akadályokat csak sejtjük, erőnk túlbuzgását pedig érezzük, sokan beszélünk ily merészen, de kevesünknek

jut eszünkbe, hogy magáról e merészségről is elmélkedjünk. KANT szellemének állandó vonása lesz, hogy a legmerészebb conceptiók felé fog nézni s legóvatosabban fog közeledni hozzájuk; hogy igazán semmi akadály nem fogja megakasztani útjában, még az a legveszedelmesebb sem, mely türelmünk fogytában nyilvánul. Ha a gondolkodásnak általános formáját, mintegy arcját, nézzük: az övé majdnem páratlanul áll. SPINOZÁ-nak vagy LEIBNITZ-nek ép oly nagy conceptiói voltak, LOCKE talán aprólékosabb a részletekben, HUME skeptikusabb s óvatosabb lehet: de KANT a legnagyobb gondolatokkal szemben sem feledkezik meg soha az óvatosságról, s a nagy kilátás soha sem ragadja el annyira, hogy lépéseit megkettőztesse. S az idő haladtával e tulajdonságai sajátos módon fejlődtek. Conceptiói nőttön nőttek; következő művében az egész anyagi világ keletkezését akarja magyarázni, később a szellemi világ határait szabja meg. De mentül nagyobbá lesz a föladat, annál inkább növekedik óvatossága. Éveken át eltöprenkedik a föladat megoldásához szükséges módszeren s még tovább a rendszer minden apró részletének kidolgozásán. Csak így származhatott «a tiszta ész bírálata», melyben a legmerészebben röppenő gondolat aprólékos gonddal kiczirkalmazott úton halad előre.

E kilencz év alatt KANT a tudományoknál egyebet is tanult, az élet művészetét tanulta meg. A königsbergi deákélet akkoriban talán a legdurvább volt Németországban. A század elején a deákok kicsapongásai oly fokra emelkedtek, hogy a legszigorúbb büntetésekkel, várfogsággal, hivatalba-nem-bocsátással kellett őket fenytetni. A XVII. századbeli deákélet, a hírhedt pennalismus, itt legtovább virágzott. Lámpákat, ablakokat beverni, hivatalnól betolakodni minden mulatságba, az örséget meg-

támadni, az útczán iszonyatos lármát csapni, a tanárokat bántalmazni — rendes mulatságaikhoz tartozott. A német déákok sok helyütt még ma is a szabadságot a féktelenséggel, a természetes, mesterkéetlen életet a durvasággal tévesztik össze s KANT idejében még elég nyoma maradhatott a század elején divatos szokásoknak. Neki bizonyára nem volt része bennük; szegény, csöndes fiú volt, tanulnia s tanítania kellett, hogy kenyerét kereshesse. De finom, művelt életmódot nem igen tanulhatott társaitól, s egyebütt sem a városban. Königsberg KANT egyetemi éveiben nagyon ó-divatú város volt, az egyes rendek szigorúan elzárkóztak egymástól, mindenki az «etiquette» körülményes szabályaihoz ragaszkodott, társas élet nem fejlődhetett s csak később, mikor a város egy darabig az oroszok birtokába került (1758—1762) elevenedett meg a város élete. A fényűzés vonúlt be az oroszokkal; a középsorsúak is elkezdtek kávé, theát inni, az orosz tisztek mulatni akartak, a gazdagabbaknak bálakat, mulatságokat kellett rendezniök, az egyes osztályok némileg vegyültek s az etiquette nevetséges, nehézkes szabályai a régi jó idők lomtárába kerültek. Különösen a KAYSERLING grófok háza a társas élet egyik középpontja lett. Mikor KANT szegénykörnyezetéből e fényes körökbe jutott, melyekben mindenütt Németországban a franczia élet szelleme uralkodott: egészen új, ismeretlen világ nyílt meg előtte. Mikor a fényes körökből egyszerű magántanári állásba tért vissza, magával vitte a világ emberének finom, művelt szokásait. Az akkori német tudós vaskalaposságából, ügyefogyottságából semmi sincsen benne. A legnagyobb társaságokat órákig el tudja mulattatni és senkinek sem jut eszébe, hogy ez a finoman, gondosan öltözött, kellemesen mozgó, kedves kis ember latin s német metaphysikai

munkák mélyeszű szerzője. KANT a kilencz év lefolyása után mint kész ember s kész tudós kerül haza; szellemének s jellemének formája megállapodott; erőt eddigelé nem fecsért, de gyűjtött s e pihent erővel, 31 éves korában írja első philosophiai értekezését. X

III.

Kant mint egyetemi magántanár. Első előadása. Előadásának módja. Herder, Kant hallgatója. Előadásbeli szokásai. Az előadások alapját képező tankönyvek. Az előadások köre, a physikai földrajz s az anthropologia. Kant anyagi körülményei. Miért maradt oly soká magántanárnak? Kant s Lessing. Kant élete virágzásának kora 1760—1770. Rendes tanárrá való kineveztetése.

Jó hírnév előzte meg a fiatal tudóst, midőn 1755-ben visszatért Königsbergbe. A megelőző évben két kisebb értekezés jelent meg tőle a königsbergi újságban, melyek tárgyuknál fogva közérdeklődést kelthettek; az egyik arról szólt, vajon a föld tengelyforgása megváltozott-e az idők folyamában; a másik, vajon a föld öregbedik-e? Kis értekezések voltak, hulladéka a nagy munkának, mely a következő évben látott napvilágot. 1755-ben jelent meg tőle névtelenül: *Az ég általános természeti története s elmélete*, melynek bírálója nem igen akadhatott Königsbergben, de csudálója annál több. Az egyetemi magisteri (doktori) rangot a tüzről szóló értekezéssel nyerte meg, s bíráló tanára, TESKE, úgy nyilatkozott, hogy maga is sokat tanult belőle. Nem csoda, ha a promóciónál nagy hallgatóság gyűlt össze s figyelmesen, nagy csönddel hallgatta az új magistert, ki a philosophia könnyebb s alaposabb előadásáról mondott latin beszédet. Erre következett még ugyanabban az évben a magántanárrá való habilitálás, *A metaphysikai megismerés alapelveinek új magyarázata*

czímű latin értekezés alapján, s hogy eleget tegyen az akkori szabálynak, mely a tanárságra folyamodótól még egy harmadik értekezést is kívánt, 1756-ban megírta *Physikai monadologia* című művét. Ezen kitünő előzmények útján, melyek a fiatal magántanárt szülővárosa szűkebb körében nevezetes hírre juttatták, tizenöt évig, 1755—1770, maradt magántanárnak.

A véletlen úgy hozta magával, hogy leghitelesebb életírója, BOROWSKI, jelen volt megnyitó előadásán, 1755-ben, a téli félév kezdetén. KANT ez időben KYPKE tanárnál lakott, s akkoriban a tanárok tág előadási termeket rendeztek be lakásukon, mert a magánfölolvasásokat, később a nyilvánosakat is, otthon tarthatták. Az illető óra előtt a nagy terem, az előszoba, a lépcső tömérdek sok tanulóval telt meg. «Ez KANT-ot, úgy látszik, fölötte nagy zavarba ejtette. A dolog szokatlan volta egészen kivette sodrából. Még halkabban beszélt, mint rendesen, s gyakran corrigálta magát. De ez csak fokozta csodálatunkat a férfiú iránt, kinek a legszélesebb tudományosságot tulajdonítottuk, s ki csak szerénynek, nem félénknek tetszett előttünk. A következő órában már egészen másképen volt. Előadása ezentúl nemcsak alapos, de szabad s kellemes is volt. A tankönyvhöz, melynek alapján előadott, sohasem ragaszkodott szigorúan, legfőlebb, hogy ugyanabban a rendben adta elő a tárgyat. Ismereteinek bő kincse gyakran kitérésekre ragadta, de a mit mondott, mindig fölötte érdekes volt. Ha észrevette, hogy nagyon is messze eltért tárgyától, félbehagyta, mondván «és így tovább» s visszavert a főtárgyra... Persze nagy figyelem kellett előadásaihoz. A fogalmakat egészen világossá tenni, új kifejezésekkel folyton ismétелgetni őket, hogy a lustábbak s szórakozottak is megérthessék, megértésre mintegy kényszerítesenek

ez a tehetség nem volt meg KANT-ban. Mindenre pontosan kellett figyelni. » Nem philosophiára fogom önöket tanítani, szokta volt mondani, hanem philosophálásra. Nem gondolatokat tanulnak nálam, hanem gondolkodást. Azért nem is szerette soha a szónoki módot, a kiczirkalmazott, jól elrendezett beszédet, melynek annyi egyetemi előadó hódol, s melynek pillanatnyi hatása a hangzatosságot szerető ifjúságnál nagy lehet ugyan, de melynek tartós hatása nincsen. KANT előadásai a szabad beszélgetés formáját öltötték, élcz s jókedv sugározták át őket, a kopár tárgy széles mezején sok kedves anekdotavirág termett, de nem abból a fajtából, mely az unatkozó hallgatók ajkán azt a bizonyos kétértelmű mosolygást ébreszti. Legnagyobb hatást erkölcs-tani előadásai keltettek. Philosophiáját csak gondolta, az erkölcsiséget maga tapasztalta, élte. Mennyei tűz szállta meg ilyenkor, mondja egyik hallgatója, JACHMANN, csodálkozva, lelkesedve, meghatva s megrázkodtatva hallgattuk. KANT előadásainak minőségéről nagy értékű bizonyítvány maradt reánk egy nevezetes író tollából. A BOROWSKI-ak, JACHMANN-ok csak a köznapi emberek szemével nézték: HERDER a lángész fogékonyságával fogadta a nagy gondolkodó szavait. 1762—1764-ben hallgatta előadásait, a legfeszültebb figyelemmel leste minden szavát, gondolatát, otthon kidolgozta a hallottakat, fölolvasta egyik meghitt barátjának s megbeszélte vele. Megtörtént, hogy egy reggeli órában, mikor KANT különös lelkesedéssel beszélt; kedvelt költőiből, HALLER-ből, POPE-ból idézett, s merész gondolataival az idő, az örökkévalóság fogalmait kalandozta be: HERDER meghatva haza sietett, versbe szedte a tanár eszméit s másnap reggel a verset átnyújtotta neki. KANT meglepetéssel olvasta a tüzes költeményt s magasz-

talva közölte a hallgatósággal. KANT nagy hatással volt HERDER-re; a fiatal, tüzes költő nem száraz szőrszálhasogatást talált előadásaiban; magasztalólag említi, hogy KANT a társadalom finom megfigyelője, művelt philosophus, Németország SHAFTESBURY-ja. KANT meg buzdította HERDER-t a költészetre, barátja lett, megbeszélte vele előadásait, szívesen felelt kételyeire, kérdéseire, megjegyzéseire. Később e szép viszony nagyon megváltozott. KANT élesen bírálta HERDER műveit, s HERDER, kibén a phantasia mindig erősebb volt a gondolkodásnál, kit nyugtalan elevensége s túlerős érzése egészen más térre utasított, s ki épen azért nem tudott megbarátkozni a kritikai philosophia óvatos, józan, hatalmas gondolatmenetével: nagy művekben, de gyöngé fegyverekkel ostromolta KANT rendszerét. S mégis, mily lelkesedéssel emlékszik meg akkor is egykori tanítójáról! «Azon szerencsében részesültem, mondja, hogy egy philosophussal ismerkedtem meg, ki egykor tanítóm volt. Virágzó korát élte; vidámság kísérté s bizonyára most is, késő agg korában, kíséri. Nyílt, gondolkodásra termett homlokán elpusztíthatatlan jókedv s öröm honolt. Gondolatokban gazdag beszéd folyt ajkairól; tréfa, élez s humor állottak rendelkezésére; tanító előadása a legmulattatóbb beszélgetés volt. LEIBNITZ, WOLFF, BAUMGARTEN, CRUSIUS, HUME gondolatait ép annyi gonddal vizsgálta, mint a mily figyelemmel követte NEWTON, KEPLER s a physikusok törvényeit, mint a mily hévvel fogadta ROUSSEAU íratait, az *Emilt* s a *Heloiset*, s minden természettudományi fölfedezést; mindent a maga értéke szerint méltatott, s mindig a természet elfogulatlan ismeretére, az ember erkölcsi becsére tért vissza. Ember- s népismeret, természetrajz s természettan, matematika s tapasztalás voltak a források, melyekből előadásának s

beszélgetésének elevenítő erejét merítette. Cselszövés, pártoskodás, haszon, hírnév utáni vágy soha sem tántoríthatták el az igazság útjáról. Ösztönzött s kellemesen kényszerített öngondolkodásra; despotismus távol esett lelkétől. Ez a férfiú, kinek nevét a legnagyobb hálával s tisztelettel említem, KANT IMMANUEL. Képe kedves emlék lelkemben.»

Valóban kedves kép is lehetett, midőn a mindig derült arcú, mindig gondosan öltözött, de azért mégis komoly s tiszteletet keltő alak a szószekre lépett. A nagy terem, különösen a nyilvános előadásoknál, annyira megtelt hallgatókkal, hogy sokan a mellékszobákba, a kapuszinbe szorultak, hol egyes ellesett szókkal kellett beérniök. KANT-nak igen gyöngye hangja volt s ha elkezdett beszélni, csakhamar a legmélyebb csönd állott be. Gyűlölte a szókon való tapadást, a mester szavaira esküvést, s azért nem szerette, ha előadásai alatt jegyezgettek. Előadása is nem betanúlt dolgok elmondása, hanem szabad alkotás volt; egész lelke részt vett az alkotásban, erős gondolkodása épúgy, mint eleven képzelő ereje s bő, mindig szorgálatra kész emlékezete. Ha idegen országokra, városokra, nevezetes tájakra került a beszéd, oly szemléletesen le tudott írni mindent, hogy szakembernek s világlátott férfinak tartottá mindenki. Egyszer beszélgetés közben a londoni Westminster-hídat írta le, s annyi szakismeretet mutatott, oly részleteket mondott el, hogy egy angol ember, ki hallgatta, őt mérnöknek nézte, ki bizonyára sokáig élt Londonban. De épen azért, mert egész lelkével jelen volt az előadáson, a legcsekélyebb feltűnő dolog is megzavarhatta. Amúgy is szokása volt, hogy erős gondolkodása közben valami külső tárgyon nyugtatta szemét, mintha e célpont felé vezetné gondolatjait, vagy a

gondolkodás ingó talaján járva, e szilárd tárgyban keresne támaszt. Ha este félhomály derengett szobájában, a kályha mellé szokott volt ülni s mialatt gondolataiba merült, az ablakon át a közel templom tornyát nézte. Nem győzte említeni, mily jól esik ez szemének. De a közei eső kert fái lassan-lassan oly magasra nőttek, hogy egészen elfödtek szeme előtt a tornyot. Ez nyugtalanította s megzavarta gondolkodásában; végre nem állhatta tovább, elment a szomszédhoz, a kert birtokosához, s nagyon kérte, vágassa le fáinak koronáit. A derék szomszéd — tisztelte a philosophiát s föláldozta neki a szép koronákat. Előadásaiban is valamelyik hallgatónak föltűnő ruhája vagy viselete — némelyiknek akkor kedve telt abban, hogy hosszúra növesztette haját, födetlen nyakkal s mellel járt — már kihozhatta sodrából. Ha beszélt, mindig szemre vett valakit, s közismertű adoma, hogy midőn egyszer e valakinek a kabátján egy gomb hiányzott, nem bírta szemeit elfordítani e hiányzó gomb helyétől, s az egész óra alatt nem bontakozhatott ki szórakozottságából. De «és így tovább», mint KANT szokta mondani, ha nagyon is eltért a dologtól; életírójának pedig, ha kissé messze kitért, szolgáljon mentségül, hogy hősének személyisége nemcsak a jellemző, hanem az apró, inkább csak szemléltető vonásoknak is becsét ad.

Némely életírója azt a hírt terjesztette róla, hogy nem a maga nézeteit adta elő, később sem, mikor már kész rendszere volt, hanem mindig wolffianusok tankönyvei után indúlt. Van is igazság ebben, csakhogy egészen másféle. Tankönyvek alapján kellett előadni, a tankönyvet pedig ki kellett jelölni, ez törvény volt. (Innét származik az előadás latin neve lectio = felolvasás, lectio-nem habere = fölolvasást tartani, textum legere = szöveget olvasni.) Megtörtént azután, hogy némely tanár

egész életén át azon egy tankönyv alapján adott elő, úgy hogy ZEDLITZ, a híres porosz közoktatásügyi miniszter, a múlt század hetvenes éveiben ráparancsolta a königsbergi tanárookra, hogy vegyenek tudomást a tudományok újabb haladásáról s válaszszaák meg jobban a tankönyveket, «melyekből most már annyi jó van minden tudományban». KANT-ra e rendelet nem vonatkozott, őt s REUSCH tanárt a miniszter névleg kivette a többiek sorából. KANT a legjobb wolffianus tankönyveket használta, — eleinte BAUMEISTER-éit, később a MEIER-től, BAUMGARTEN-től stb. valókat. Ezt annál inkább tehette, mert a mint később látni fogjuk, kritikai philosophiája is bizonyos szoros viszonyban maradt WOLFF philosophiájával. De a maga rendszerét nem is adhatta elő, mert nem philosophiára, hanem philosophálásra akarta hallgatóit oktatni. A dogmatikus módon előadott rendszer — gyökértelen holt növény a tanuló elméjében. De hogy azért, a mennyire ez megfért előadásának e céljával s természetével, a maga nézeteit nem titkolta: arra számtalan, fölötte meggyőző bizonyítványunk van, melyekből csak egyet akarunk említeni. KANT meghitt königsbergi barátjaihoz az ismeretes író, HIPPEL, is tartozott. Kissé furcsa ember volt, ki szeretett bujósdi játszani az emberekkel, s ezt oly ügyesen tette, hogy mikor a házasságról szóló könyve (*Lebensläufe in aufsteigender Linie*) megjelent, senki sem sejtette, ki a szerzője. De a könyvben annyi, szóról szóra KANT később megjelent műveiben találhatókval megegyező helyre akadtak, hogy sokan, igaz nem a legélesebb eszűek, KANT-ra fogták a szerzőséget. KANT végre kénytelen volt nyilatkozni. Megmondotta, hogy a könyvnek nem ő, hanem HIPPEL a szerzője; hogy e megegyező nézetek bizonyára hallgatóinak füzeteiből valók, melyeket a boldogult

HIPPEL szeretett megszerezni, mert sok népszerű dolgot is talált bennük. S hogy barátjának emlékéen folt ne maradjon, a finoman érző ember hozzáteszi, hogy a mit előadásokban nyíltan árul az ember, annak mindenki hasznát veheti, a nélkül, hogy a gyáros után kellene tudakozódnia. «Ez a rejtvény megoldása s mindenkinek kijut a magáé.» (VIII. köt. 596—8.) Kijut a hírkövácsoknak is, mert ha KANT nem a maga nézeteit adta volna elő, hogyan kerülhettek volna azok a füzeteken át HIPPEL művébe?

KANT negyvenegy éves tanári működése alatt sok tárgyat adott elő, matematikát, physikát, anthropológiát, physikai földrajzot, logikát, metaphysikát, erkölcostant, természetes theológiát, encyclopædiát, pædagogiát, a hatvanas években az Isten létéről szóló bizonyításokat, de még a várerődítés- s tűzjáték-tant is. Ez utóbbi nagyon kedvelt volt a múlt század első felében s rendkívül sok pénzt fogyasztott. Nagy kötetekben, a legfinomabb rézmetszetekkel magyarázták s illusztrálták. KANT tudományos lelket akart e holt anyagba lehelni, de csakhamar abbahagyta az egészet. Sokoldalúsága bizonyosága annak az encyclopædikus s természettudomány-kedvelő iránynak, mely e század első felében uralkodott. Később, mikor rendes tanár lett, szűkebbre vonta az előadások körét, de a philosophiaikon kívül az anthropológiát s physikai földrajzot mindig előszeretettel tárgyalta. Ezekben összegyűjtött mindent, a mi az emberi életből, az ember, a föld, a világ természetéből közérdekre tarthatott számot; ezek voltak az ő népszerű előadásai, melyekben a philosophus kilépett a rideg metaphysikai gondolkodás köréből, s a nagy közönséghez szólott, oly közérthető s élvezetes módon, hogy minden korból tömegesen tódultak ezekre az előadásokra s később a tanulók jegyzetei keresett

czikké váltak egész Németországban. 1778-ban ZEDLITZ, a miniszter, gyönyörű levelet ír KANT-nak, mely becsületeére válik KANT-nak, de még inkább a miniszternek. Azt írja neki: «Kedves tanár úr, most egy a physikai földrajzról szóló kollegiumot hallgatók önnél, s legalább köszönetet kell mondanom érte. Ez csodálatosnak tetszhetik, minthogy nyolczvan mérföldnyire vagyok Königsbergtől, de hát egy olyan deák helyzetében vagyok, ki vagy nagyon messze ül a tanári szószejtől, vagy még nem szokta meg a tanár kiejtését, mert PHILIPPI úr kézírata — ezt olvasom — kissé olvashatatlanúl, néha hibásan van írva. Némelykor úgy látszik, oly feszülten figyelt az előadásra, hogy sok fontos tárgynál csak annyit jegyzett meg, hogy Ön ezeket magyarázta, de hogy miképen magyarázta — azt a közel álló hallgató tudta csak meg, én ebben nem részesülhettem.» Kéri azután, hogy talán szerezhetne neki jobb jegyzeteket, ő szentül megígéri, hogy a kéziratot nem bocsátja ki kezei közül; de ha így sem állhatna reá KANT, akkor e levél legalább annak bizonyosságául szolgáljon, mily kimondhatatlanúl tiszteli őt s tudományát a miniszter. — A physikai földrajz meg is jelent 1802-ben, KANT fölszólítására egyik volt tanítványa, RINK, kiadta, de az illető ismeretek bámulatos növekedése folytán már akkor is sok részben elavult volt. Az anthropológiát KANT maga adta ki 1798-ban, utolsó műve volt. Még ma is kedves, élvezetes olvasmány, mely, midőn csak az imént olcsó kiadást rendeztek belőle, sok ezer meg ezer példányban terjedt el Németországban.

De KANT előadásainak rajza messze elcsalt bennünket; az országos híré tanár, kinek szavait a miniszter Berlinben rossz jegyzetekből betűzi, egészen elfelejtette velünk a szegény magántanárt s életének közben fekvő eseményeit.

De mily könnyen pótolhatjuk ezeknek az «eseményeknek» az elmondását! Szegény magántanár volt, de soha senkitől nem kért semmit, s valószínűleg nyomasztó szükségét se látott. A magántanítás is hajtott valamit — néhány előkelő ifjú nevelését vezette, a szünidőkben egy grófi családnál tanított, — s egyetemi előadásai is jövedelemmel jártak, habár nem nagygyal. Azonfölül magánfölolvasásokat is tartott; egy időben a holsteini herczeg kérte föl azokra, s midőn az oroszok jöttek a városba, az orosz tisztek is fölkérték előadások tartására. Rendkívül takarékosan tudott élni. JACHMANN elmondja róla, hogy végső esetekre húsz aranyat tett félre, s hogy ne kelljen hozzájuk nyúlania, könyvtárát adta el, mely akkor számos, még pedig válogatott könyvekből állott. Egy másik barátja azt meséli, hogy gyakran, ha el kellett valahová mennie, s egyetlen ruhája mesterembereknél volt javítás végett, akkor valamelyik hallgatójától vett kölcsön kabátot vagy nadrágot, cipőt, a mi épen kellett, s a hallgató azalatt ott maradt a lakáson. Ha valamely ruhadarab egészen kikopott, akkor a barátok közköltegen újat vettek. De azt is említik, hogy mikor egy jóakarója új ruhát akart neki csináltatni, nem fogadta el s később nagyon megörült neki, hogy akkor nem engedett hiúságának. Ha mindez igaz is, bizonyára csak magántanárságának első éveiben történhetett; a későbbi években annyit szerzett, hogy igen tisztességesen megélhetett belőle.

Hosszú magántanárkodását sem környezi holmi romantikus nimbus. Mindenki a legnagyobb elismeréssel szólt felőle, de a königsbergi egyetemen nem volt üresedés számára, el meg nem akart menni szülővárosából. Különben is egy Königsbergben szerzett hírnévnek csak lassan nőtt meg akkoriban a szárnya. KNUTZEN halála folytán meg-

üresedett ugyan a logika s metaphysika rendkívüli tanársága, de a takarékos porosz kormány, mely azonfölül az oroszokkal való háború küszöbén állott, meg akarta szüntetni ezt az állást. KYPKE halálával 1758-ban a logika, s metaphysika rendes tanári széke is szabaddá lett s KANT folyamodott is rá. Akkoriban történt, hogy régi jóltevője, SCHULTZ, kinek személyes tekintete még mindig igen nagy volt, magához hívatta KANT-ot, s mikor ez a szobába lépett, ünnepélyesen azt a kérdést intézte hozzá: Igazán szívből féli-e Istent? Hogy mit akart e kérdéssel mondani, nem tudhatni. Szegény SCHULTZ sok csalódást szenvedett; tapasztalnia kellett, hogy a pietismus kiszorult a tudományból, de még az életből is; hogy az új philosophia, melylyel ő még egyesíteni akarta a maga vallásos meggyőződését, egészen más, veszedelmesebb társakkal szövetezett, s hogy e társak: a hitetlenség, a materialismus, a nyílt atheismus lassan-lassan egyeduralkodásra jutnak. Legkeserűbb, szívet érintő csalódása lehetett, hogy a kikre ő annyi tüzrel rá akart hatni, s a kik e ráhatás színét mutatták is: később, mikor befolyása csökkent, aljas tettezőknek bizonyultak, kik örömmel siettek szint változtatni. Megvillanhatott fejében, hogy KANT is olyan lesz. Ünnepélyesen meg fogja tőle kérdezni, hazudni nem fog. Új gondolatokon töri a fejét a független, erős gondolkodású ifjú philosophus, de milyen irányban mozognak e gondolatok, elfordulnak-e Istentől is, a mint elfordultak KNUTZEN-től, s magától WOLFF-tól? Nyíltan meg fogja tőle kérdezni. KANT maga többször úgy magyarázta a kérdést, hogy SCHULTZ csak biztosítani akarta magát, hogy KANT a még el nem döntött pályázat dolgában senkinek sem fog szólni. De akkor ama kérdésnek alig van értelme. Akármiképen álljon a dolog, bizonyos, hogy

KANT ünnepélyes igent mondhatott a kérdésre, s hogy SCHULTZ föl is szólította, hogy pályázzon, s támogatását ígerte neki. KANT nem kapta meg az állást. Az orosz generális, a ki akkor a kormány élén állott, egy régibb magántanárt, Buck-ot, kit a kar többsége is ajánlott, nevezett ki.

Négy évvel később már fölszólították pályázatra. 1762-ben a költészet tanára, Bock meghalt, s mikor a háború elmúlt s a viszonyok rendes medrükbe tértek, a porosz kormány 1764-ben tudakozódik, vajon egy «ottani KANT IMMANUEL nevű magister», kinek műveiből «igen alapos tudományosság sugárzik ki», képes s hajlandó volna-e ezen állás elfoglalására. E tanárnak kötelessége volt az alkalmi költeményeket megbírálni, azonkívül egyetemi ünnepélyekre, a király születése, koronázása napjára stb. a szokásos hymnusokat megcsinálni s elzengetni. A sorsnak néha furcsa szeszélyei vannak: a legnagyobb akkori német írónak s költőnek, LESSING-nek, is följánlották ezt az állást, a ki épen e köteles panegirikusok miatt utasította vissza. Ha e két ember egymás közelébe juthatott volna, a rationalismus s criticismus két legnagyobb alakja, a német szellemi élet két legmeszeszehtőbb újjáalkotója! Alig tudtak valamit egymás felől! LESSING egy epigrammában emlékszik meg KANT-ról, hogy az eleven erőket vizsgálja ugyan, de a magáéit nem. (KANT unternimmt ein schwer Geschäfte, Der Welt zum Unterricht: Er schätzet die lebendigen Kräfte; Nur seine eignen schätzte er nicht.) KANT meg olvassa a Náthán-t, de ez nem igen tetszik neki, mert zsidó a főalakja. A zsidókat becsüli, zsidó hallgatói a legeszebbek, HERZ, egyik tanítványa, meghitt barátja marad: de hogy lehet zsidó drámai hős?! Az említett esetben azonban egészen megegyeznek, KANT

sem fogadja el a költői tanárságot, ugyanazokból az okokból utasítja vissza.

A miniszter azonban meghagyja a kormánynak, hogy mutassanak neki módot, miképen lehetne e magistert az egyetem hasznára s fölvirágzására valahogy elhelyezni. 1766-ban találkozott is ilyen mód, a miniszter a várkönyvtárhoz kinevezteteti alkönyvtárnoknak egész 62 tallérnyi fizetéssel! Ugyanakkor egy magánember birtokában levő gazdag természetrajzi gyűjteményre is elvállalja a fölügyeletet. Mind a két hivatal nagyon terhére eshetett, mert mind a két helyen inkább kíváncsiakkal, mint tudnivágyókkal találkozott s mihelyt tehette, túl is adott rajtuk.

Talán ez volt életének legboldogabb korszaka. Anyagi gondok nem bántották, egyetemi s magánfölolvasásai, hivatalai teljesen fődözték takarékos életmódját. Ő maga férjerejének delében állott, életszokásai még nem merevedtek meg, gondolkodása friss volt s még kereső félben! Azelőtt a WOLFF-féle rendszer nyügét hordta, mely nem nyomta ugyan nagyon, de mégis rajta volt. Később befonta magát a maga rendszerébe, a világ jóformán megszűnt előtte; nem vizsgált többé idegen véleményeket, még a róla valókat sem, egészen gondolatai kifejtésének élt. Hiszen így kell ennek lennie, jól tudjuk. Nem bolyonghatunk örökké még a gondolatok világában sem, végre meg kell állapodnunk s birtokot szerezniünk. Mennél jobban bezárkozunk e birtok körébe, annál jobban művelhetjük. Nem virágozhatunk örökké! A telt rózsának bódító az illatja, de gyümölcsöt nem hajt. S mégis a virágzás kora a legszebb! KANT negyvenes éveiben, körülbelül 1760—1770, virágzásának korát élte. A WOLFF-féle rendszer egyes bilincseit lassan-lassan lehányta magáról. Az egész metaphysikának

búcsút készül mondani. Nyílt elmével szemléli szörszálhasogató lázas tevékenységét; szabad szellemmel lebeg sötétlő, romladozó épülete fölött; s a skepticismus magas csúcsáról mosolyogva nézi, ő a mester, a kézművesek sürgését-forgását. Akkori művei telve vannak új gondolatokkal, a későbbi rendszer friss, dagadozó csiráival. S mily jókedv sugárzik ki belőlük! *A szépről s fenségesről* 1764-ben, falun, tizennégy nap alatt írt értekezése talán legkedvesebb műve! *Egy szellemlátó álmai, megmagyarázva a metaphysika álmai által*, genialis gúnyirat, melyben a szerző az emberek mulattatására sebtiben szédítő magasságú metaphysikai tornyot épít, hogy azután ép oly gyorsan lerontsa. Hírének most már szárnyai is nőttek. MENDELSSOHN egy-két művét a berlini újságokban ismertette s a philosophia nagy csödjében, melyet sokan éreznek, kevesen bevallanak, nem egynek a szeme Königsberg felé fordul, hol a magister KANT ügyesen forgatja a tollat, s jókedvű tréfákra ér rá. A berlini akadémia egy kiírt pályázatban, 1764, nem neki adja ugyan az első díjat, csak a másodikat, az elismerést; de SULZER azt írja KANT-nak, hogy ne haragudjék, buzdítani akarták a fiatal MENDELSSOHN-t, KANT inkább érdemelte volna! Értének is ők hozzá! Bánja is a philosophus. 1769-ben az erlangeni egyetem meghívja a logika s metaphysika rendes tanszékeire, s mikor a deákok azt hallják, hogy KANT hajlandó eljönni, a mint egy darabig hajlandó is volt, lelkesedve örülnek. Ugyanekkor a jenai egyetemre is meghívják. S KANT talán mégis ott hagyta volna szülővárosát, ha ugyanekkor LANGHAUSEN, a matematika tanára a königsbergi egyetemen, nem hal meg. Nyomban neki ajánlják a tanári széket. De jobban esett KANT-nak, hogy BUCK, tizenkét év előtt győzelmes versenytársa, szintén megkívánja a

mathematikai helyet, s cserében átengedi neki a logikai s metaphysikai tanárságot. 1770-ben kapja meg kinevezését, kevéssel negyvenhetedik születése napja előtt. Ugyanezen év augusztusában latin értekezéssel : *Az érzéki s értelmi világ formáiról s elveiről* foglalja el tanári székét. Ez értekezésben már a mester szól, ez a mű a kritikai rendszer első vázlata.

IV.

Visszatekintés. Kant eddigi életének négy főszakasza; ifjúsága, egyetemi, nevelői s magántanári évei. A tiszta ész bírálatának története. Lambert-hez, Herzhez intézett levelei. Irodalmi tevékenysége. A tiszta ész határán belüli vallás s a berlini reactió. Hivatalai. Jövedelme. Az elismerés. Kant philosophiája a német egyetemeken s az életben. Herbert Mária levele.

KANT kenyere javát jóformán megette, mikor a tanári széket elfoglalta, de a teremtés korszaka csak most következett be számára, kenyeret most ő fog osztani a világnak. Eddigi életében négy szakaszt különböztethetünk meg, mintegy négy egymásra következő burkot, melyek mögött egyénisége s gondolatvilága nő s fejlődik; a fejlődés lassú folyamatát nem igen követhetjük szemmel, de midőn a burkok egymásután lehullnak róla, mindig új s tökéletesebb, végre kész alakban pillantjuk meg magunk előtt. A gyermeket szegény, de nemes, erkölcsi családi élet környezi; egyéniségének erkölcsi magva itt képződik; szelid anyja papnak szánja s valóban az is lesz, csak hogy nem a vallás igéjét fogja hirdetni a templom szószékéről, hanem a tiszta, szigorú erkölcsét a humanismus magaslatáról. Az ifju az iskolában ellentétes erők sajátságos áramlatába kerül. A régi pogány világ nyílt szemű, természetes, derült elméjű íróival ismerkedik meg s egyszerűszersmind buzgó, önkínzó keresztény imádságra s az élet ártatlan örömeinek is megvetésére tanítják. Az ifju a pogány világ felé hajlik, maga sem tudja okát, azt hiszi,

hogy e világ irodalmi kincseit akarja átkutatni, valójában pedig e világból érik igazi hívatásának, az igazság keresésének, első sugarai. Az egyetemen hasonló ellentéttel küzködik. Két hatalmas épület ragadja meg figyelmét, a fogalmak kész rendszere WOLFF philosophiájában s a természettudományok merész vára NEWTON elméletében. Mindenkinek úgy tetszik, hogy e kettő megfér egymással, ő neki is. Csakhogy a tudomány nem épület, melybe beléphetünk, hanem fáradságos munka, melyet végeznünk kell. Mikor pedig végezzük, lassan-lassan annak tudatára ébredünk, hogy e munka nem kész, s ha KANT-ok vagyunk, az a becsvágyunk támad, hogy magunknak is akadjon tenni valónk rajta. KANT belemerül ama fáradságos munkába, s csakhamar érzi, hogy a metaphysikai épület a független bíráló szelében inog, a természettudomány vára még ki nem épült. Melyik felé forduljon? Az elme merészen szárnyaló ereje a metaphysika felé vonzza, a józan ész e földhöz szögzi. Egyiktől sem bír megválni. Csakhogy az elme szárnyalását szereti, a józan ész szavát pedig követi. A míg ama szárnyaló erő biztos útra nem tudja vezetni, inkább a földön marad. S ime ez szellemének állandó, eredeti, másból le nem származtatható arculata. Józan s merész. A legmagasabb régiókba fog szállni, de mindig avval a tudattal, hogy most nem a földön jár, hogy most a levegőben repül s közben soha sem fog földi, biztos birtokáról megfélekedni. Egyszersmind szerény s öntudatos. Az igazi szerénység s az igazi öntudatosság van meg benne. Ha gondolkodom s a míg gondolkodom, szembe szállok az egész világgal; a mit igaznak látok, azt igaznak vallom; ilyenkor én nem is vagyok tulajdonképen én, hanem az emberi ész halatja bennem szavát, mint a költőben a szépség érzete, mint a szeretőben a szív s az ösztön hatalma. De azután leszállok

a többiekhez ; ember vagyok emberek között ; tudom hogy tévedhetek, hogy mások erősebbek lehetnek nálamnál. Tisztelem az embert az emberben s nem jut eszembe érdemül tudni be magamnak, hogy belém a sors talán valamivel nagyobb erőt helyezett, mint másokba. Viszont megkívánom, hogy mások ugyanígy tegyenek én velem szemben. A magam meggyőződéséről senki kedvéért le nem mondok, mástól sem kívánom ezt, de tőlem se követelje senki. Ilyen értelemben volt KANT szerény s öntudatos, ilyen maradt élte végéig. S ilyen lelkülettel ment világgá. E világ néhány előkelő család volt, elég alkalom számára, hogy emberismeretet szerezzen, az élet művelt szokásait ellesse s menedékhely, hol tanulhatott. Mikor visszatér, úgy látszik még mindig habozik. A WOLFF-féle philosophiától még mindig nem tud megszabadulni, s azért úgy látszik nem is foglalkozik sokat a philosophiával. Sok természettudományi művet ír, igen kevés philosophiait, alig többet a szükséges egyetemi értekezéseknél. A philosophiát csak előadja. Ekkor, úgy látszik, ismerkedik meg az angol philosophia terményeivel. Új világ fuvallata éri bennük. Újra bízni kezd erejében s a philosophiában. Philosophiai művei 1760—1770 sűrűn érik egymást. Egy természettudományit sem ír s több mint hét kisebb-nagyobb philosophiait. S az utóbbiaknak majdnem mindegyikében erős ellenzéki szellem, skeptikus irány, újat kereső s találó gondolatmenet. Most már nem habozik többé. Ezentúl alig húsz lap tisztán természettudományi dolgozat jelen meg tőle. WOLFF-nak rendszerétől egészen megszabadul. E rendszer formája meg fog ugyan látszani az ő philosophiáján is és nemsokára e philosophiai fejlődés tartalmát is fogjuk vizsgálni. De minden új alakot fog öltetni elméjében. 1768—1770 megírja az új rendszer első

vázlatát. 1770—1781 fölépíti elméjében az egész rendszert. 1781-ben jelenik meg *a tiszta ész bíralata*. 1781—1798 megírja összes munkáinak majdnem háromnegyed részét, rendszerének minden részét, számos értekezést s bírálatot s csak a beállott aggkor végső gyöngesége vet határt e megfeszített munkásságnak.

Philosophiai meggyőződésének átalakulása korában eleinte talán maga sem tudja, mily nagy s nehéz vállalatba kapott, legalább annyiszor oly közelnek hiszi műve befejezését, hogy ily csalódásnak alig tudjuk példáját az irodalom történetében. Talán nem lesz érdektelen, ha *a tiszta ész bírálatának* lassú keletkezését s ezen öncsalódás egyes mozzanatait szemmel kísérjük. LAMBERT, a múlt század egyik igen sajátságos alakja, genialis természettudós és philosophus, ki szintén elfordult WOLFF módszerétől s rendszerétől s önállóan keres utat magának, gondolatmenetében nevezetes módon találkozik KANT-tal. Nehány évvel később, miután KANT megírta volt a világegyetem keletkezésének merész elméletét, cosmologiai leveleiben ő is hasonló föladatra vállalkozik, és sok pontban találkozik is elődjével, kiről semmi tudomása nem volt! *Organon* című philosophiai művében pedig, mely szintén az angol philosophia ráhatása folytán keletkezett, ép oly skeptikus hangon szól az eddigi német philosophiáról, mint maga KANT! Mikor végre KANT-nak 1763-ban megjelent műve *Isten létének egyetlen bizonyító okáról* kerül szemei elé, oly szellemi rokonságban érzi magát e mű szerzőjével, hogy fölszólítja, mondják meg egymásnak, mit terveznek, vagy dolgozzanak egy közösen megállapított terv szerint, különben azt hihetnék az emberek, hogy egymástól lopnak. KANT 1765-ben kelt feleletében azt írja LAMBERT-nek, hogy nagyon örül az ajánlatnak, mert

LAMBERT-et Németország legelső «genie»-jének tartja; el is fogadja, mert magáról is azt hiszi, hogy némi ügyességet szerzett az efféle munkákban — de csak későbbre. Minden törekedése, így folytatja, néhány év óta a *metaphysika saajátságos módszerének* megállapítására fordult, s miután sokszor feldült a kocsija, most végre azt hiszi, *hogy e módszert megszerezte*. Túlbugzó kiadója hirdette is a lipcei husvéti sokadalomra, de ő még egy kicsit késni akar vele; eleinte az elméleti s praktikus philosophia elemeit akarja megírni, hogy később a főműnek ne kelljen nagyon bőnek lennie. Íme a tiszta ész bírálatának első csírája 16 évvel megjelenése előtt, mint a metaphysika saajátságos módszerét tárgyaló mű, melyet az úgynevezett sokadalmi katalógusban (Messkatalog) már hirdettek is.

Az együttmunkálkodásból nem lett semmi. KANT nem szerette a tudományos levelezést, melyet az akkori tudósok szenvedélyesen űztek, — mindenki kötetekre menő szaktársakkal való levelezéssel dicsekedett; GOTTSCHED-nak fenmaradt levelei tömérdek sok, pompásan rendbe hozott köteteket tesznek — pusztá idővesztegetésnek nézte, melyben a «szaktársak» csak kölcsönös hiuságukat legyezgették. Összes levelei alig egy kötetre terjednek. Azután mikor keletkezett valaha philosophiai rendszer együttes munkálkodás útján? A philosophia egységes gondolataalkotás, többen együtt buzdíthatják egymást, de az egységbe foglalás csak egy agyvelőnek lehet műve. LAMBERT halála után azt írja KANT, hogy a fontos ajánlat elfogadását mindig halogatta, előbb meg akarta érleltetni eszméit, — a mi annyit tesz, hogy előbb maga akarta elkészíteni az egész munkát. LAMBERT különben az előbb említett levélre nem sokára felel, ajánlatát nem ismétli, hanem röviden kifejti a maga elveit s feszülten várja az

ígért mű megjelenését. KANT ötödfél évig várátja feleletét, végre 1770-ben elküldi neki az új rendszer vázlatát, az érzéki s értelmi világról szóló értekezését, egyszersmind kéri, *halasszák még egy kissé* a közös munkálkodást; előbb, a télen, elkészíti az erkölcostant, csak azután fogja megírni a metaphysikát. LAMBERT ezalatt hasonló czélból még egy tudósna írt, többeknek is írt volna, hanem, panaszolja, a szépirodalom kiszorít most mindent. Ezért egy philosophiai társaságot akar alakítani, melynek tagjai sűrű levelezést folytatnának, azután a kölcsönösen megállapított vagy külön véleményeket külön kötetekben adnák ki; «különösen az első kötetnek kitünőnek kellene lennie». Azután megbírálja KANT értekezését s KANT felelt is e bírálatra, csak hogy nem levélben, hanem a tiszta ész bírálatának egy külön szakaszában. A levelezés megszakadt; KANT újra mély vizsgálódásokba merült, s mielőtt az új eredményeket tudathatta volna LAMBERT-tel, ez 1777-ben meghalt. A philosophiai társulat tervét még megbeszélésre se tartotta érdemesnek.

Új rendszeréről más leveleiben is találunk említést. 1766-ban azt írja MENDELSSOHN-nak, hogy *mióta metaphysikai műveket nem írt*, tehát 1763 óta, nevezetes új dolgokat talált e tárgyban, s most már nyilvánosságra is fogja őket hozni. E levél nyomán pontosan megállapíthatjuk a tiszta ész bírálatának történetét. 1763-tól körülbelül 1768-ig terjed e történet első szakasza. KANT keresi a metaphysika módszerét, azt hiszi, hogy megtalálta, de az 1768-ban megjelent kis értekezése a térről világosan mutatja, hogy legeredetibb gondolata még nem fogamzott meg benne. 1768—1770 terjed a második szakasz; az új rendszer egy része, a tér s idő elmélete elkészül, az «érzéki világ» meg van magyarázva, de alig hogy megjelent e mű,

már új nehézség merül föl, az «értelmi világ» magyarázata s ezen új nehézség még tizenegy évig késlelteti a korszakos mű megjelenését.

E harmadik korszak alatt KANT alig írt valamit, összesen egy pár alkalmi dolgozatot, nem sokkal többet két ívnél. De HERZ MARKUS-hoz írt levelei érdekes világot vetnek ez időbeli megfeszített munkásságára. 1771-ben azt írja neki, hogy egy művön dolgozik, melyben azon czím alatt: *Az érzékiség s az ész határai*, az érzéki világ alapfogalmait s törvényeit, továbbá az æsthetika (*Geschmackslehre*), metaphysika s erkölcsstan vázlatát fogja bővebben előadni; e télen összeszedte az anyagot, a tervvel csak az imént készült el. A következő évben (1772. febr. 21), nyolcz hónapig nem írt volt) bővebben megírja neki az új mű tartalmát, megmagyarázza a főnehézségeket, melyeket le kellett győznie, a mi ezt a levelet KANT összes levelei közül a legbecsesebbé teszi, melylyel még később lesz dolgunk; s végül azt mondja: a fődologgal, mondhatom, elkészültem, s abban a helyzetben vagyok, hogy a *tiszta ész egy bírálását* bocsáthatom közre, melynek első részét, a metaphysika forrásairól, módszeréről s határaitól szólót, *körülbelül három hónap múlva* ki fogom adni. Újra múlik egy év s csak 1773 végéről találunk megint levelet KANT-tól. Azt írja HERZ-nek, hogy hiába keres K betű alatt egy bizonyos nevet a könyvrajstromban; könnyen pompáztathatná ott ezt a nevet, mert több nem csekély munkája majdnem kész. De miután oly fogalomnak jutott birtokába, mely a metaphysika eddigi rejtvényét megoldja; ezt a tudományt, melyen a fél philosophiai világ eddig hiába fáradozott, átalakítja; mindaddig nem akar az írói viszketegnek engedni, nem akar könnyű babérokat keresni, míg tüskés, kemény földjét simára s

közhasználatra szabaddá nem tette. «Nem hiszem, mondja, hogy sokan voltak, kik egy egészen új tudomány tervét készítették s egyszersmind e tervet tökéletesen ki is vitték.» Másnak nem mondaná, a legnagyobb hiusággal vádolnák különben; de neki kinyilatkoztatja, hogy az a reménye van, hogy a philosophiának egészen új alakot fog adni; talán még husvétra elkészül a művével, de majdnem bizonyosan kevéssel husvét utánra ígérheti. S ezen levél után három évig nem ír HERZ-nek, 1776 végeig. E levelében említi, hogy minden oldalról szemére hányják tétlenségét, pedig soha sem dolgozott rendszeresebben s folytonosabban, mint 1770 óta. Sok más munkaanyag is gyűlt azóta össze, de nem dolgoz ki semmit, mert egy főtárgy gátként útját állja mindennek. Állandó érdemeket vár ettől s csak a kidolgozás van még hátra; a főnehézségeket csak az elmúlt nyáron győzhette le. «Nyakasság, hogy úgy mondjam, kell ahhoz, hogy állandóan megmaradjunk egy ilyen tervnél, s a nehézségek gyakran arra bírtak, hogy kellemesebb tárgyak felé forduljak; de e hűtlenségtől részint némely akadály legyőzése, részint a tárgy-nak fontossága is mindig visszatérített.» A munkával husvét *előtt* nem készül el, még a nyár egy része is kell majd hozzá, de, teszi hozzá némi óvatossággal, nem kell erre nézve várakozást kelteni, ez néha alkalmatlan, gyakran káros is. 1777-ig megint nincs levél, ekkor már csak a levél végén szól művéről, hogy reméli, hogy a télen teljesen elkészül vele. 1778-ban júniusban tagadja, hogy már néhány ív belőle ki volna nyomatva, de a nyáron kész lesz, nem sok ívből fog állani s majd magából a műből ki fog derülni, hogy miért késett oly soká. Augusztusban csak azt mondja, hogy folyton dolgozik rajta s nem sokára elvégzi; októberben említést se tesz róla; deczem-

berben csak futólagos szót ejt munkájáról ; 1779-ben február 9-én kelt levelében árva szó sincs arról, mi egész lelkét foglalkoztatja; azután ötnegyed évig egyáltalán nem ír. Végre 1781-ben május elsején így kezdheti levelét: «E husvéti sokadalomra egy könyv jelenik meg tölem e cím alatt: *«A tiszta ész bírálata»*. — Ily hosszú vajudások után jött létre ez a mű, az újabb német philosophia alapműve, melyet a jövő évben megünneplendő századik évfordulója még mindig friss erőben talál, melyből, ha fölkeressük s beszédbe ereszkedünk vele, még mindig tanulhatunk.

De mielőtt magunk is ehhez fognánk, vessünk még egy pillantást írójának életére és sorsára. Fejlődés feltűntetéséről ezentúl nem lehet szó; KANT nem fejlődik többé, csak egy nagy változás éri még, midőn késő aggkorában szelleme s teste egyaránt végképen elgyöngül. Azonkívül csak mozaikszerűen rakhatjuk össze élete egyes vonásait, mintegy hálát adván a személyiségnek azért a nagy munkáért, melynek egészen föláldozta minden erejét. Külső életében a tetőpontot értük el. *A tiszta ész bírálata* életének fő eseménye. Ezentúl kifejtett írói tevékenységével röviden végezhetünk, minthogy tartalmával csak később foglalkozhatunk. Igazat szólt, midőn azt mondá, hogy ez a mű gátként állta útját a sok összegyűlt anyagnak. A gát eltűnt s a gondolatanyag egész árja szorúlt gondosan kidolgozott formába. Egy ideig a gát eltakarításával is járt még munka. A kritika eleinte nem igen talált fogékony olvasókra, veszedelmes félreértések emelkedtek körülötte. Ezek lerontására, rendszerének szabadabb föltűntetésére KANT majdnem népszerű módon adta elő a kritika tartalmát a *Prolegomenákban*, 1783-ban. Most következett a rendszer többi részének a kidolgozása. 1785-ben jelent meg az erkölcsan első vázlata, *Az erkölcsök metaphysikája*

czím alatt, 1786-ban a természettudomány metaphysikája. Egy évvel később *A tiszta ész bírálatának* második kiadása vált szükségessé, s e második kiadás bizonyos átdolgozott részei nagy vitát, egész kis irodalmat szültek, miről később lesz szó. 1788-ban KANT megírja a *praktikus ész bírálatát*, két évvel később *az ítélő erőt*. Így tíz év alatt elkészült mind a három kritika, három nagy épület, melynek faragott köveit még ma is ott találjuk az azóta újonnan épült rendszerekben. Közben s később számos kisebb-nagyobb értekezést is írt, ritkán polemikus műveket — a polemiát nem szerette, zavarta volna munkájában, a nélkül hogy kész világfelfogásával tanulhatott volna belőle — inkább ismertetéseket, melyek közt a HERDER nagy történeti művére vonatkozó a legnevezetesebb, vagy pedig kor- s tudományos kérdésekre vonatkozó kisebb dolgokat.

A kor nagy kérdései egyáltalán élénken foglalkoztaták s most, hogy rendszerének főrészei elkészültek, szükségét is érezte annak, hogy az elért magaslatról a legnagyobbakat nagy szempontokból vizsgálja. Így keletkezett vallástani műve, *A vallás a tiszta ész határain belül*, 1793-ban; *Az örök békéről* szóló 1795-ben. Jogtudományi műve 1797-ben s a tudományok közti viszonyról szóló utolsó-előtti nagyobb dolgozata, *A fakultások harca* 1798-ban. E művek elseje folytán összeütközésbe került az uralkodó kormányzati áramlattal; hetven éves korában életének talán legkeserűbb tapasztalatát érte, személyes szabadságán ejtett kényszert kellett elszenvednie. 1786-ban halt meg Nagy Frigyes, Németország legnagyobb fejedelmi alakja, ki egyenes és kerülő úton oly hatással volt a német szellemi életre, hogy nem a véletlennek tulajdonítható, ha az ő uralkodása egyidejű a német szellemi élet újjá-

születésével. Utódja II. Frigyes Vilmos gyöngé elméjű, ingatag jellemű ember volt; a reactio mindig kész szolgálai annál könnyebben kerítették hatalmukba, mennél réme-sebbekké váltak a szabad gondolkodás s szabadelvű kormány nyilatkozatai a francia forradalom jeleneteiben. Már 1788-ban bukott meg KANT barátja, a felvilágosodott gondolkozású ZEDLITZ miniszter; helyét WÖLLNER foglalta el, ki mindjárt kormányra lépte után azokat a nevezetes vallási ediktumokat bocsátotta ki, melyek a tan- és sajtószabadságot veszélyeztették, részben megszüntették. Egészen új szellem költözött be Nagy Frigyes államába; a tanítói s papi képző intézetek a legszigorúbb felügyelet alá kerültek; csak az igazhitűek kaphattak állomást s az a név, melylyel a század büszkélkedett, a fölvilágosítás neve: a honárulás, a lázadás, a hitetlenség jelszavává bélyegeztetett. KANT alakja pedig akkoriban már annyira kimagaslott kortársai közül, philosophiája oly messze s oly gyorsan terjedt el, hogy az új hitörök s hitképek éles szemét nem kerülhette ki. Az egyik főcensor már 1791-ben követelte, hogy tiltsák meg neki az írást. Ennek nem lett foganatja. Mikor KANT 1792-ben vallástanának egyik részét a berlini havi folyóiratban közölte, a censor nem bánta, mert «úgyis csak mély gondolkodású tudósok olvashatják KANT műveit». De már a mű folytatására egy másik censor nem adta meg az engedélyt. Most KANT az egész művet a königsbergi theologiai kar elé bocsátotta meg-bírálásra; a kar nem ellenezte a kinyomatást s a mű 1793-ban megjelent Königsbergben. Mindjárt a következő évben a műből új kiadás kellett. S most KANT a következő királyi kabinetparancsot vette: «A király már régen rossz szemmel nézi, hogy KANT a maga philosophiáját a szentírás s keresztyénség fő és alaptanainak elferdítésére s legyalázá-

sára használja. Ezt különösen *A tiszta ész határain belüli vallás* című művében s más kisebb értekezésekben teszi. Jobbat várt tőle. Maga láthatná be, mily igazolhatatlan módon vét ezzel tanítói kötelessége s a királynak előtte ugyancsak ismeretes honatyai szándékai ellen. Elvárja tőle, hogy ilyet ezentúl nem fog tenni s tekintélyével, tehetségével a király szándékainak megfelelőleg fog élni, különben okvetetlenül kellemetlen intézkedések fogják érni.» Egyszersmind a königsbergi egyetem minden theologiai s philosophiai tanárának aláírásával kellett magát arra köteleznie, hogy KANT vallástani philosophiájáról föl-olvasásokat nem fog tartani. KANT-ot e leírat mélyen bántotta. Egy még ma is meglevő kis czédulára azt írja: «Belső meggyőződését visszavonni vagy megtagadni gyalázat; de alattvalói kötelesség ily esetben hallgatni; a mit mondunk, annak igaznak kell lennie, de azért nem kötelességünk mindent, a mi igaz, nyilvánosan megmondani». S e szerint járt el. A királyi parancsról nem szól, csak egy barátjának. A vádakát feleletében megczáfolja. Ezentúl pedig hallgatni fog. Hogy a legkisebb gyanút is elkerüljem, így végzi feleletét, legjobbnak tartom, ha mint királyi felséged leghívebb alattvalója, ünnepélyesen megígérem, hogy ezentúl se előadásokban, se könyvekben nem fogok többé a természetes vagy kinyilatkoztatott vallásról szólni. «Mint királyi felséged leghívebb alattvalója» — de ha a király előbb halna meg mint én, akkor megint szólok, teszi hozzá KANT gondolatban, s valóban *A fakultások harczában* már megint szólhatott. Ez volt életének egyetlen kétértelműsége. Ha szigorú erkölcsi nézeteire gondolunk; hogy mennyire gyűlöl ő minden hazugságot, minden kétértelműséget, még a legjámborabbat is, a legjobb czélból történtet is, egészen a végletekig: ama reservatio menta-

lis majdnem megfoghatatlannak tetszik előttünk. S ez nem hozzávetés, ő maga magyarázza így szavait *A fakultások harczához* írt előszavában. De egyetlen fegyvere volt legszentebb jogának, véleménye szabad nyilvánításának védelmében. Ez, ha nem menti, legalább magyarázza tettét. ✓

Irodalmi tevékenysége mellett legpontosabban végezte tanári s hivatalbeli kötelességeit. Rendes tanárrá kinevezetése után szűkebbre vonta előadásainak külső s belső körét; naponkint rendszeren csak két órán át adott elő, [azelőtt négy-öt órán át is], mindig 7—9-ig reggel (a kik jó helyet akartak, különösen a tanév elején, már 6 órakor reggel mentek a terembe), szerdán nyolczkor kezdte, szombaton pedig csak tízkor végezte. JACHMANN azt mondja, hogy kilencz éven át, míg hallgatta, egyetlen egy órát sem mulasztott, de még perczekkel sem szokott késni. KRAUS-tól, benső barátjától, tudjuk, hogy mikor ő hallgatta, öt éven át csak egyszer nem jött előadásra, mikor daganata volt a fején. Sokszor hívták meg idegen egyetemekre, de erről nem is tartotta érdemesnek szólni. Mikor a nagy hallei egyetem philosophiai tanára meghalt, ZEDLITZ ismételten fölszólította, hogy vállalja el ez állást. Kétszer akkora fizetést ígér neki, elmondja neki, mily kitűnő erőket gyűjt egybe ezen az egyetemen, mennyivel jobb Halle égálja; az udvari tanácsos címét ajánlja neki s végül azt mondja, hogy kötelessége is volna oly helyre menni, a hol többet használhat, a hol 1000—1200 hallgatónak van joga tőle oktatást követelni. KANT nem fogadta el a fényes ajánlatot, részint mert szerette szülővárosát, de talán inkább azért, mert akkoriban dolgozott legserényebben *A tiszta ész bírálatán*, egészen magába vonúlt s gyöngé testalkatával külső, nyugalomra kívánczó elméjével félt minden változástól. 1780-ban megválasztot-

ták az egyetemi tanács rendes tagjává, hatszor viselte a dékáni, kétszer a rektori hivatalt, melyet később háromszor visszautasított. 1786-ban is volt rektor; mikor az új király Königsbergbe jött magát megkoronáztatni, ő szólította meg a királyt az egyetem nevében s a király rendkívüli módon kitüntette feleletében. 1789-ben, mikor még az ediktumok csak kezdődtek, KANT még nagy kegyben állott az udvarnál, a király rendkívüli személyes járulékot, 220 tallért, adott neki. Akkoriban egyetemi jövedelme volt:

Az egyetemi alapból 309 tallér 50 garas $13\frac{1}{3}$ fillér

Mas alapokból 219 » 62 » $14\frac{1}{2}$ »

Személyes járulék 220 »

Összesen: 749 tallér 23 garas $9\frac{5}{6}$ fillér.

Különben az előadások akkoriban kétfélék voltak, nyilvánosak s magánelőadások, a nyilvánosak ingyenesek voltak s a tanárnak kötelessége volt a főtárgyat, melyre kinevezték, legalább hetenkénti négy órában nyilvános előadásban tárgyalni. De csakhamar némileg lenézték az ingyen előadásokat s a ki csak tehette, a magánelőadásokat hallgatta, melyekért fizetni kellett. — A királyi leirat után KANT, ki amúgy is meg volt törve erejében s ki vallásbölcseleti előadásait nagyon szerette, mert nagy hatással voltak azokra, kik nagy hatással vannak az egész népre, t. i. a papjelöltekre: egészen megszüntette magánelőadásait s csak a nyilvánosokat, felváltva logikaiakat s metafizikaiakat, folytatta 1797-ig, a mikor végképen visszavonúlt. Mikor FICHTE ez utóbbi évek egyikében meghallgatta egy előadását, várakozásában nagyon csalódott: álmosnak találta. Nem csoda, hangjának ereje egészen az érthetlenségig csökkent, lelke erejét pedig megfeszített gondolkodására, nagy műveire kellett költenie.

A félreismert lángelmék kedvelői, kik tehetetlen voltak vagy szerénytelenségüket az emberek hálátlanságával vagy makacsságával szokták menteni: jogtalanul mondják, hogy KANT-ot csak későn érte az elismerés, a nagy hírnév. A szaktudomány köreiben, a mint előbb láttuk, már 1781 előtt is sokra becsülték a königsbergi magistert, nagy várakozással néztek további művei elé. 1781 óta pedig oly gyorsan terjedt el híre, hogy tekintve *A tiszta ész bírálata*nak formáját, mely ezt a könyvet a legnehezebben megérthető művek egyikévé teszi, szinte bámulatosnak tetszik. Nem is magyarázható egyébből, mint hogy a német szellem irodalomban s tudományban rendkívül fel volt izgatva, érezte hátramaradottságát; a philosophia pedig oly szétbomlott, zavart állapotban volt, hogy örömmel siettek e szigorú formájú rendszernek biztosnak látszó kikötőjébe.

KANT philosophiáinak gyors terjedését semmi sem bizonyítja jobban, mint hogy a nyolczvanas évek végén már a legtöbb német egyetemen előadásokat tartottak KANT rendszeréről. II. Frigyes Vilmos 1788-ban KIESEWETTER-t, a berlini egyetem philosophiai tanárát elküldé Königsbergbe, hogy ott nagyobb jártasságot szerezzen KANT rendszerében. 1792-ben REUSS, a würzburgi tanár, püspöke támogatásával hasonló célból megteszi az akkoriban óriási, fárasztó utat. Ugyanez a REUSS már 1788-ban oly sikerrel hirdeti KANT rendszerét az egyetemen, hogy mikor a porosz király a rajnai hadjáratra indul s a würzburgi deákok ünnepélyesen fogadják, a philosophiai testület vezetői ily felírással diszítik szalagjaikat: *Regiomontum in Borussia et Wirceburgum in Franconia per philosophiam unita*. Különösen a katolikus egyetemeken terjed el gyorsan az új rendszer, talán mert, mint KANT

barátja, KRAUS, mondá, a protestans egyetemeken minden philosophiai tanár, főleg ha már valamit írt, magát philosophusnak tartja. Mainzban, Heidelbergben, Ingolstadtban, Erfurtban, Bambergben mindenütt KANT rendszerét tanítják. De a protestans Halle, Jena, nem sokára a Kantianismus Rómája, Erlangen, Lipcse, Göttingen, Marburg, Giessen, Altorf se maradnak hátra. Jenában öt különböző tanár tanítja az új philosophiát. A katholikus papnevelő intézetekbe, a kolostorokba is bevonúl az új rendszer, ámbár nem hiányzik az oppositio sem, s az egyik kolostorban a nagy komondort KANT-nak hívják. Több újság is hódol neki, különösen a jenai s később a salzburgi irodalmi újság. 1787-ben a berlini akadémia őt, HERDER-rel s EBERHARD-dal együtt, megválasztja tagjának. Már 1791-ben SCHULZ, KANT legjobb magyarázója, a königsbergi *Gelehrte Anzeiger*-ben a kritikai philosophia mellett s ellen szóló iratoknak nagy lajstromát teheti közzé s BOROWSKI 22 ellenfelet nevezhet meg. Az egészen elszikadt föld mohón issza a régen várt, jótékony esőt.

De a sok kis német egyetemen a sok philosophiai tanár könnyen kelthet nagy mozgalmat s talán e mozgalomnak nincsen akkora jelentősége, ámbár az egész nagy területen százszorosan visszahangoztatja az új nevet. De KANT művei a nagy közönségre is bámulatosan hatnak, főleg erkölcsi művei. Annyiszor összehasonlítják most KANT-ot Krisztussal, hogy a szerény férfiú majdnem undorodik tőle s azt mondja BOROWSKI-nak, hogy mélyen meghajol ama név előtt, s hozzá fogva kontárnak tartja magát, ki tehetsége szerint csak magyarázza Krisztust. BAGGESEN, az isméretes rajongó író, el akar zarándokolni Königsbergbe e «második Messiáshoz». Sokan mentek Königsbergbe, hogy KANT előadásait hallgassák. ERHARD,

kitünő orvos s philosophiailag művelt férfiú, azt írja ön-életrajzában, hogy KANT philosophiája egészen új embert csinált belőle. «Életem minden élvezete elenyészik azon lelki fölmagasztalásom mellett, melyet KANT praktikus eszbírálatának sok helyén éreztem. A legnagyobb gyönyör könnyeit hullattam e könyvre s e boldog napok emléke még most is megnedvesíti szemeimet és már sokszor fölemelt, ha bús események s szomorú hangulat minden vidám kilátástól megfosztottak. Ha életem valamit érni fog az emberiség történetében, ha meg fogom állni a helyet azon lezúzó gondolat elleni küzdelemben, melyet korom története mint valamely gonosz szellem annyiszor fölébreszt lelkemben, hogy az emberiség fejlődésébe vetett hit csak dajkamese ... akkor ez a te műved, tanítóm, szellembeli atyám!» ERHARD később, a kilenczvenes évek elején, el is ment Königsbergbe, megismerkedett KANT-tal s boldog órákat töltött a philosophussal, ki azt mondta neki, hogy még nem talált embert, kit annyira szeretett volna mindennapi társalgónak, mint őt. ERHARD-nak levelezése élénk világot vet KANT gondolatainak nagyszabású gyakorlati elterjedésére. E philosophia, mondja VARNHAGEN, a levelek kiadója, egy nagy emberkör legfelsőbb szükségleteinek s viszonyainak tárgya, egész Németországon át Königsbergtől Hamburgig s Kopenhágáig, Bécsig s Triestig; mindenütt buzdító, lelkesítő hatással van. GOETHE, HUMBOLDT VILMOS, de leginkább SCHILLER elmerültek az új rendszer tanulmányozásába, JEAN PAUL lelkesedik érte; KANT, mondja ez, nem a föld világossága, hanem egész ragyogó naprendszer együttvéve. Németalföldre, Angliába s Franciaországba is terjedt a kritikai rendszer s 1795-ben a *Moniteur* hirdeti, hogy KANT Németország szellemi fejlődésének élén áll. Ezek az adatok, melyek egy sokkal

nagyobb adathalmazból csak mintegy ki vannak kapva, bámulatot ébreszthetnek, s a ki e kor történetét meg fogja írni s a közönséges embereknek is lelki állapotával, világfelfogásával, a vélemények elterjedésével fog törődni, sokat tanul majd belőlük. Mi nem folytatjuk, de meg nem tagadhatjuk magunktól, hogy még egy kisényt ne említsünk. Szerény egy kis tény ez, egy együgyű leánynak a nagy philosophushoz intézett levele. Semmi philosophia nincsen benne, talán nem is ide való. Egy leány szerető szíve s a komor KANT-féle philosophia, mily kapcsolat található ezek közt? De nem szabad-e néha kis útszéli virágot is szedni? A levél maga magát magyarázza.

A levél így hangzik: Nagy Kant! Hozzád kiáltok, mint a hívő Istenéhez, segítségért, vigasztalásért vagy halálítéletért. Okaid a jövő életre vonatkozólag kielégítettek engem, ezért menekülök hozzád; de ezen élet számára nem találtam semmit, semmit, a mi elvesztett kincsemet pótolhatta volna. Szerettem valakit, a ki előttem minden volt, csak az ő számára éltem. Minden más hiába valónak tetszett előttem, az emberek mind számomra csak tartalom nélküli zajt jelentettek.

Ezt az embert pedig hosszan tartó hazugság által megsértettem s most megmondottam neki. Jellememre nézve sértő nem volt benne, nincsen életemben titkolni való bűn. De a hazugság elég volt előtte, szerelmem megszünt. Becsületes ember, nem vonja meg tőlem barátságát, hűségét; de az a benső érzélem, mely minket akaratlanul egyesített, nincs többé! Szívem ezer darabra törik. Ha nem olvastam volna Önnek annyi művét, bizonyára már erőszakkal vettem volna véget életemnek. De most viszatart ettől elméletének azon következménye, hogy nem szabad meghalnom kínzó életem miatt, hanem élnem kell

létem miatt. Képzelve magát az én helyzetembe, adjon vigasztalást vagy ítéljen el.

Az erkölcsök metaphysikáját olvastam, a kategorikus imperativussal együtt. Nem használ semmit. Eszem elhagy, mikor legjobban reá szorulok. Adj feleletet, esdekelve kérek, különben magad sem tudsz imperativusod szerint cselekedni. Czimem Maria — Karinthiában, Klagenfurtban

BOROWSKI, ki e levelet közli, nem nyomatta ki a nő teljes nevét. Úgy látszik, hogy neve: MARIA VON HERBERT, ki Klagenfurtban lakott s az előbb említett ERHARD-ot jól ismerte. KANT bizonyára felelt neki, s midőn, egy 1792-ben kelt levelében azt kérdi ERHARD-tól, hogy HERBERT kisasszony hogyan épült levelén, valószínűleg az erre a levélre való feleletét érti. Mit felelt neki, nem tudjuk. A leány fájdalma, ha sejtésünk igaz, úgy látszik enyhült, 1794-ben újra s nyugodtan ír KANT-nak s bátyjával együtt meg is akarta látogatni.

KANT rendszere az új német költészettel együtt ez idő tájban sokaknak műveltsége, világnézlete, vallása, mindene volt.

V.

Kant baráti köre. Hamann «az éjszaki mágus». Szellemi sajátosságai. Goethe ítélete. Kanttal való érintkezése. Kraus. Green. Kant jótekonysága, finom, gyöngéd érzete. Nőkhöz való viszonya. Külső s belső nyugalom utáni vágya. Életmódja. Hypochondriája. Utolsó évei. Emlékezédelői. Lampe szolgája. Végelgyöngyülése. Halála. A königsbergi Kant-társaság.

Magát az embert ezalatt kissé elvesztettük szem elől. Jellemét, szellemének általános formáját, tevékenységének irányát ismerjük, tartalmával pedig csak később fogunk megismerkedni. Hátra vannak még ama kisebb vonások, melyek a képet egyénivé alkotják. Sok életíró, midőn idáig jutott, karikaturát csinál hősének képéből. A föltűnő, az «érdekes» vonásokat említik, mint bizonyos regényírók, kik csak ilyen hősökkel tudják magukat s a közönséget izgatni. KANT hálás tárgya is az efféle rajznak. Nagy munkát kellett végeznie, e munkára pedig kevés idő, gyöngye test állott rendelkezésére. Azért takarékosan kellett bánnia erejével, idejével. Ily takarékoság szigorú életrend nélkül, s szigorú életrend bizonyos életszabályok nélkül nem képzelhető. KANT e miatt, különösen későbbi éveiben, a pontosan követett életszabályok embere, a mi néha különös, pedáns szint ad szeretetreméltó személyiségének. Bizonyos merevség vesz rajta erőt. De ne felejtjük, hogy ez a merevség nagy életcél szolgálatában áll s egyéniségét még sem bírja összezsugorítani. Nagy marad ő e

korlátokon belül is; a túlzott vonások pedig csak philosophiai életének igazán érdekes volta rovására nyomulnának előtérbe.

KANT csöndes, nyugodt életet élt, került minden nevezetesebb, izgatottsággal járó változást, de nem kerülte az embereket. Sokat forgott társaságban, a bensőbb barátok szűkebb, az ismerősök s tisztelők széles körében. Magántanári éveiben soká lakott KANTER könyvkereskedő házában, ki nevezetes szerepet visz a königsbergi társas életben, irodalmi életet kelt az elmaradt városban, írókat buzdít s maga körül összegyűjt, újságot ad ki (königsbergi *Gelehrte und politische Zeitungen*), melynek legrégibb munkatársai KANT, HAMANN, LAMBERT, HIPPEL, SCHEFFER s mások. Dél előtt tizenegy órakor tanárok, írók, műveltek gyűlnek össze a könyvkereskedésben, megnézik az új könyveket, újságokat; érintkeznek, ismerkednek. Mikor 1764-ben új helyiségbe költözködik, tizenkét arczképpel díszítetteti föl; köztük vannak a híres berlini írók MENDELSSOHN, RAMLER, a königsbergiek HIPPEL, LINDNER és KANT. Talán itt ismerkedett meg KANT a híres HAMANN-nal, az éjszaki mágussal, a mint egy kortársának elnevezése után még ma is nevezik; ez a két férfiú kétségkívül akkoriban a két legjelentékenyebb ember a városban, s KANT személyiségét érdekesen világítja, hogy mily viszony keletkezik köztük.

HAMANN azon érdekes, rejtélyes emberekhez tartozik, kik érdekes, rejtélyes voltukat drága áron vásárolják meg: lángeszük zabolátlanságával, lángeszük gyümölcseinek éretlenségével. Minden irodalom bőviben van ezeknek, a lángész s tehetség között foglalnak helyet, de elmaradnak mindkettő mögött, amazt nem érik el az inspirációban, ezt nem a munkásság szabályosságában. A lángész s tehetség,

ha állandó határok nincsenek is köztük, ha biztos jeleken nem ismerhetők is meg, mégis elméjük egy vonásában megegyeznek: nagyjában s egészben mindkettő normalis ember. A lángész rendkívüli jelenség, de nem mert szertelen, a mit teremt, hanem mert szertelen nagy az az erő, mely alkotásaira szükséges. Ő a természetnek s a természetesnek nagy tolmácsa; egyenesen a természettől tanul, melynek nyílt titkait ő néki látnia adatott. A tehetség is ugyanerre törekedik, csak hogy nem annyira a maga, mint a lángész szemeivel lát. De mindkettő szereti a szabályt, a törvényt, a típust, a mintaszerűt. Hadd mondjunk példát. A nagy lyrikus költő tisztán a maga érzelmeit, a maga hangulatát fejezi ki. De e subjectiv. szűk körben föl tud emelkedni általánosságra, mert érzelme mintaszerűvé, érzelmének formája törvénynyé válik benne. Ilyen költő PETŐFI, ilyen GOETHE. Utánuk következik a kisebb tehetségek nagy raja, kik reminiscenciákból élnek, szűkebb körben fogyatékos erővel mozognak. De vannak olyanok, kikben hatalmas érzelmi hangot, megható erőt félre nem ismerhetünk. Belsejük olyan, mint egy templom hatalmas belseje, de az éj sötétsége fedi s gyöngye fáklya a harmonikus viszonyokat phantastikusokká, kísértetiesekké ferdíti. Lelkük útvesztő, melynek tekervényes útjain örömet vesztegelnek, sok szép egyes virágot is találnak mellettük, de az egésznek a terve ismeretlen; hiába keressük, ha találnók, talán nem volna érdemes, hogy kerestük. Mily sajátságos nagy birodalom ez a lélek, mennyivel rejtélyesebb s érdekesebb, mint az egész külső világ. Számtalan érzelem, gondolat forrong bennünk öntudatlan sötét éjben; de a lángészben e chaos fölött Isten szelleme lebeg, s a mi a tudat napjára kerül, harmonikus teremtéssé képződött; a tehetségben is, kisebb

erővel, kisebb mértékben. De azokban a «töredékes lángelmékben» minden töredékes marad, finom, de el nem készített szövet foszlánya, fényes, de föl nem épített várromja. A nehezebb elméjű, ködös szellemű németeknél s angoloknál sok példát találni rájuk. Leginkább az írók, a philosophusok s vallási rajongók között. A költészet a maga formájánál fogva mértékbe szorít miudent. Érzelmekben, hangulatban nem is különbözünk annyira egymástól. De képzeljétek embert, kiben a gondolatok tömegesen, de nem összefüggésben jelentkeznek; kinek minden gondolata csak apperçu, ötlet, sejtés; ki lelkének bányájában folyton ás, de különbség nélkül drágakövel, értéktelen homokkal terheli meg magát; ki semmiféle ötletnek nem tud ellentállni, de semmit egymástól nem tud megkülönböztetni; ki épen ezért szereti a gondolkodás félhomályát, melyet vallási rajongás szentté is tesz előtte — s előttetek áll HAMANN, szellemének általános vonásaival.

A véletlen úgy hozta magával, hogy ennek az embernek nevezetes szerep jutott a német irodalom s költészet fejlődésében. Tolmácsra talált, a ki nyelve dadogását megértette, a ki tudott a sejtések, ötletek nyelvén, s tisztább, rendszeresebb formában hirdette a világnak. Ez a tolmács HERDER volt, ki rendkívüli fogékonyságával HAMANN légkörébe jutott, hatalmasan hozzája vonzódott s habár távolról, habár szabályosabb pályán, de mégis követte e hatalmasabb csillagzat futását. S az ő közvetítése folytán egy mindkettejükénél nagyobb emberhez, GOETHE-hez, kerültek HAMANN rejtélyes világosságának sugarai, oly emberhez, kinek csudálatos belsejében még a legzavartabb elemek is harmóniába olvadtak. GOETHE önéletrajzában (*Aus meinem Leben Wahrheit und Dichtung*. 12. Buch) sokkal jobban jellemzi is HAMANN-t, mint HAMANN sok

kötetet megtöltő életrajzírói, kik homályos theologiai érzellemmel s gondolkodással HAMANN-t a jövő emberének tartják, de magyarázni nem képesek, csak folyton saját érthetetlen szavait idézik. Azt mondja: Az alapelv, melyből HAMANN minden szava magyarázható, ez: a mit az ember tesz, akár szóval, akár tettel teszi, annak a lélek minden egyesített erejéből kell származnia; a mi el van különítve, nem ér semmit. Az elv gyönyörű, de nehezen követhető. Az életben, a művészetben — hagyján; de a szóbeli közlés alkalmával nagy nehézség támad; a szónak el kell különödnie, hogy valamit jelentsen. Az embernek, midőn beszél, egyoldalúvá kell válnia; szóbeli közlés, tanítás egyoldalúság nélkül képzelhetetlen. De minthogy HAMANN egyszerre s mindenkorra ellentállott az elkülönítésnek; egységesen érzett, képzelt, gondolt s ugyanígy akart beszélni is, ugyanezt követelte másoktól is: a maga saját stylusával és mindennel, a mit mások teremtettek, ellenkezésbe jutott. A lehetetlent akarja elérni s azért minden után kap; mély rejtélyes sejtelmeket, a szellem s természet érintkezése határán levőket, világít meg. Értelmi ötletek, jelentős képek, mindenféle szent s világi írókból vett mondatok, humoristikus egyveleg összehatódúl csudálatos stylusában. De a ki nem tud a mélységbe leszállni hozzá, a magaslatokra fölemelkedni vele; a ki nem tudja az ő előtte lebegő képeket megpillantani, a sokszor csak homályosan jelzett idézetekre ráakadni: az, ha olvassa, folyton növekedő sötétséget érez maga körül, s ez a sötétség az idők folytában még nagyobbá lesz, mert sok épen csak pillanatnyi dolgokra vonatkozik.... S valóban GOETHE-nek annyira igaza volt, hogy HAMANN későbbi éveiben maga sem értette magát. Mir wird — mondja ő maga és saját jellemző nyelvén idézzük, — bei dem, was

ich selbst geschrieben, so übel und weh, als dem Leser, weil mir alle Mittelbegriffe, die zur Kette meiner Schlüsse gehören, verbraucht sind, und so ausgetrocknet, dass weder Spur noch Witterung übrig bleibt. S más helyen : Wahrheiten, Grundsätzen, Systemen bin ich nicht gewachsen. Brocken, Fragmente, Grillen, Einfälle. Ein jeder nach seinem Grund und Boden.

E rendkívüli ember messze elragadna bennünket, ha életére, fejlődésére, sajátosságos, sokszor lángeszű sejtéseire, ötleteire ki akarnánk térni. Itt inkább csak mint KANT barátja vagy ismerőse foglal helyet, kivel harmincz éven át érintkezett, kiről számos leveleiben, melyek legérdekesebb s talán legértékesebb irodalmi művei is, sokszor megemlékeznek, s kiről sok érdekes adatot közöl bennük. S KANT életirójára nézve a legtanúlságosabb tény az, hogy e rendkívüli ember alig volt befolyással KANT-ra. Együtt éltek egy városban, sokszor találkoztak, sokat vitatkoztak, s semmit sem tanultak egymástól. Legfőlebb, hogy HAMANN, ki rendkívül sokat, ki mindent olvasott, HUME-ra figyelmeztette KANT-ot. Nem csuda, az egyiknek főgondja a fogalmak pontos, tiszta elkülönítésére irányult, a másik lelki erőlködéseivel azon volt, hogy az egész lélekből, legmélyebb, de leghomályosabb egységéből merítsen. S ez alkalommal önkénytelen újra KANT egyéniségére fordul tekintetünk. Elejétől fogva magányosan fejlődik, senki sem támasztja, senki sem vezeti. Csak gondolatok hatnak belsejébe, WOLFF, NEWTON, később LOCKE, HUME gondolatai. Valamely hatalmas egyéniség körébe nem jut. Irányt, czélt, formát maga teremti magának.

Belső baráti viszonya nem volt HAMANN-nal. HAMANN maga írja egyik barátjának : Úgy állunk egymással, hogy majd azt hiszem, hogy nagyon közeli, majd, hogy nagyon

távoli kapcsolatba jutunk egymással. Mikor HAMANN szerencsétlen pályájának elején vallási rajongásában megsérti legjobb barátjait; ezek egyike KANT-ot szólítja föl, hogy jőzanítsa ki, világosítsa föl az akaratos embert. HAMANN makacs marad s feleletül megírja *Socratische Denkwürdigkeiten* című művét. Valamivel később együtt tervezgetik egy népszerű physika megírását, de a dologból, nem tudni miért, nem lett semmi. Ezentúl többnyire csak közös barátoknál találkoznak, legtöbbször HIPPEL-nél, vagy pedig HAMANN fölkeresi KANT-ot magányos sétáin, melyek helye s ideje egészen pontosan meg volt határozva. KANT szívesen elmulathatott a különös férfiúval, ki hihetetlen sok könyvet olvasott, kinek eleven észjárása csak úgy szikrázott szellemességtől, s kivel megegyezett abban, hogy mindketten a közvetetlenséget, a merész gondolatmenetet, a nagy franczia s angol írókat egyaránt szerették. KANT a paradox embereket s könyveket szerette, izgatták gondolkodását, mely folyton új tárgyakat, fordulatokat, formákat keresett. SWIFT, LICHTENBERG művei, *Don Quichotte* kedvelt olvasmányai közé tartoztak. ERASMUS satyráiról azt szokta mondani, hogy többet használtak a világnak, mint a metaphysikusok elmélődései mind együttvéve. KANT később azt mondta HAMANN-ról, hogy rendkívüli módon tudott mindent általánosságban gondolni, de az elvekről nem volt képes magának számot adni, még kevésbbé tudott nagykereskedéséből valamit kicsinyben adni el. KANT támogatója is volt HAMANN-nak, szerény kis hivatalába ő juttatta be. HAMANN-nak KANT iránt táplált érzelmei furcsa hullámlásban voltak. Mindig nagy elismeréssel szól róla; világos, tisztán gondolkodó főnek tartja, már mikor első műveit olvasta is. Rendkívül nagy érdekeltséggel lesi munkálkodását s a kritika megjelenése

valóságos lázba hozza. Ívenként olvassa, a kiadó az egyes íveket neki is megküldi. De a maga módja szerint bánik vele, gyorsan átfutja az egészet, homályos összbenyomást szerez magának s úgy találja, hogy derekasán előkészítette az utat számára, — HAMANN számára. Majd felel ő neki, — a mint később felelt is, de e feleletet, hogy jóltevőjét ne sértse, nem adta ki. Hihetetlen önhittség lakott e nyugtalan főben, GOETHE is megjegyzi róla, hogy leveleinek hangja olyan, hogy az ember látja, HAMANN mindig valamivel okosabbnak tartja magát annál, kinek ír. Porosz HUME-nak nevezi KANT-ot, kitűnő tehetségű, jó s nemes érzelmű embernek, kiről bizonyos ironiával mondja, hogy előítéletek könnyen lelkesítik, de ha időt engednek neki, hogy magába térjen, le is mond róluk, elveti őket. Igaz szívű, ártatlan ember, de hallgatni nem tud. Gyakran nevetségesnek tetszik az ügyefogyott ember nyugtalan kapkodása, a ki nyilakkal ostromolja a kemény sziklát. Néha előtte is földerül a helyzet igazsága; azt mondja, gyakran vitatkoztam KANT-tal s néha határozottan nem volt igazam, de azért ő barátom maradt. A kritikáról sok igazat mond, midőn így nyilatkozik: Bizonyára nagy föltűnést fog okozni és sok új vizsgálatra alkalmat szolgáltatni. De kevés olvasó fogja megérteni skolastikus tartalmát. A mint előrehaladunk a munkában, érdekünk nőttön nő, s miután soká kínlódtunk a homokban, számos pompás, virágos nyugvó helyekre akadunk. Egyáltalán sok benne a szép kilátás, az erjesztő anyag új alakulások létrehozására a fakultáson belül s kívül. De mikor ellenművének írásához fog, az önismeret egy világos pillanatában e szókra fakad: «Az én szegény fejem KANT-éval szemben törött fazék — agyag vas ellen». Soha igazabbat nem mondott.

HAMANN KANT barátai közül az egyetlen volt, ki közelebbi viszonyban állott a philosophiával. KANT nem igen szerette a tudósokkal való mindennapi társalgást, s mikor HIPPEL-lel együtt egyszer a túlvilági életről tréfálkoztak s HIPPEL azt mondá neki, hogy KANT ott az ó- és új-kor minden bölcseinek társaságában lesz: KANT tréfásan azt felelé: Hagyjon békében, barátom, a tudósokkal; ha majd a túlvilágon LAMPE szolgálammal találkozom, nagyon fogok örülni s azt mondani, hála Istennek, jó társaságba kerültem. De egy kartársához, KRAUS tanárhoz, benső módon ragaszkodott. Fölötte nagyon becsülte, azt mondá róla, hogy nem ismert embert, kiben annyi tehetséget látott volna arra, hogy mindent megértsen s mindenben egyaránt jártas legyen, mint KRAUS-ban. KRAUS e vonzalmat teljes szívből viszonzotta, elkísérte sétáin, mindennapos volt nála, gyakran a szünetekben sem távozott Königsbergből; egyik barátjának egy alkalommal azt írja, hogy bajosan fog utazni, mert nem tudja, hogyan távozhatnék kedves atyjától, KANT-tól. A nép is KANT apónak nevezte a philosophust. Mindennap együtt ebédeltek, s csak mikor KRAUS saját gazdaságot rendezett be magának, ritkábban, de mindig a legnagyobb barátságban érintkeztek.

Legjobban szeretett a világ embereivel találkozni, tisztekkal, hivatalnokokkal, kereskedőkkel; legbensőbb barátja GREEN volt, egy angol kereskedő, ki Hullból Königsbergbe jött s ott állandóan megtelepedett. Barátságuk, ha JACHMANN elbeszélése igaz, sajátságos módon keletkezett. Egy napon valamely nyilvános kertben szó volt az angoloknak az éjszakamerikaiak ellen folytatott bánásmódjáról s KANT élesen kikelt az angolok ellen. Eyszerre valaki a társaságból fölugrik, dühösen fordul KANT ellen, nemzetét s magát megsértettnek nyilvánítja s véres

párbajban való elégtételt követel tőle. KANT nem jö ki sodrából, tovább folytatja a beszédet, kifejti politikai elveit, mily szempontokból kelljen, egészen mellőzve a hazafiságot, ily világeseményeket megítélni s oly elragadó módon szónokol, hogy az angol ember eleinte csudálattal hallgatja, azután kezét nyújtja neki, helyesli nézeteit, bocsánatot kér tőle, egész estén át vele marad, végre haza kíséri, meghívja magához s csak a halál által megszakított barátságot köt vele. KANT, az bizonyos, rendkívül becsülte, szerette GREEN-t. *A tiszta ész bírálatában*, mondá, nincsen egy tétel, melyet előbb meg nem beszélt volna e barátjával, melyet nem bocsátott volna ez elfogulatlan és semmiféle rendszer által fogva nem tartott ember ítélete alá. GREEN inkább tudós volt, mint kereskedő, rendkívül becsületes, szavatartó ember, kinek sok jellembeli tulajdonsága csudálatosan megegyezett KANT-éival. Rendszeretete s pontossága páratlan, sokszor túlzott volt. KANT egyszer megbeszélte vele, hogy másnap reggel nyolcz órakor sétakocsizást tesznek. GREEN háromnegyed nyolczra órájával a kezében föl s alá járt szobájában; várt; az ötvenedik perczben föltette kalapját, öt perczcel később botját fogta; indúlt; pont nyolcz órakor beült a kocsiba; hajtattott. Két perczcel később az úton találkozik KANT-tal. De nem állt meg, nyolcz óra már elmúlt volt. Pompás jelenetet ír le JACHMANN, ki szereti az anekdotákat, melyek, ha nem igazak, legalább jellemzők. KANT minden délután elment GREEN-hez; sokszor karszékében aludva találta, melléje ült, elmélázott s elaludt maga is. Később el szokott jönni RUFFMANN, s hasonlóképen cselekedék. Végre belépett MOTHERBY, szintén kereskedő, fölkelte a társaságot, mely azután beszélgetve elmulatott hétig. Hétkor oly pontosan távoztak, hogy az arra lakók gyakran mondogatták,

még nem lehet hét óra, KANT tanár még nem ment el erre. GREEN hagyatékából egy óra maradt fenn, mely ép oly pontos, mint egykori tulajdonosa. 1848-ban még egészen jól járt. GREEN halála mélyen meghatotta KANT-ot; ez idő óta soha sem ment többé esti társaságba s egészen lemondott a vacsoráról. A legfájdalmasabb emléket keltette volna lelkében.

Társadalmi érintkezésben, társalgásban KANT a legfinomabban érző, leggyöngédebb, legkedvesebb, legszól-gálatrakészebb embernek mutatkozott. Barátságában hű és állhatatos volt, segített, a hol csak segíthetett, legszívesebben úgy, hogy az illető maga sem vette észre. Barátjai életének számtalan efféle vonását tudják idézni. Mikor egyik hallgatója, ki iránt nagyon érdeklődött, egy tábori lelkészi állásra folyamodott, KANT titokban tudakozódott, mi lesz a próbaszónoklat alapszövege; azután gondolatban kidolgozta az egész szónoklat tervét, magához hívatta a fiatal embert, elbeszélgetett vele, mintegy véletlenül erről a szövegről kezdett szólni, úgy hogy a végén a fiatal ember nem is sejthette, hogy KANT valósággal betanította a prédikációra. JACHMANN-nal sok szívességet tett; tehetséges öcsse számára ötszáz tallért tartott készen, és sajnálta, mikor ez nem szorult reá. Csöndes jótékonytságot gyakorolt; mikor már tehetett, 1123 forintot szánt évenként családjá szegény tagjainak s a szegények pénztárának, de útczán koldulóknak nem adott semmit, elvből tette. Fösvénynek, fukarnak nem szabad lenni, volt kedvelt szavajárása. Gyakran mondá: ha valaki éltem utolsó pillanatában jó cselekedetet tud ajánlani, annak köszönetet mondok.

Vendégei iránt a legnagyobb előzékenységgel viseltetett. Mikor már saját házában lakott, mindig szeretett

társaságban ebédelni, de a vendégeket csak aznap reggel hívatta meg; utolsónak akart maradni, hátha vendégei jobbat találnak. KRAUS-t, ki minden nap nála ebédelt, minden reggel külön hitta meg, mert talán egyszer nem akarna eljönni: hadd mondhassa meg. Általánosságban, szokta volt mondani, nem illik valakit meghívni. Minden vendégjének rózsát szakított kis kertjében, mindenkinek kedvelt ételét kutatta, mindenki fesztelennek érezte magát nála. Egy emlékezduláján azt találjuk: «Ma ebédre nálam lesz R. R. Vigilantius úr s dr. Reusch, a physika tanárának legidősbik fia, doctor medicinæ. R. R. Vigilantius úr fehér bort iszik, dr. Reusch talán vöröset...» Mindenről érdekesen, elmésen, eredeti módon tudott beszélni. Soha sem beszélt műveiről, philosophiáról, száraz, elvont dolgokról. Az asztal fölötti társalgásban egyike a legnagyobb művészeknek volt. Úgy vezette a beszédet, hogy mindenki szóhoz juthatott. Kételkedésekkel, kifogásokkal elevenné tette az egész beszélgetést, de ha makacsul ellent mondtak neki, gyorsan haragra lobbanhatott. A buta igent mondó embereket nem állhatta ki. Vig volt, annyi elmés ötlet, jó, jellemző anekdota jutott eszébe, hogy mindenkit magával ragadott. JACHMANN azt mondja, hogy mindenki új ismeretekkel, új eszmékkal távozott tőle, meg volt elégedve magával s az emberiséggel. Vendégei közül voltak, kik otthon kidolgozták ezeket a beszélgetéseket, mint a deákok az előadásokkal tették. Az ebéd főszórakozása is volt, itt pihente ki munkáját, találkozott barátjaival, néha 3—4 óra hosszat s tovább is tartott. Később, a francia forradalom idejében, kissé egyhangúvá vált a társalgás, mert csak erről szeretett beszélni. Mohón leste a legkisebb hírt; ha az újságok megérkeztek, még a munkát is abba hagyta. Hiteles magánhírnek rendkívül tudott örülni.

Nőkkel különösen kedves tudott lenni. Nőtlen maradt, de nem tudni miért. Nem gyűlölte a nőket, tisztelettel beszélt róluk, csak uralkodásra való vágygyal vádolta őket. «Ist dir wohl, so bleibe davon», szokta volt mondani a házasságra. RICHEY egy házassági költeményének végfordulata: «Die Regel bleibt: man muss nicht freien, doch excipe, solch würdig Paar», rendkívül megtetszett neki, mindig idézte. A csacska hír azt költötte róla, hogy kétszer szerelmes volt, de addig-addig fontolgatta a dolgot, míg mind a két nő máshoz ment férjhez. Nem valószínű, KRAUS nem tud semmit róla, s KRAUS-nak mindent elmondott. Meggondolandó, hogy csak negyvenhét éves korában volt biztos jövedelme. Egyszer, 1772-ben, KRAUS is tud egy esetről, mikor házasítani akarták, de akkor KANT azt mondotta, hogy ha közelebbről tekintjük a dolgot, külső fénye nagyon elvész. Mikor hatvankilenc éves volt, egy BECKER nevű plebános erőnek erejével nősülésre akarta bírni. «Csak nem akar mindig egyedül maradni», mondá, s külön az ő számára egy értekezést nyomtatott ily czímmel: *Rafael és Tóbiás, vagy két barátnek az Istennek tetsző házasságról való beszélgetése*. KANT megfizette neki a nyomtatási költségeket s ebédnél pompásan mulattatta a társaságot a házassági könyvvel. Nőkkel házi dolgokról szeretett beszélni. Oly behatóan tudott a főzésről értekezni, hogy HIPPEL azt mondá, hogy még a főzés mesteriségének bírálatát is meg fogja írni. Egyszer, mikor szokása szerint megint az ételek elkészítéséről tudakozódott, egy nő megharagudott ezért s azt jegyezte meg: «Igazán, kedves tanár úr, ön úgy beszél velünk, mintha csak szakácsnéknak tekintene bennünket». Erre KANT annyi finomsággal magyarázta a főzés fontosságát, hogy mindegyik nő most azt akarta, hogy ily pompás háziasszonynak nézze s

unszolta, hogy csak intézzen kérdéseket hozzá. RECKE asszonyság azt írja róla: «Naponkint ebédelt ez a kedves társalgó nagybátyámnak, KAYSERLINGK birodalmi gróf, házában (mindig a grófné mellett ült). KANT harmincz év óta barátja volt a családnak s nagyon szerette a szellemes grófnővel való társalgást. Senki sem hitte volna, hogy ez a fölötte kedves társalgó az a mély, elvont gondolkodó, ki forradalmat idézett elő a philosophiában. Társalgásban még elvont eszméket is kedves alakba tudott öltetni. Kedves élcz állott rendelkezésére, néha könnyű satirával fűszerezte beszédjét s igénytelen, komoly arczczal tudta előadni.»

Életmódja egyszerű, kissé egyforma volt, különösen előrehaladt korában, mikor a munkás öreg folyton új munkák terveit forgatta eszében s erejét mindinkább fogyni érzé. Valóban eszköz gyanánt bánt testével s életmódjával, melyet addig-addig formált, míg lehetőleg megfelelt céljának. Mindent, a mi elméjét, lelki nyugalmát zavarhatta, a jogos önzés egy nemével távol tartott magától. Nem tűrte, hogy lelki izgalom erőt vegyen rajta. Barátjait, a mint láttuk, nagyon szerette, s ha betegek voltak, élénk részvéttel tudakozódott felőlük, de a betegeket nem látogatta meg. Ha valamelyik benső barátja meghalt, hamar magához tért s ezekkel a szókkal: «Vége van», mintegy végkép befödte lelke illető lapját. HIPPEL halála mélyen meghatotta; a míg beteg volt, napjában háromszor is hírt adatott magának hogylétéről, de mikor halála után másnap társaságba ment s mindenki HIPPEL-ről kezdett beszélni, ő félbeszakította a beszédet, azt mondván: «Igaz, hogy nagy kár az elhunyt-nak hatásköréért, de hagyjuk a halottakat a halottaknál nyugodni». A kik csudálkoznak az ilyen beszéden, alig kavarnak föl lelkükben fájós emlékeket; a kik mélyebben

éreznek, azok csöndesen megküzdének fájdalmuikkal, s ha életüknek czélja, hívatása van, le is győzik.

Épen úgy megkívánta a külső nyugalmat is. KANTERTől állítólag azért ment el lakni, mert egy nyúl zavarta nyugalmaiban; meg is akarta tőle venni az állatot, de nem sikerült. 1783-ban kis házikót vehetett magának s 1786-ban teljes gazdaságot rendezett be magának. A ház egy mellék-útczában volt, kocsizaj nem érte, csak a közeli fogház készített számára kellemetlen meglepetést. A foglyok rendkívül hangosan imádkoztak. KANT azonnal a polgármesterhez fordult, HIPPEL volt akkoriban az, s kérte, hogy segítsen a bajon. «A stentorhangú képmutatók a tömlöczben», mondja, «nem károsúlnak meg lelkük üdvösségében, ha lassabban imádkoznak is; hiszen úgy is csak a börtönört akarják istenfélő voltukról meggyőzni s ezt halkabb imával is el fogják érni.» Kérését természetesen teljesítették s ezentúl semmi sem zavarta nyugalmaát.

Azelőtt előadás után kávéházba szokott menni, egy csésze theát inni, s a nap eseményeiről elbeszélgetni. Egyedüli mulatsága akkoriban a billardjáték volt, s oly tökéletességre vitte benne, hogy vele s HEILSBERG barátjával senki sem akart többé játszani. Azután l'hombre-t játszottak, mert KANT szerint ez elmeerősítő játék, de azzal is fölhagyott, mert a partnerek nem tudtak elég gyors tempóban játszani s KANT könnyen elvesztette türelmét. Kávéházból vendéglőbe ment, de sokszor változtatta a helyiséget, mert sok kíváncsi ember tódult asztalához, hogy őt lássa s vele beszélhessen, s könnyen megesett, hogy valaki nagy ellenszenvet keltett benne. Egy vendéglőből például azért maradt el, mert ott egy ember mindenről, még csekélysegekről is lassan s nagy pathosszal beszélt.

Házát igen egyszerűen rendezte be, tág előadási teremmel s nyolcz szobával. A szobák minden dísz nélkül valók voltak, dolgozó szobájában csak ROUSSEAU képét lehetett látni, ezt is ajándékba kapta. A művészetek közül úgy látszik csak a költészet iránt volt érzéke, ez is inkább az értelmén át szólott hozzá; MILTON, POPE, HALLER voltak kedvelt költői, különösen az utóbbi, kinek műveiből igen sokat tudott könyv nélkül s gyakran szeretett idézni. A zene iránt nem volt fogékony, tanítványait intette, ne engedjék át magukat a zene érzéki hatásának, idővesztésnek tartotta. Épenséggel nem szerette a gyászzenét, mely elernyeszti a lelket; legalább a végén bizonyos derültebb emelkedést kívánt benne, hogy a lelket vígasztalja s biztassa. Lakásának külsejét egészen elhanyagolta. Dolgozó szobájának falai portól s pipafüsttől egészen megbarnúltak, és SCHEFFNER egyszer rajzolni kezdett e borítékon. «Barátom», mondá neki KANT, «miért akarja ezt a régies rozsdát elrontani? Nem jobb-e ilyen magától keletkezett tapéta, mint a melyet vásárolni kell?»

Minden reggel pontban öt órakor fölkel. LAMPE szolgájának meghagyta, hogy még akkor se engedje tovább aludni, ha mentené magát, hogy még nem aludt eleget. Ebédnél egyszer dicsekedett vele, hogy harmincz év óta egyetlen egyszer se kelt föl későbbben, s LAMPE-t hívta föl tanúul. Reggelije egy csésze thea volt minden nélkül, de hogy forró maradjon, hozzá töltött, úgy hogy kettő is lett belőle. Egyetlen egy pipát szítt azután nagy-gyorsan, szeretett volna többet is színi, de ártalmasnak hitte s állhatatos maradt. A kávé nagyon szerette, de károsnak tartotta olaját s tartózkodott tőle. Hét óra előtt levetette a kényelmes hálókabátot s gondosan felöltözött, mielőtt az előadó terembe ment; sok tanár amúgy hálókabátosan

adott elő; KANT ezt illetlenségnek tartotta. Pont háromnegyed egyig dolgozott, azután leizente a szakácsnénak: háromnegyed egyre van, újra felöltözött s várta az asztali társaságot. Mint később mindenben, a meghívandó vendégek számára nézve is bizonyos elve volt; nem hitt meg kevesebbet háromnál, a grációk számánál, s nem többet, mint kilenczet, a hány múzsa van. Nagyon kellemetlenül érintette, ha valamelyik vendége váratta. Ha a leves tálalva volt, LAMPE bizonyos tempóval kinyitotta az ajtót s jelentette. Meglátszott ilyenkor KANT-on, mennyire örül az ebédnek s a beszélgetésnek. Három tál étel jött, desszert s bor. Mindenki maga vett magának, a kínálkozást nem szerette; ha valaki keveset evett, zokon vette. Ő maga akkoriban csak egyszer evett napjában, s azért elég bőségesen. Halat és sajtot különösen szeretett. Sört nem ivott, ételnek tartotta. Az ebéd egytől négyig, sokszor ötig, de tovább is tartott. Persze nem evéssel telt el a sok idő. Ebéd után mindjárt sétálni ment. Rendes sétája az úgynevezett philosophiai töltés volt, melyet már KANT előtt is így neveztek. Később, mikor itt is kíváncsiak alkalmatlankodtak, más helyeket választott. Gyorsan ment, eleinte társaságban, később egymaga, hogy az orrán át vehessen lélekzetet. Ha izzadni kezdett, megállt s bevárta, míg egészen megszáradt. Haza jötte után olvasgatott, de a lefekvés ideje előtt nem kezdett semmiféle fárasztó munkába. Pontban tíz órakor lefeküdt. Betakaródzott mint a báb (kokon) s ebben utánozhatatlan ügyességet ért el. «Miután így ágyba feküdtem», szokta mondani, «magam kérdezem, lehet-e ember egészségesebb nálamnál?» Nyomban elaludt.

Gyöngé testalkatú ember volt, de életében soha sem volt beteg. Ezt szigorúan szabályozott életmódjának tulaj-

donította; egészségét, nagy életkorát mintegy saját művének nézte, s azért szeretett testéről beszélni. Számtalan apró hygieinikus szabálya volt, melyeket a legnagyobb részletességgel szokott fejtegetni. Minden új rendszer vagy fölfedezés az orvostan terén rendkívül érdekelte. Mikor BROWN-nak ma egészen elavúlt rendszere divatba jött, az emberiség nagy haladását várta tőle. A beoltásnak egy ideig ellensége volt, «bizonyos bestialismust olthatnának az emberbe», mondá. A beoltásra való anyagot akkor még csak a tehéntől vették. Nagy hajlandósága volt a hypochondriára, oka is volt rá, gyöngé testalkatánál fogv mindenféle beteges érzetek háborgatták, különösen szív-szorulás és gyomornyomás; de ő le tudta ezeket győzni, csak kénytelen volt nagy gondot fordítani egészségére. Vidám lelkű ősz volt, de semmi áron, mondá, nem szeretné életét újra átélni.

Életének utolsó öt-hat éve szomorú tengődés volt. 1797-ben megszüntette minden előadását, lassan-lassan egyéb egyetemi teendőktől is visszavonúlt. A természet túlszigorúan megkövetelte adóját attól az embertől, ki ily munkásság mellett oly gyöngé testtel annyi ideig daczolt vele. Már 1799-ben szokta volt mondani: «Uraim, öreg, gyöngé ember vagyok, tekintsenek gyermeknek. Nem félek a haláltól, meg fogok tudni halni. Istenre mondom, ha tudnám, hogy még ez éjjel meg kellene halnom, összekulcsolt kezekkel azt mondanám, hála Istennek. Máskép állana a dolog, ha valamely gonosz dæmon fülembé súghatná: szerencsétlenné tettél embereket!» Emlékező tehetsége rendkívül megfogyott, mindent elkezdett ismételni, a gyermekkor első benyomásai mindinkább föléledtek lelkében, a jelenkor alig hatott reá többé. Most mindent följegyzett magának, hagyatékában nagy halmaz

emlékeződulát találtak, melyekre a legkülönbözőbb jegyzetek egyvelegét írta: a mit olvasott, a mit tenni akart, a mi eszébe jutott, a miről gondolkodni szándékozott stb. Például: Stickstoffsäure ist eine bessere Benennung als Salpetersäure. — Von der ehemaligen Belehrung meiner Schüler, Schnupfen und Husten gänzlich zu verbannen (Respiration durch die Nase). — Das Wort Fussstapfen ist falsch; es muss heißen Fusstappen. — Ähnlichkeit des Frauenzimmers mit einem Rosenknöspchen, einer aufgeblühten Rose, und einer Hagebutte. — Wem habe ich PÖRSCHKE's Briefe über die Natur der Metaphysik geliehen? — Den Sack von meinem Manuscripte aus der Schieblade zu revidiren und sortiren, Prof. RINK. — Herrn Criminalrath JENSCH zu fragen, wie mein versoffener Bediente (LAMPE) abgeschafft werden soll. — Bei NICOLOVIUS (dem Verleger). Weil ich auf diesen ziehen will, so muss ich das Honorarium wissen. Heute nach dem Essen zu fragen. — Man kann auch die Mathematik philosophisch behandeln, aber nicht umgekehrt: nämlich um die Grenzen ihres möglichen Gebrauchs und des Zwecks derselben zu bestimmen. — Es ist nicht wahrscheinlich, das ein Anderer suchen werde, den LAMPE mir abspänstig zu machen, und ihn an seine Stelle für sich selber anwerben sollte. Denn er ist der Geschicklichkeit nach nur ein schlechter Bediente: 1. weil er nicht lesen und nicht schreiben kann; 2. weil er, obzwar *ohne*, ja gar *wider* meine Bewilligung *beweibt* ist. — Dass der Mensch thue, was das Gesetz ihm gebietet, kann von ihm gefordert werden: dass er es gern thue, nicht. — Ob es nicht gut wäre, den Hern Rector HAMANN zu bewegen, dass er seines seligen Vaters Uebersetzung von HUME's *Natürlicher Religion*, wenn sich ein Verleger dazu findet, in den

Druck gebe? Denn die von PLATTNER hat gar nicht das Geistvolle in sich, was jene enthält. — Számtalan ily jegyzetekkel telt meg a sok czédula.

S mint ilyen állapotban szokás, irodalmi terveivel nem hagyott föl. JACHMANN-nal lelkesedéssel beszélt utolsó megírandó művéről, mely rendszerének mintegy zárköve lesz, melyben rendszerének igaz voltát s elveinek alkalmazhatóságát be fogja bizonyítani. A metaphysikának a physikába való átmenetét akarta benne tárgyalni. E műről azt mondja JACHMANN, hogy egészen befejezetlen maradt. Azóta megtalálták azt, a mit belőle megírt; körülbelől száz írott ívet, s a mi ebből nyilvánosságra jutott, nagyon hasonlít — az emlékczédulákhoz. Mindent ismét, a transcendentalis philosophia definitióját vagy százszor kísérti meg, közben mindenféle ötleteket, házi jegyzeteket s több efféle találhatni. Az elgyengült nagy elme utolsó nagyobb föllobbanása volt.

Teste is mindinkább megtagadta a szolgálatot. Folyton sajátságos nyomást érzett az agyvelejében s hogy magát vigasztalja s csalja, a levegőnek rendkívüli villámos állapotából magyarázta. Bizonyságul emlité, hogy ugyanez okozta a bécsi, baseli, koppenhágai macskák tömeges döglését. Álltában, mentében minduntalan kezdett elesni, ennek is eleinte nevetett; azt monda, teste oly könnyű, hogy nem eshetik nagyot vagy nehezet. Később az íróasztalnál ülve néha elaludt, leesett a székről, nem tudott fölkelni, s nyugodtan várta, míg valaki jött. Télen egyszer a gyertyába esett, hálósapkája lobbort vetett, levette, kioltotta. Az idő mértékét egészen elvesztette, egy percz is hosszú időnek tetszett előtte, kedvelt szavajárása lett: «Auf der Stelle». Ha kávéért kért (most már itta), s azt mondták neki: mindjárt, azt felelte: mindjárt! addig meghalhatok

s oda át nem akarok kávé inni. LAMPE szolgája is nagyon öreg volt már, negyven évig szolgálta urát, ki nagyon jótékony volt irányában. LAMPE visszaélt ezen jósággal, mindenféle pénzeket csikart ki tőle, iszákos lett, KANT akarata ellen titokban megnősült, számtalanszor megígérte, hogy megjavul és soha sem tette, végre ura személyét is bántotta. KANT rögtön elcsapta, de nem szeretett arról beszélni, csak azt mondá egyszer WASIANSKINAK: «LAMPE annyira megfeledkezett magáról velem szemben, hogy szégyellem megmondani». Új szolgát fogadtak, KAUFMANN JÁNOS nevűt, de minthogy sok kereskedő járt hozzá ebédre, nehogy megsértsen valakit, mindig csak JOHANNES-nak szólította. Emlékkönyvébe a szegény ősz azt írta: Der Name LAMPE muss nun völlig *vergessen* werden. Még emlékezetére is ki akarta terjeszteni az elvek hatalmát. Végrendeletében azért nem feledkezett meg róla, negyven tallérnyi nyugdíjat hagyományozott neki. Az 1802-diki télen mindig rosszabbra fordult az állapota, nem tudott nyugodtan aludni, régi népdallamok zúgtak mindig fülében, borzasztó álmok kínozták. Előre örült hetvenkilenczediki születése napjának, de mikor megjött s barátjai összegyűltek, kellemetlenül érezte magát, a zaj elbódította. Két nappal később azt írta jegyzőkönyvébe: «Életünk hetven évig, legfőlebb nyolczvanig tart, s ha fölötte jó vala, csupa fáradság és munka volt». Nyáron, mintha maga magától akart s tudott volna menekülni, folyton nagy utazásokat tervezgetett; de a legkisebb kirándulás rendkívül elfárasztotta. Ugyanakkor egyik hugát vette magához; éveken át WASIANSKI, egykori hallgatója, töltötte nála a nap nagy részét s rendezte ügyeit; most folytonos felügyeletre volt szüksége s huga gonddal vigyázott reá. Bal szemén már régebben nem látott, most a jobbik-

nak az ereje is fogyott. Októberben először életében igazán beteg lett. Étvágya egészen elfajúlt, sokat evett szeretett sajtjából s ájultan összerogyott. Most vidámsága egészen elveszett. Még pipázni sem tudott többé, WASIANSKI-nak kellett a rendes időben pipáját elszínia. A legközségesebb dolgokra sem találta meg többé a helyes kifejezést; midőn azt akarta mondani, hogy kevés tészta van a levesben, úgy fejezte ki, hogy sok a tenger, kevés a szárazföld benne. De természetrajzi, földrajzi dolgokról élte végeig érthetően tudott beszélni. 1804 elején már csak szótlanul ült szobájában, összegörbítve, nem ismert senkire. De még utolsó napjaiban is néha a régi KANT-ból egy szikra fölvillant. Midőn kilencz nappal halála előtt egyik kartársa, orvos, meglátogatta, WASIANSKI azt mondá neki, hogy az orvos jó. KANT fölkel, kezét nyújtotta neki, s elkezdett valamit állásáról beszélni. Az orvos nyugtatja, KANT csak újra kezdi: fárasztó állás, igen szép, háladatosság; az orvos kéri, hogy üljön le, KANT nem teszi s WASIANSKI végre kitalálja, hogy KANT azt akarja mondani, hogy igen szép, hogy az orvos eljött, ámbár sok a dolga, különösen mert egyetemi rector is. KANT örömmel fölkiált, igen, igen, összeszedi minden erejét s hozzáteszi: «A humanitás érzelme még nem hagyott el».

Utolsó napjaiban kínjai megszűntek. A küzdelem véget ért, a természet a porhüvely megsemmisítéséhez fogott s csöndesen tette, mintha a philosophus utolsó lehelletét tisztelni akarná. 1804-ben, február 12-én, vasárnap délelőtt megtört a szeme. Még ráismert WASIANSKI-ra, csókra nyújtotta neki arczát, elfogadta az orvosságot, azt mondá: «jól van», s 11 órakor délelőtt minden küzdelem nélkül meghalt.

Teste majdnem egészen kiszáradt volt, alig volt rajta

hús, mindig azt szokta mondani, hogy izmok dolgában a minimumra jutott. Az utolsó években már nem volt min ülnie s a ruhát mesterségesen kellett testéhez erősíteni. Teste alig volt öt lábnyi hosszú, feje aránylag nagy, melle lapos, kissé behorpadt, jobb válla kissé kiállt. Szeme gyönyörű szép volt, kékszinű, pillantásáról az emberek elragadva beszéltek. Fejét mindjárt halála után gipszbe öntötték s koponyájának alkatáról részletes leírás jelent meg, mely bámulatos szabályosságának s nagy ürtartalmúnak mondja.

Hátramaradt vagyona huszonegy ezer tallérnál többet tett ki; takarékos életmódja s GREEN barátjának gondja szaporította ennyire. Nincs egy jogtalanul szerzett fillér sem közte, szokta volt mondani; soha életében nem tartozott senkinek semmivel és sokszor mondá: «Ha valaki kopog, mindig bátran mondom: tessék; tudom, hogy nem lehet hitelező.» Vagyonát rokonaira hagyta, de gazdagon gondoskodott WASIANSKI-ról, ki oly híven támogatta, s minden szolgájáról. Könyvei nem voltak, körülbelül négyszáz kötetet találtak hagyatékában, ennek is nagyobb részét ajándékba kapta.

Halálának híre rendkívüli mozgalmat keltett az egész városban, mindenki sietett még egyszer megnézni a nagy halottat, s csak február 28-án temethették el. Az egyetem nagy temetési ünnepélyt rendezett, a holttestet az egyetemi templom melletti úgynevezett tanári boltozatba temették, melyet azóta «Stoa Kantiana»-nak neveznek.

Emléke fenmaradt a városban. A várost RAUCH-nak KANT-szobra díszíti, s születése napját minden évben megünneplik. Már 1805-ben összejöttek mindazok, kiket születése napján maga szokott volt meghívni, s azóta évről évre találkoznak az apák után a fiúk, a tisztelők, philoso-

phiájának hívei, barátjai, szellemi unokái. A társaságnak nincsenek tagjai, alapszabályai, nincs semmi szervezete. De azért minden évben találkoznak, ünnepi ebédrel s ünnepi beszéddel tisztelik a nagy philosophus emlékét.

Ünnepi ebéd s beszéd nélkül is az egész világ tiszteli. Mikor KANT 1792-ben BOROWSKI-nak róla írt életrajzát átnézte s azt találta benne, hogy «KANT műveit egész Európában olvassák», a szerény férfiú kitörülte az Európa szót s helyébe tette Németországot. Most már igazság szerint ő sem törülhetné ki az Európát, vagy ha mégis törülné, az egész földet kellene helyébe tennie. Német nyelven s számos fordításban műveit az egész földgömbön olvassák. Német nyelven négy teljes kiadásban terjedtek el művei, főmunkái s különösen *A tiszta ész bírálata*, számtalan példányban közkezen forognak. S művei nem a könyvtárak díszére s teljességére szolgálnak. Görnyedező háttal rajtuk s bennük élesíti a tanuló elméjét. A tudós e gazdag kincs bányában sok faragott követ talál saját alkotásai számára. A ki vele érintkezett, nagyobb kedvet s erőt érez a munkára, épen úgy, mint azelőtt azok, kik szellemes társalgásában részt vehettek. Ez az igazi emléke.

FORRÁSOK.

KANT-nak életét először s leghitelesebben írta meg BOROWSKI ERNŐ LAJOS. Könyve ezen cím alatt: *Darstellung des Lebens und Charakters Immanuel Kant's*, 1804-ben jelent meg Königsbergben, Nicoloviusnál, KANT utolsó művei kiadójánál. BOROWSKI feddhetetlen jellemű ember volt, ki a porosz egyházban a legmagasabb tisztséget érte el, az evangélikus egyház érseke, Poroszország fősuperintendense volt. KANT-nak legrégibb hallgatóihoz tartozik s mikor húsz évi távollét után 1782-ben visszatért Königsbergbe, barátságos viszonyban maradt KANT-tal. 1792-ben megírta KANT életének rövid vázlatát, hogy az ottani német társaságban fölolvassa, de előbb megmutatta a kéziratot KANT-nak, s megkérte a tévedések helyreigazítására. KANT eleget tett e kérésnek, de komolyan kérte a szerzőt, ne nyomassa ki addig, míg ő él. BOROWSKI valóban csak 1804-ben bocsátotta közre a KANT által átnézett vázlatot s pontosan megjelölte, hogy ő maga mit tett még azóta hozzá. Az adatok tehát föltétlen hitelességűek, de egyebet adatoknál nem igen találhatni a műben. Szerzője nem philosophus; alkotó erő, lélektani kutató tehetség sincsenek benne.

Ugyanabban az évben, mint KANT életrajzának harmadik kötete, megjelent WASIANSKI E. A. Ch. műve: *Immanuel Kant in seinen letzten Lebensjahren*. WASIANSKI 1774-ben KANT-nak amanuensise volt az egyetemen, később kántor s diakonus a königsbergi templomok egyikében. KANT 1790 óta többször találkozott vele, kilátta belőle, hogy szerény s ügyes, rendkívül becsületes és kötelességtudó ember s 1794 táján fölkérte, vállalná el házi s vagyoni ügyeinek rendbentartását. Kérését nem bánta meg soha; WASIANSKI mindig valódi odaadással felelt meg a philosophus föltétlen bizalmának s az utolsó években csak arra az időre távozott oldala mellől, mikor hivatalos teendőit kellett végeznie. A mi KANT-nál szerzett személyes tapasztalatait illeti, azok mind föltétlenül hitelesek, de ezek csak KANT utolsó éveire szólnak. Műve nem annyira életrajz, mint KANT végelgyöngülésének szomorú leírása.

A biographia második kötete gyanánt jelent meg: *I. Kant in Briefen an einen Freund* von REINHOLD BERNHARD JACHMANN. Königsberg, 1804. JACHMANN az 1784. évben került az egyetemre; nemsokára KANT amanuensise lett s 1794-ben majdnem minden nap érintkezett vele. Művéről ő maga mondja, hogy csak személyes tapasztalatokat vagy hiteles forrásból merített dolgokat foglal magában, de sok anekdotáit alig számíthatta ezekhez. Különben igazán becses forrásmű, képét is rajzolja a philosophusnak, de e képnek nincsen művészeti becse, oknyomozó kutatásokra pedig szerzője alig gondolt.

Ezekén kívül röviddel KANT halála után még több összefüggő életrajza jelent meg. RINK-től *Ansichten aus Kant's Leben* stb., melyekre könyvtárainkban nem akad-

hatni, de melyek nem is fontosak, minthogy többnyire kiadói speculációkból származott alkalmi művek. 1842-ben SCHUBERT FR. VILMOS megírta KANT legbővebb életrajzát (*Immanuel Kant's Biographie, zum grossen Theil nach handschriftlichen Nachrichten*. Leipzig, 1842, a ROSENKRANZ és SCHUBERT-féle KANT-kiadás 11-ik kötetének második része), összeszedte az egész anyagot s némileg alakította is. Ez a mű alapját képezi minden azóta megjelent életrajznak; a FISCHER KUNÓ-énak is, mely legművészbibb valamennyi között, de itt-ott talán kissé erőszakosan bánik a philosophus alakjával. FISCHER KUNO szívesen használja föl az anekdotákat, ha nem hitelesek is, azonkívül nem igen nézte meg a forrásokat, mert SCHUBERT-nek néhány nevezetesebb tévedése, például a KANT theologiai tanulmányaira vonatkozó, az ő művében még fokozott mértékben található. A gyönyörű előadás különben rendkívül élvezetes olvasmányynya teszi.

Nagyon érdekes adatokat találhatni még KANT barátjainak műveiben. Ilyen SCHEFFNER önéletrajza: *Mein Leben, wie ich Johann George Scheffner es selbst beschrieben*. Leipzig, Neubert. Gedruckt 1816. Ausgegeben 1823, s HIPPEL-é, mely Schlichtegroll-ban jelent meg (*Nekrolog auf das Jahr 1796—97, in Fr. Schlichtgroll 1800—1.*). HAMANN leveleiben is igen sok adatot találhatni.

Valóságos kincses bányája az adatoknak a *Preussische Provinzialblätter* című königsbergi folyóiratnak negyvennél több évfolyama. Itt jelent meg REICKE *Kantiana* című műve, melyben a königsbergi levéltárból vett egészen új adatok kerültek napfényre, különösen azok az ívek, melyekből WALD, az ékesszólástan tanára, az 1804-diki egyetemi KANT-ünnep alkalmával alkalmi beszédét szerkesztette, s melyeken KANT barátjai s kartársai (KRAUS,

PöRSCHKE stb.) bizonyos elejükbe tett kérdésekre megfeleltek. E folyóiratban REUSCH, HEILSBURG s mások tették közzé emlékeiket; a KANT-társaság évi ünnepén mondott beszédek is, melyek mindig KANT-ot valamely részletes szempontból tekintik, s újat iparkodnak mondani, itt láttak napvilágot. Azonkívül számos Königsbergre, történetére, egyetemére, iskoláira vonatkozó czikket találhatni bennük.

Az egyetemre vonatkozó becses forrásmű DAN. H. ARNOLDT: *Historie der königsbergischen Universität 1746*; az egyetemi élet ismertetésére nézve legkitünőbb THOLUCK A. páratlan szorgalommal készült műve: *Vorgeschichte des Rationalismus*. Halle, 1853. I. Theil. *Das akademische Leben des 17. Jahrhunderts*; a korra nézve, ugyanannak a szerzőnek töredéknek maradt műve: *Geschichte des Rationalismus*. I. Abtheilung. *Geschichte des Pietismus*. Berlin, 1865; továbbá FREYTAG GUSZTÁV-nak: *Bilder aus der deutschen Vergangenheit*. III. kötet.

KNUTZEN kitünő monographiáját megírta ERDMANN BENŐ (*Martin Knutzen und seine Zeit*, Leipzig, 1876), mely SCHULTZ A. F.-re vonatkozólag is sok újat mond. HAMANN-ra nézve legjobb volt műveinek kitünő, ROTH által rendezett kiadása, azonkívül GILDEMEISTER (1857—63) s PETRI (1872—74) művei. HERDER életrajzát legszebben írja meg: HAYM R. (*Herder nach seinem Leben und Wirken*. I. Bd. 1877), eddig csak egy kötet jelent meg, melyben HAMANN-nak is kitünő arczképe található. Igen érdekes korbeli adatokat mond el DANZEL két művében: *Gottsched und seine Zeit*; *Lessing, sein Leben und seine Werke*, 1850; JUSTI Winckelmann életrajzában s BIEDERMANN nagy művében: *Deutschland im 18. Jahrhundert*, melynek utolsó kötete az imént jelent meg.

A mit ezeken kívül fölhasználtunk, arról a szövegben történt említés. A források részletes idézése rendkívül megnehezítette volna az előadást. Az eddigi életrajzok után mi csak arra törekedhattünk, hogy az itt-ott napfényre került új adatokat fölvegyük; az adatokat, különösen ott, a hol KANT fejlődéséről volt szó, melyre nézve az előbbieken is, a következőkben is az eddigi életrajz-íróktól eltérünk, kiegészítsük; az adatok összeségéből pedig, a mennyire tehattük, egységes képet alakítsunk.

III. FEJEZET.

KANT TERMÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÁSAI.

Kant természettudományi műveinek általános jellemzése. Kant és Descartes. Kant természettudományi műveinek sorsa.

1747-ben jelent meg KANT első műve, melyben egy physikai kérdés megoldásával foglalkozik. 1770-ben tartotta tanári székfoglalóját, mely új rendszerének első, tökéletlen vázlatát tartalmazza. Amaz első művében még sejtelve sincs az útról, melyen egykor járni fog, ámbár akkori hite szerint már tisztán kijelölte magának. A szellemi égalj képe még sokkal csalfább mint a térbelié; az utóbira nézve hamar meggyőz bennünket a magunk s mások tapasztalata arról, hogy ott, hol ennek vége van, még nincs vége a világnak; de a szellem látóköre véglegesen bezárt körnek tetszik előttünk; még a nagyravágyó is azt hiszi, hogy ellát hivatásának végéig, bármily nagynak képzelje is e véget s bármily elmosódottak is a távoli határvonalak. Hiába, sem másnak, sem a jövőnek a szempontjából nem tekinthetjük magunkat. A KANT előtt lebegő kör határai is ily elmosódott vonalak. Csak annyit tud, hogy az igazságot akarja találni s keresésére indul. E keresés korszaka huszonhárom évig tart; csak azután pillantja meg szellemi egének igazi határait.

Gyorsan élő korszakunkban, lázasan izgatott életünkben ez hosszú időszaknak tetszhetik. De e hosszú fejlődés-

ben KANT állhatatos jelleme s nem könnyen kielégíthető kutató ereje nyilvánul. A WOLFF-féle rendszerben nevelkedik föl, legtiszteltebb tanárai erre tanítják; a rendet s rendszerességet, a formalis műveltséget, melyet szerzett, e rendszernek köszöni. Erről nem mondhat le egykönnyen. Már DESCARTES mondotta, hogy a ki új házat akar építeni, előbb nem bontja le a régit, míg az újnak legalább a terve nem készült el. S WOLFF rendszere valóságos hajléka az elmének; kész egész, mindenről ad számot, ámbár az épületek összerakását nem szabad nagyon közlelről nézni. KANT elejétől fogva nem jól érzi magát e hajlékban, de jobbnak híján nem költözködhetik ki belőle. A könnyű s könnyelmű scepticismus nem neki való; elméjének a gondolkodásban rendszerre, a kételkedésben erős okokra van szüksége. WOLFF rendszere eleinte valahogyan megfelelő szellemi szükségleteinek, s avval az ingerrel csábítja a fiatal elmét, hogy itt is, ott is tennivalója akadhat rajta, hogy egyes fogalmain javíthat, hogy e javítások folytán lakhatóbbá válik majd az egész.

Ilyen volt KANT elméjének állapota az ötvenes években. Ebben az állapotban nem igen írhatott philosophiai műveket. 1759-ben egy kis értekezés jelent meg tőle, «Az optimismusról», melyben még egészen mint WOLFF hű tanítványa beszél, de ez, a mint látni fogjuk, nem tekinthető önálló philosophiai műnek. 1756-tól 1762-ig tulajdonképen nem írt egy philosophiai művet sem. Ez a magábavonultságnak, új kutatásoknak, nagyobb szellemi változásoknak ideje volt. Ezen időszakban ismerkedhetett meg alaposabban az angol philosophiával, dogmatikus álmából ekkor kezdett ébredezni. Az a kényelmetlen érzet, melylyel WOLFF rendszere elejétől fogva eltölti, most határozottabb, ellenzékibb alakot ölt. Egész sora a WOLFF irányával ellen-

kező műveknek jelen meg tőle. De mennél jobban érzi e rendszer fogyatékoságát, mennél határozottabban elfordul tőle: annál világosabban látja, hogy az ilyen darabos munkának nincsen tartós értéke, foganatja. Az alapot kell újra megvetni, az egész philosophiai gondolkodásnak, a módszernek más formát adni. A módszerre elejétől fogva irányult figyelme; most a módszer kérdése, épen úgy mint az újkori philosophia kezdetén DESCARTES-nál, gondolkodásának legkiválóbb czélpontjává lesz. Számos éven át ismét elhallgat, s csak mint új rendszer alkotója szólal meg újra.

[De a philosophus gondolkodása annyiban hasonlít a művészéhez, hogy gondolatai nem parancsra jelentkeznek, hogy lassan-lassan, majdnem öntudatlanul kristályosodnak elméjében; míg a természettudós akkor teremő, ha ő lepi meg a tárgyat, a philosophusnak be kell várnia, hogy a gondolat lepje meg őt.] KANT philosophiai gondolkodásának ezen természetes szüneteit természettudományi vizsgálatokkal tölti. Ujra mondjuk, KANT nem volt fegyelmezett természettudós; nem volt meg benne a szükséges előkészültség, nem élt a természettudományi vizsgálatok nagy czentrumainak egyikében, nem tehetett nagyszabású kísérleteket, talán hajlamot sem érzett ilyenekhez. Az igazi természettudós be tud zárkózni egy szűk tény körébe; lelke egész erejével elmereng rajta; nyugodtan bevárja, míg a szűk tények útján feljut az általános nézetek magaslatára. KANT mindig ellenkezőképen tett: a magaslaton szeretett járni, az egészet áttekinteni; a nagy égi s földi tünemények vonzották s legérdekesebb természettudományi műve az egész világegyetem keletkezésének történetével foglalkozik. Igaz, hogy szerette a természetet; erős volt elméjében a kutatás objektív iránya, az az irány, mely a

valódi világ megismerésére irányul; philosophiájának végszava: csak a tapasztalati ismeretek igazi ismeretek. Hozzájárult ezen hajlamhoz s erősítette a kor természet-tudományi, encyclopædikus iránya, mely egy kis félreeső német egyetemen még erősebben nyilvánult mint másutt, mert a kor részletező, munkafelosztó szelleme későbbben s gyöngébben érte. KANT az erők mértékéről írt nagy értekezést, mikor Párizsban a kérdés már el volt döntve! KANT szerette a természetet, de mint philosophus szerette; hasonlít ebben DESCARTES-hoz, kivel általában sokban érintkezik. DESCARTES is a scholasticismus kész rendszerével szemben a módszer újjáalakításán fáradozik; ő is egészen újból, az alapnál akarja kezdeni a munkát; ő is az elmére, mint minden igazság forrására, irányozza figyelmét. DESCARTES elméjét különösen a matematikai tudás biztossága lepi meg, s látni fogjuk, hogy a matematikai tudás ténye KANT gondolkodásában is fontos gondolatmenet induló pontja. DESCARTES is szereti a természetet s a természettudományokat; első műve az egész világegyetem keletkezésének s alkatának leírását tartalmazza. A világ keletkezésének magyarázatában az első újkori tudományos kísérlet dicsősége DESCARTES-é, de nyomban utána következik KANT; a közbeneső 120 évben senki még közeledni sem mert e problema felé. NEWTON sem! Ily közel szellemi rokonságban áll KANT DESCARTES-tal. Csakhogy DESCARTES járatosabb volt a matematikában, korszakalkotó fölfedező ezen a téren; több kísérletet is tett, mint KANT; a scholasticismus kevesebbet foglalkoztathatta elméjét, mint KANT-ét a rendszeres, simított WOLFF-féle philosophia; a természettudományok pedig DESCARTES idejében oly világrész képét mutatják, melynek épen csak néhány pontját ismerik még, a hol majdnem minden új lépés új fölfedezéssel is

jutalmazza a benyomulót. Nem csoda, ha DESCARTES nagy iskola feje lett, ha évtizedeken át a természettudósok is az ő neve körül csoportosultak, ha eszméi gyorsan s messze terjedtek. S mégis tartós érdemeket csak a matematikai s ezzel rokon téreken szerzett, egyéb eszméi feledésbe merültek; többnyire erőszakos philosophiai föltevések voltak, vagy az igazsághoz közel járó sejtések ugyan, de a sejtések kevés értékkel bírnak ezen a téren, szerzőjük elméjének élet bizonyítják, de előre ritkán viszik a tudományt; tudományosan bizonyítható formában újra fel kell őket fűdözni. KANT még rosszabbul járt. Természettudományi műveiben sok geniális sejtés van, mely későbbi kutatások folytán határozottabb formát öltött s igaznak bizonyult; de alig találhatni csak egy oly eszméjét is, mely tényleg hozzájárult volna a természettudományok fejlődéséhez. Mint philosophus hatott mindenkire, a természettudósokra is, s 1786-ban megjelent «Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft» című műve az úgynevezett természetphilosophiai mozgalom tulajdonképi megindítója. De kritikai korszaka előtt megjelent természettudományi dolgozatai alig részesültek figyelemben. Nagy ötletei csak később kerültek napfényre, s csak azt a régi igazságot bizonyították, hogy az emberi gondolatok nem az önkény s nem a véletlen szüleményei; hogy az örök igazságnak egyes hullámai már sokkal előbb, itt-ott, töredékesen feltűnedeznek, mielőtt módszeres kutatás s nemzedékek folytatott munkája a biztos tudás nagy folyójának medrébe szorítja. KANT sejtései, ötletei fogyatékos formában, hiányos pozitív tudás alapján jelentkeztek, s már e miatt sem kelthettek nagy figyelmet. De hozzájárult még, hogy szerencsétlen külső sors is érte őket. Első műve, az erők mértékéről, egyetemi dolgozat volt, ezeket a sors rendesen feledésre

kárhozzátja. Kosmogoniája, az a műve, mely Berlinben vagy Párizsban minden fogyatékosága ellenére is nagy mozgalmat ébresztett volna, melyet KANT becsének tudatában Nagy FRIGYES-nek ajánlott, de megfoghatatlan okokból névtelenül adott ki, alig került a könyvpiacra. Kiadója megbukott, minden könyvét lefoglalták, a példányok nagy része el is vesztetett. LAMBERT, ki Berlinben élt, s 6 évvel később szintén kosmogóniát írt, nem tudott felőle semmit! A tűzről szóló kis műve nyomtatásba se került magisteri dissertatio volt. A földrengésekről, a szelekről, a Holdról, a Föld tengelyforgásáról stb. írt értekezései leginkább a königsbergi «Frage- und Anzeigungsnachrichten» című lapban jelentek meg, a hol művei kiadása alkalmával valósággal föl kellett őket fedezni; vagy pedig fölolvasásai hirdetéséhez csatolt programértekezések voltak, melyek csak a deákok körében terjedtek el, csak nekik voltak szánva. Még saját könyvtárában sem lehetett mindezekre a dolgozatokra akadni.

Mégis, midőn most ezen munkáknak nem annyira részletező, mint inkább jellemző ismertetéséhez fogunk, bizonyos érdekekkel tekintünk rajtuk végig. Mintha valamely jó ismerősünket szokatlan öltözetben látnók. Eleinte iāegennek tetszik, lassankint mégis ráismerünk a jól ismert vonásokra, melyeknek az új öltözet csak új szint adott. S azért e néhány lap nem is fölösleges, midőn az egész KANT-tal akarunk megismerkedni.

I.

Az eleven erők mértékéről szóló első műve. A kérdés története. D'Alembert miképen dönti el a kérdést. Kant metaphysikai meghatározása. Az elevenedés fogalma. Források.

KANT első műve 1747-ben jelent meg ezen cím alatt: «Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte und Beurtheilung der Beweise, deren sich Herr von Leibnitz und andere Mechaniker in dieser Streitsache bedient haben», stb. Ez kétségkívül KANT leggyöngébb műve, melyben az, a mi a tárgyra vonatkozik, sok helyütt olyan tájékozatlanságot árul el, hogy még érdekesnek is alig mondható. Figyelmünket a bevezetés vonja magára, melyről már szólottunk, s mely KANT akkori szellemi állapotáról híven tudósít bennünket; azonkívül egyes metaphysikai kitérések, melyek egészen KANT szellemére vallanak. Egyéniségünk formája már régen megalakult, mielőtt nyilvánulni tudna; eleinte nem merünk s nem tudunk a magunk hangján szólani; a mit ilyenkor írunk, csak részben sajátunk; csak idővel eszmélünk magunkra, egyikünk hamarabb, más lassabban; többnyire akkor történik, ha a nekünk való tárgyra akadtunk. Ez a kérdés bizonyára nem volt KANT-nak való.

A kérdés maga történeti szempontból elég érdekes; élénk világot vet a mult század kezdetének tudományos viszonyaira, a physika azon korára, melyben az még nem

szabadult föl egészen a metaphysika járma alúl. Csak ebben a korban történhetett, hogy ily kérdésről vita támadt; mert hogy általános elvekről vitatkoznak s vitatkozva pártokra szakadnak, arra elég példát találunk a tudományok történetében; de nem fordult elő, hogy oly kérdésben ne tudtak volna egyességre jutni, melyet mérés és kísérlet által dönthetni el. E kérdés alkalmával pedig épen ez történt.

GALILEI fölfedezte az esés törvényeit s ezzel meg volt állapítva, miképen működik valamely állandó erő a természetben. E működési mód rendkívül egyszerű és átlátszó: az erő az időegységben bizonyos meghatározott sebességet ad a testnek. Két erő közül az a nagyobbik, mely nagyobb sebességet bír adni valamely testnek. De tekintetbe kell venni a mozgatott test tömegét is. Nagyobb lesz két erő közül az is, mely nagyobb tömegű testnek ugyanazt a sebességet bírja adni, mint a másik a kisebb tömegűnek. E viszonyokat egyszerű matematikai formulákkal fejezhetni ki. Azt mondjuk: az erő arányos a sebességgel szorozva a tömeggel = mv . Így formulázta ezt már DESCARTES. Lehet-e erről vita? Úgy látszik nem. Pl. az az erő, mely az időegységben háromszor akkora tömegnek (tehát 3 m) háromszor akkora sebességet (tehát 3 v) tud adni mint valamely más erő, az kilencszer akkora lesz, mint ez az erő ($3 m \times 3 v = 9 mv$). Tehát mv az erő mértéke.

1686-ban LEIBNITZ egy fontos ellenvetéssel lépett föl. E mérték, azt mondja, csak az egyensúlyban lévő erőkre érvényes; a mozgásban levőkre nem az. Tegyük föl, mondja, hogy valamely test négy lábnyi magasságból esik a földre, akkor az esés törvényeiből tudjuk, hogy az esés végén kétszer akkora sebességet szerzett, mintha csak egy lábnyi magasságból esett volna le. De egyszersmind

tudjuk, hogy az esés törvényeinél fogva a test megint négy lábnyi magasságra tud emelkedni. A másik test, az a mely egy lábnyi magasságból esett le, csak egy lábnyira fog emelkedni. Ebből kitetszik, hogy a *kétszer* akkora sebességgel bíró test *négyszer* magasabbra tud emelkedni, mint ama másik test. Ha *háromszor* akkora sebessége volna, *kilencszer* magasabbra bírna emelkedni. Tehát az erő nem arányos a sebességgel; DESCARTES mértéke rossz, a háromszor akkora sebességgel bíró test nem háromszor, hanem kilencszer $= 3 \times 3 = 3^2$ akkora erővel bír; a mozgó test ereje arányos a sebesség *négyzetével* szorozva a tömeggel. Az *eleven* erők mértéke nem mv , hanem mv^2 .

S most kitör a nagy harc; mv és mv^2 körül csoportosúl a tudományos világ. LEIBNITZ okoskodását rögtön megczáfolták ugyan; CATELAN mindjárt megjegyezte, hogy igaz, hogy az említett esetben a kétszer akkora sebességgel bíró test négyszer magasabbra emelkedik, de *kétszer annyi időben*, a mit LEIBNITZ nem vett számba; de LEIBNITZ hívei csakhamar más argumentumokat találtak; a németek általában mv^2 re esküdtek, míg az angolok mv -nél maradtak; Hollandia s Olaszország LEIBNITZ mértéke felé hajlott, míg Franciaországban mindkét pártnak voltak hívei. Mindkét félről számoltak, okoskodtak, experimentáltak. Mindegyik fél tökéletesen megczáfolta ellenfelét s napnál fényesebben bizonyította a maga mértékének igazságát. 1724-ig a háború hasonlít az akkori fegyveres harczokhoz: lanyhán folyik, kevesen harcolnak. De 1724-ben a francia akadémia egy a vitát érintő pályakérdést tűz ki, s DESCARTES követőjét jutalmazza; BERNOULLI LEIBNITZ nézetét védi, de az ő művét csak kinyomatja az akadémia. Erre hevesebben fellobban a harc; beleszólnak Európa metafizikusai, a híres WOLFF s a WOLFF-iánusok, VOLTAIRE

is, egyáltalán a philosophusok. Képzeltetni, ezek hogy tudták összezavarni a dolgot. Hiszen épen nekik való kérdés volt: szók körül forgott a vita.

Ekkor D'ALEMBERT 1743-ban, «*Traité de dynamique*» czímű művének előszavában azzal a remek egyszerűséggel s világossággal, mely e nagy tudós műveit oly kiválókká teszi, kimutatja, hogy az erők mértéke nem lehet vita kérdése a mechanikában, s ezzel véget vetett a vitának, a kérdés nem létezett többé. Ezután jelent meg KANT műve, mely egészen a német WOLFF-iánusok hangján s gondolkodása szerint van írva, a physikát a metaphysikával zavarja össze. De mielőtt erről szólnánk, mondjuk el röviden, hogyan nyilatkozott D'ALEMBERT.

Csak az előszóban említi a dolgot; magában a könyvben nem akar szólni *erőkről*, e homályos s metaphysikai lényekről, melyek semmi egyébre nem valók, csak hogy sötétséggel borítsanak egy magában egész világos tudományt. S miről vitatkoztak LEIBNITZ, BERNOULLI, MACLAURIN, s az a sok híres matematikus? A mozgó testek erejéről s ezen erő működéséről. De mit jelent itt ez a szó: erő? Vagy nem jelent semmit, vagy jelenti a mozgó testek azon sajátosságát, hogy vagy le tudják győzni azon akadályokat, melyekkel találkoznak, vagy ellen tudnak nekik állani. Az erőt tehát az akadályokon kell mérni, melyekkel a test találkozik és az ellenálláson, melyet ezen akadályok gyakorolnak. Mentül tetemesebb az akadály, melyet a test le bír győzni, vagy melynek ellen tud állni, annál nagyobb-nak mondható ereje. De így is az erő csak rövidített kifejezési módja egy ténynek, nem valamely lénynek a neve, mely a testben valahogy lakik.

Akadálylyal pedig háromféleképpen találkozhatik a mozgó test; olyannal, mely tökéletesen megsemmisíti mozgását,

bármekkora is ez; olyannal, mely épen csak akkora, hogy megsemmisítse s nyomban megsemmisíti is, ez történik az egyensúlyban; s olyannal, mely lassan-lassan megemészti a mozgást, ez történik a lassított mozgás alkalmával. Az elsőről itt nem lehet szó, mert a legyőzhetetlen akadályok megsemmisítenek mindennemű mozgást, tehát nem szolgálhatnak az erő megmérésére; marad az egyensúly s a lassított mozgás esete. De az egyensúlyra nézve mindenki megegyezik abban, hogy két test egyensúlyban van, ha tömegük szorozva virtualis sebességükkel, azaz azon sebességgel, a melylyel a test mozgásra törekedik, egyenlő egymással. Tehát az egyensúlyban *mv*, vagy, a mi egyre megy, a mozgás mennyisége az erő mértéke. Továbbá mindenki megegyezik abban is, hogy a lassított mozgásban a legyőzött akadályok száma arányos a sebesség négyzetével. Tehát itt ez lehet az erő mértéke. Mi baj volna abban, ha az erők mértéke más az egyensúlyban, más a lassított mozgásban? Hiszen ez a szó *erő* nem jelent egyebet, mint azt a hatást, mely az akadályok legyőzésében, vagy a nekik való ellenállásban nyilvánul. Minthogy csak valamely hatás megméréséről van szó, mindenki megmérheti a maga módja szerint.*

* Kitünő tudósunk SZILY Kálmán kérésemre, lekötő szíves-séggel, melyért e helyen is legőszintébb köszönetemet mondom neki, a vita megvilágítására a következő, a mai tudományos álláspontot föltűntető jegyzetet bocsátotta rendelkezésemre:

A mozgásban levő testek a nyugvóktól, a helyváltoztatás tényén kívül, legszembetűnőbb abban különböznek 1) hogy amazok, éppen mozgásuknál fogva, a velők érintkező testeknek mozgást kölcsönözhetnek, nyugvó testeket mozgásra indíthatnak, mozgókat gyorsíthatnak, egy szóval más testek mozgássebességét, a maguké rovására, növelhetik, holott a nyugvók, a közvetlen szemlélet tanúsága szerint, erre nem képesek; 2) pedig abban, hogy a mozgó testek képesek pályájok folytában ellenállásokat legyőzni, akadályokkal megküzdeni, vagyis, hogy egy újabb keletű műkifejezéssel éljek, képesek munkát végezni.

Kant ezt a tisztán physikai kérdést metaphysikai úton erőlködik megoldani. Mindjárt az első §-ban néhány metaphysikai fogalmat állapít meg. De milyen ez a metaphysika! Az első meghatározás oly termékeny, hogy az erő metaphysikai fogalmából meg tudja magyarázni, miért s hogyan idézi elő az erő a mozgást, miképen bír a test a lélekre, a lélek a testre hatni, miért létezhetnek az erő ezen

A mozgó testeknek eme közös két tulajdonsága 1) a mozgáskölcsönző képesség, és 2) a munkavégző képesség bizonyára már a legrégibb korban feltűnt a gondolkozó ember előtt. Honnan veszi a mozgó test eme képességeket, melyek a nyugvó testben hiányzanak, s a mozgás tartamára a testbe mintegy beszállásolják magukat, hogy aztán onnan, a nyugvásba jövéskor, megint eltávozzanak? E képességeket okozatként fogva föl, az emberi elme keresett hozzájuk okot, s a mozgó test eme hatásképességeinek szülő okát, mythologikus képzetek befolyása alatt, érzékfölötti valaminek képzelve, a mozgástól különválasztott létet tulajdonított neki s ezen «a mozgásnak érzékeinkkel észre nem vehető okát» erő-nek nevezte el.

Mindaddig, míg a mozgásról szóló tudomány maga is csak a régi metaphysika homályaiban mozgott, bizvást meglegegedhetett az erő fogalmának ama homályos értelmezésével is, mely a fentebbi ok és okozat közti transcendentalis kapcsolatra volt alapítva; de mihelyt a dinamika GALILEI kezeiben mérő és számító tudománynyá vált s a metaphysika helyét a mathesis foglalta el benne, csakhamar érezni kezdték a tudósok, hogy az erő fogalmát csak úgy tarthatják meg a dynamikában, ha azt addigi mythologikus gözköréből levonszolva a matematikai formulák rájárába illeszthetik s mértéket adhatnak neki, melylyel számolni lehet, mint akármely más «érzék alá eső», mérhető mennyiséggel.

Az erőből mint okból s a neki tulajdonított okozatból, a mozgó test hatásképességéből kiindulva, úgyszólván nem is volt más választás az erő mérésében, mint a két legszembeötlőbb hatásképesség egyikét, vagy a mozgáskölcsönző képességet vagy a munkavégző képességet fogadni el alapul. DESCARTES, GALILEI nyomain haladva, a mozgó test erejét mozgáskölcsönző képességgel vagyis mozgásmennyiségével (mv) tette arányossá; LEIBNITZ pedig, ez ellen kikelve, azt állította, hogy a mozgó test ereje nem mozgás mennyiségével, hanem munkaképességével (a mit ő a test eleven erejének nevezett és mv^2 szorzattal mért) teendő arányossá. Az egyik párt tehát a mozgáskölcsönző képességet, a másik a munkavégző képességet vette alapul az erő mérésében, vagysis

fogalmánál fogva oly testek, melyek sehol nincsenek; miért lehetséges több mint egy világ; s hogyan teszi ez a fogalom valószínűvé, hogy a tér három kiterjedése az erők működésének törvényéből származik. Ime kis mutatóvány ebből a metaphysikából. S mégis az igazi KANT-ra ismerünk ezekben is. E merészen röppenő gondolatok végén már ott is nyilatkozó óvatosságával s a kételkedés első fölgyulladásával megjegyzi, hogy nem reméli, hogy eldöntötte e fontos kérdéseket; mert «metaphysikánk, mint sok más tudomány, alapos tudásnak csak küszöbén áll; isten tudja, mikor lépi majd át ezt a küszöböt». Így csak az beszélhet, a

DESCARTES szerint: Erő arányos mv -vel

LEIBNITZ szerint: Erő arányos mv^2 -tel.

D'ALEMBERT volt az első, a ki világosan megmutatta, hogy mind a két pártnak igaza van, s hogy mind a két párt téved. Igaza van mind a kettőnek abban, hogy az ismeretlen okot ismert hatással méri; téved mind a kettő, azt véelve, hogy csak az *egyik* hatás szolgálhat az ismeretlen mértékeül; holott akár az egyik, akár a másik hatás (sőt akár melyik hatás is) szolgáltathat helyes mértéket. Így vagyunk a melegség mérésével is. A melegség ismeretlen ok; hatása 1) a térfogatváltoztatás, 2) a halmazatváltoztatás. Lehet tehát a hatásán alapszik a thermometer, s lehet mértéke a halmazatváltoztató képesség s ezen alapszik az ú. n. jégkaloriméter. Mind a két módszer helyes eredményt ad, csak jól végezzük a számítást.

Sőt azt is megmutathatjuk, hogy az erő mérésében a mozgáskölcsönző és a munkavégző képesség teljesen azonos mértékekre vezet bennünket, ha az arányossági együtthatókat jól választjuk. Nevezetesen:

DESCARTES szerint: Erő = az idő egységében kölcsönzött mozgásmennyiség $= \frac{mv}{t}$

LEIBNITZ szerint voltaképen így kell tennünk:

Erő = az úthossz egységében végzett munka $= \frac{mv^2}{2s}$. Már

pedig

$$\frac{mv^2}{2s} = \frac{mv}{t} \text{ mert}$$

$$\frac{v}{t} \text{ és } \frac{v^2}{2s} \text{ is } = \text{a gyorsulással.}$$

ki reggel felé ébredező félben van, még vadakat álmodik, de már homályosan érzi, hogy csak — álmodik.

Physikai okoskodásai nem jobbak a metaphysikaiaknál. A mechanika egyik alapfogalmáról, a tétlenségről, egészen zavaros fogalma van, a végtelenségi számítás módszereiben épenséggel nem járatos. Sejtí ugyan s mondja is, hogy DESCARTES-nak is, LEIBNITZ-nak is igaza van, de hogy miért, azt egészen ferde okból magyarázza. Külömbiséget tesz holt és eleven erő között, mint LEIBNITZ is tette, de azon fölül az erő oly állapotát is képzei, melyben ez sem nem holt, sem nem eleven, hanem «elevenedő» félben van! «Azt az állapotot, melyben a test ereje még nem eleven ugyan, de elevenedő félben van, elevenedésnek vagy vivificationának nevezem. (I. köt. 142. l. 123. §.) Ezek után megállapítja, hogy az a test, mely szabad mozgásában sebességét vég nélkül ugyanabban a mennyiségben fön-tartja, eleven erővel bír, s mértéke a sebesség négyzete. A holt erőnek a matematikában van helye, ennek a mértéke DESCARTES képletében van. A holt erő pedig elevenedés útján eleven erővé válhatik. Ez nem megoldása, hanem elhomályosítása a kérdésnek; egészen méltó WOLFF tanítványához, ki éles elméjével száz üres lehetőséget tud kiszemelni, de kinek igazi ereje még «holt erő», ámbár már «elevenedő félben» van.

[E szakaszra nézve I. D'ALEMBERT: „*Traité de dynamique*“. «Nouvelle edition, etc.» Paris, 1758. MONTUCLA: „*Histoire des Mathématiques*“, III. kötet, 1802 part. V. livre III. V. DÜHRING: „*Kritische Geschichte der allgemeinen Principien der Mechanik*“, II. Auflag. (192., 217., 225—7., 386—7. l.) REUSCHLE: „*KANT und die Nat. wissenschaft*“. Deutsche Vierteljahrsschrift, 1868. II. füzet, stb., st.

II.

A világegyetem keletkezésének elmélete. E mű philosophiai jelleme. A görög kosmogonia. Descartes kísérlete. Newton elmélete. Kant elméletének alapgondolatja. A világegyetem keletkezésének története. Laplace elmélete. Ezen elméletek hypothetikus volta. Herschel fölfedezései. A teremtség végtelensége. A csillagok lakói. A lélek halhatatlansága. Mechanismus és isten. A szerves lények keletkezése. Források.

KANT legnagyobb s legnevezetesebb természettudományi műve: «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach NEWTON-schen Grundsätzen abgehandelt» nyolcz évvel később, 1755-ben jelent meg. E nyolcz év nem a szellemi átalakulás, hanem a tanulás ideje volt; nem új ember mutatkozik előttünk, de most KANT a férfikor erejében a maga igazi alakjában lép elénk. KANT ezen idő alatt mélyen behatott NEWTON rendszerének szellemébe; elméjének éle s szárnyaló ereje hatalmasan kifejlődött; ismereteinek bősége s koncepcióinak nagysága bámulatos módon gyarapodott. E műve a maga nemében ép oly nagyszerű, mint a «Tiszta ész bírálata»; KANT első virágzásának ép oly érett gyümölcse, mint emez a másodiké. A tér, melyen mozog, nem az ő igazi tere; részletek dolgában ne keressünk e művében dönthetetlen igazságokat; ne várjuk, hogy föltevésai mindig a természettudós óvatosságára valljanak.

Számos tételét megezáfolta a positiv tudomány s a melyeket igazolt, azokat nem mindig az ő esze járása értelmében igazolta. Nem a szoros értelemben vett természettudományi elem nevezetes e műben, hanem az, a mit a természettudomány philosophiai tényezőjének mondhatni: az egységes s egynemű tünemények összefoglalása, az összefoglalt tünemények észszerű magyarázata, a rendszeresség szeretete, mely néhol merész föltevésekre ragadja az elmét, másutt bámulatos intuitióra bírja, melylyel elébe vág a kutatásnak, s óriási, sötét téreket egy csapással megvilágít. Ezen intuitiója folytán KANT az újkori világnézetnek, a mennyiben nem éri be a kész világrendszer ismeretével, hanem keletkezésének történetét is kutatja, megalapítója. Csak a század végén fogott LAPLACE ugyanezen föladat megoldásához. Pontosabb matematikai s physikai ismeretek alapján tette; a csillagászati megfigyelések nagyobb köre állott rendelkezésére; részletek dolgában elfogadhatóbb formát is tudott adni az elméletnek: de a fölvekre vonatkozólag a genialis természettudós KANT eredményeihez jutott, melyekről épenséggel nem volt tudomása. KANT műve a maga idejében majdnem teljesen feledésbe merült. Azóta korszakos voltát általánosan elismerték s a fővonásokban ma is elfogadott elméletnek KANT-LAPLACE-féle *elmélet* a neve.

A kosmogonia gondolata nem volt új gondolat. Midőn Görögországban az emberi elmé először fordult józan, kutató ösztönnel a természet felé: első erőlködései a világ keletkezésének magyarázatára irányultak. A semitikus fajok elkábulva állottak a teremtés nagy műve előtt; az ő felfogásuk szerint ezt csak egy hatalmas isten teremthette, s a genesis kosmogoniája valóban isten teremő szavára keletkezteti a világot. Csak két, hogy úgy mond-

juk, természetes részletet nem tudott mellőzni a genesis sem: a khaósz, melyből isten a világot gyúrja, s a sorrendet, mely szerint a világ egyes részeit létrehozza. A görögök voltak az elsők, kik a józan ész merészségével arra a rendszeres, természettudományi, nagy^x gondolatra vetemedtek, hogy a világ magától, az atomok vak játéka folytán jött létre. KANT korán megismerkedett a görög elmélkedésekkel; LUCRETIVS nagy műve a természetről már a kollegiumban kedvelt olvasmánya volt s mélyen bevésődött lelkébe. De ha a természetes kosmogonia gondolatának nagysága meghatotta s magához vonzotta, a gondolat istentelensége megdöbbenetette s elijesztette. Ha a világ saját erői folytán származott, van-e isten? Ha isten van, és a világ magától keletkezett, mi dolga van ennek az istennek? Van-e egyéb szerepe, mint hogy tétlenül nézze az atomok játékát? Már a kérdés küszöbénél valóságos kételyek fogadták a benső vallásos érzületű KANT-ot.

Ama görög spekulációk különben nagyon fogyatékosak voltak. A képzeletnek nagyobb része volt bennök, mint a gondolkodásnak; a kik magát a létező világot nem ismerték, hogyan magyarázhatták volna keletkezését? Midőn a tudósok többet megtudtak az ég valódi alkatáról, a képzelet ama képei háttérbe szorultak; az alexandriai tudósok inkább az astronomiával, mint a kosmogoniával foglalkoztak. De az astronomiai ismeretek nagyon lassan fejlődtek; PTOLEMAEUS csak 150-ben Kr. u. szedte rendszerbe a régiek csillagászati ismereteit, s e rendszer föltevése az volt, hogy földünk nyugszik, a mi hosszú időre lehetetlenné tette világrendszerünk alkatának megismerését. Kosmogoniáról szó sem lehetett; a genesis első könyve volt a középkor kosmogoniája.

1543-ban jelent meg KOPERNIKUS nagy műve az égi

testek pályáiról, e nagy könyv, mely az újkor világnézetét oly gyökeresen megváltoztatta. Utána bámulatos gyorsasággal fejlődtek a csillagászati ismeretek; TYCHO DE BRAHE új módszereket talált az égi tűnemények pontos megfigyelésére; KEPLER fölfedezte az égi testek mozgásának törvényeit s alig száz évvel KOPERNIKUS első műve után már egy új kosmogoniával állunk szemben, DESCARTES-ével, ki először iparkodott újkori gondolkodással a világ keletkezésének nyomára akadni.

DESCARTES kísérletéről nem szokás szólni; KANT sem említi nagy elődjét, a kitől el nem vitathatni azt az érdemet, hogy az újkori kosmogonia legáltalánosabb alapgondolatát ő mondotta ki először. *A világ*, mondja DESCARTES, *csak az anyag általános, természetes erői folytán jött létre*. Félénken ejti ki a szókat; nagy óvatossággal azt mondja, hogy ő tulajdonképen nem állítja, hogy a világ tényleg így jött létre, hanem hogy az anyag törvényeinél fogva így keletkezhetett volna; a theologia ellen pedig avval védekezik, hogy istené marad az a dicsőség, hogy az így létrejött világot fenn tartja, a fenntartó erő pedig azonegy a teremő erővel. [L. Filoz. Írók Tára I. DESCARTES. Az Értekezés IV. szakaszában, a hozzá tartozó jegyzetekben s az utolsó szakaszban: DESCARTES mint természettudós.] Igazi véleménye iránt nem lehet kétségünk. Határozottan rámutat gondolkodásának legbenszejére, midőn azt mondja: Ha keletkezni látjuk a világot, sokkal jobban értjük, mintha csak kész állapotban tekintjük.

DESCARTES kísérlete nem sikerült; telve van a leghphantastikusabb föltevésekkel, astronomiai ismeretei igen hiányosak, s még nehezebbé teszi föladatát azzal, hogy a vonzás erejét tagadja, s pótlásul képzeletbeli örvényekbe sodortatja az égi testeket. A világ keletkezésének földerítése

csak akkor sikerülhetett, mikor NEWTON már kimutatta, hogy a KEPLER-féle törvények a vonzás legáltalánosabb törvényeiből következnek, s ezzel az ég alkatának nagy vonásai végleg meg voltak állapítva, egy nagy törvényből szükségképen folytak.

NEWTON maga nem gondolt kosmogoniára. Csillagrendszerünk bolygói s üstökösei a nap körül forognak, mert két erő szorítja őket rendes pályájukba. A nap magához vonzza őket, s ha más erőnek nem volnának alája vetve, egyenesen a napba rohannának. De pályájuk minden pontján az érintő irányában a végtelenségbe is iparkodnak sietni, s ha csak ezen erőnek kellene engedelmeskedniök, sietnének is. E két erő összehatásából származik körforgásuk; nem esnek a napba, nem távoznak a végtelen ürbe, hanem mindig a nap körül forognak. De honnét származik e két erő? A nap felé a testek a vonzás törvénye folytán iparkodnak, ez tehát az anyag legáltalánosabb tulajdonságának eredménye; de miért nem esnek a napba? Mert az érintő irányában is akarnak haladni. De miért akarják ezt? Mert valamikor, egyszer, valami erő eltérítette őket a középpont felé vezető úttól, s azóta a mozgás törvényei folytán kénytelenek körfutásukban megmaradni. De miféle erő térítette el őket a napba rohanástól? Erre NEWTON nem tud feleletet mondani. Isten tette. Ha isten nem tette volna, világunk beledűlt volna a napba.

Ezzel a felelettel KANT nem éri be. Lehetetlen, hogy világrendszerünkben a legnagyobb törvényszerűséget fedezzük föl s azután ne kutassuk, honnét származik e bámulatos rend. Nem lehetne-e kimutatni, hogy e czélszerűen berendezett világ mikép jött létre a khaoszból *isten segítségével nélkül*? Kutató elménk csak akkor találna nyugtot. Először nem volt semmi, csak zűrzavaros anyag, azután

magától jött létre a rendben forgó világ. LUCRETIVS is ezt akarta, DESCARTES is ezen fáradozott. De sem az egyik, sem a másik nem ismerte az ég igazi alkatát. Most ismerjük. Nem akadhatnánk-e az ég ismeretes alkatában keletkezésének nyomaira is?

Nézzük naprendszerünk alkatát. Nehány feltűnő, megegyező sajátsága különösen megragadja figyelmünket. A bolygók mind egy irányban s majdnem egy síkban forognak körülötte. A bolygók kísérői is hasonló értelemben forognak. Mindezek a testek, maga a nap is, ugyanabban az irányban, hasonló mozgással saját tengelyük körül is forognak. Valamennyinek a pályája csak keveset tér el a kör formájától. Csak a bolygóké tesz kivételt, mely nagy excentricitást mutat. Ezek rendkívül feltűnő tények. Az égi testek mozgásai, pályái megegyező tulajdonságokat mutatnak. Nem azért-e, mert egy közös okból származnak? De melyik ez az ok? Ime KANT nagy eredeti gondolata, melyre később LAPLACE ugyanezen tények alapján jutott: *Ugyanez az erő, mely most összetartja a világot, a vonzás ereje, létre is hozta a világot a káoszából.*

Hogyan hozta létre? Magyarázzuk meg legalább nagyjában. Kezdetben a tér, melyben most a csillagok mozognak, nem volt üres, a milyen most, különben mi adta volna a csillagoknak a közös mozgást? Tehát meg volt töltve anyaggal. Az égi testek nem léteztek mostani formájukban, hanem elemi részeikre fölbontva, megtöltötték világunk ürét. Ez volt a káosz állapota. E káoszban a nyugalom állapota csak pillanatnyi lehetett, mert az anyag erői, a vonzás s taszítás ereje, nyilatkozni kezdetek s ehhez hozzájárult, hogy ez az anyag nem volt egyforma, hogy vaskosabb s finomabb, nehezebb s könnyebb elemekből állott. A káoszban mozgás támad. A vonzó erők folytán,

különösen a chemiai erők közelből gyakorolt hatása folytán, erősebben vonzó középpontok (Attractionscentra) származnak, melyek felé az űrben szétoszlott anyag nagy sebességgel rohan. Legnagyobb mértékben folyik az anyag e gyülekezése az egész tömeg közepe táján, a hol a legerősebben vonzó, a rendszernek középponti teste, a nap, képződik. De másutt is képződnek ily centrumok, melyek a naptól való távolságuknak megfelelőleg gyűjtenek anyagot, a közelebbiek többet, a távolabbiak kevesebbet s innét van az, hogy a bolygók sűrűsége a naptól való távolságuk növekedtével fogy. De az anyag e küzdelmében a taszító erők sem nyugszanak. A tolongásban, mely keletkezik, midőn a világűr anyagának részei a nap felé sietnek, a közelebb levők eltaszítják a távolabbról érkezőket, a gőzök kiterjesztő ereje is hasonló hatással jár, úgy hogy e részek, a kisebb centrumok, *oldalvást* szoríttatnak s így származik a mozgó testeknek a vonzás irányával részben ellenkező iránya. Ez oldalvást eső mozgások eleinte természetesen össze-vissza irányulnak, de a mechanika törvényeinél fogva lassan-lassan kiegyenlítik egymást, valamennyien egy középírány felé, párhuzamosan, mintegy közös tengely körül kénytelenek forogni. Ime miért mozog a nap tengelye körül, miért forognak a bolygók egy irányban a nap körül, miért forognak majdnem egy síkon, s pályafutásukban miért térnek el oly keveset a körtől.

LAPLACE elmélete hasonló, csak hogy a kháosz helyébe a nap légkörét teszi, a taszító erők helyett abból a föltevésből indul ki, hogy az egész izzó légtömeg őseredeti forgásban van, a bolygókat pedig nem kisebb vonzó középpontok képződéséből származtatja, hanem óriási gyűrűkből, melyek az őseredeti forgás folytán származnak, elválnak, szét-esnek, s melyeknek romjaiból gyűlnek össze a bolygók.

Saturnusnak még ma is vannak ily gyűrűi; ez vezette LAPLACE-t a maga föltevésének megalkotásában.

A kérdés természete olyan, hogy mind a két gondolatmenet be nem bizonyított föltevéseken alapszik, oly föltevéseken, melyeket általánosságban minden természet-tudós elfogad, de melyeknek részletes formáját még ma sem sikerült igazolni. Az újabb hőtan megalapítója, Julius Robert MAYER figyelmessé tett bennünket azon óriási hőbeli hatásra, mely a világtömeg mozgásából származik; kiszámították, hogy világtesteink mostani sűrűségének keletkezése alkalmával az anyag részei vonzásának mechanikus ereje folytán akkora hőségnek kellett származnia, mintha egész csillagrendszerünknel 3500-szor nagyobb tiszta széntömeg elégett volna. E hőség nagyobb része elveszett a világűrben, mielőtt csillagrendszerünk képződött. Ama óriási erőkészletnek még csak 454-edik része van meg mint mechanikus erő a csillagok mozgásában. A világ keletkezésének képe így határozottabbá, de nem minden részében világossá vált. Honnét származott LAPLACE őseredeti forgása? Ha pedig KANT-tal kezdetleges nyugvást veszünk föl, — mitől később maga is elállt — hogyan származhatott mozgás? Ha a részek egyensúlyban voltak, akkor a tétlenség törvénye folytán ma is egyensúlyban kellene lenniök. A kisebb vonzó középpontok származása is homályos föltevés. Igaz, hogy későbbi tapasztalatok KANT egyes gondolatait igazolták. KANT azt mondotta, hogy a Saturnuson túl is kell még bolygókra akadnunk, s HERRSCHÉL 26 évvel később valóban fölfedezte az Uranust, minek KANT nagyon megörült, s később a Neptunus is jött még hozzá. De KANT arra alapította nézetét, hogy a bolygók pályája, mennél távolabb esik a naptól, annál inkább tér el a kör alakjától, míg végre a bolygók üstökösekbe mennek át, a mi nem

igaz, mert az Uranus excentricitása kisebb Saturnusénál, az üstökösök pedig nem is haladnak mind a bolygókkal egy irányban. Uranus s Neptunus másképp sem igazolják KANT elméletét; sűrűségük egyforma, pedig mint-hogy nincsenek egyenlő távolságra a naptól, különbözőnek kellene lennie. Saturnus gyűrűinek magyarázata is nagyot vét a physika ellen; a nap hőségéről pedig még nem lehetnek tiszta fogalmai, mert a hőtán egészen a mi időnk alkotása. Naprendszerünk keletkezésének pontos elmélete, ha egyáltalán sikerül majd, bizonyára még a távol jövő méhében rejlik. KANT-é az a nagy érdem, hogy korszakalkotó volt ezen a téren. Soha dilettáns természettudós nagyobb-szerű művet nem írt.

KANT-ban az egységes magyarázat ösztöne volt leg-hatalmasabb, ez vezette fölfedezéseiben s sejtéseiben. Figyelmét nemcsak a mi rendszerünkre szorította, kiterjesztette az álló csillagokra is. Az álló csillagok épen úgy középpontjai bizonyos csillagrendszereknek, mint a mi napunk az. De van-e bizonyos rend s törvényesség e különböző rendszerek között is? KANT a tejút alkatának figyelmes szemléletéből megsejti a naprendszerek általános összefüggését, s evvel elébe vág a nagy HERRSCHEL-nek, kinek a nyolczvanas években közzétett vizsgálatai a tejútról, az úgynevezett ködfoltokról, az álló csillagok mozgásáról s az egész álló csillagrendszer alkatáról s tovább mozgásáról nevezetes módon találkoznak KANT nézeteivel. HERRSCHEL pontos megfigyelések s számítás alapján jutott fölfedezéseihez, KANT-nak nyugvást nem ismerő elméje az egész mindenséget ölelte át, s itt is, ott is szerencsés pillantást vetetett titkaiba.

S mily örömet száll elméje a tér s idő végtelenségébe! Élénk képzelő ereje elébe varázsolja a képződő s elenyésző

világok végtelen sorát, s költői ihletre ragadja. Művének hetedik részében: «a teremtésnek térbeli s időbeli végtelenségének egész köréről világkeletkezések s világromlások nagyszerű képeire s leírásaira akadunk. Szeretett költőivel, Hallerrel s Pope-val rokonnak érzi magát, sőt prózai leírásai gyakran túltesznek az idézett költők sorain. A világ csak késznek látszik, valósággal nem az. Ha körünket túlélphetnök, csöndes éj sötéttségében látnók a végtelen ürt, telve anyaggal, melyből új világok fognak képződni. Millió s millió évszázad folyt le, míg a khaosznak egy része a mi világrendszerünké fejlődött, s ugyanannyi idő fog lefolyni, míg egy hasonló nagyságú része rendben mozgó világgá válik. «A teremtés nem egy pillanat műve. Végtelen sok testet teremtett, s mindig termékenyebbé válván, az egész örökkévalóságon át fog teremteni. Millió s millió hegységi évszázadok fognak elmúlni s mindig új világok s világ-részek fognak képződni s tökéletesbedni... A teremtés soha sincsen befejezve, kezdődött ugyan valamikor, de nem fog végződni soha»... S a teremtéssel párhuzamosan halad a romlás műve. Minden véges lény s teremtés a halálnak van szánva. Ezek a büszke világrendszerek mind a mechanika törvényeinél fogva meg fognak semmisülni. Egy világrendszer a végtelen teremtés körében nem jelent többet, mint egy virág vagy bogár a földdel összehasonlítva. De ez a romlás sem végleges. A tönkre ment világok romjaiból új világok képződnek. A világrendszerek anyagai feloszlanak, legkisebb részeikre hullnak, a tér minden irányában szétsietnek, de a vonzás ereje újra összegyűjti, újra világokká sűríti őket. «Ha a természetet, ezt a phönix-madarat, mely csak azért ég el, hogy hamvaiból megifjodva föltámadjon, a térek s idők végtelenségébe szemmel követjük, ha látjuk, hogy a romlás terén sem merül ki, s mindig

újjáteremtő erőre ébred, s hogy a teremtes másik végén az alakatlan anyag terén mindig tovább terjeszti az isteni kinyilatkoztatás tervét... akkor az elme, mely mindezen elgondolkodik, mély csudálatba merül»...

S mintha a tárgy elragadná, merész képzelő ereje a csillagokba száll, melyeket élő lényekkel benépesítetteknek képzel. S itt újra azon előttünk már jól ismert saját-ságára akadunk: merészségében józan. Képzelő ereje messzire viheti, de nyugodt elméje mindenhová elkíséri. Képzelő ereje nem annyira érzéki, mint értelmi. Olyan, minőnek gyakran tapasztaljuk az éjszaki, hidegebb elméjű népeknél: nem az érzelem hevíti föl s ragadja magával, nem ez varázsol eléje kéjes képeket s bírja alkotásra: hanem az ész melegén éled föl az érzelem, az ész föllendülése s lelkesedése izgatja s vezeti a képzelő erőt. Az ilyen képzelő erő inkább merész mint határozott, inkább a végtelenség gondolatát szereti, mint a határozott képeket, inkább a magasztoshoz vonzódik, mint a széphez. KANT-é ilyen. A csillagok lakóiról elmélkedik, s a kilátás nagyszerűsége jól esik lelkének. De egyszersmind nyugodtan vizsgálja: *milyenek ezek a csillaglakók*, milyen pl. a testük? Találékony elméje nem késik a felelettel. Testünk anyagának mivolta bizonyos függési viszonyban van a naphoz. Ez anyag annál finomabb s könnyebb, rostjai annál rugalmasabbak, alkata annál tökéletesebb, mennél távolabb esik a naptól a bolygó, melyen előfordul. A földnél a naphoz közelebb eső csillagokon e szerint az embernél tökéletlenebb lények laknak. Az élő lények, az egész szerves világ, az egész világ általában egy fölfelé haladó sort képez, mely kezdődik a naphoz legközelebb lévő csillagon, s végződik nem tudni hol. A Föld s a Mars lakói körülbelül a középhelyet foglalják el. Physikailag s erkölcsileg bizonyos

középsors ért bennünket, a gyöngeség s erő, a bűn s erény keveréke vagyunk. Vajjon örökre e sorsra kárhoztatott bennünket a végzet? A teremtés egyéb nagyszerű csudáit soha szemmel látnunk nem adatik? Ki tudja? Hát ha halálunk után más csillagokba költözünk? «Hát ha a Jupiter körül forgó holdak nekünk fognak majd egyszer világitani?» «Az elmének jól esik, az elmének szabad ily gondolatokban gyönyörködni.»

A lélek halhatatlan, az egész teremtés isten nagyságát hirdeti. De nem ellenkezik-e a világ mechanikus keletkezése isten fogalmával? Mire kell nekünk isten, ha az anyag saját törvényeinél fogva alakul rendezett világgá? KANT e gondolattal később újra meg újra meg fog vívódni. De már itt is azzal a stilistikailag is szép fordulattal felel meg rá: „*Isten létezik, mert a természet még a kháoszban sem tud másképp mint szabályosan s rend szerint működni.*“ (I. 217., es ist ein Gott eben deswegen, weil die Natur auch selbst im Chaos nicht anders, als regelmässig und ordentlich verfahren kann.) Abból, hogy isten nem a kész világot teremtette, nem következik, hogy nem tett semmit. A kháosznak rendre való hajlama isten műve. S isten e művét a legegyszerűbb eszközök által hozza létre, a természet erői által. DESCARTES hasonló gondolattal élt, LEIBNITZ csak módosította DESCARTES gondolatát, s e módosított formában származott a gondolat KANT-ra.

Itt bezáródik a köi. A legegyszerűbb módon magyaráztuk a világegyetem létrejöttét. A philosophus joggal mondhatta: Adjatok nekem anyagot s világot építék belőle. De majdnem kikerülte figyelmünket, hogy e körnek egy nagy rése van. Ha csak ég s föld léteznék, bolygók s üstökösök, hegyek s folyók, a világnézet alapvonalai megvolnának állapítva. De hogyan származnak a szerves

lények? «Mondhatjuk-e: adjatok nekem anyagot s megmutatom nektek, *hogyan csinálhatni belőle hernyót?*» Itt megáll KANT. A szervetlen világnak alkatát s alkatának létrejöttét megmagyarázta, tovább nem megy. A szerves világ egyelőre nagy rejtély. S még rejtélyesebb az, a minek segítségével mindezt kitalálta: az emberi elme. A külső kosmos-szal végzett, legalább nagyjában, annyira, a mennyire a philosophust érdekli, a mennyire az egész világnézetnek kiegészítő része. Alig sejti, hogy a belső kosmos képének rajza nagyobb munkával, gondolkodásának nevezetesebb átalakulásával fog járni.

[L. e szakaszra vonatkozólag: DIETERICH: KANT und NEWTON, Tübingen, 1876. UEBERWEG: Ueber KANT's Allgemeine Naturgeschichte des Himmels, Pr. Pr. Bl. III. 2. HAY: Ueber KANT's Kosmogonie. u. o. IV. 3. KIRCHMANN: Erläuterungen zu KANT's Schriften über Naturphilosophie. Leipzig, 1877. LANGE: Geschichte des Materialismus, II. 221. ff. REUSCHLE, DÜHRING előbb említett műveit, stb.]

III.

A föld tengely körüli forgásának változásai. Julius Robert Mayer elmélete. A tűzről szóló értekezés. A lissaboni földrengés. A szelek elmélete. A hold súlypontjának helye. A természettudományi vizsgálatok hatása Kant fejlődésére.

Kant e nagy kérdés megoldása után szívesen foglalkozott kisebb méretű természettudományi problémákkal, s éles elméje majdnem mindenütt közel járt az igazsághoz. Minden fölfedezését újra föl kellett ugyan fedezni, de életírójának jól esik, hogy legalább az utókor háláját s tiszteletét jegyezheti föl.

Nagy művét két kisebb értekezés előzte meg; az elsőben azt a kérdést tárgyalja: *vajjon a Földnek saját tengelye körüli forgása keletkezése óta megváltozott-e*, (1754.) a másodikban, *vajjon a Föld öregbedik-e*. (1754.) Az utóbbi a nagyobbik, de kisebb értékkel bír; telve van elavult nézetekkel; a többi között egy finom anyagból álló világszellem, spiritus rector, szerepel benne, mely tiszta vízből s levegőből készül, a savakban, a kénben, a tűzben, a vilámlamosságban, stb., nyilvánul; maga a kérdés sem érdekel többé bennünket s KANT nem is felel meg rá, «csak vizsgáló, nem döntő» módon foglalkozott vele. Az elsőben azonban nevezetes módon találkozik Julius Robert MAYER-rel

ki legújabbán a Föld tengelyforgásának ugyanazt az akadályát fejtegeti, melyre már KANT gondolt. Minthogy ugyanis a Hold a Földnek feléje fordított részén a tenger vizét erősebben, az ellenkező oldalon pedig kevésbé erősen vonzza, mint a Föld közepe táján: a tenger vizének sajátyszerű alakja támad. A délkörön végig a víz emelkedik, hullámhegy származik; kilenczven fokkal odább a délkörön végig a hullámhegynek hullámvölgy felel meg; tehát a Földet minden pillanatban négy részre osztottnak képzelhetjük: fönt s lent egy-egy hullámhegy van, jobbra s balra egy-egy hullámvölgy. A Föld nyugatról keletre forog tengelye körül, a Hold ennek következtében keletről nyugat felé halad. De a Holdat a felső hullámhegy követi, ennél fogva ez a Föld tengelyforgásával ellenkező irányban halad. Egy ilyen hullámhegy tömege nem csekély; kiszámították, hogy körülbelül száz köbmérfölddel több víz van benne, mint a hullámvölgyben. A felső hullámhegy tehát mindig a Föld tengelyforgásával ellenkező irányban mozog, az alsó pedig ugyanabban az irányban. Ámde a felső hullámhegy nagyobb az alsónál, a Hold, minthogy közelebb áll hozzá, erősebben vonzza magához s így a Föld tengelyforgásával ellenkező nyomás származik, mely MAYER kifejezése szerint a forgás hatását (Rotationseffect) csökkenti, azaz a Föld mindig lassabban forog a Nap körül, a csillagnap meghosszabbodik. E meghosszabbodás MAYER szerint 2000 év óta a másodperc egy huszadrészét teszi ki; a tapasztalat még ennyit sem igazol, csak egy nyolczvanhatodik részét a másodpercznek találja. KANT csak általánosságban fejt ki nézetét, számítása egészen pontatlan, ő szerinte 2000 év óta 86 másodpercczel kellett volna a csillagnapnak nagyobbodnia; de az alapgondolat megvan kis hatlapnyi értekezésében.

A *tüzzről* (de igne 1755) szóló értekezése is figyelemre méltó. TESKE, a physika tanára, ki mint doktori értekezést megbírált, saját állítása szerint, maga is tanult belőle. KANT ugyanoly merész s éles gondolatokkal vizsgálja a test legkisebb részeit, elemi alkatát, mint az ég történetében a nagy világ keletkezését. Magától értetődik, hogy a becses gondolatokat itt is az értéktelenekké vált egész halmozából kell kikeresni. A test KANT szerint szilárd részekből áll, melyeket rugalmas anyag mint egy közös lepel borít. Ez közvetíti a közvetetlenül tehát nem érintkező legkisebb részek vonzását, ez a tűzanyag is, úgy hogy KANT látszólag egészen a régi állásponton marad: a tüzet külön anyagról magyarázza. A rugalmas boríték hullámos vagy vibráló mozgása egyenlő a melegséggel. De ebben mutatkozik a philosophus egységesítő, rendszeres elméje: e rugalmas anyag nem egyéb mint az aether, a világosság anyaga, mely a testek közei közé van szorítva. KANT-nál a rugalmas boríték azon egy a tűzzel, a meleggel, a világosság ætherjével; sokan sejtették ezen összefüggést, VOLTAIRE is egy 1738-ban megjelent művében, de senki előtt az anyagok azonosságát oly világosan s határozottan nem állította; ő volt az első egyike, ki a természeti tünemények egységét felfogta. Azóta nagyot haladtunk, a természet erői mind egy erőnek különböző formái gyanánt tűnnek föl előttünk, de KANT-nak gondolata e haladás útjának mentében fekszik.

1755-ben egész Európa megrémült a nagy lissaboni földrengés hírére; a vakhit buzgón kutatta isten szándékát, a philosophusok tépelődtek, miképen fér össze e szörnyű esemény a világnak fölötté czélszerű s boldogító berendezésével, a természettudósok élénken foglalkoztak az esemény okaival, mindenütt nagy mozgalom támadt, s KANT

a közönség megnyugtatóására s az esemény megmagyarázására három értekezést írt a földrengések okairól, az 1755-iki földrengés történetéről, és mikor a földrengések még mindig nem szűntek meg, néhány folytatólagos rájuk vonatkozó megjegyzést. Magától értetődik, hogy tisztán természettudományi állásponton áll, hogy mindent tud, a mit akkoriban földrengésekről tudhattak, s a hol a földrengés történetét s lefolyását írja le, az még ma is forrásműnek használható. De e téren mai napig sem jutottak megegyezésre a természettudósok, a különböző föltevések harca még mindig folyik.

Igen nevezetes egy még ugyanabban az évben megjelent értekezése *a szelek elméletéről* (Neue Anmerkungen zur Erläuterung der Theorie der Winde). HADLEY már ő előtte, 1735-ben, állapította meg a szelek helyes elméletének nagy vonásait, de KANT nem ismerte elődjét, egészen függetlenül fedezte föl a rendes időszakokban visszatérő szelek törvényét, különösen az úgynevezett passát- s mossumszelekét s sok tekintetben nyolczvan évvel előzte meg DOVE időjárástani elméletét. A szelekről még egy kis értekezése van, melyet itt bátran mellőzhetünk, úgyszintén az 1758-ban megjelent kis művét, mely a nyugvás s mozgás elméletét akarja megállapítani. Kritika-előtti korszakából, az emberre vonatkozókon kívül, melyekről az anthropologia ismertetése alkalmával lesz szó, egyéb természettudományi dolgozatai nincsenek. Gondolkodása más irányt vett, ezentúl a physikának inkább metaphysikai alapjával foglalkozott, de a természet iránti érdeklődése azért nem szűnt meg soha. Éber figyelemmel követte az új fölfedezéseket, physikai földrajzról szóló kedvelt előadásaiban mindent fölvelt, a mit fáradhatatlan szorgalommal majdnem élte végeig tanult s kritikai korszakában is még kétszer szó-

lalt föl tisztán természettudományi kérdésekben. 1785-ben a Hold tűzokádó hegyeiről értekezett s legutoljára 1794-ben a Holdnak az időjárásra való befolyásáról szolt; erről nem sok újat mond, de egy kis jegyzetben ráismerünk a régi KANT-ra, kinek nagy divinatorikus eszét azóta oly egészen különböző munka foglalkoztatta s fárasztotta is. Ama kis jegyzetben kifejti, hogy a Holdnak felénk fordított része tele van vulkanikus kiömlésekkel, s hogy ha igaz az, hogy ezek a vulkanikus kiömlések inkább erre a félre fordultak, mint a másakra, a mi a Föld vonzása következtében nagyon valószínű: akkor könnyen meglehet, hogy a Hold súlypontja a Hold másik felében keresendő, s azon a másik felén erről a félről lefolyt víz s levegő is található, a mi ezt a felet lakhatóvá is tenné. Ez az a régi KANT, kinek találékony elméje oly geniális sejtésekre akad, kinek képzelő ereje annyi kedvvel bolyong a lehetőségek végtelen országában. S valóban, a Hold súlypontjának excentricitását a tapasztalatból is sikerült bebizonyítani. HANSEN csillagásznak ez egyik legújabb fölfedezése.

KANT természettudományi műveinek majdnem semmiféle közvetetlen hasznát sem látta. A königsbergiek tisztelték s tömegesen tódultak előadásaira, de ebbeli érdemeit méltányolni nem tudták. Németország tudós közönsége pedig ama philosophikus korban a legkisebb philosophiai értekezést a monasokról vagy a legjobb világról nagyobb zajjal fogadta, mint a messze Königsbergben megjelent komoly természettudományi munkát. A szakemberek épen-séggel nem törődtek a königsbergi magister merész föltevéseivel. De KANT szellemi fejlődése megérezte e munkálatok hatását. Nem annyiban, hogy e széles alapra építette volna későbbi végleges világnézetét. A látszat ennek épen ellenkezőjét mutatja. Az új rendszer első alap-

vető fogalma az lesz, hogy a tér s idő nem valódi, nem realis valami a szó közönséges értelmében. Az új rendszer a tiszta ész határain belül mozog s a mit közönségesen valódiságnak mondanak, annak megismerhetetlenségét állítja. De ennek az új rendszernek épen a jelmondata az lesz, hogy a mit metaphysikának neveztek, nem tudomány; hogy tudásról csak a tapasztalat határain belül lehet szó; az új rendszer véget fog vetni a WOLFF-féle üres spekulációnak s az embert két dologra fogja utasítani: a tapasztalatok bővítésére s a kötelesség teljesítésére. KANT természettudományi munkáinak ez legérettebb gyümölcse. Nem szedte le egyenesen, előbb meg kellett győződnie az ész útján, hogy a tévedés férge nem rágja. De a ki ily avatott módon tudott olvasni a természet nagy könyvében, az nem érhetette be az akkori philosophia üres szörszálhasogatásával. A ki annyira a tapasztalat emberévé tudott válni a praktikus kutatások terén, annak dogmatikai álma nem lehetett oly mély, mint az akkori német szobaphilosophusoké; arra egészen más hatással lehetett az angol józan ész metaphysika-ellenes gondolatmenete. Sokan tapasztalták, hogy a nagy emberek életében a véletlen sajátos, majdnem észszerűen kiszámított játékot űz. Mintha egy külön gondviselés örködnék fölöttük, hogy a külső véletlen is hasznukra váljék. Mintha épen ennek a véletlennek kellett volna bekövetkeznie, hogy azokká lehessenek, mikké lettek. Vagy talán úgy áll-e tulajdonképen a dolog, hogy a nagy ember épen azért nagy, mert a véletlent is hasznára tudja fordítani, s mert a mi nekünk véletlennek látszik, sokszor nem egyéb, mint saját természetének homályosan, de hatalmasan működő ösztöne? Már GOETHE mondotta: *Wie sich Verstand und Glück verketten, das fällt dem Thoren niemals ein.* Nem bírjuk eldön-

teni a kérdést. De KANT szellemi fejlődésében majdnem minden lépés, a véletlennek látszó is, közelebb viszi meszsze céljához.

[E szakaszra nézve az előbb említett munkákon kívül l. G. WERTHER: *Altpreussische Monatschrift*. IV. 3. a tűzről szóló értekezés elemzését, DOVE: *Meteorologische Untersuchungen*, 1837.]

IV. FEJEZET.

KANT PHILOSOPHIAI FEJLŐDÉSE.

Gondolatok fejlődéséről általában. Nem tudatosan történik. Nehány philosophus fejlődéséről. Kant fejlődése. Föladatunk.

Föladatunk legnehezebb pontjához értünk: számot kell adnunk KANT philosophiai fejlődéséről. El kell mondanunk, miképen alakult át gondolatainak világa; miképen alakult át s mi maradt meg belőle. Gondolatok fejlődése mindig rejtélyes; KANT gondolataié különös mértékben az. A fejlődés története mindig fontos a fejlődés kész eredményének megértésére; de KANT rendszere olyan, hogy fejlődésének mikénti fölfogása egyenesen döntő a rendszer megértésére nézve.

A fejlődés folyamata különböző elmékben nagyon különböző, de egyikben sem oly egyszerű, hogy könnyen nyitjára akadhatnánk s közérthető módon számot adhatnánk róla. A fejlődés mozzanatai nem hasonlítanak egyes láncszemekhez, melyeket csak össze kell rakni, csak egymáshoz kell fűzni. Nem egymásután tűnnek föl, úgy hogy szépen el lehetne őket különíteni egymástól; többsnyire együtt jelennek meg, az egyik fejlettebb, a másik fejledező állapotban, és egymásból bontakoznak ki mint a bimbó szirmai; csakhogy a bimbó legkisebb szirma is szemmel látható, míg a fejlődésnek csak jelentkező mozzanatai a fejlődő egyéniség elméjében is csak homályos sejtés alakjában élnek.

Itt rejlik a fejledező gondolatvilág feltüntetésének nehézsége: magának a fejlődő egyéniségnek sincs tiszta

tudata fejlődésének folyamatáról. Bizonyos gondolatvilágban fölnevelkedünk, melyhez hozzászokunk, mint a levegőhöz, melyet szívunk és észre sem veszünk. Némelyikünk egész életén át benmarad e világban; kételkedésre, kutatásra nem talál okot: nem fejlődik; az ilyen néha fiatalságában koraérett, de vénségében még mindig fiatal. A philosophiai fejlődésre szánt elme soha sem éri be az örökre kapott világnézlettel; homályosan érzi fogyatékoságát, ellenmondásait; sejti, hogy ki kell bontakoznia belőle. De ez a kibontakozás nem tudatosan történik; ez a munka az elme ösztönszerű, öntudatlan tevékenységére van bízva. Az elmében tudattalanul itt is, ott is folyik a munka; gyakran a véletlentől függ, hol kezdődik előbb, hol később. Egyszerre csak az embernek *ötletei* támadnak, gondolatok *jutnak eszébe*; mit jelentenek ezek az «ötletek», honnét «jutott eszébe» ez a gondolat? Ilyenkor az történik, hogy az elme öntudatlan munkájának félig vagy egészen kész eredménye tudatossá vált. S most beáll egy más tünemény, az emberi elme legsajátságosabb s mégis annyira természetes tüneménye: az optikai látszat csalóka játéka, a melyre már utaltunk. Az ember azt hiszi, hogy kész, hogy az igazságot elérte, hogy szellemi látó körének végéig ellát. Gyakran világos ellenmondásokkal, kész képtelenségekkel éri be. Hogyan lehetséges ez? Miért nem látja ezeket az ellenmondásokat és képtelenségeket? Mert nem látja. Miért nem látjuk a fecskét a levegőben, melyet csak az imént láttunk s azután egyszerre újra megpillantunk? Mert a fecske testéről visszaverődött sugarak előbb nem érték szemünket, mely más irány felé fordult, s azután megint érik. Tudatunk is olyan mint a szem: belvilágunk szeme; de ez a szem is ennek a világnak csak egy kis részét látja; egyszerre azt a részét látja, mely az elme tudattalan éjében meg-

érett s magára vonja e szem figyelmét. Tudatunk csak szemlélője belsők alakulatainak, maga nem alakít; az alakúltról számot vesz, az alakúltakat egybekapcsolja, de maga nem teremte. Be kell várnia, mi készül számára az elme tudattalan munkája folytán. Ha az elme nem éri be az elkészült, tudatossá vált gondolattal; ha érzi, hogy a mit kész eredménynek vett, még nem az: akkor újra elkezdődik a teremtő, tudattalan munka, mely új eredményeket szül; az elme tovább fejlődött. Mindez nem magyarázat, de tény, mely magyarázatra szorúl, s melyet talán meg fog magyarázni a lélektan, ha jelen kezdetleges állapotából ki fog bontakozni. A ki e tények tényvoltában nem hisz, az magyarázza meg, honnét származik a tévedés, azaz honnét van az, hogy a nem igazat igaznak tartjuk. A tévedés tényvolta elvitázhatatlan; a gondolkodás egész története nem egyéb mint igazságok növekedése s halmozódása, de egyszersmind igazságoknak tartott tévedések leleplezése. SCHOPENHAUER egy szép gondolata: a ki zavarosan gondolkodik, annak épen az, a mi zavaros, tetszik világosnak. Ugyanez áll a szellemi fejlődésről. A ki fejlődő félben van, annak épen az, a mi fejletlen, tetszik fejlettnék, bevégettnek. A ki ezt nem tudja, annak nem lehet fogalma a szellemi fejlődésről. S ez a fejlődés addig tart, míg az elme ereje győzi. Mert minden elmének, a legnagyobbak is, vannak korlátai; minden elmében a teremtés korára következik a megállapodás kora. E korban az ellenmondások, a tévedések nem ösztönzik többé tudattalan munkára; az ellenmondás neki többé nem ellenmondás, a tévedés nem tévedés. Az elme szeme nem akad meg többé sötét pontokon. Ha mégis megakad, — erre is van eset, — nem tudja megvilágítani. Ilyen az emberi elme sorsa: teremtő korában munkát végez, tévedéseket leleplez, igaz-

ságokat fölfedez; ezen kor elmúltával a megmaradt vagy újból támadt tévedéstől nem tud többé szabadulni: igazságnak tetszik előtte. Más elmére marad a munka folytatása. S ez így megy örökké.

Kell-e példa mindezekre? DESCARTES fejlődése talán a legvilágosabb valamennyi philosophusé között. Korán belátja, hogy a scholasticismus tudománya nem tudomány, hogy a matematika a legbiztosabb tudás forrása. Ha a philosophiából igazi tudományt akarunk alkotni, a matematika után kell indulnunk. Hogy ezt tehessük, ki kell vetnünk elménkből mindazt, mit eddig igaznak tartottunk, *tabula rasa*-t kell csinálnunk. Ha így minden eddigi tudástól megszabadultunk, be kell látnunk, hogy magát a tudatot, a gondolkodás tényét nem vethetjük ki elménkből. Gondolkodom, vagyok: íme a philosophia első, kétségbe vonhatatlan tétele. De ugyanaz a DESCARTES, a ki szerencsés inspiratióban arra a nagy igazságra akadt, hogy az elme forrása és mértéke minden igazságnak, azt is állítja és bizonyítja, hogy a tökéletesség eszméje olyan, hogy ez csak egy tökéletes lény ráhatása folytán keletkezhetett elménkben. Ezt ép oly bizonyosnak tartotta, mint amaz első tételt, vagy mint azt, hogy kétszer kettő négy. Hogyan fér ez össze azon egy főben? — SCHOPENHAUER rohamosan fejlődött. Maga mondja, hogy nem tudja, miképen nőtt nagyra fejében ez a rendszer; csak érezte, hogy nőtt, mint az anya érzi, hogy méhében gyermeke nő. Rendszerében ragyogó igazságok megférnek kézzel fogható ellenmondásokkal és képtelenségekkel. — SCHELLING fejlődése bámulatosan termékeny új meg új mozzanatokban. De e mozzanatok ellenmondanak egymásnak s utolsó rendszerében az ellenmondások egész halmaza mintegy megkövült. — HEGEL legzavarosabban fejlődött. Eleinte SCHELLING tanít-

ványa, de «Phænomenologia» című művében elszakadt tőle s ezen műve egész későbbi nagy rendszerét csira formájában magában foglalta. Ebből nem fejlődött, de kibontakozott a rendszer.

KANT fejlődése eltér mindezekétől. Lassan szakadt el WOLFF rendszerétől, ámbar, a mint láttuk, már első művében nem bízik egészen benne. De az a világos fő, a ki a külső világ alkatának ismeretében egészen járatos; kiből az a nagy gondolat fogamzik meg, hogy ez a bonyodalmas világ a legegyszerűbb törvények működése folytán keletkezett: ugyanebben az időben a leghomályosabb metaphysikai munkákat írja. Nekünk homályosaknak tetszenek; neki bizonyára akkor világosak voltak. A fejletlennek a fejletlen tetszik világosnak. Ha későbbi gondolatainak magaslatáról tekintjük ezen műveit, gyakran úgy tetszik, mintha már az igazságot elérte volna; hiszen már egészen úgy beszél mint később; legfeljebb még egy lépést kellene tennie; talán máris megtette? Nem! Újra megfoghatatlan ellenmondásokba bonyolódik. S ő ezeket nem látta volna? Nem látta, s életének történetéből tudjuk, hogy gyakran, mikor a legnehezebb akadályokat még le kellett győznie, máris azt hitte, hogy egészen elkészült munkájával.

Ő maga nem segít bennünket fejlődése földerítésének munkájában. Gondolatainak belső történetéről soha nem szól. Mintha restelte volna lassú folyamatát. Bizonyos műveiről hallani sem szeretett.

Fejlődéséről azért különösen nehéz számot adni. Első gondolatai homályosak, s homályos gondolatok előadása még akkor sem elégít ki, ha egyebet sem akarunk, mint e homályosságot bizonyítani. S e földadatot még sem mellőzhetjük, mert a «Tiszta ész bírálata» is bizonyos ellenmondó gondolatokat rejt magában. Ezen ellenmondások

KANT fejlődésének megmaradt nyomai s e fejlődés ismerete nélkül megfoghatatlanok. S valóban, míg KANT kritika előtti korszakát nem kutatták, KANT-nak csak magyarázóí, tanítványai, ellenfelei voltak: igazi megértői nem. Rendszerének igazi megértéséről csak azóta, hogy fejlődését kutatják, lehet szó. De ebben is megoszoltak a philosophia történetirői; a KANT megértése körüli harc talán hevesebb mint valaha volt; de most e harc nem maradhat soká eldöntetlenül, mert a kérdés főerőssége körül folyik: fejlődésének mivolta körül. A ki e fejlődés igazi értelmét megtalálja, a rendszert is megfejtette; ismeri irányát, megmagyarázhatja ellenmondásait.

Nekünk nem lehet célunk, e helyen aprólékos philologiai kutatásokba bocsátkozni. Főcélunk KANT fejlődésének irányát megjelölni; honnét indul ki, merre vitetik. A kiinduló pont: WOLFF rendszere; a célpont: a tiszta ész bírálata. Minden egyes fejlődési mozzanatra nézve meg kell mérnünk, mennyire távozott el induló pontjától, mily messze áll még céljától. Igen ám, de e célt nem ismerjük! A szíves olvasó, a ki elkísér bennünket, ismeretlen úton ismeretlen cél felé halad velünk. E visszásság minden efféle dologban elkerülhetetlen. A ki idegen városba kerül, eleinte bizonytalanul, kételkedve jár utcáin; de a ki jól vigyáz az útra, másodszorra könnyen el fog igazodni.

I.

Az újkori philosophia főmozzanatai. Metaphysikai és ismerettani philosophia. Descartes metaphysikája és ismerettana. Az occasionalismus. Spinoza, a metaphysikai philosophia legkövetkezetesebb képviselője. Leibnitz álláspontja. Rendszerének áttekintése. Ismerettanának eklektikus jellege. Az ellenmondás és az okság tétele. Wolff, Crusius. Locke. A német philosophia a XVIII. század hatvanas éveiben.

Mindenekelőtt összefoglaló átnézetét kell adnunk az újkori philosophia fejlődésének. E fejlődésben az a nagy törvény uralkodik, melyre már többször hivatkoztunk, mely az egyén fejlődésében is érvényes, s mely természetes s mégis meglepő módon a görög philosophia menetében is nyilatkozik: hogy először fordulunk a világ s csak azután az elme megismerése felé. Először kérdezzük, milyen ez a világ s csak azután merül föl az a kérdés, vajjon milyen az elme, mely e világ megismerésére vállalkozik. Az első kérdés. főképviselei: DESCARTES, SPINOZA, LEIBNITZ; a másodikéi: LOCKE, HUME, KANT. Az első kérdésre való felelet: a világ legbelsőbb alkatának, lényegének magyarázata = metaphysika; a másodikra a felelet: az elme megismerő tehetségének ismertetése, e tehetség határainak megjelölése = ismerettan. Röviden összefoglalva tehát: az újkori philosophiai fejlődés menete az, hogy a metaphysikát fölváltja az ismerettan.

Ez az ellentét azonban nem föltétlen. A metaphy-

sikusok az egész világ magyarázatára vállalkoznak, tehát az emberi elmét sem hagyhatják figyelmen kívül; számot kell adniok, hogy az elme minő ereje folytán jutottak a világ ismeretének birtokába. Az ismerettani philosophusok az elme megismerő képességét vizsgálják, de rá kell térniök ezen ismeretek tartalmára is, azaz a világ képére, a mint elménkben feltűnik előttünk. Tehát amazoknak is lesz ismerettanuk, emezeknek is lesz metaphysikájuk. Miben rejlik azután a kettő közötti különbség?

A metaphysika s ismerettan között fennálló függési viszonyban keressük. A metaphysikus bizonyos előzményekből kiindulva, a világ képét alkotja magának. Hogy milyenek ezek az előzmények, azt most ne kutassuk; az eredmény mindig: a világ kész képe. E kész eredmény után kérdi a metaphysikus: milyennek kell lennie az elmének, hogy ilyen képhez juthatott? Tehát a metaphysikus ismerettana függ metaphysikájától. Az ismerettan a metaphysika képmására alakul. Ez nem öntudatosan történik, de természetes, hogy történik. A metaphysikus bizonyos igazságok birtokába jutott, az elmének tehát olyannak kell lennie, hogy ezek az igazságok igazságok lehessenek. Az ismerettani philosophus az ellenkező irányban halad. Az elme mivoltát vizsgálja s azután veti föl azt a kérdést: minthogy elmém mivolta ilyen, mit s mennyit ismerhetek meg a világból? Itt a metaphysika az ismerettan képére alakul. Megtörténhetik, hogy titokban a metaphysikus ismerettani szempontok után indul, az ismerettani philosophus metaphysikai föltevésekből indul ki, ilyenkor a módszerek s az eredmények bonyolódnak; de azért a két módszer különbsége magában kézzelfogható.

A különböző módszereknek rendesen különböző eredmények felelnek meg. A metaphysikai philosophusok

a világ legbelső alkatának ismeretére törekednek, tehát eleve fölteszik, hogy ily ismeret lehetséges. De miből merítsék ezt az ismeretet, a tapasztalatból-e vagy az észből? A tapasztalat adatai, a mint látni fogjuk, igen hiányosak. Azért a tapasztalati philosophusok ritkán metaphysikaiak; vagy megfordítva, a metaphysikai philosophusok ritkán fordulnak a tapasztalathoz segítségért. Kivételes állása van BACON-nak s az újabb materialismusnak. BACON-nak tulajdonképen nincs általános ismerettani elmélete, de nincs is szoros értelemben vett philosophiai rendszere. Fő érdeme a tapasztalat fontosságának, módszereinek s értékének föltüntetése. És ennyiben ő az első ismerettani philosophus. Nem módszeres s nem öntudatos, mert nem állapítja meg pontosan a tapasztalati tudás jogát s határait. A mi a tapasztalat körén kívül fekszik, arról nem tud számot adni, azért a valláshoz való viszonya egészen homályos. *Leves gustus in philosophia movere fortasse ad atheismum, sed pleniores haustus ad religionem reducere*, ez jelszava. De hogy mi módon jutunk istenhez, arról nem mond semmit. Az újabb materialismus pedig szintén nem törődik az ismerettannal. Csak egy ismerettani mondatra támaszkodik, hogy a tapasztalható dolgokon kívül egyéb nem létezik. Tapasztalni pedig csak az anyagot lehet. Tehát csak az anyag, ennek formái s erői, változásai s törvényei lehetnek a tudás tárgyai. A mennyiben a materialismus amaz egy ismerettani mondatot sem bizonyítja, tiszta metaphysikai philosophia. A mennyiben mégis csak a tapasztalatra utalja az embert, tapasztalati philosophia. De e kivételektől eltekintve, melyek bővebb megbeszélése nem ide való, a metaphysikai philosophia mindig az észből meríti tételeit; rendesen rationalistikus. Az ismerettani philosophia pedig rendesen tapasztalati, empirikus. Az elmét vizs-

gálván, a tények arra szorítják, hogy a tapasztalat fontosságát tekintse. Azért rendesen a metaphysikai philosophiával szemben tagadó vagy kételkedő állásponton áll. De kivételek itt is lehetségesek. Az elme vizsgálatának eredménye az is lehetne, hogy a tapasztalati tudás elégtelen, vagy magasabb érték nélkül való. Azért jobb, ha nem ez utóbbi kategóriákba sorozzuk a philosophusokat. A módszer különbsége döntő, a különbségek okait kell tekintenünk. Legjobb az újkori philosophusokat egyelőre metaphysikaiakra s ismerettaniakra osztani. A rendszerek tartalma szerint azután a szükséghez képest ezekhez új albeosztásokat csatolhatunk.

S itt mindenekelőtt egy nevezetes tényt kell megállapítanunk. A metaphysikai philosophia mindig első kísérlete a gondolkodó elmének, de természete olyan, hogy szükségképen helyet kell engednie az ismerettani philosophiának. Ilyennek gondolom a világot, mondja DESCARTES. Én meg egészen másnak látom, bizonyítja SPINOZA. LEIBNITZ mindkettejüknek ellentmond. Keletkezik a rendszerek harcza. De e harczban nincsen győző s nincsen legyőzött. A vezérek harczát folytatják a vezérek iskolái. Hol keressük a bírót? A tapasztalatban? A tapasztalat nem dönthet philosophiai kérdésekben. A tömegnél? A tömeg szava nem érvényes, mikor az igazságról van szó. Az időben? Az idő nem igazságos; a feledés sírja az igazságot is földheti, s e sírból mindig van feltámadás. A vitában? Jól van, vitatkozunk. De hasznára van-e a vita az igazságnak? Az erősebb ok legyőzi a gyöngébbeket. Ámde mi a vita eredménye? Az igazságra nézve annyi mint semmi. Philosophiai viták ösidőktől fogva a legterméketlenebbek. Az erősebb okok keresése eleinte az igazság ösztönének fellobbanása: a vezérek az igazságot keresik; de a követőkben az okosság

ügyességgé válik, s a vita náluk nem az igazság keresésének hasznavehető eszköze, hanem a hiú ambíció kényelmes s ügyesen forgatott fegyvere. A ki a vitatkozó feleket hallgatja, eleinte az egyiknek ad igazat, később a másiknak; azután fölébred a hallgatónak önállósága s maga is részt vesz a vitában; de ha a vezérek fajtájából való, hamar beleún; s most háromfélet tehet. Azt mondhatja: nem hiszek senkinek; az igazság üres szó; ez a kételkedők szava. Így beszéltek a scholastikus viták hallatára MONTAIGNE, CHARRON, HUET, eleinte DESCARTES, később BAYLE és a vallásban kerestek megnyugvást. Vagy magába vonul, s egész új alapon új rendszert épít, így tett BACON, DESCARTES, s így tettek a metaphysikai philosophusok mind. Vagy pedig a viták okát kutatja s mielőtt ismereteket keresne, magát az ismerő tehetséget vizsgálja. Tényleg így jutott philosophiájához LOCKE. Maga elmondja művének előszavában, hogy mikor egyszer barátai philosophiai kérdésekről vitatkoztak s eredményhez nem juthattak, ő neki az az ötlete támadt, hogy mindenek előtt meg kellene vizsgálni, meddig terjed az értelem köre, mely tárgyak neki valók, melyek nem. S körülbelül KANT philosophiájának is ez a menete. Eleinte részt vesz a vitában, azután kételkedik, végre magába vonúl s az elme mivoltának vizsgálatában keresi az eldöntést. Eleinte metaphysikus, azután skeptikus, végre ismerettani philosophussá válik. Fejlődésében kicsinyben az egész kor fejlődése ismétlődik, mint az emberi embrióéban az egész állatország fokkonkénti fejlődése.

S most nézzük, mely főproblemák foglalkoztatták az újkori philosophusokat.

DESCARTES az újabb philosophia atyja; BACON inkább a természettudományok módszerét állapítja meg, az egész korra hat, de a philosophiára csak közvetett módon. DES-

CARTES philosophiája mintha ismerettani kérdéssel indulna meg. Mindenben kételkedem, van-e megdönthetetlen igazság a világon? Van; gondolkodom, tehát vagyok. Miért igaz ez? Mert tisztán s világosan belátom. Tehát minden, a mit egészen tisztán s világosan belátok, igaz? Az. Nem csalatkozhatom ebben? Nem, mert isten nem csalhat. Honnét tudom, hogy isten van? Mert ez a gondolat egészen világos s tiszta bennem. De talán a világos s tiszta gondolat is csalhat? Nem, isten ezt nem teheti. De hiszen még nem tudom, hogy isten van-e. Van, mert tisztán s világosan belátom.

Ime a metaphysikai philosophia typusa. Látszólag ismerettani elvből indulunk ki. A mit világosan belátok, igaz. Tehát isten van, mert világosan belátom. De valójában metaphysikai elv rejlik az okoskodás mögött. Istén van, isten mindenható, isten nem csalhat. Világos gondolataim is hibásak lehetnének, de minthogy istentől származnak, nem lehetnek azok. Azért igazak. Istén van, isten ezekkel meg ezekkel a tulajdonságokkal bír, mondja a metaphysika. Lelkem bizonyos, egyenesen istentől származó, veleszületetteknek mondható gondolatokat rejt magában, melyek által istent, mint ilyent, megismerhetem, mondja engedelmesen az ismerettan. Az ismerettan a metaphysika képére alakult.

Azért az egész rendszer középpontja isten fogalma, vagy minthogy isten scholastikus műszóval elnevezve önálló állomány, substantia, ez a fogalom lesz DESCARTES rendszerének s az egész reá következő metaphysikai philosophiának középpontja. Ennek a fogalomnak termékeny belsejéből teremnek az egyes rendszerek s addig, míg e fogalom uralkodása tart, a philosophia nem bontakozhatik ki metaphysikai jellegéből.

DESCARTES azonban úgy határozza meg e fogalmat, hogy szétrobbantja vele magát a rendszert. Azt mondja, hogy a substantia az, a mi minden más lény segítsége nélkül, tehát egészen önállóan s függetlenül létezik (per substantiam nihil aliud intelligere possumus, quam rem, quæ ita existit ut nulla alia re indigeat ad existendum. Princ. ph. I.) De ilyen substantia csak egy van: isten. Mégis istenen kívül még két más substantiát állapít meg, az anyagot s a lelket. Ezek nem egészen önállóak, de csakis istenre szorulnak; ennyiben mégis substantiak. Ez az ellenmondás, hogy valami substantia s még sem az, szüli SPINOZA rendszerét.

E három substantiából alkotja DESCARTES a világot. A kereszttyén dogmatika szolgáltatja két substantiának a tartalmát, az újkori physika és matematika a harmadikét, a scholastikus philosophia pedig megadja az egésznek a formáját. Minden substantiának van állandó s lényegét alkotó természete, azaz *attributuma*, minden attributumnak vannak különböző kevésbbé lényeges formái, melyek változhatnak, módjai, azaz *modusai*. Ime SPINOZA rendszerének is három főfogalma. Az anyag attributuma a kiterjedés, az anyag csak kiterjedt valami, semmi egyéb. Az anyagi világ egészen mechanikus törvényeknek van alávetve, az állatok is tiszta mechanismusok. Megfelel az új matematikának s physikának. A lélek pedig egészen anyagtalan; egyedüli attributuma a gondolkodás. Az ember lélekből s testből áll, melyek egymással az agyvelő egy pontjában érintkeznek. De ha oly különbözők, miképen érintkezhetnek? A kiterjedésben semmi sincsen a gondolkodásból, a gondolkodásban semmi sincsen a kiterjedésből, s mégis az egyik valósággal egybe van kapcsolva a másikkal, mégis valósággal hatnak egymásra. Ez ellenmondások új rendszereknek megannyi csirái.

S honnét tudom mindezeket? Isten fogalmából s az igazságnak néhány eredeti bennünk levő csirájából, más szóval velem született fogalmakból. Általános igazságokból le lehet származtatni mindent, *magukat a tényeket is*. Példa rá a matematika, melyben néhány általános igazságból a részletes s legrészletesebb igazságok egész raja folyik. Mire való akkor a tapasztalat? A mit tapasztalat útján tudok meg, tudás-e? Milyen viszonyban áll tapasztalati s észbeli tudás? Ezekre a kérdésekre nem kapunk feleletet. Az észbeli tudás oly büszke új szabadságára, hogy e kérdések bajos voltára nem is gondol. Neki elég, hogy az egész világot tisztán az ésből tudta megalkotni.*

MALEBRANCHE s GEULINX egészen DESCARTES szellemében gondolkodnak, csak következetesebbé akarják tenni rendszerét. Tisztán belátják, hogy a test s lélek kölcsönhatása, ha e két substantia oly merőben különböző, lehetetlenség. De különbözőknek kell lenniök, az anyag létét tagadni bajos, a lélek pedig nem lehet anyagból való. Nem marad más hátra, mint a kölcsönhatás fogalmát módosítani. A lélek nem hat a testre, a test nem hat a lélekre, de isten minden alkalommal közvetítő gyanánt lép közbe. A mozgásnak megfelelő képzetet kelt a lélekben, az akarat alkalmával pedig mozgásra bírja a testet. Ez az alkalmiság rendszere az „*occasionalismus*“. MALEBRANCHE mystikus, a rajongáshoz közel álló elemeket vegyít e tanba. A dolgokat mind istenben látjuk, ő benne tudunk, ő benne ismerünk meg mindent. Ennyire távoztunk DESCARTES első ismerettani fordulatától. A metaphysikai philosophia

* Itt csak egyoldalúan foghattuk fel DESCARTES-et, mint az újkori metaphysikai philosophia megalapítóját. L. bővebb méltatását «Filoz. Irók Tára» I. kötet: DESCARTES, fordította s magyarázta ALEXANDER BERNÁT. Budapest, 1881.

következetességre törekedik, s a tiszta gondolat merész röptében egészen eltávozik a józan gondolkodás talajától. Hogy honnét meríti ama gondolat erejét, az igazságból-e, vagy a phantastikus föltevéseknek, a rajongó hitnek zavaros forrásából, azt e ködös magaslaton, hol a szem semmit tiszta körvonalokban nem lát, a philosophus nem vizsgálhatja többé.

MALEBRANCHE S GEULINX csak töredékesen fogtak az első újkori metaphysikai rendszer következetessé tételéhez. Messe túlszárnyalja őket e törekvésben SPINOZA, a legkövetkezetesebb s leghatalmasabb metaphysikai elme a philosophia történetében. SPINOZA igazi folytatója DESCARTES-nak s ezen a tényálláson nem változtat semmit, hogy más forrásokból is merített, nemcsak a francia philosophus rendszeréből. Nem az eredet, hanem az eredmény döntő fontosságú. SPINOZA komolyan veszi a világ dolgainak matematikai leszármaztatását, s ha a főtételekben megegyezünk vele, az egész rendszer ellenállhatatlan erővel magával ragad. SPINOZA nem habozik, nem keres ismerettani fordulatot, nem kutatja, milyen igazságokból induljunk ki: egyenesen a fődolgon, a substantia fogalmának fejtegetésén kezd. De nem tud semmit három substantiáról. Csak egy substantia létezik, s ez isten. Ez a philosophia első fogalma, ebből származik a többi mind. Amaz egy substantia maga magának az oka, szükségképen létezik, s minthogy csak a föltétlenül végtelen substantia létezhetik, rajta kívül egyéb substantia nem is lehetséges. Ennek az egy substantiának két általunk megismerhető attribútuma van: a kiterjedés s a gondolkodás; a substantia kiterjedt, de egyszersmind gondolkodó is. S csak most érkezünk a világhoz, az emberhez. A világ dolgai s az emberek is csak változó, lényegtelen alakulásai az általános,

örök attributumoknak; ezek csak — DESCARTES szolgáltatja a műszót — az attributumok modusai. Ime az igazi, következetes metaphysikai rendszer. DESCARTES még az elméből indul ki, mintegy alúlról emelkedik fölfelé a földologhoz, a világnak s evvel istennek fogalmához. SPINOZA a földolognál kezdi, az általa képzelt világrendet a rendszerben is utánozza, az okból magyarázza az okozatot, istenből az embert. S arra a mindig visszatérő kérdésre is, hogy honnét tudhatjuk mindezt, jobban meg tud felelni. Az örök substantia azonegy mind a két attributumában, tehát a gondolat világa megfelel a kiterjedés világának; azaz rosszul mondtuk: a substantia csak egy, tehát a gondolatok világa azonos a kiterjedés világával. *Ordo et connexio idearum, idem est ac ordo et connexio rerum.* A gondolatok rendje s kapcsolata azonos a dolgok rendjével s kapcsolatával. A kiterjedésnek egy modusa s e modus gondolata (ismerete) azonegy dolog, csak kétféleképen kifejezve, (una eadem res sed duobus modis expressa). Ez a metaphysikai philosophia igazi, klasszikus ismerettana, s szükségképen következik e metaphysikából. A metaphysika azt tanítja, hogy a substantia csak egy, hogy két attributuma azonegy dolog kétféle kifejezése, hogy a világ dolgai csak ezen egy substantia két attributumának modusai. De hogyan ismerhetem meg őket? Ha gondolataim megfelelnek a valóságnak. Hogyan felelhetnek meg neki? Ha azonosak vele. S hogyan tudhatom ezt? A gondolat maga mondja nekem. «Valamint a világosság magát és a sötétséget megvilágítja, úgy az igazság is maga magának és a tévedésnek a mértéke», mondja SPINOZA remek fordulattal [Sicut lux se ipsam et tenebras manifestat sic veritas norma sui et falsi]. Tehát: a substantia egy; honnét tudom ezt? Mert gondolatom mondja. Honnét tudom, hogy gondolatom igazat

mond? Mert a gondolatok rendje azonos a dolgok rendjével. Honnét tudom ezt? Mert a substantia egy mind a két attributumában. De honnét tudom ezt? Mert gondolatom mondja. Sicut lux sat. A gondolat tartalma bizonyítja igazságát. A gondolat igazsága bizonyítja tartalmát. Épen úgy mint DESCARTES-nél, de következetesebben, egységesebben.

Ez nem lehet népszerű philosophia. Hol marad a tapasztalat? A tapasztalat semmi. «Vélemény», «képzelet» műve, mondja SPINOZA. De a tapasztalat közelebb esik hozzánk, mint a tiszta gondolkodás e hűvös magaslata. A metaphysika ismerettana vagy következetlen, mint DESCARTES-é s akkor nem állhat meg, mert következetlen; vagy következetes, mint SPINOZA rendszerében, s akkor csak a kiválasztottak birtoka lehet, — SPINOZÁ-nak nem volt soha úgynevezett iskolája; — vagy, egy harmadik lehetőség is létezik. Lehet következetlen, de nem azért, mert mint DESCARTES-é még ki nem forrt gondolatokból áll, hanem mert idegen elemeket fogad magába, mert a tapasztalati tudásnak is helyt akar engedni, de mégis csak úgy, hogy alárendeli az észbeli tudásnak. Ez DESCARTES és SPINOZA után az egyetlen lehetséges álláspont a metaphysikai philosophiára nézve, s valóban ez a «mindent kiegyeztető» LEIBNITZ álláspontja.

Metaphysikai philosophusnak már azzal igazolja magát, hogy ezeknek főfogalma, a substantiáé, az ő rendszerének is középpontja. Csakhogy e rendkívül mozgékony, minden philosophiai rendszer iránt fogékony, mindent egymással kiegyeztetni akaró, fölötte találékony elmében a fogalmak alkotása nem oly áttetsző, mint elődeinél. Legnagyobb hatással voltak rá DESCARTES mechanistikus szelleme, SPINOZA következetes gondolatmenete, s a görög philosophiának a világ, s a szervezet czélszerű voltára

vonatkozó gondolatai. E különböző elemekből egy valóban bámulatosan gazdag rendszert alkotott, oly rendszert, mely még ma is, következtelenségei ellenére is kincses bányának bizonyul, melynek sok része közbirtokká lett, mely még WOLFF selejtes előadásában is megmérhetetlen hatással volt a német szellemi életre.

A substantia fogalmát sajátos módon alakítja. A substantia nem lehet olyan, minőnek DESCARTES mondja. A testről azt mondom, hogy tiszta kiterjedés; ez az egyedüli tulajdonítmánya. Ámde a kiterjedés mint egyedüli tulajdonsága a testeknek, nem elégséges az anyagi tünetények magyarázatára. Honnét magyarázzuk pl. a testek áthatatlanságát? Ha a test csupán csak kiterjedés volna, miért tudna ellentállni idegen behatásnak? A kiterjedés nem magyaráz semmit, sőt maga is magyarázatra szorúl. A testben bizonyos erő rejlik; ez magyarázza a testek különböző tulajdonságait, magát a kiterjedést is. A substantia fogalma nem jelent semmit, ha erőt nem jelent.

De SPINOZÁ-nak igaza van: a substantia fogalma egység nélkül nem képzelhető. Csakhogy e szónak «egység» kettős értelme van. Többféle substantia nem létezhetik, ezt helyesen bizonyítja SPINOZA. A világ csak egyféle anyagból áll. De *egyféleség* s *egység* nem azonegy dolog. Csak egyféle substantia létezik, de nem egy substantia. A világ dolgai összetettek, és a mi össze van téve, azt elemeire is lehet bontani. A substantiát ne keressük egyebütt mint ezekben az elemekben. Minden elemi substantia erő. Minden elemi substantia szoros egység. Görög névvel *monas*.

De milyenek ezek a monasok? Egységes lények, erők. Miféle erő egységes? A szellemi erő, a képzelő (vorstellende) erő. Ime ez a világ igazi fogalma: monasokból áll, melyek mind elméleti természettel bírnak. A monasok

száma végtelen, mert az anyag végtelenül osztható; a monasok örökkévalók, mert a mi substantia, az nem keletkezhetik s nem enyészhetik; a monasok mind különböznek egymástól, mert az ilyen egyedi lény csak akkor ez az egyed s nem más, csak akkor van meghatározva egészen, ha minden más egyedtől különbözik.

Azonban a monasok végtelen száma még nem világ. Most elemeire bontottuk a világot, de az elemek összege még nem világ. A világ összefüggő elemek egysége. Mi tartja egybe ezeket az elemeket. Hol van a monasok kapcsa?

Nehéz kérdés, melyre feleletet találni csak egy LEIBNITZ találékony elméjének sikerülhetett. A régi atomistáknak is meg kellett e kérdést oldaniok, mert ők is egyszerű elemekből alkották a világ képét; de nekik könnyebb volt, az ő atomjaik nem voltak substantiák. Az atomok hatással lehetnek egymásra, mozgatják, tolják, taszítják egymást; de a monasok substantiák, a mi substantia, az tökéletesen független, önálló lény s a mi ilyen lény, az nem hathat másokra, s maga sem szenvedhet hatást mások részéről. «A monasoknak nincsenek ablakaik, melyeken át bekerülhetne valami hozzájuk, vagy kikerülhetne valami belőlük.» A monas magában él, hatásai egész sorának törvénye (lex continuationis seriei suarum operationum) saját belsejében rejlik.

Miképen lehet ily rideg, elzárkózott lényekből összefüggő világot alkotni? A monas, azt már tudjuk, elmeféle lény, szellemi erő: a monas képzetalkotó erő. Mit képzelsz? Mit képzelhetne egyebet, mint a többi monasokat, mint a monasok mindenségét? Minden monas eleven tükre a mindenségnek. Ez a tükör nagyon különböző lehet, némelyikben a kép világos, másban zavaros, — hiszen magunkban is tapasztaljuk, hogy bizonyos képzeleteink oly csekélyek (petites perceptions), hogy alig vesszük észre, — de min-

den monas a maga szempontjából, a maga helyzetéhez képest visszatükrözteti az egész világot.

De ez még mindig nem összefüggő világ. Minden monasban a mindenség képzele él, de nem ezt akartuk tudni, hanem hogy e monasok miképen függnék össze egymással. Miért tud az egyik a másakra hatni, mert hiszen a tényállás látszata ez? Miért mozog az újjam, ha mozgatni akarom?

DESCARTES egyszerűen azt mondta, hogy a test hat a lélekre, a lélek a testre, a mi azonban DESCARTES elvei alapján lehetetlen. Az occasionalisták (MALEBRANCHE, stb.) e tételt azzal helyettesítik, hogy isten közvetíti a kölcsönhatást, a mi tönkre tenné az egyedek önállóságát s istent folytonos csudatételekre kényszerítené. Tehát egyiküknek sincs igaza. De akkor nem marad egyéb hátra, mint hogy a világ olyan, hogy egy mindenható isten úgy rendezte el, hogy minden egyes lény csakis saját fejlődését követvén, mégis minden pillanatban megegyezik minden egyéb lényvel. LEIBNITZ híres hasonlata találóan illusztrálja a kölcsönhatás három lehetőségét. Hogy két óra egyformán járjon, az háromféle módon eszközölhető. Vagy össze lesznek kapcsolva mechanikailag, úgy hogy az egyik óra a másikat igazítja; vagy valaki meg van bízva azzal, hogy minden pillanatban egyformára igazítsa őket; vagy pedig oly egy-egyformán készültek, hogy minden külső segítség nélkül is mindig egyformán járnak. Az első eset DESCARTES nézetét példázza; a második az occasionalismusét; a harmadik LEIBNITZ gondolatát világítja meg. Ez az előre megállapított összhang (harmonia præstabilita) híres rendszere. A világ ehhez a két, magától egyformán járó órához hasonlít. A harmonia fogalma az egész LEIBNITZ-féle rendszernek éltető lelke.

De a világ előre megállapított összhangja nem képzelhető isten nélkül, «le parfait accord de tant de substances qui n'ont point de communication ensemble, ne saurait venir que de la cause commune» (annyi egymással épenséggel nem érintkező substantia tökéletes összhangja nem származhatik egyebünnen, csak egy közös okból). Ez az igazi LEIBNITZ-féle istenbizonyítás. Az eddigi bizonyítások nem elégítik ki. DESCARTES istennek bennünk levő fogalmából bizonyítja isten létét: e fogalom olyan, hogy nem származhatik egyebünnen, csak magától istentől; de hátha mégis magunk alkóthattuk? Még csekélyebb bizonyító erejű az ontologikus és kosmologikus bizonyítás, melyekről később lesz szó. Hanem ha e világban isten nélkül nem volna összefüggés; ha a világ «ablaktalan» monasokból áll, melyek megegyezésének oka saját magukban nem kereshető: akkor tényleges harmoniájuk csak istentől származhatik. Egy hatalmas s bölcs istentől. Isten mindenható, ő teremtette a monasok összeségét, ő az eredeti monas (monas primitiva), melyből a többi mind mintegy kisugárzás által jó létre, (par les fulgurations continues de la Divinité de moment à moment). Isten továbbá fölötte bölcs. Végtelen belátása előtt nemcsak ezen mostani világ képe lebegett, hanem valamennyi lehetséges világ terve. Mert nemcsak ez az egy világ lehetséges, hanem végtelen sok más is; de ezek közül csak egy válhatott valódi világgá. Mi döntött a világterveknek ezen «létért való küzdelmében», melyiknek kellett győznie? Kétségkívül annak, mely legtökéletesebb volt valamennyi között; tehát a világ igazi oka e világ tökéletességében rejlik, mely az isteni intelligentiát arra bírta, hogy éppen ezt a világot teremtsen. Tehát a világ oka isten bölcsességében található. S minthogy nem tehetjük föl istentől, hogy nem a lehető

legtökéletesebb világot teremtetten, ennélfogva istennek, természeténél fogva, ezt a világot kellett teremtenie. S ezért a mi világunk a lehető legjobb is; ime a Theodicæa alapgondolatja.

LEIBNITZ rendszeréből ennyit tudnunk kellett, hogy ismerettanát érdeme szerint méltányolhassuk. Vajjon miképen származott elméjében ez a rendszer, nem tudjuk. De bizonyos, hogy a metaphysika megelőzte benne az ismerettant. Ő maga mondja nekünk s ebbeli vallomása nem érdektelen. Midőn az alsó iskolákat elhagytam, mondja egyik levelében, az újabb philosophusokra bukkantam, s emlékszem, hogy tizenöt éves koromban a lipcsei «Rosenthal»-ban sétáltam s azon tanakodtam, vajjon a substantialis formákat megtartsam-e. (ARISTOTELES rendszeréből.) Később a mechanismus győzött (DESCARTES nézete) s így jutottam a metaphysikához. De midőn a mechanismus s a mozgás törvényeinek legutolsó okait kerestem, újra a metaphysikához tértem vissza... s végre beláttam, hogy a monasok az egyedüli igazi substantiák. Így csak metaphysikai philosophia keletkezik; így keletkezett SPINOZA rendszere is.

S vajjon mi a különbség SPINOZA s LEIBNITZ között? Látszólag óriási nagy. Amott egy substantia van, emitt számtalan monas. De a LEIBNITZ-féle monasok is mind istenben gyökereznek, büszke függetlenségük csak látszat, csak egymással szemben zárkóznak el ridegen, istenhez viszonyítva csak az ő örök kisugárzásai. Mi a különbség SPINOZA «modusai» s LEIBNITZ «kisugárzásai» között?

SPINOZA modusai az egy substantia természetéből folynak, LEIBNITZ monasai s e monasok rendje a végtelen bölcs s jó isten bölcseségéből. Nem külső-e ez a különbség is?

SPINOZÁ-nál a dolgok rendje azonegy a fogalmak rendjével. Ez az ő ismerettana, mely maga nem igazolt ugyan, de egyedül igazolhatja metaphysikáját. Milyen LEIBNITZ ismerettana? Milyen az az ismerettán, mely ezt a metaphysikát igazolhatja?

Külömbözhetik-e a SPINOZÁ-étől? Látszólag nem. Isten eszéből származik LEIBNITZ világa is, tehát csak észbeli fogalmakból ismerhető meg. Az észből származott tiszta fogalom igaz; ez a fogalom a valóság hű képe.

S valóban, ha a monasok belsejét vizsgáljuk, csakis ehhez az eredményhez juthatunk. A monas tükre a világnak. Kívülről nem kerülhet beléje semmi. Hogyan származik mégis a világ képe benne? Ez a kép nem származik, hanem van. A monas természeténél fogva olyan, hogy tükrözi a világot. Magától értetődik, hogy ez a tükörkép hű kép. Egyoldalú kép, mert minden monas csak a maga szempontjából tükrözi a világot, de egyoldalúságában is hű kép. Ime a rationalistikus ismerettan ismeretes vázlata. A monas világképe hű kép, mert a monas természeténél fogva annak kell lennie. A monas természetét pedig onnan ismerem, mert gondolatom olyannak mutatja. Tehát a már ismételve megemlített körben forgunk: a monas természete ismereterőm természetére tanít; ismereterőm a monas természetét bizonyítja. De honnét ismerem a monasokat? Ki biztosít engem arról, hogy gondolataim megfelelnek a valóságnak? Ennek a valóságnak a természete talán? De honnét ismerem ezt a valóságot? Hiszen ezt is csak ilyennek gondolom.

Ez a LEIBNITZ-féle ismerettan általános vázlata. Rendkívül fontos KANT gondolatainak megértésére. De ilyenek látjuk mi, a történeti vizsgálat magasabb, KANT által magasabbra emelt szempontjából. Nem ilyenek látta a

fejlődő KANT, nem ilyennek látták kortársai. Nehány fontos részletre még ki kell térnünk.

Milyen ez az ismerettan, ha a tényekkel hozzuk kapcsolatba? A tények azt mutatják, hogy minden tudásunk érzéki tapasztalatokon kezdődik. LEIBNITZ ezt elismeri. De ezek az érzéki tapasztalatok is csak a monas belső állapotának változásai. Ők sem származnak kívülről, a monasok nem hathatnak egymásra. De ezek a monas belső állapotának zavaros fokát képezik. Az érzéki benyomás, az érzéki kép is gondolkodás, de homályos, zavaros foka a gondolkodásnak. Ez az érzékiség rationalistikus, de egészen következetes magyarázata.

A monas nem nyugszik soha. Mivoltában rejlik, hogy nem nyugodhatik. A monas erő, az erő mindig tevékeny, különben nem volna erő. A monas nemcsak tevékeny, tevékenységének bizonyos iránya is van. [A monas mindig fejlődik.] Homályos, zavaros képeiből tiszta határozott képek, gondolatok válnak. Ezek a tiszta határozott gondolatok *adaequat*, a valóságnak megfelelő gondolatok. Ezek a velünk született eszmék, az ismeret általános elvei, az alapigazságok.

Van-e ehhez még hozzá tenni való? Ugy látszik, nincs. Amaz általános vázlat részleteit is adtuk. S mégis LEIBNITZ nem ezt mondja. Mondja ugyan, de egyebet is mond. Ezen alapigazságok között rendkívül fontos, döntő fontosságú különbséget tesz.

Az igazságok LEIBNITZ szerint kétfélék: *szükséges és véletlen igazságok*, vagyis *észbeliek s tapasztalatiak*. A matematikai, logikai, metaphysikai s erkölcsi alaptételek föltétlenül igazak, ezeket belső ellenmondás nélkül tagadni lehetetlen, ezek szükséges és örök igazságok. De, mondja LEIBNITZ, ezekben az igazságokban csak olyat állítok valami

tárgyról, a mi már e tárgy fogalmában benne rejlik. Pl. a háromszög három szöge egyenlő két derékszöggel, ez örök igazság, mert az állítmány (a háromszögnek két derékszöggel való egyenlősége) az alany (a háromszög) fogalmában benne rejlik. De ez az igazság nem biztosít engem arról, hogy valamely háromszög igazán létezik. Ha létezik, akkor ilyen; de létezik-e? Valamely fogalom még nem létezik azért, mert ellenmondás nélkül gondolható. Létezhetik, de még nem létezik. Lehetséges, de még nem valóságos.

Valóságossá csak akkor válik, ha nemcsak lehetséges, hanem a többi létező dolgokkal össze is fér. A létező dolgokkal összefér, ha a világ egészében a harmonia præstabilita által meghatározott helye van, ha a valóvá lett isteni világtervben előfordul. De ezt a világtervet csak egy lény ismeri: isten. Tehát csak isten ismeri a valóság fogalmának igazi okát. Mi emberek ezeket csak a tapasztalatból tudhatjuk meg. Istén előtt a tapasztalati vagy véletlen igazságok is szükséges észbeli igazságok; mi előttünk a tapasztalati igazságok mindig különböznek az észbeliektől.

Azért két főtörvénye is van gondolkodásunknak, az *ellenmondás* elve mint az észbeli igazságok oszlopa, az *okság* elve (*principium rationis sufficientis*) mint a tényleges, a véletlen igazságok alapja. Az első szerint minden tétel hazug, mely ellenmondást zár magában; a második szerint minden ténynek van oka, miért történik, minden tételnek van oka, miért igaz. De a tényleges igazságok valódi okát nem láthatjuk be. Az észbeli igazságok nem a valóságról adnak számot, a valóság igazságai pedig nem észbeliek.

Igy nem okoskodott SPINOZA. SPINOZA rendszerében a dolgok rendje s a fogalmak rendje azonos. Ha *a* gondolatból *b* gondolat következik, akkor a valóságban is *a* tény-

ből β tény folyik, mert a s α , b s β azonos, csak kétféleképen van kifejezve. A gondolat megfelel a valóságnak, mert azonegy vele.

LEIBNITZ ismerettanában maga a gondolat, ha még oly ellenmondás nélküli is, nem bizonyítja a gondolatnak megfelelő tárgy létét. De miért nem? Mert sok minden lehetséges, és isten csak egy világot teremtett, oly világot, mely a lehető legtökéletesebb, s e világtervet mi nem ismerjük. De miért nem ismerjük? Talán, mert a monas képzeatinek világosság felé fejlődésének határa is van? De miért van határa? Erre a kérdésre nem kapunk feleletet.

Miért nem ismerjük oly jól a világot, mint isten? Mert véges lények vagyunk. De hogyan akadályozza a végeesség az ismeret tökéletesbedését? Mért ismerjük az észbeli igazságokat tökéletesen? Miért nem válnak a tényleges igazságok is észbeliekké?

LEIBNITZ erre határozott feleletet nem ad. Tény az, hogy élte végeig oly tudomány lebegett előtte, melyben a főelvekből a részletes igazságokat mind le lehessen származtatni, egy általános tudomány, *scientia generalis*, egy *encyclopaedia demonstrativa*, melyben a bizonyítások menete tökéletesen megfelelne a dolgok rendjének. Ezért egy általános matematikai módszert s egy általános fogalmi nyelvet (*characteristica universalis*) is akart föltalálni.

De akkor miért tesz különbséget tényleges s észbeli igazságok között? Erre a kérdésre könnyen adhatunk feleletet. Mert látja, hogy a tapasztalati igazságok nem olyanok, mint az észbeliek. A mindennapi tapasztalat bizonyítja neki, hogy a tényleges világot, sajátos törvényeit, nem lehet az észből származtatni. S LEIBNITZ, a ki járatos a tapasztalati tudományokban, a ki valóságos poly-

histor, nem zárkozhatik el ezen belátás előtt. LEIBNITZ tudja, hogy tényleges dolgokat csak a tapasztalatból tudhatni.

De e tudományának nem tudja hasznát venni rendszerében. A tényleges igazságok mivoltát nem értjük. Ha nem philosophálunk, akkor igen jól tudjuk, hogy minden ténynek megvan a maga oka, s hogy ezt az okot csak a tapasztalatból ismerhetjük; de ha LEIBNITZ-czal philosophálunk, akkor ez a tény megfoghatatlanná válik; akkor nem tudjuk, hogy a monas okoskodásának miért nem felel meg a valóság, akkor nem tudjuk, hogy az okság elve mit használhat ebben.

Maga ez az okság elve mit jelent? Hogyan biztosítja a tényleges igazságok igazságát? Mi biztosítja magának ennek az elvnek az igazságát? Miért igaz? Mert ellenmondás nélkül nem gondolhatom az ellenkezőjét? Egy helyen LEIBNITZ hasonló értelemben nyilatkozik. De akkor az okság elve csak következménye az ellenmondás tételének. S akkor minden tényleges igazság észbeli is.

Az eredmény az, hogy LEIBNITZ nem tudott határozott, egyöntetű gondolatra jutni e fontos kérdésben. Azért nem tudott, mert metaphysikai philosophus volt. Először állapotodott meg metaphysikai rendszere, ennek képére alakult ismerettana. De ez ismerettannal nem fért meg a tapasztalati igazságoknak általa élesen szemre vett azon tulajdonsága, hogy észből nem származtathatók. Tehát a metaphysikai ismerettanhoz hozzá járult a tapasztalati ismeretek elve; hozzá járult, de egybe nem tudott vele olvadni. E dualistikus ismerettannak hű képe az ismeret két főelve: az ellenmondás s az okság tétele. Nem származtathatók egymásból, egymás mellé rendelt elvek, de a köztük lévő különbség mégsem elvi, pontos körvonalait nem ismerjük. Egyelőre békésen megférnek egymással, de

a bennük rejlő ellenmondás a fejlődés csiráját hordja magában. Semmi sem izgatja annyira az elmét, semmi sem készíti oly fokban új gondolat teremtésére, mint a vilá-gossá vált ellenmondás.

Egyelőre fejlődésről nem lehet szó. LOCKE rendszere majdnem egyidejűleg keletkezett ugyan LEIBNITZ-ével, de a német szellemben nem talált megfelelő fogékonyságra. LEIBNITZ követői egészen a mester nyomdokaiba lépnek, csakhog-y e nyomdokokat széles országúttá tapossák, s a hol a mester merészebb spekulációk meredek lejtőjén jár, ők a józan, mindennapi ész síkságán maradnak. Így tett különösen WOLFF, s ha WOLFF-féle rendszerről szóltunk, ez csak rövidség okáért történt; WOLFF a LEIBNITZ elszór-tan megjelent, rövid ötletekben odavetett eszméit csak széles, de rendszeres, módszeres formában adta elő.

Semmi sem jellemzi jobban WOLFF eljárását, mint az, hogy az okság tételét az ellenmondás elvéből akarja szár-maztatni. LEIBNITZ ezt nem merte tenni, csak odavetve, homályosan czéloz rá. Mihelyt az okság elve nem függet-len elve a tudásnak, mihelyt az ellenmondás tétele az igaz-ság egyedüli mértéke, azonnal megszűnik az észbeli s tény-leges igazságok közti különbség s WOLFF-nál valóban meg is szűnik. Szerinte a philosophia a *lehetségesnek* a tudománya, a mennyiben ez létezhetik. Lehetséges mindaz, a miben nincsen ellenmondás. A philosophiának kötelessége kutatni, miért válik az, a mi csak lehetséges, valósággá. De ezt is észből kell származtatnia. Valamely fogalomból azonban csak azt származtathatjuk, a mi már benne rejlik. Tehát a philosophia ép úgy jár el, mint a matematika: a fogalomból leszámaztatja a benne rejlő állítmányokat. Tehát a philosophia tiszta fogalmi tudomány; fogalmaiból a valóságot ismeri meg.

De azért WOLFF távolról sem veti meg a tapasztalati tudást. Sőt ellenkezőleg. A tapasztalat is nagyon becses valami. A tapasztalati tudás megerősíti az észbeli tudást. Hogy miképen teheti ezt, avval épenséggel nem törődik. Elég, ha a tapasztalat megegyezik az észszel. Hogy itt van a dolog tulajdonképi bibéje; hogy a kérdés épen az, hogy miképen ismerhetjük meg észből a tényleges világot s *mit jelent a tapasztalati tudás*: az nem is jut eszébe. DESCARTES s SPINOZA nem méltatják figyelmükre a tapasztalat tényét, előttük a legbecsesebb az észbeli tudás; LEIBNITZ belátja a tapasztalat nagy fontosságát, de lehetőségét nem tudja megegyeztetni a még mindig többre becsült észbeli tudással, ingadozik; WOLFF nem ingadozik, ő a nehézséget, mely e kérdésben rejlik, még érezni sem tudja. Nyugodtan egymás mellé rakja az észbeli theológiát s a tapasztalatit, mely a czélszerűség tényeiből következtet isten léteire; az észbeli lélektant s a tapasztalatit; az észbeli világtant (kosmologia) s a tapasztalati physikát. Sőt, a mint más-kép nem is lehet, az észbeli tudományokban is tulajdonképen tapasztalati igazságokból indul ki. Szerinte pl. tapasztalati tudás, ha csak annyit tudunk, hogy a víz lefele folyik, de észbeli tudás, mihelyt e folyást a víz medrének helyzetéből s a víz nyomásából tudjuk magyarázni!

WOLFF philosophiájának egyéb részei itt nem érdekelnek bennünket. Eleget tudunk, ha látjuk, hogy az ismeretani problema fontossága még eszébe sem ötlük. WOLFF tanítványai sem gondolkodnak határozottabban. A philosophiában az észbeli s tapasztalati igazságok ezentúl békésen megférnek egymással. Mentül jobban terjed LOCKE rendszerének ismerete, annál nagyobb becslésben részesülnek a tapasztalati igazságok, a nélkül azonban, hogy a tiszta észből merítették sokat vesztenének. A nagy tudo-

mányú s éleseszű LAMBERT «Uj organonjában» az első rész tisztán WOLFF logikáját tartalmazza, a második pedig LOCKE fogalmait fejtegeti. WOLFF tanítványai s ellenfelei között alig van már különbség. CRUSIUS például híres ellenfele a WOLFF-féle rendszernek; élesen megtámadja azért, hogy nem különbözteti meg egymástól az észbeli s valóságos okot; más a lét oka (*causa existendi* s. *fiendi*), s más az ismeret oka (*causa cognoscendi*). Ha e különbséget egész fontosságában átgondolná, belátná, hogy tapasztalni egészen más valami mint gondolni, s ekkor KANT előtt állana már a kritikai állásponton. De e gondolat nála csak következmény nélküli ötlet. A gondolkodás legfelső elve nála az, hogy mindaz igaz, a mit igaznak kell gondolni, nem igaz pedig az, a mit egyáltalán nem gondolhatni, vagy mit csak nemigaznak gondolhatni. Ilyen kriteriummal nem lehet nagyon messzire menni.

Ezalatt Angliában először történt, hogy gyökeresen, módszeresen szakítottak a metaphysikai philosophiával. LOCKE nem a világ alkatát vizsgálja, hanem saját fogalmainak természetét kutatja. Műve elején (*Essay concerning human understanding* 1689—90) határozottan kijelöli a mű czélját. Az emberi ismeret eredetét, biztosságát s körét akarja megállapítani, a hit, vélemény, helyeslés okait s fokait akarja kutatni. Meg akarja nézni, miképen jutunk a tárgyak fogalmaihoz; meg akarja állapítani, milyen érvényességgel bírnak fogalmaink, s melyek a hit s tudás között fennálló határok.

Hogy mily eredményekhez jutott, az csak általánosságban érdekel bennünket. LOCKE az emberi tudást tisztán a tapasztalatból származtatja. Velünk született eszmékről nem akar semmit sem tudni. De nem azért tagadja őket, mert különben bajos volna belátni, miképen tudósíthat-

nak engem velem született, belsőmben lévő eszmék rajtam kívül levő világ létéről, tehát nem ismerettani szempontból tagadja létüket, hanem inkább lélektani okból. Az elme olyan mint egy üres lap, melyen csak a tapasztalat által írott betűk találhatók. Semmi sincsen az elmében, a mi azelőtt nem volt az érzékekben. Az érzékekből meríték mindent a mit tudok, a külső érzékekből s a belső érzékből. Tehát kétféle tapasztalat is van, külső s belső, mely utóbbi úgy származik, ha saját elmém működéseire figyelek. Elmém működése pedig abban áll, hogy az érzékektől kapott adatokat ismeretekké kapcsolja egybe. A metaphysikai s ismerettani philosophia közti különbséget semmi sem magyarázza jobban, mint a substantia fogalmának tárgyalása. A metaphysikusok a substantia fogalmából egész nagy rendszereket szőnek, LOCKE a substantia fogalmának elméleti származását kutatja. Mit jelent ez a fogalom? A substantia fogalma összetett fogalom. Egyszerű képzeim olyanok, hogy sok közülök mindig együtt van, együtt jelentkezik előttem. Hozzá szokunk ahhoz, hogy fölteszszük, hogy ezek az egyszerű képzetek nem magukban léteznek, hanem hogy valami alapjuk van, melyből származnak. Pl. ha egy darab viaszt látok, tulajdonképen csak egyes tulajdonságokat veszek észre, alakot, színt, illatot, puhaságot, stb.; e tulajdonságokhoz hozzágondolok egy valamit, egy ismeretlen x-et, melyről azt mondom, hogy ezek az észrevett tulajdonságok az ő tulajdonságai. De mit tudok, mellőzve a tulajdonságokat, erről az x-ről? Semmit. A substantia fogalma nem határozott fogalom, nincs is nagy jelentősége az emberi tudásban. Ime az ismerettani metaphysikából egy kis mutatvány. Nem a dolgot vizsgálom, hanem e dolog fogalmát; nem is e dolog fogalmát, hanem e fogalomnak elmémben való

mikénti származását. E származás minősége azután meghatározza, mit gondoljak a fogalom által jelzett dologról.

E módszerben rejlik LOCKE rendszerének jelentősége. Nem az egyes részletek fontosak reánk nézve, nem is e módszer útján elért eredmények, hanem LOCKE-nak azon legnagyobb tette, hogy az ismerettani philosophia megalapítója. Ugyanezen az úton járt Hume, melynek főgondolatára később kell rátérnünk, s KANT érdeme nem az, hogy ezt a módszert föltalálta, hanem hogy neki új forradatot adott.

KANT idejében Németországban HUME gondolatai épenséggel nem hatottak; LOCKE-t széles körökben ismerték ugyan, de gondolatait valósággal oly kevésbé értették, hogy a LEIBNITZ-WOLFF-éival békésen egybekapcsolták a nélkül, hogy ezeken vagy azokon sokat változtattak volna. Németországban akkoriban kezdettek a philosophia iránt egyáltalán nem érdeklődni. Az emberek megunták WOLFF bőbeszédű bölcsességét, a fogalmak üres játékát, s mint minden nevezetes szellemi forradalom előtt, inkább kételkedtek mint philosopháltak, inkább irodalomról mint a substantiáról beszéltek, inkább a fölvilágosodás gyakorlati mint elméleti oldalával foglalkoztak. A philosophiai ellentétek majdnem eltűntek, a legellenségesebb iskolák megtudtak férni egymással. MENDELSSOHN híven jellemzi ezt az időt, midőn azt írja: DESCARTES leszorította a scholastikusokat, WOLFF leszorította DESCARTES-ot, s most a philosophia általános megvetése leszorítja WOLFF-ot. Csak hallaná fiatal embereinket, mikor az egyetemről visszatérnek s philosophiáról beszélnek. Mindenről mondanak ítéletet, mindenben nevetnek s bátran szemébe mondják az embernek, hogy «a legjobb világ» bolondság, a «monas» a nagy LEIBNITZ-nak álma vagy tréfája, WOLFF vén szó-

szátyár, BAUMGARTEN-nek bogarai vannak s mindkettő elég bolond volt LEIBNITZ tréfáit komoly rendszerré szőni.

Igy volt ez Berlinben s Németország legtöbb részében. De ugyanakkor a messze Königsbergben, a hová a legújabb divat nem hatott el oly gyorsan, KANT e megvetett LEIBNITZ-WOLFF-féle fogalmakkal nagyon komolyan küszködik. Ő nem tud a divat könnyelmű uracsai példájára LEIBNITZ tréfáiról s WOLFF bolondságairól ily biztos ítéletet mondani. LOCKÉ-val nem tud azonnal az ismerettani philosophia magaslatára emelkedni. Más úton kénytelen járni, mely sokkal fárasztóbb, de melynek az a nagy érdeme van, hogy az ő saját útja s tovább is viszi, mint valamennyi elődje jutott.

II.

Kant első philosophiai művei. Mind a három egyetemi dolgozat. «A metaphysikai ismeret alapelveinek új magyarázata.» E mű ismerettani induló pontja. Az azonosság s ellenmondás elve. Crusius. Az ok fogalmának metaphysikai oldala. A metaphysikai érdek a mű ellenmondásait magyarázza. Isten létének bizonyítása a lehetőség fogalmának alapján. E fogalom szerepe a rationalistikus philosophiában. A szabad akarat problémája. Két új metaphysikai elv. A «monadologia». Az optimismus fogalma.

KANT kezdetől fogva bizalmatlanságot érez a metaphysika iránt, de ez az érzet inkább homályos, föl-fölmerülő sejtés, mint tudatos gondolatsor következménye. Azért első műveiben, a természettudományiakban ép úgy mint a philosophiaiakban, ő is metaphysikai philosophus. De az ide tartozó három philosophiai mű helyes megítélésére egy fontos körülmény különös figyelemre méltó. E művek között, mely 1755-ben és 1756-ban jelent meg, a mint mondtuk, egyetemi, mintegy hivatalos értekezés. KANT ezen művekkel egyetemi fokokat akar elérni, be kell tehát bizonyítania, hogy iskolai fogalmak fejtegetésében járatos, hogy — röviden mondva — tanárnak való. E műveket meg kellett írnia, akár voltak megállapodott nézetei, akár nem voltak. Tudjuk, hogy világnézlete távolról sem befejezett, hogy különösen a metaphysikát homályos, bizonytalan tudománynak tekinti. De most számot kell adnia metaphysikai meggyőződéseiről s ez arra ösztönzi, kény-

szeríti, hogy nemcsak a közönségnek, de magának is beszámoljon. Ebben rejlik e két mű jelentősége. Nem kidolgozott, befejezett gondolatsorokat találunk bennük, hanem azt az első kísérletet, melyben KANT forrongó eszméinek rendszeres formát akar adni. KANT gondolatainak induló, nem pedig egyik végpontjával van itt dolgunk. S ezen számadás nagy hatással van fejlődésére. A legobjektivebb s magával szemben legkritikusabb gondolkodó sem tudja helyesen megítélni gondolatait addig, míg ezen gondolatok csak gondolatok formájában élnek belsejében. Meg kell válnia gondolataitól, kidolgozni, leírni őket, hogy azután, mintha máséi volnának, megbírálhassa. Innét van, hogy fejlődő író ritkán van megelégedve első műveivel. A kidolgozott mű egészen másoknak tünteti föl a gondolatokat, mint mikor ezek még a lélek félhomályában rejtőztek. A tudatos, rendszeres forma éles világossága erősen megvilágítja a kidolgozott gondolat egyoldalúságát, ferdeségét, s az író sokszor úgy érzi, mintha ez nem is az ő műve volna. De mentül jobban látja műve hiányait, annál erősebben működik benne a teremtés ösztöne, hogy jobbat, neki magának megfelelőbbet alkosson. Így járt Kant is.

A harmadik ide tartozó mű három évvel később jelent meg, 1759-ben. Ez is iskolai mű, tulajdonképen nem is mű, csak egynehány lap, melyben egy bonyolódott iskolai fogalomnak, az *optimismus* fogalmának, száraz logikai csontvázát találjuk. E fogalmat KANT hallgatói kényelmére dolgozta ki. Előadás közben e fogalmat nem lehetne oly pontosan kifejteni, azért nyomtatva adja e fejtegetést a tanulók kezébe. «Hallgatóim — mondja maga — talán hasznát fogják venni s előadásaim ezen részét a maga összefüggésében jobban áttekinteni» (II. k. 38. l.). Ez tehát nem új kutatások eredménye, hanem egy közkeletű iskolai

fogalomnak hagyományos logikai bizonyítása. Később e műről még említést sem volt szabad tenni előtte. BOROWSKI egyszer elkérte tőle, de KANT oly ünnepi hangon mondta neki, hogy ne említse többé s ha valahol reá akadna, semmisítse meg azonnal, hogy BOROWSKI egészen elcsudálkozott. Naivul mondja, hogy nem érti, miért oly szigorú KANT épen e művével szemben. Oly kevéssé ismeri KANT fejlődését. Nem tudja, hogy a mi e művecskében foglaltatik, már 1759-ben sem lehetett KANT philosophiai meggyőződése. Ez nem KANT önálló gondolkodásának eredménye, csak egyetemi előadásainak egy véletlenül nyomtatásban megjelent kis részlete.

E rövid vizsgálatnak nem egészen jelentéktelen az eredménye. Kitűnik belőle, a mi a KANT fejlődésével foglalkozók legtöbbjének kikerülte a figyelmét, hogy KANT tulajdonképen csak 1756-ig, tehát írói és tanári pályájának legkezdetén, metaphysikai philosophus, s csakis egyetemi dolgozatokban az. Mikor önálló művekkel lép föl, 1762-ben, a metaphysikai észjárás ellen harczot indít. A közbeneső idő a szellemi átalakulás kezdetének korszaka. Ezen egész idő alatt egy philosophiai művet sem írt.

De a metaphysikai philosophusban is az ismerettaninak akadunk csirájára. Első művében (*A metaphysikai ismeret alapelveinek új magyarázata, Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio*) első sorban nem metaphysikai, hanem ismerettani kérdés foglalkoztatja. Melyek a metaphysikai ismeret legelső elvei? Azt látta, hogy a metaphysikusok az ügyességet annyira vitték, hogy mihelyt alapelveiket elfogadjuk, a többit önkényt kell igaznak elismernünk. Az alapelvektől függ minden. Melyek tehát ezek az alapelvek? Formailag tisztán ismerettani kérdés.

De tartalmilag nem az. KANT nem az ismeretet vizsgálja, hanem a metaphysikai ismeretet. Azt az ismeret-tant tárgyalja, melyen a német rationalistikus philosophia alapult, vagy jobban mondva, mely e rationalistikus metaphysikából következett. Egy szóval: KANT a LEIBNITZ-WOLFF-féle ismerettannal bibelődik, ellenmondó tételeit meg akarja egyeztetni egymással, a nélkül, hogy ezeket az ellenmondásokat tisztán látná, a nélkül, hogy új álláspontra tudna helyezkedni. KANT «a párton belül» némileg önálló állásra törekedik.

Jellemző, hogy melyik végén ragadja meg a kérdést. A «párton belül» is oly közel van már a «kijáráshoz», hogy mindjárt a földolog ragadja meg figyelmét. E földolgot már ismerjük. LEIBNITZ különbséget tett szükséges s tényleges igazságok között; a szükséges igazságok igazságát be kell látnunk, mert itt az állítmány az alany fogalmában rejlik, tehát ezek az *ellenmondás* elvénél fogva igazak. E körül nincs vita, nincs nehézség. A mi olyan, hogy belső ellenmondás nélkül nem tagadhatom, az igaz. De a tényleges igazságok nem ilyenek. Ellenkezőjüket is gondolhatom. Miért mégis igazak? Igazak-e egyáltalán? Igazak. De miért igazak? Mert igazaknak *tapasztalom* őket? Tapasztalat útján azonban szigorúan általános igazságokhoz nem juthatok. Tehát mért igazak? Az *okság elvénél* fogva. Ok bizonyítja őket. Miféle ok, tapasztalati-e vagy észbeli? S hogyan bizonyítja? E kérdésre homály, zavar a felelet. KANT első értekezésében épen ezt a két elvet vizsgálja, az ellenmondás s az okság elvét. A vizsgálat eredménye homályos, zavaros. E homályt KANT-nak éreznie kell, mi-helyt az eredmény készen van előtte. Látnia kell, hogy a tapasztalati tételek, a tényleges igazságok igazsága nagy probléma, melyet az okság fogalmával, mely maga is ma-

gyarázatra és igazolásra szorúl, nem oldhatunk meg. Ebben rejlik e dolgozat jelentősége. KANT ki akarja egyeztetni az okság s ellenmondás tételét, s maga tapasztalja, hogy e fáradozás az eddigi alapon hiába való.

A homály s zavar KANT dolgozatában félreismerhetetlen. Azon kezdi, a mi legbizonyosabb, az ellenmondás elvén, csak más formát ad neki. Azt mondja, hogy két főelve van minden igazságnak: a mi van, az van, s a mi nincs, az nincs; egy szóval, az azonosság elve alapja minden igazságnak. Azonosság s ellenmondás között csak formai különbség van. Az azonos igazság olyan, hogy nem ellenkezik maga magával. Minden igazságnak olyan-nak kell lennie, hogy maga magával ne ellenkezzék.

Itt elvárnók azt a kérdést: De vajjon minden igazság azonos igazság-e? A háromszögnek három szöge van; ez azonos igazság; alany s állítmány egy; $A = A$. De vajjon minden igazság olyan-e, hogy képlete $A = A$? Nincsenek-e oly igazságok is: $A = B$? Nincsenek-e oly igazságok, melyekben az állítmány nem rejlik az alany fogalmában, hanem hozzá fűzetik? S ha vannak, milyen jogi alapnál fogva történik ez a hozzáfűzés? E kérdéssel KANT később halomra dönti a metaphysikát. De most a metaphysikusnak még eszébe sem jut.

A metaphysikus egyszerűen folytatja, hogy az igazság második elve az okság tétele. WOLFF elvont nyelven mondja: a mi az alanyt állítmány dolgában meghatározza, oknak neveztetik. Bővebben magyarázva: minden tételben alany s állítmány között bizonyos kapcsolat van. Az alany pl. a világ; mint ilyen egészen határozatlan. Mondhatom róla, hogy sok bajjal van telve, s mondhatom, hogy nincs baj benne. Most kutatom, melyik tétel igaz. Kutatom a bajok okát. Ha ezt az okot megtaláltam, akkor mond-

hatom: sok baj van a világon s az alany, a világ, nem határozatlan többé, állítmány dolgában meg van határozva: a világ bajos világ. Minthogy pedig minden igazságban az alany az állítmány által meg van határozva, azért az okság elve minden igazság forrása.

Igen ám, de mivel s miből igazolom a bajok létét? A világ fogalmából? Akkor az állítmány, melynek az a föladata, hogy az alanyt meghatározza, már benne rejlett e fogalomban s a tétel az azonosság elvénél fogva igaz. Ha pedig nem a világ fogalmából származtatom az állítmányt, akkor honnét származtatom? Tapasztalatból? De a tapasztalatról itt nem lehet szó. Mi különbség van tehát az ok s az azonosság elve között?

E műben annak a furcsa látványnak vagyunk tanúi, hogy KANT majd azt mondja benne, hogy ily különbség nincs is, majd meg úgy nyilatkozik, mintha még is volna. A rendszer azt követeli, hogy minden igazság isten fogalmából származtassék, tehát az azonosság elvét teszi mindenhatóvá; a józan ész azonban azt mondja, hogy ily leszámaztatásra mi emberek nem vagyunk képesek, hogy mi a tapasztalatra szorultunk. Ámde a rendszer mint ilyen a tapasztalatnak azt a méltóságát, hogy igazságok forrása, nem tudja érteni s igazolni; innét származik a fogalmak folytonos ingadozása, a fogalmakkal való mesterkedés.

Lássunk néhány példát. Az okság elvét KANT így fejtegeti: Semmi sem igaz döntő (határozó) ok nélkül, (nihil est verum sine ratione determinante). Ezt már tudjuk; de mit jelent ez az «ok»? Jelenti-e, hogy bizonyos igazságok merőben különbözők azoktól az igazságoktól, melyeket azonosaknak neveztünk? «Minden igaz ítélet, — mondja KANT — olyan, hogy az alany állítmány dolgában meg van határozva, t. i. az alany evvel az állítmány-

nyal bír s nem az ellenkezővel. Tehát minden igaz ítéletben az állítmány ellenkezője az alany fogalmából ki van zárva. De csak az az állítmány van kizárva az alany fogalmából, mely ennek valamelyik más jegyével ellenkezik *az ellenmondás elvénél fogva.*» (II. 374. *sectio* II. *prop.* V.; az előadás ugyanis egészen iskolászerű, definitiók, tételek, bizonyítások, függelékek, következmények, stb., szokásos matematikai formájában halad.) KANT e szavaiból nyilván az következik, hogy az okság elve az ellenmondás elvéből folyik, tehát azonos vele. Minden igaz ítéletben az állítmány azért kapcsolható össze az alanynyal, mert az ellenkezője ki van zárva, tehát mert az állítmány azonos az alanynyal.

De KANT különbséget tesz ok s ok között. Az ok két-féle: *antecedenter determinans et consequenter determinans*, az ok, mely mint «előző» s az ok, mely mint «következő» határozó erejű. Mit jelentenek e nehézkes műszavak? Azt, a mit rendesen *létoknak* meg *ismeretoknak* nevezünk. *A* okozza *B*-t; tehát *A* létoka (*ratio essendi vel fiendi*) *B*-nek; meg is előzi; tehát előzőleg határozó ok. De ha *B*-ből csak megismerem *A* létét, akkor *B* nem oka *A*-nak, hanem oka annak, hogy megismerem *A*-t. Itt *B* következik *A*-ra; tehát a «következőből» megismerem a «megelőzőt»; *B* az az ok, mely mint «következő» határozó. Pl. Jupiter holdjainak fogyatkozásaiból megtudom, hogy a világosság nem egyszerre, hanem bizonyos meghatározott időben teszi meg útját. Jupiter holdjainak fogyatkozásai tehát ismeretoka annak, hogy a világosság bizonyos tulajdonságának nyomára akadtam.

Megoldottuk-e ezzel a kérdést? Tudjuk-e most már, hogy a tényleges, a tapasztalati igazságok milyenek, hogy mely alapon nyugszanak? Megértettük-e az okság elvének természetét? Csak annyit tudtunk meg, hogy ha

valamely tünemény okáról beszélünk, azt nem szabad összezavarnunk e tünemény megismerésének okával. De hogy a tünemények világában mit jelent az, hogy minden tüneménynek van oka, melynél fogva történik; s hogy az igazságok világában mi értelme van annak, hogy minden igazságnak megvan a maga oka, melynél fogva igaz; hogy az igazságok nagyon különböző két csoportra oszlanak, s hogy e különbséget meg kellene magyarázni; hogy a tünemények világa és a gondolatok világa között sajátos rejtélyes viszony van, melynek végére kell járnunk, mielőtt tovább haladunk: minderről KANT egy szót sem mond. Miért fordul el az ok fogalmának épen ismeretlani nehézségeitől? Hogyan tud megmaradni e homályban, melyet később épen ő oszlatott el? A felelet egyszerű. Mert KANT még metaphysikai philosophus; az okság elvének kérdésében nem az ismeretlani, hanem a metaphysikai oldal érdekli; figyelme nem az ismeretlani, hanem a metaphysikai nehézségeken akad meg. Ez magyarázza a mű minden ellenmondását és homályosságát. Ezen szempontból értjük a mű irányát és gondolatmenetét.

Az okság elve ugyanis döntő fontosságú a metaphysikában is. Ha azt mondom, hogy mindennek megvan a maga oka, miért létezik s miért történik, akkor miképen egyeztetem ezt össze isten fogalmával? Van-e istennek is oka, vagy nincs? Továbbá ha mindennek, a mi történik, van oka: miképen határozhatom meg az akarat szabadságának fogalmát? Ha nem minden cselekedetnek van oka, akkor vége az okság tétele általánosságának, de az emberi akarat bizonyos theologiai dogmák értelmében szabad lehet. Ha mindennek van oka, akkor az okság elvének uralma biztosítva van, de akkor nem vagyunk szabad, erkölcsi lények, akkor talán nincs erkölcsiség, nincsen bűn, nem lehet a

bűnöket beszámítani az embereknek. Ime az okság tételének nem ismerettani, hanem rendkívül fontos erkölcsi, metaphysikai oldala.

KANT idejében az okság tételének ezen általánosabb philosophiai értelme érdekelte a gondolkodókat. A philosophiai vitatkozások napirendjén a főkérdések voltak: van-e isten, van-e anyagtalan lelkünk, szabad akarattal bírunk-e? Az ismerettani fejtegetés csak mellékes járuléka volt a fődolognak. Az okság elvének ismerettani értékét eloszlathatatlan homály fődte; de a philosophiai consequentiákat mindenki ismerte; ezek mindenkit érdekeltek.

LEIBNITZ isten létét a világ összhangjából bizonyította, az okság tételének uralkodását kiterjesztette az egész világra, tehát az emberi cselekedetre is, s evvel az emberi akarat föltétlen szabadságát tagadta. Crusius, kiről már volt szó, hogy az emberi akarat számára a szabadságot biztosítsa, az okság tételének általános érvényességét tagadta, de a létok s ismeretok közti különbség megfigyelése ő tőle származik. Ugy szintén ő mondja ki határozottan, hogy fogalmakból nem lehet a létre következtetni. Ha e gondolatokat tovább folytatja, okvetetlenül új útra, KANT későbbi útjára kerül. De a mily önállónak mutatkozott ez ötletek hangoztatásában, ép oly következetlen s határozatlan, midőn ez ötletekből rendszeres gondolatokat kellene alkotnia. Új belátások s régi meggyőzések zavaros rendszerré keverednek benne.

De azt a nagy érdemét el kell ismernünk, hogy gondolatai rendkívüli hatással voltak KANT-ra, sőt, hogy HUME-on kívül, kivel KANT csak később ismerkedett meg, senkinek sem volt akkora ráhatása KANT-ra, mint CRUSIUS-nak, kít KANT szóban forgó művében a kor legélesezűbb philosophusai közül valónak nevez, kít még évek múltán

is híres, kitűnő férfiú gyanánt említ. KANT ezen első műve egészen CRUSIUS-ra vall. Tőle tanulja az ok s ismeretek közti különbséget, a nélkül, hogy mesterenél tovább tudna menni. Ő reá van folytonos tekintettel, midőn a kérdés ismerettani oldalát elhagyja, hogy kizárólag az ok fogalmának metaphysikájával foglalkozzék.

Miután ugyanis az előbb említett módon az okság tételét az ellenmondás elvéből származtatta, abba hagyja az egész ismerettani fejtegetést s azt kutatja, miképen lehetne az okság elvét istenre, a világra, az emberre alkalmazni. Van-e istennek oka? Ha van, akkor isten nem isten, nem föltétlenül létező lény; ha nincs, akkor az okság tétele nem vonatkozhatik istenre, nem egészen egyetemes értékű.

Azt is mondhatná ugyan valaki, s mondták is, hogy isten maga magának az oka, tehát az okság elve egészen egyetemes, s isten isteni volta még sem szenved csorbát. De, mondja KANT, ez lehetetlen. Az ok mindig megelőzi az okozatot, tehát, ha isten maga magának volna oka, maga magát kellene megelőznie, a mi képtelenség. Természettudományilag művelt esze nem tűri az ok fogalmának ilyenén való elferdítését.

Tehát isten vagy nem létezik, vagy pedig ha létezik, akkor ok nélkül létezhetik csak. Isten létének bizonyítása most számos éven át KANT philosophiai gondolkodásának fő tárgya lesz. S nevezetes, hogy bizonyításának alapelvét már itt is egészen határozottan kifejti.

Ha istennek nincs oka, s ha mégis szükségképen létezik, akkor a főkérdés az: *hogyan bizonyítható egy szükségképen létező lény létele?*

WOLFF rendszerében a világ létét úgy magyarázzák, hogy először fogalmi tartalmát lehetségesnek mondják. A

lehetőséget azután sok más lehetőség mellőztével isten akaratára valósággá teszi. Isten létét így nem magyarázhatni. Mert ha csak mint lehetőség léteznék, ki létesítené azután?

E körülmény magyarázza a bizonyítás menetét. Isten olyan lény, melynek léte magának s minden másnak a lehetőségét is megelőzi. Miért? Mert ha semmi sem létezik, akkor lehetségesről sem lehet szó. Lehetségesről csak akkor szólhatunk, ha két fogalmat összehasonlítunk egymással. Ha nem léteznék semmi, akkor nem volna mit összehasonlítanunk. Tehát a lehetőség előtt valaminek kell léteznie, még pedig oly valaminek, a miben az összehasonlított fogalmak tartalma abszolút valósággal bír. Ez csak istenben lehetséges.

E bizonyítást itt nem kell bővebben elemeznünk. Elvontsága majdnem az érthetetlenséggel határos. Merészebb játékot a lehetségesnek a fogalmával már nem üzhetni. Ez a rationalismus legsajátságosabb és legjellemzőbb fogalma. A józan ész azt mondja lehetségesnek, miről azt *hiszi*, hogy létezhetik vagy történhetik; hiszi, de nem tudja. Lehetséges, hogy holnap esik az eső; de nem tudom; nem ismerem a meteorológiai viszonyok kapcsolatát. Ha ismerném, akkor a holnapi eső reám nézve is vagy valóság vagy lehetetlenség volna. Tehát a lehetségesnek fogalma tisztán subjektív fogalom, az oksági kapcsolatokat nem ismerő észnek mintegy mankója. De mit csinált ebből a fogalomból a rationalismus! Az elme külön választhatja a valóság tartalmát e valóság lététől; e tényt a rationalismus arra magyarázza, hogy a valóság tartalma tényleg elkülöníthető a léttől, hogy a valóság tartalma mintegy megelőzi létét, hogy e tartalom előbb külön mint puszta lehetőség van, s azután hozzájárul a lét, mely egész valósággá teszi.

KANT bizonyítása is ez elvont, semmi reális jelentés-

sel nem bíró megkülömböztetésen alapszik. Azt akarja bizonyítani, hogy ha isten nem léteznék, még lehetségről sem lehetne szó; de minthogy lehetségről igen is szólhatunk, tehát isten létezik. De csak annyit bizonyít, hogy ha valóság nem volna, akkor lehetőség sem volna, a mi oly triviális, hogy csak metaphysikai észjárás tarthatja mélységes gondolatnak. Ezenkívül még sophistikus is a bizonyításban. Azt mondja: ha semmi sem léteznék, a lehetőség is lehetetlen volna; *de magával ellenkezik, hogy az, a mi lehetséges, lehetetlen legyen*; tehát lehetetlen, hogy a lehetséges lehetetlen legyen. A lehetséges tehát szükséges. Tehát kell valaminek léteznie. Ez a valami pedig, minthogy szükségképen létezik, csak isten lehet. — E bizonyítás főtétele: magával ellenkezik, hogy a mi lehetséges, lehetetlen, nem igaz. Ha semmi sem léteznék, bizony lehetőség sem volna. A lehetőség nem valami, a mi a valóságon kívül, a valóság előtt van. A lehetőség nem előzi meg a valóságot. Ha már valóság van, akkor szó lehet a lehetségről is. Lehetséges az, a miről nem tudom, való-e vagy sem. Ha a lehetőség fogalmát elemzem, benne találok azt, hogy vonatkozik a valóságra, de nem fejthetem ki belőle isten fogalmát, hacsak nem álokoskodás útján. Tilosban találjuk itt a metaphysikus KANT gondolkodását.

Ez a bizonyítás számos éven át KANT gondolkodásának állandó középpontja, metaphysikai gondolkodásának azon része, mely legtovább ellen tudott állni a kételkedés ostromának. Csak erről az egyről nem akar KANT még a hatvanas évek elején sem lemondani; isten létét még akkor is metaphysikai úton, a lehetőség fogalmából, akarja bizonyítani. Később még lesz szó arról a műről, melyben 1763-ban újra megmértözközik e feladattal. Itt csak rámutatunk a tényre, mely világosan mutatja, mily mély gyöke-

reket eresztett a metaphysika KANT elméjében. KANT fejlődésében nem arról van szó, hogy valamely régi nézet elvész elméjében s új támad helyette. Egész gondolkodása fenekestül föl lesz forgatva, egész elméjét másképen kell szoktatni, egészen új világba bele kell élnie magát. A philosophia történetében nincsen példa arra, hogy valamely nevezetes philosophusnak ily hosszú harczot kellett vívnia saját régi nézetei ellen; nincs példa olyan férfiúra, kinek gondolkodását régi nézetei ennyire áthatották, s kinek új nézetei azután a régiektől oly messzire eltávoztak volna. KANT e tekintetben egyedül áll. E türelmes, komoly s ragaszkodó jellemben német nemzetiségére vélünk ismerni.

De folytassuk művünk metaphysikai okoskodását. Az ok fogalmának istenre vonatkozó részével végeztünk, áttérhetünk a világra. Istennek tehát, a mint láttuk, nincs oka, de a világ dolgai mindegyikének megvan a maga oka. Mert ha nem volna, akkor minden létező dolog maga magát határozná meg, tehát szükségképen léteznék, pedig már tudjuk, hogy az egyes dolgok csak úgynevezett véletlen dolgok, azaz mások is lehetnének. Ime az okság tételének új, most már metaphysikai bizonyítása.

Ez az új bizonyítás annyira kielégíti KANT-ot, hogy külön kiemeli, hogy sokan panaszkodnak az okság tételének nehezen bizonyítható voltáról, de most e tétel egészen bizonyossá vált (*omni certitudinis luce collustrata*). S itt megint oly közel jár az igazi probléma fölfedezéséhez, hogy szinte bámulnunk kell, miként kerülhette el figyelmét. Azt mondja, hogy előbb el kellett választania az igazság okát a lét okától; hogy valamely igazság nem szorul külön okadatolásra, mert hiszen alany s állítmány egy benne; létező dolgoknál azonban a megelőző okra van szükségünk (*in existentibus vero de ratione antece-*

denter determinante quæstio est)... s most még csak azt kellene mondania, hogy a létező dolgokról szóló igazságok tehát egészen más mivoltú igazságok, nem azonos igazságok, hogy ezekről csak tapasztalat útján értesülünk, mit tesz tehát: tapasztalni?... de nem mondja, hanem nyugodtan tovább elmélkedik: tehát mindennek megvan a maga oka. A rationalismus kapujához ért, de a kapunál visszafordul.

S miután így a világgal végzett, áttér az emberre. Szabad-e az emberi akarat, vagy föltétlenül alája van-e vetve az okság törvényének? CRUSIUS jobb szerette a szabadságot s ezért tagadta az okság tételét. KANT nem hiába járta a természettudományok iskoláját, jobb szereti az okság tételét s tagadja a szabadságot. Az emberi akarat nem szabad, csak hogy mint LEIBNITZ is mondotta, nem külső okok kényszerítik cselekvésre, hanem saját belső természete. Az ember cselekedetei ép oly szükségesek, mint a természet tünetényei, csak a szükségesség módja más; emitt vak törvények uralkodnak, amott az értelem a döntő hatalom. Az egész értekezésnek majdnem egy ötöd-része e gondolat kifejtésének van szánva.

Nem is tér többé reá ismerettani fejtegetésekre; két új metaphysikai elvet állapít meg, melyek mindketten az okság elvéből folynak. Mind a kettő érdekes, mind a kettő azt mutatja, hogy KANT a rationalistikus rendszer bilincseiben is önállóságra törekedik. LEIBNITZ a monasnak mivoltáról azt mondotta, hogy erő, s hogy mint erő folyton működik. Minden monas magától folytatja működését s csak a világ összhangja folytán egyeznek meg e különböző működések. KANT a természettudományi felfogáshoz közelebb jár, midőn azt mondja, hogy a monasok csak akkor változhatnak, ha kapcsolat van köztük, ha egymás-

tól függnék. Mert ha ily kapcsolat nem léteznék, akkor miért változnék a monas? Belső oknál fogva? De e belső ok már előbb, a változás előtt, is létezett, tehát nem lehet oka a változásnak. Mindenesetre fontos gondolatláncz első szeme. De KANT nem folytatja, s arra a kérdésre, mi-képen eszközli a dolgok kapcsolata a változások létrejöttét, azt mondja, hogy az nagyon messzire ragadná.

De érdekes, hogy ez elvből, melyet az egymásra való következés elvének (*principium successionis*) nevez, a világ létét bizonyítja. Lelkünk állapota változik, e változás oka nem lehet ő benne, tehát más valaminek kell léteznie, mi e változást előidézi. HERBART később hasonló okoskodással élt.

A második elv, melyre az okság tétele vezet, az együttlét elve (*pr. coëxistentiæ*). A véges substantiák függetlenek egymástól; mégis általános kapcsolat van köztük. Ez csak úgy lehet, ha közös okból származnak, istenből, kiben bizonyos kapcsolatban állanak. A dolgok között egészen másnemű, nem physikai kapcsolat van. De azért KANT azt akarja, hogy e második elve ne hasonlítson LEIBNITZ előre megállapított összhangjához. LEIBNITZ szerint a monasok semmiképen sem vonatkoznak egymásra, de összhangzó módon működnek elejétől fogva. KANT ugyanazt mondja, de másképen. A monasok nem hatnak egymásra, de valóságos közlekedés van köztük (*commercium per causas vere efficientes*), mert isten folyton egymásra vonatkoztatva gondolja őket. De istenre nézve az idő nem létezik, ebben KANT megegyezik LEIBNITZ-czal, tehát a «*commercium*» s a «*harmonia præstabilita*» között nincs is különbség. A természettudós és a philosophus küzdenek KANT elméjében, s csak homályos értelmű szónak sikerül békét eszközölni a kettő között.

Végeredményül mondhatjuk: KANT CRUSIUS által ösztönözve, oly kérdéssel kezd foglalkozni, mely közel viszi az ismerettani philosophiához. De ép úgy mint CRUSIUS, fele úton megáll. A metaphysikai ismerettan nagy ellenmondását sejtí, de e sejtelem nem tisztul tudatos fogalomná, s ő továbbra is az ellenmondás rabja marad. A metaphysikai okoskodások kényelmes, járt útjára tér, s ügyesen, ügyesebben talán mint akkoriban bárki, forgatja a metaphysika szinpadi fegyvereit. E játékot hamar meg fogja unni, s annál hamarább, mennél nagyobb ügyességet szerzett benne.

Második ide való értekezése (A geometriával egybekapcsolt metaphysikának haszna a természet philosophiájában. I. rész a physikai monadologia) egészen más gondolatokat pendít meg. KANT itt részletes kérdéssel foglalkozik, avval, miképen lehetne LEIBNITZ monadologiáját a physikában értékesíteni. Az értekezés a metaphysika s physika közötti keskeny mesgyén mozog, új, általános metaphysikai szempontokat nem találunk benne; de a gondolatok következetességét, a fejtegetések világosságát tekintve, valóságos kis remekmű. KANT az atom physikai fogalmát meg tudja egyeztetni LEIBNITZ monas-fogalmával s ezzel a mai physika philosophiai alapját veti meg. Ebbeli érdemét elismeri az atomok elméletének szellemes hirdetője FECHNER (Ueber die physikalische und philosophische Atomenlehre, 2. Aufl. 1864, 224. l.), LOTZE pedig egyenesen azt mondja, hogy KANT-nak elmélete a metaphysikának igazi befejezése, olyan, hogy mi sem alkotunk ennél jobbat. KANT később (1786-ban) megváltoztatta ebbeli nézeteit, előbbi elméletét pedig czáfolgatta; ezen alkalommal még röviden szólunk majd róla.

A harmadik értekezés, az optimismusról szóló, nem

tartozik ide. Már előbb mondtuk, hogy ez a néhány lap nem tekinthető önálló philosophiai műnek. KANT fejlődésére nézve nem jelent semmit. LEIBNITZ-czal egészen egyetértő módon bizonyítja benne, hogy ez a mi világunk a lehető legjobb világ.

KANT-nak tehát tulajdonképen csak egy szorosan vett metaphysikai műve van, amaz első, melyről szólottunk. Ezentúl elfordult a metaphysikától, s minden további számbavehető műve ismerettani úton halad.

III.

Kant fejlődésének második korszaka. Mi idézte elő a fordulatot? Az angol gondolkodás eredményei miképen hatnak elméjére. Az öt ide tartozó mű. *A pályamű*. A matematikai módszer nem a philosophia módszere. *Isten bizonyítása*. A lét fogalmának földerítése. Az «egyetlen bizonyító ok» mivolta. *A tagadó mennyiségek fogalma*. A logikai és reális ellentét. Az okság elve, Hume gondolatmenete. *A syllogismus*. Az ismeret subjectiv okainak vizsgálata.

Midőn KANT majdnem hat évi hallgatás után újra megszólal, határozott metaphysika-ellenes állásponton áll, sőt új művei inkább az eddigi metaphysikai gondolatok bírálataival, mint új irányadó gondolatokkal telnek meg. Azért e hat évi munkásság eredménye nem tisztán negatív értékű. Igazi kritika csak positiv alapon lehetséges, többnyire csak positiv gondolatok talaján terem. Nem azért származnak új meggyőződéseink, mert a régiekkel nem vagyunk megelégedve, hanem megfordítva, új meggyőződéseink okozzák, hogy a régiek hibáit élesen bírálhatjuk. Csakhogy ezek az új meggyőzések gyakran nehezen tisztúlnak, soká érnek. Ilyenkor örömetst bírálunk ellentétes nézeteket, hogy saját meggyőződéseinkben erősödjünk, ezeknek megérését siettessük. Ez magyarázza KANT bíráló, ellenzéki műveinek irányát. Önálló nézetei még homályosak, főképen pedig még töredékesek: nincsenek rendszerbe olvasztva. KANT a régi metaphysika hibáit tisztán látja, de az új rendszer csak lassan készül elméjében.

Mi idézte elő KANT fejlődésében ezt az ellenzéki fordulatot? Az angol philosophiának tulajdonítható-e, vagy saját önálló gondolkodásának? E sokat vitatott kérdés eldöntése bajos. Hogy maga is gyanúval volt eltelve az eddigi metaphysika iránt, arra több ízben rámutattunk. Ép oly bizonyos, hogy ezen műveiben említést sem tesz az angolokról. De még művei tartalmában sem találunk olyat, a mi, bármennyire emlékeztet is angol gondolatokra, egyenesen rájuk vallana: tőle magától is származhattak. Sőt nem is fogadja el az angol gondolkodás végeredményeit, fele úton megáll, mintha nem is tudná, hogy ezek a gondolatok az angol philosophiában hová vezérelnek. Nagyön érthető, hogy különösen német írók miért vitatják KANT első ellenzéki gondolatainak teljes önállóságát.

Mégis az övéktől eltérő nézetet vallunk. KANT-nak saját már megemlített kijelentésére támaszkodunk, mely szerint HUME keltette föl dogmatikai álmából. Ez az egyetlen nyilatkozata, melylyel belső fejlődéséről megemlékezik. Ő, a ki maga magáról soha sem szól, a ki bizalmas leveleiben sem mondja el gondolatainak történetét, nyíltan HUME-nak tulajdonítja belső életének legfontosabb eseményét, dogmatikai álmából való fölkelését. Lehet-e itten csalódásra csak gondolni is? «Nyíltan vallom: — mondja a Prolegomenákban (IV. k., 8 l.) — HUME DÁVID gondolata sok év előtt először szakította félbe dogmatikai álmomat, s egészen más irányt adott a spekulatív philosophia terén folytatott kutatásaimnak.» S előbb (u. o. 5. l.): «A metaphysika keletkezése óta nem történt semmi, a mi e tudomány sorsára nézve oly döntő lett volna, mint az a támadás, melyet HUME DÁVID intézett ellene.» Igaz, hogy e szavakat 1783-ban mondja, de vajjon tévedhetünk-e akkor, mikor életünk legfontosabb eseményéről szólunk?

Elménk csöndes átalakulásait magunk sem vesszük észre : de a nagy forradalom, mely egész belsönket fölrázza, lelünk azon kimagasló pontja, melyet az emlékezet csaló játéka érintetlenül hagy.

S ama szavak életének későbbi pontjára sem vonatkozhatnak. HUME volt az *első*, ki dogmatikai álmát félbeszakította, és bizonyos, hogy KANT azon művekben, melyekről azonnal szólni fogunk, már nem álmodik többé. Nem hisz többé a metaphysikában ! Nincsen önálló rendszere, melylyel e metaphysikát pótolhatná ; talán egy pillanatra egészen elmerül a kételkedésbe s lemond minden metaphysikáról ; de álmodónak sem mi nem mondhatjuk, sem maga visszaemlékezésében nem tekintheti magát annak. Fölébredt. Ha német magyarázóinak némelyike a hatvanas években még álmodónak nézi s csak a hetvenes években kelteti föl HUME-val, akkor milyen volt állapota 1756-ban, midőn a metaphysikai ismeret alapelveit magyarázza ? A tényeken nem lehet erőszakot követni. A hatvanas években KANT a metaphysika határozott ellenfele ; az ilyen ellenfél nem tekintheti magát dogmatikai álomba merültnek ; s ha ébren volt, akkor HUME-tól elvitathatatlan az a dicsőség, hogy ő keltette föl álmából.

E belső okokkal szövetkezik az a történeti tény, melyet HAMANN levelei, HERDER idézett nyilatkozata teljesen bizonyítanak, hogy KANT a hatvanas évek elején foglalkozott HUME-mal, említette előadásában, egy szóval ismerte műveit. E külső és belső okok külön bizonyíthatók, a mi szövetséges erejüket ellenállhatatlanná teszi.

Egyet azonban szívesen elismerünk. KANT maga is a kételkedés útján jár, midőn HUME-mal találkozik. De ez nem csökkenti HUME hatásának bizonyítékait, ellenkező-

leg e hatást magyarázza. HUME gondolatai KANT elméjében fogékony talajra hullottak, azért keltek ki oly gyorsan, azért nőhettek oly nagyra. KANT már akkor HUME szellemi rokona volt, másképp e mély eszű gondolkodót, kit kortársai mind legfőlebb félreértettek, meg nem érthette volna.

S föl sem tűnik előttünk, hogy KANT azon műveiben, melyek HUME hatását éreztetik, nem ugyanazokból az előzményekből indult ki, s nem ugyanazon eredményekhez jut el, mint a skót gondolkodó. KANT lelke nem volt tabula rasa, midőn HUME gondolataival megismerkedett, s ez ismerkedés folytán sem vált azzá. Meg volt neki a maga gondolatvilága, melybe az új gondolat csak erjesztő anyag gyanánt, de nem mint hódító uralkodó, hatolhatott be. KANT megmaradhatott a maga útján, csak az út irányát láthatta most jobban. A gyanú, melylyel eddig a metaphysika iránt élt, meggyőződéssé érlelődött. S német módszeres természetének nagyon megfelel, hogy nem HUME gondolatait folytatja, hanem előbb a maga régi tévedéseit lerontja; önálló gondolkodásának következménye pedig, mely korszakalkotó philosophussá avatja, az, hogy HUME-nak reá történt hatása nem abban nyilvánkozik, hogy a kételkedésben végleg tanítványául szegődik hozzá; hanem hogy a nézetek e zűrzavaros harcában magára eszmél s a gondolkodás módszerét, melytől minden gondolkodás eredménye függ, az elme mivoltát, mely minden igazság forrása, majdnem szenvedélyes kitartással kutatja. HUME a metaphysika várát mintegy kívülről a kételkedés romboló fegyvereivel ostromolja; KANT aláássa a vár egész területét, belsejébe hatol s így dönti le falait.

Öt művét fogjuk itt röviden tárgyalni, öt kisebb-nagyobb értekezést a *syillogismus*ról, a *tagadó mennyiségekről*,

isten bizonyításáról, a természetes theologia és erkölcsstan elveinek világosságáról és a szellemlátó álmairól. Egyéb, ezen időben megjelent æsthetikai és anthropologiai értekezésekről később lesz szó, midőn ezen gondolatok összefüggéséről és fejlődéséről is számot fogunk adhatni. KANT gondolkodása egyelőre mindinkább egyoldalúvá válik, csak az ismerettan mélységét kutatja; ezen erőgyűjtés eredménye a «tiszta ész bírálata». Mi nekünk is erőgyűjtésre s erőkimélésre van szükségünk, hogy e meredek úton elkísérhessük.

Ama művek a leírt sorrendben 1762 és 1766 között jelentek meg, még pedig, az utolsót kivéve, nagyon rövid időközökben, az első 1762-ben, a második és harmadik 1763-ban, a negyedik 1764-ben. De nem ugyanebben a sorrendben keletkeztek. Az első, A syllogismusról, csak kis előadási program, az 1762-iki téli előadásra, tehát mindenesetre 1762-ben jött létre; a negyedik, A természetes theologia és erkölcsstan elveinek világosságáról szóló, ama pályamű, melyről már szólottunk, s melyet a berlini akadémia 1763 dereka táján megbírált; tehát ezt is KANT-nak 1762-ben kellett írnia. A harmadik, Isten bizonyítása, 1763-ban jelent meg, de ez is, mely valamennyi között a legnagyobb s leggondosabban van kidolgozva, mely KANT legrégebb, legkedveltebb gondolatait foglalja magában, bizonyára már előbb, legkésőbb 1762-ben keletkezett. A második, a tagadó mennyiségekről szóló, annyira rokon a pályaművel, hogy vagy megelőzte, vagy közvetetlenül utána következett. A pontos sorrend megállapítása bajos s szükségtelen. Bizonyos, hogy mind a négy mű valószínűleg 1762-ben keletkezett s épen azért nem mutat fejlődést. Valamennyiben KANT-ot új állásponton pillantjuk meg, mindegyikben más-más oldalról nézhetjük ez új állás-

pontot. KANT a régi metaphysika ellen fordul a nélkül, hogy positiv nézeteit rendszerbe foglalná, vagy legalább a támadásban végleges csapást mérne az elgyöngült ellenfélre. Mintha e harcz már alig érdekelné. Ekkor egy külső alkalom kínálkozik arra, hogy még egyszer foglalkozzék a metaphysikával: SWEDENBORG-ról, a híres szellemlátóról kell nyilatkoznia. Egy geniális ötlete támad: SWEDENBORG álmait összehasonlítja a metaphysika álmaival s e kettő belső rokonságát fődözi fel. E rokonság kimutatása a legsujtóbb kritika, melylyel a metaphysikát illethette; most messze föléje emelkedett, tökéletesen megszabadult tőle; nem czáfolja komolyan, humorosan gúnyolja. Ez méltó befejezése ama korszaknak, mely hat évi hallgatására következett s egészben csak négy évig tartott, inkább romboló hatású volt, de csöndesen az alkotást is előkészítette.

E művek ismertetését a pályamű elemzésén kezdjük, mely KANT fejlődésének ismerettani fordulatóát legjobban jellemzi. A régi módszert elveti, de az új utat még csak sejti, maga előtt nem látja. A régi metaphysikában nem hisz többé, de hogy mibe higgyen, még nem tudja biztosan.

Az értekezés határozott czélja a philosophia módszerének megállapítása. (Untersuchung über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und Moral.) Említésre érdemes, hogy KANT-nak csak ébredező gondolkodása is mindig a módszer megállapítására irányult. Ifjúkori műveinek elemzői talán nem méltányolták eléggé, hogy már első értekezésében, az erők mértékéről szólóban, későbbi módszerének legáltalánosabb alapgondolatját halványan vázolta. Sokat bajlódott akkor a metaphysikusoknak látszólag oly erős bizonyítékaival; sejti, de nem látja bennük a hibákat; föl villan fejében az a merész gondolat, hogy bizonyos tévedések évszázadokon át elbujhatnak ily

látszólagos bizonyítékok sánczai mögé s e tapasztalatok és sejtések alapján kifejti, hogy ha valamely oly bizonyítással van dolgunk, mely nagyon meggyőzőnek tetszik, de melyben mégis hiba rejlik, akkor e hibát csak a legritkább esetekben fogjuk egyenes úton fölfedezni; a hiba el van rejtve, az okok lánczolata szépen összefügg, miért keresnénk hibát benne? Csak a véletlen vezet ilyenkor a hiba földerítésére, e véletlen pedig néha évszázadokon át is várthatja magát. (I. k., 43. l.) E bajon csak az a módszer segít, ha a bizonyítás alapelveit vizsgáljuk, s kutatjuk, vajjon az alapelvekből következhetik-e az, a mit belőle következettek. Ha látjuk, hogy ez lehetetlen, akkor előre tudjuk, hogy a bizonyításban valahol hiba rejlik, s most élesített szemmel fogunk e hiba keresésére indulhatni. Ime a kritika alapgondolatának első szikrája. A kritikában azt fogja kérdezni, vajjon az emberi elme, mint az ismeretek forrása, olyan-e, hogy belőle a régi metaphysikai ismeretek eredhetnek. Ezen alapgondolat nem alkalmazása-e az említett módszer elvének? E két gondolatban nincs-e meg az a csüdálatos hasonlatosság, melyet néha a gyermek és férfi arczában fölfedezünk? Ama gondolat pedig nem csak úgy véletlenül jutott eszébe a fiatal philosophusnak. Határozottan kimondja: «e módszer az egész értekezésnek főforrása» (u. o. 91. l.) s «bátran állítom, hogy a tévedéseknek az emberi ész fölött gyakorolt, néha századokon át tartott zsarnoksága e módszer hijából eredt». (u. o. 92. l.)

A módszerre irányult gondolkodásának a pályamű első érettebb gyümölcse. A mű alapgondolatja korszakos fölfedezés, mely egy nagy évszázados tévedésnek vet véget. Láttuk, hogy DESCARTES óta a matematika módszere a tudományok általános módszere lett. Az egész rationalistikus gondolkodás úgy összeforrt a matematikai mód-

szerrel, hogy e kettőt nem lehetett többé különválasztani egymástól. A matematika biztossága mintegy fedezetül szolgált a metaphysikai világnézetnek. KANT ebben az értekezésben a metaphysikát megfosztja ezen erős fedezetétől. *Bebizonyítja, hogy a matematika módszere nem lehet a philosophiáé is.* A mi a matematikát az igazságok kincses tárává teszi, az a philosophiában légváarak építéséhez vezet. Miért?

A matematikai fogalmakhoz egészen más úton jutunk, mint a philosophiaiakhoz. Mathematikai fogalmak összetétel útján keletkeznek, a philosophiaiak pedig elemzés folytán. A matematikai fogalmat mintegy magam csinálom. Azt mondom pl., hogy a háromszög oly alak, melynek három oldala bizonyos tért bezár. Itt a háromszög fogalma úgy keletkezett, hogy három egyenes vonalt bizonyos szabály szerint összetettem. De a philosophiai fogalom nem így keletkezik. Itt a tárgy fogalmát nem én alkotom, hanem a fogalom már adva van, de zavartan, más, hozzá nem tartozó elemekkel elegyedve. Pl. az idő fogalmát nem magam csinálom, mint a háromszögét, az mindenben megvan. A philosophia föladata kikutatni, mely alkotó részekből áll ez a fogalom, mik a tulajdonságai stb., egy szóval elemeznie kell ezt a fogalmat.

Mindkét tudomány egészen különböző jegyekkel is él. A matematika jegyei számok, betűk, alakok, s ezek a jegyek oly természetűek, hogy maguk egészen konkrétak s mégis általános érvényességűek. A mit egy háromszögről bebizonyítok, azt konkrété egy háromszögön bizonyítom, de a bizonyítás minden háromszögre érvényes. A matematika jegyei egy szóval symbolumok; konkrét természetűek s mégis általános érvényességűek. A philosophia jegyei szók. A szó nem symboluma a tárgynak,

magában nem fejez ki semmit. Midőn a szókkal élünk, mindig a dologra is kell gondolnunk, itt mindig elvontan a tárgyat is kell szem előtt tartanunk. A philosophia jegyei elvont természetűek.

Továbbá a matematikában nincs föloldhatatlan fogalom, a philosophiában pedig tömérdek sok ilyen van. Mint-hogy a philosophia nem tesz egyebet, mint hogy adott fogalmakat elemez, természetes, hogy végre számtalan sok továbbá nem elemezhető fogalmakhoz kell jutnia. Hasonlóképen a matematikában kevés a be nem bizonyítható, magától értetődő tétel, míg a philosophiában ezekből is végtelen sok van.

Vége a matematika tárgya rendkívül egyszerű: a mennyiség, a tér; a róla való ismeret kevés világos alapfogalmon nyugszik. A philosophia ellenben számtalan minőségek ismeretét keresi, bonyodalmas ismeretek elemeit kutatja, a mi sokkal nehezebb. «Jól tudom, mondja KANT, hogy sokan a philosophiát a felső mathesissel szemben igen könnyűnek tartják. De ezek mindent philosophiának neveznek, a mi ily című könyvekben áll... A metaphysika kétségkívül az emberi ismeretek legnehezebbike, csak-hogy eddig még soha meg nem írták. (Die Metaphysik ist ohne Zweifel die schwerste unter allen menschlichen Einsichten; *allein es ist noch niemals eine geschrieben worden*, II. k., 291. l.).

A fontos gondolatmenet eredménye tehát: a metaphysika mint tudomány még nem létezik s nem is létezhetik, mert egészen rossz úton keresték. A philosophusok a matematikusokat utánozták, pedig a matematika módszere nem alkalmas philosophiai kutatásokra. A mit leg-szilárdabb alapnak tartottak, a mire annyi büszke rendszert építettek, a matematika módszere: a philosophiában futó homoknak bizonyult.

De milyen akkor a philosophia igazi módszere? Erre KANT nem tud feleletet mondani s *nem tudja, hogy még nem tudja*. A műben kifejtett korszakos kritikát még nem kíséri megfelelő alkotás. Új sejtések s megszokott nézetek sajátságos forrongó keverékét találjuk művében.

A philosophiában, így folytatja KANT gondolatait, nem szabad definitiókon kezdenünk, hanem elemzésen. Elemezni kell az adott fogalmakat. Az idő fogalma pl. adva van. Nem tudom ugyan, mi az idő, de sokat tudok az időről. Közvetetlenül belátok, igaznak találok néhány tételt, melyet az időről mondhatok. Így kell eljárnom minden philosophiai fogalommal. Össze kell állítanom a fogalomra vonatkozó azokat a tételeket, melyeket közvetlenül belátok. Ez az igazi elemző módszer. Később, ha majd alaposabban ismerjük a fogalmak elemeit, újra a matematikusokat fogjuk utánózhatni, összetétel által fogjuk magyarázhatni a fogalmakat.

Az «elemzés által összegyűjtött közvetlenül biztos tételek» nagyon hasonlítanak tapasztalati tényekhez. Mintha már új úton látnók KANTOT! Bizonyos is, hogy a régi, annyi elmeéllel megtámadott módszerhez vissza nem fog többé térni. Mintha máris LOCKE rendszere hatott volna rá, melyben szintén az ismeret legegyszerűbb elemeiről van szó! De sem LOCKE-ra nem történik ráutalás, sem a tapasztalatról határozottan s egyértelműleg nincsen szó. Még mindig a LEIBNITZ-féle rendszer varázskörében mozgunk: a zavaros fogalmak fölvilágosítása, tisztázása a philosophia föladata. E tisztázás pedig történik a «közvetlenül belátás» útján! Hiszen LEIBNITZ monasaiban is a világ képe lassan tisztul, a mi zavaros, világossá válik s így jutunk az igazsághoz. KANT gondolkodásának *formája* még mindig a régi, az új tartalom még nem érett annyira,

hogyan új, megfelelő formát is találjon magának. S a régi szép álmok is kísértének még. Ha majd az elemzés munkájában elég messzire jutottunk, újra hozzá foghatunk az összetételhez. Akkor ismét definiciókon kezdhetjük a philosophiai magyarázatot, s a matematika módjára újra fogalmakból alkothatjuk a világot. Így tettek rendesen a philosophia légvárépítői. Az elődök légvárait tisztára lerontották, hogy a magukéit tehessék helyükbe. KANT e kísértésnek ellent fog állani, a maga metaphysikájának is ki fogja tépni gyökereit.

E gyökerek közt talán nincs erősebb, mint az, melylyel *isten bizonyításának gondolata* erősödött lelkében. Lehet-e isten létét tudományosan, igazán bizonyítani? E kérdéssel KANT ép oly állhatatosan foglalkozik, mint a módszer kérdésével. Belsejének egyik czentruma volt, melyhez gondolkodásának majdnem minden útja vezetett. Mikor a physikai világ természetes eredetét kutatta s a metaphysikai kételkedés még alig bántotta: LEIBNITZ-czal együtt a világ elemeinek összehangzó működésében találta isten létének bizonyosságát. Midőn a metaphysika elveiről adott számot magának, ez elveknek istenre való alkalmazása érdekelte leginkább. Most, hogy metaphysikai meggyőződései meginogtak, hogy napnál világosabbá vált előtte, mily hiú játékot űznek a metaphysika légvárépítői: isten létének bizonyítása az egyedüli dolog, mely a régi metaphysikából még érdekli. Meg kell-e válnia isten bebizonyíthatóságának gondolatától is, a mint örömet odahagyta a metaphysika roskatag épületének minden más részét? Vagy ez az egy rész a kételkedés viharjait állja-e? KANT ebben az időben az utolsó kérdésre igennel felel. Régi gondolatok formulázása volt az a mű, mely 1763-ban azzal a jellemző czímmel jelent meg: Az egyetlen lehetséges bizo-

nyitó ok, mely isten létének bebizonyítására alapúl szolgálhat. (Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes.) WOLFF iskolájában legalább is háromféleképen bizonyították isten létét, KANT csak egyetlen egy bizonyító ok erejét ismeri el. Melyik ez az ok?

Mindjárt az értekezés elején egészen más hang üti meg fülünket, mint a milyennel isten létének bizonyításában rendesen találkozni szoktunk. E bizonyításokban az a merev, dogmatikus, kellemetlen hang szokott uralkodni, mely nagyon hasonlít a theologiai türelmetlenséghez, és olyan, mintha csak ezen egyetlen egy bizonyítás útján juthatnánk isten ismeretéhez, sőt mintha isten léte tulajdonképpen magától e bizonyítástól függne és isten köszönettel tartoznék az illetőknek, hogy annyi elmeélt fordítottak létének bebizonyítására. KANT lelki hangulata egészen más. Majdnem egészen feleslegesnek tartja az egész bizonyítást. «A gondviselés nem akarta, hogy e boldogságunkra annyira szükséges belátások furfangos okoskodásoktól függjenek; a közönséges józan ész magától is belátja őket.» (II. k. 109. l.) S midőn mégis e bizonyításhoz hozzá akar fogni, bizonyos borzalommal nézi «a metaphysika feneketlen örvényét». «Sötét oczeán az, melynek nincsen partja, nincsenek világító tornyai.» Az egész előszón a lemondás hangja vonul végig. A mű czímét is ily módon magyarázza. Nem isten bizonyítását fogja az olvasó találni, hanem e bizonyításnak bizonyító okát, az anyagot, melyből ha alkalmasnak találják, a bizonyítást össze lehet majd rakni. Hosszú gondolkodás eredményét nyújtja az olvasónak, de el van készülve rá, hogy sok fogyatékos-ságot fognak benne találni. Ily hangon — bár soha sem volt szerénytelen — KANT sem előbb, sem utóbb nem szólt. A régi metaphysikához ez az egy szál köti még; érzi,

hogy ez is szakadozóban van, s az utolsó kísérletet teszi, hogy, ha lehet, tartóssá tegye.

KANT-nak ezen műve is korszakos kritikai fölfedezéssel kezdődik. Előbbi művében a metaphysikusok módszerét támadta volt meg. Szemükre hányta, hogy mindenekelőtt definitiókat állapítanak meg, melyek további bizonyításoknak alapul szolgálnak, de melyek maguk egészen önkényesek. Most nem a módszert ostromolja többé, hanem egy fontos fogalmat, melyre a metaphysikusok módszerüket alkalmazzák. A metaphysikusok fogalmakból akarják a valóságot megismerni. A tapasztalatot megvetik, legfőlebb arra használják, hogy a fogalmi constructiók útján nyert tudást megerősítse. Szerintük a fogalomból való tudás igazi tudás, a tapasztalati tudományok csak töredékes, fogyatékos ismereteket nyújtanak. De miképen lehet fogalmakból, tiszta észből tenyleges dolgokat meg tudni?

E kérdést még föl sem veti a régi metaphysika. KANT sem tárgyalja még ily általános értelemben. De egy fölötte fontos részletes formáját ragadja meg s e részletes formában a kérdés velejéig hat.

Mert a régi metaphysika *isten létét is fogalmakból bizonyította.* Anselmus óta isten létét isten fogalmából származtatják. Isten a legtökéletesebb való; az, a mi legtökéletesebb, annak minden tökéletességgel kell bírnia; isten tehát nem volna a legtökéletesebb való, ha nem léteznék, mert akkor egyik tökéletességnek, a létnek, híjával volna; ennél fogva isten létezik. DESCARTES más formát adott e bizonyításnak, s DESCARTES utódjai is változtattak rajta, de azért a régi bizonyításnak, mely *ontologiai* bizonyítás neve alatt vált híressé, nagy tisztelete volt az iskolában, daczára annak hogy, vagy épen azért mert minden elfo-

gulatlan elmére e bizonyítás első hallásra azt a benyomást teszi, hogy valahol hiba rejlik benne, hogy pusztá szókkal való játék, nem bizonyítás. De hol rejlik a hiba? A bizonyítás sok ostromnak volt kitéve, de az ostromlók a várat be nem vehették, mert a bizonyítás tulajdonképi hibáját nem látták. Nem is láthatták, mert maguk is folyton elkövelték, csak más formában.

A hiba abban rejlik, hogy a *létet tulajdonságnak nézik*. A régi metaphysikusok, a mint már említettük, sajátos módon bántak a valósággal. A fogalmat pusztá lehetőségnek tekintették, mely abban különbözik a valóságtól, hogy ennek egy tulajdonsága még hiányzik belőle, t. i. a *lét*; e tulajdonságot isten adja meg a fogalomnak, isten *létesíti* a fogalmat. A *lét* tehát szintén tulajdonság. A tényállás pedig az, hogy a valóság nem először lehetőség, s csak azután megvalósított lehetőség = valóság, hanem egy s oszthatatlan, a lehetőség pedig csak üres szó. Ez igazság philosophiai földerítésének érdeme KANT-é. Mindjárt értekezésének első szakaszában kimondja: *a lét nem tulajdonság*.

JULIUS CAESAR-ról fogalmat alkothatok magamnak. E fogalomban sokféle tulajdonság egyesül, e fogalom minden részében meg van határozva. De az, hogy létezett, nem valami új tulajdonsága, jegye e fogalomnak. Ha tudom, hogy ez a JULIUS CAESAR létezett, ez csak annyit tesz, hogy az előbb csak gondolt tulajdonságok mind egy emberben egyesítve léteztek is. Valóban nem mondhatok egyebet a lét fogalmának magyarázatára. Hogy valami létezik, annyit tesz, mint hogy létezik. A fogalom tartalma a lét által nem bővül, a lét hiánya folytán pedig nem szegényedik. Ha azt a magyarázhatatlan valamit, hogy egy fogalom nem pusztá fogalom, hanem valóság, hanem létező valami: *tételezés*-

nek, posztiónak nevezzük, akkor megvan a tudományos műszó, melylyel a létet megjelölhetem. Az a fogalom, mely nem pusztá fogalom, hanem valóság: tételezett fogalom.

S honnét tudom, hogy valamely fogalombeli tartalom létezik-e? *Egyedül a tapasztalatból.* Akármennyit elemzem valamely fogalom tartalmát, e tartalomban soha sem bukkanhatok a létre. A lét fogalmainak számára elérhetetlen valami, a létről csak a tapasztalat tudósíthat engem.

Tehát *isten léte sem bizonyítható isten fogalmából.* Akármilyen is ez a fogalom, magából e fogalomból nem következhetik, hogy isten létezik. E fogalom valóságáról csak úgy győződhetném meg, ha istent tapasztalnám. De magából e fogalomból következik, hogy isten nem lehet a tapasztalat tárgya. Tehát a lét egyedül lehetséges bizonyító oka, a tapasztalás, istenre nézve lehetetlen.

De akkor miért szól KANT mégis isten létének egyedüli bizonyító okáról? Lehet-e a létet még másképp mint tapasztalat útján bizonyítani? Egészen lehetetlen. Tapasztalható-e isten léte? Nem. Következhetik-e ebből egyéb, minthogy isten léte bizonyíthatatlan? Ugy látszik, nem. S KANT mégis egyebet következtet.

Ez mutatja, mily erősen gyökerezett a metaphysika ezen része elméjében. Azzal az egy tétellel, hogy a lét nem tulajdonság, hogy a lét csak tapasztalható valami, véget vetett a régi metaphysikának, véget vetett a régi istenbizonyításoknak s a tapasztalat jogait beiktatta a német philosophia törvénykönyvébe. Ezentúl csak egy föladat van hátra: meg kell magyarázni, *mi a tapasztalat*. S mégis, ámbár KANT új fontos tételére akkor akadt, mikor a régi ontologiai bizonyítás legmélyebb gyökerét keresi, hogy végkép kiirthassa: Isten fogalmára mégsem alkalmazza új tételét, isten létét mégis fogalmakból akarja bizonyítani.

E bizonyítás nem lehet egyéb, mint álbizonyítás, de KANT, ki a metaphysika nagy hajótörésében ezt az egy becses jószágot meg szeretné menteni, igazi bizonyításnak nézi, melyet habozva, félénken megalkot, de melyhez egy ideig mégis erősen ragaszkodik.

Maga a bizonyítás valóságos mesterműve a metaphysikai philosophiának, oly elvont, hogy majdnem ködbe látszik veszni, oly légies, hogy alig lehet megfogni, oly mesterséges, hogy becsületükre vált volna a legsubtilisabb scholastikusoknak. Már előbb említettük velejét, nézzük mostani új formáját.

A lehetőség gyászos fogalmából indulunk ki. Ha valamiről azt mondom, hogy lehetetlen, akkor mindig valamely fogalom ellenkezik a hozzá csatolt állítmánynyal. A háromszög nem lehet négyszögű, mert e két fogalom ellenkezik egymással. De maga a háromszög nem lehetetlen, a négyszög sem az. Csak egymással nem fér meg e két fogalom.

Ez mindenesetre igaz. S igaz az is, a mit KANT ebből következtet. Nem szólhatnék lehetetlenségről s lehetőségről, ha semmi, absolute semmi sem léteznék. Furcsa következtetés, de igaz. Ha sem háromszög, sem négyszög, ha egyáltalán semmi, de semmi sem léteznék, akkor lehetőségről sem lehetne szó. Mire kellhet KANT nak ez a furcsa, majdnem együgyű gondolat? Ha semmi sem léteznék, akkor magam sem léteznék, akkor gondolat se volna, semmi sem volna, s természetes, hogy lehetőség sem volna. A semmiség gondolata semmis gondolat. *De épen ez a gondolat egész bizonyításának sarka.*

[Ha semmi sem volna, lehetőségről sem lehetne szó. A lehetőség akkor lehetetlen volna. De a mi a lehetőséget lehetetlenné teszi, lehetetlen. A semmiség tehát absolute lehetetlen. Lehetetlen, hogy semmi sem létezzék.]

S evvel be van bizonyítva, hogy isten létezik. Mert ha lehetetlen, hogy semmi sem létezzék, akkor bizonyos, hogy valaminek léteznie kell. Az, a minek léteznie kell, szükségképen létezik. Tehát van valami, a mi szükségképen létezik, s ez az isteni lét első lényeges tulajdonsága.

Ha pedig megvan az első lényeges tulajdonság, a többi könnyű okoskodás útján majdnem önkényt folyik belőle. Az a szükségképen létező lény egységes, egyszerű, változatlan, örökkévaló, a legtökéletesebb valóság; továbbá szellem, azaz akarattal, értelemmel bíró lény, egy szóval isten. Isten léte be van bizonyítva.

Mintegy észrevétlenül kerültünk a metaphysikai okoskodás hálójába. Érezzük, hogy csak mesterséges fogással van dolgunk, de hol van e fogás nyitja? Hol csalta meg magát, hol csalt meg bennünket KANT.

KANT, hogy röviden ismételjük, a mit már egyízben mondtunk, ügyesen játszott a lehetség fogalmával. Előbb azon a képtelenségen tépelődik, hogy ha semmi sem volna, akkor semmi sem volna, tehát lehetség sem volna, azután ebből azt akarja következtetni, hogy tehát valaminek léteznie kell. Miért? Mert ha semmi sem volna, akkor semmi sem volna. De abból nem következik semmi. Nem igaz, hogy a mi a lehetséget lehetetlenné teszi, lehetetlen. A semmiség nem lehetetlen gondolat. KANT-nak be kellett volna bizonyítani, hogy olyas valami létezik, a minek a nem létezése gondolhatatlan, a mi szükségképen létezik; vagy pedig, hogy lehetetlen, hogy semmi sem létezzék; de csak annyit bizonyított, hogy ha nem léteznék semmi, akkor nem léteznék semmi, a mit amúgy is tudunk, s a miről nem érdemes gondolkodni.

De nem is ez a fődolog az egész értekezésben. A fődolog a lét fogalmának meghatározása, a tapasztalati tudás

jogainak visszaszerzése. A mi pedig isten bizonyítását illeti, KANT sokkal nagyobb súlyt fektet a nemtudományos, de szívhez, elméhez egyaránt szóló tapasztalati mint erre az elvont, metaphysikai bizonyításra. Maga a valódi világ tanuskodik isten léte mellett. A mű erre vonatkozó elmélkedései — s ezek foglalják el legnagyobb részét, — páratlan szépségűek a philosophiai irodalomban. Nem stylus vagy előadás, nem forma dolgában. Szépségük a tartalomban rejlik, abban, hogy a legnagyobb finomsággal rámutat a természet jelentős vonásaira, hogy igazán lelkesedik a világ isteni egysége mellett s józan észszel, szerencsés tapintattal, nagy szempontokból tudja áttekinteni a természet egységét s nagyjában való czélszerű berendezését. Elmélkedéseinek legnagyobb része még ma sem avúlt el, a természet philosophiája ma is hasonló czél felé indul. Előadásába beleszővi kosmogoniájának rövid kivonatát is, és némileg panaszolva említi, hogy ama művét, úgy látszik, csak kevesen ismerik, még a híres LAMBERT sem tud felőle; valószínűleg ez indította a kivonat készítésére. De a kosmogonia gondolatmenete egészen belevág ezen elmélkedésekbe; ott is azt bizonyította, hogy a természet elemei maguktól is harmoniába olvadnak s éppen ezért isteni eredetűek. Elismeri, hogy a tapasztalatból tudományosan nem bizonyíthatjuk isten létét, — ki tudná ezt jobban nálánál, ki tudná jobban mint ő, hogy a világ rendjéből legfőlebb csak világrendezőre, nem világalkotóra következtethetünk, hogy magáról istenről a világ ismerete alapján semmiféle határozott fogalmat nem alkothatunk magunknak, — de kell-e mindent szigorú tudományos formában bizonyítani? Ha bizonyításom nem tetszik nektek, így végzi művét, akkor hagyjátok oda e járatlan ösvényt, térjete az emberi ész nagy országútjára. «Föltétlenül szük-

séges, hogy isten léteről meggyőződjunk, de nem ép oly szükséges, hogy isten létét bizonyítsuk.» Így csak az beszél, kiben a metaphysikai gondolkodás utolsó oszlopa is kidülni készül, de a kinek vallási meggyőződése nem a metaphysika ködös magaslatán, hanem a szívben lakik. KANT soha sem volt atheista, sem a kritika megjelenése előtt, sem pedig ennek utána.

KANT gondolkodása ezen munkálkodás közepette egészen új formát öltött. A metaphysika ködképei mind jobban oszlanak elméjében, a valóság hű felfogásának napja behatol gondolkodásába. Mily jól esnek e nap sugarai; s mily gazdagon szórja első sugarait! Későbbben e sugarak tisztábban fognak ragyogni, de nem nagyobb bőségben. KANT e korbeli művei telve vannak a legérdekesebb gondolatokkal, melyek oly frissek, mint a gyümölcs, midőn még finom hamva födi. Egyike ezeknek: «A tagadó megnyiségek fogalmának philosophiai alkalmazásának kísérlete». (Versuch den Begriff der negativen Grössen in die Weltweisheit einzuführen) mely 1763-ban jelent meg.

A mű első pillantásra csak fölötte finom fogalom-elemzésnek tetszik, melynek nincsen alapvető fontossága, nincsen messzeható éle. Emlékeztet azon gondolatsorra, mely előbbi művében a lét fogalmára vonatkozott. A lét, mondotta volt nekünk, nem logikai valami, a mit logikai elemzés útján tudhatok meg; a létet csak tapasztalni lehet. Most meg arra tanít bennünket, hogy ha a régi metaphysikában ellentmondásról szólottak — s nagyon sokat szólottak volt, mert az ellenmondás elve a metaphysikának egyik főoszlopa volt, — nem vették tekintetbe, hogy kétféle ellenmondás, jobban mondva, *ellentét* van, logikai s valódi ellentét. E különbség fontos, s mihelyt tekintettel vagyunk reá, egy egész sor érdekes következményre bukkanunk.

Nézzük e különbséget. A logikai ellentét abban áll, hogy azon egy dologról ugyanazt állítom is, tagadom is, ami lehetetlen. Az ilyen ellenmondásnak az eredménye semmi. Egy testről azt állítani, hogy mozog és nem mozog, képtelenség.

A valódi, reális ellentét egészen másféle. Ha azon egy dolognak két oly tulajdonsága van, melyek közül az egyik a másiknak *megszünteti a hatását*, akkor e két tulajdonság között reális ellentét van. Ha valamely testre két mozgató erő hat, mindkettő egyenlő, de ellenkező irányú, akkor e két erő kölcsönösen megszünteti egymást, a test nyugszik, az eredmény itt is semmi. De ez a semmi nem képtelenség, mint a logikai ellentmondás semmije; ez gondolható, meghatározható valami, neve is van: nyugvás. A régi metaphysikusok, a kik általában a fogalmakat fölcserélték a valósággal, e különbséget nem vették figyelembe. A valódi ellentétet logikainak nézték, pedig ehhez a logikának semmi köze. A valóságban oly tulajdonságok szüntethetik meg egymást, melyek logikailag épen nem állanak ellentétben. A logika útján soha sem tudhatnám meg, miért szüntetik meg egymást ezek az erők. E megszüntetés csak tény; e tényt csak tapasztalni lehet.

Ennyiben e gondolat egészen belevág a lét fogalmának elemzésébe. Akármennyit elemzem magát a fogalmat, ez elemzésből nem tudhatom meg, vajjon létezik-e; épen úgy nem tudhatom, vajjon valamely más fogalommal reális ellentétben van-e. Ezt csak a tapasztalásból tudhatom meg.

Folytatása e gondolatmenetnek sincsen. Mit jelent hát ez a folyton előtérbe nyomuló tapasztalat? Hogyan jó létre? Milyen viszonyban áll a tiszta gondolkodással? Minő jogai, mely határai vannak? Hogy e kérdésekre KANT még nem tud feleletet adni, legjobban bizonyítja az,

hogy még e műben is egy helyen egészen határozottan LEIBNITZ ismerettani főelvét vallja. «Bizonyos nagyszerűség és igazság rejlik, mondja, ama gondolatban, hogy a lélek magában foglalja az egész világ képét, noha ezen kép nem minden vonása egyaránt világos.» (II. k., 101. l.)

Az elvi fejtegetések helyett KANT néhány fölötté érdekes példában *alkalmazza* az új fogalmat. Kifejti, hogy mily új színben tűnik föl némely physikai s lélektani fogalom ezen alkalmazás világításában. A testek áthatatlansága pl. nem egyéb, mint negatív vonzás. A kellemetlen érzet tagadó kéjérzet. A tévedés negatív igazság. A bűn tagadó erény, stb., stb. E meghatározásokból sok más érdekes tétel folyik. Mindez nagyon egyszerűnek látszik, s KANT mondja is, hogy el van készülve rá, hogy a dolgok legtitkosabb titkaiba behatóló philosophusok mindezt nagyon fölszínesnek fogják találni. De ezek tetszését már régen nem kívánja. Fogalmai egyszerűek, de a valóság képét tárják föl előtte. Az igazság rendszerint egyszerű.

Ha ez új fogalmat kissé messzibbre visszük, érdekes kosmologiai fogalmakra jutunk. Kitűnik ugyanis, hogy a mi pozitív a világon, annak összege se nem nagyobbodik, se nem kisebbedik. Továbbá, hogy a világ pozitív s negatív okai egyenlők, hogy eredményük, ha egybefoglaljuk $= 0$. De ezeket a gondolatokat is csak vázolja. Kisérlétképen nyújtja őket a világnak.

Mindez nagyon érdekes s KANT elméjét bizonyára nagyon foglalkoztatta. Tudjuk, hogy ez az elme szereti a gondolat világában szerte kalandozást, főkép, ha járatlan ösvényen járhat, melynek végén új magaslatról új világításban láthatja a világ dolgait. De a mily örömet kalandozik, oly szenvedéllyel, annyi kitartással tud egy helyen maradni is, hogy állhatatosan egy bonyodalmas

fogalom rejtélyét kutassa. Most is ily fogalom feszíti elméjének minden erejét. Nem a realis ellentét fogalmának fejtegetése a földolog előtt, ámbar ennek szánta az egész értekezést, hanem egy más fogalom, mely ennek alapját teszi, magának ennek *a realis ellentétnek a mivolta*. Realis ellentétben van, a mi egymást meg bírja szüntetni. Tehát a tünemények megszüntetik egymást. Mit jelent ez? Azt, hogy az egyik *okozza*, hogy a másik nincs. S ép úgy az egyik okozhatja, hogy a másik van. A tapasztalat mutatja, hogy a dolgok függnék egymástól, oksági kapcsolatban vannak. *Mit jelent ez : oksági kapcsolat ?* Ez a kérdés foglalkoztatja, ez lesz ezentúl gondolkodásának egyik főcentruma egészen a kritika megjelenéséig.

Tudjuk, hogy ez a gondolat már előbb is kutatásainak tárgya volt. De akkoriban még nem ismerte a valóság s fogalom, a tiszta gondolkodás s tapasztalat közötti nagy különbséget. Az okság tétele a régi metaphysikának megvizsgálatlan alaptétele volt. Mindennek van oka, miért történik. Ehhez a kétségnek még árnyéka sem fért. S mindennek van oka, miért igaz. Ez ép oly bizonyosnak tetszett. S e két tétel volt a metaphysikai ismerettan alapja.

HUME volt az első, a ki ezt az alapot megingatta. Ez a páratlan mély gondolkodó rendszeres formában kifejtette, hogy az oksági kapcsolatokról csak a tapasztalat útján szerzek tudomást. A támasz nélküli kő a levegőből a föld felé esik; ezt látom. Ha nem láttam volna, semmi okoskodás útján nem tudtam volna. Ha csak okoskodásra volnék utalva, nem látnám be, miért nem eshetnék a kő fölfelé is. Tehát *oksági tételek tapasztalati tételek*.

De mit tapasztalok tulajdonképen? Azt-e, hogy az egyik tünemény *okozza* a másikat? Épenséggel nem. Ha

igazán csak a tényeket nézem, pl. hogy a kő, miután támaszától megfosztottam, a föld felé esik; csak annyit látok, hogy e két tünemény egymásra *következett*. Azt nem láttam, hogy *egymásból* következtek. Általánosan kifejezve: Ha *a*-ról azt mondom, hogy *b*-nek oka, többet mondtam, mint a mennyit tudok. Mert csak azt tudom, hogy *a* után következik *b*. Hogy *a* előidézte *b*-t, azt nem láttam, nem is láthattam. Nem mondhatom, hogy *a* után *b* mindig fog következni, mert nem tudom, miképen eszközli *a*, hogy *b* legyen, nem is tudom, hogy egyáltalán eszközli-e. De hiszen akkor fölbomlik a világ egész rendje! Egész életünk azon alapszik, hogy a világ oksági kapcsolatait ismerem. Ki biztosít most arról, hogy a kő holnap is a föld felé fog esni? Miért szólunk akkor okokról? S nem tapasztaltuk-e ezer esetben, hogy az oksági kapcsolatok ismeretére épített várakozásaink beteljesedtek? Nem engedelmeskedik-e a kő az esés törvényeinek, a föld vonzó erejének, mióta a világ világ?

Igenis, engedelmeskedik. S igaz az is, hogy egész életünk az oksági kapcsolatok ismeretén alapszik. Sőt, a tudománynak nincs is egyéb célja, minthogy ezeket fürkészze.

Nos hát! Akkor oksági kapcsolatok léteznek is, és hiába való volt az egész skeptikus okoskodás.

A fogalmak elemzéséhez hozzá nem szokott elme, az úgynevezett természetes józan ész, bizonyára ily ellenvetéseket fog fölhozni. De ez az úgynevezett természetes józan ész épen evvel azt fogja bizonyítani, s bizonyította is számtalanszor, hogy HUME gondolatmenetét nem érti.

HUME nem tagadja az oksági kapcsolatok lételetét, de igenis tagadja az okság fogalmának észszerűen bebizonyítható voltát. Ezer esetben tapasztaltam, hogy a meg nem

támasztott kő a föld felé esik s ezen sokszor ismételt tapasztalás bennem azta *várakozást* kelti, hogy ez jövőben is így lesz. Az okság fogalma nem egyéb, mint valamely tapasztalt kapcsolat *megszokása*. Megszoktam, hogy *a* után következni látom *b*-t s azért *hiszem*, hogy *e* kettő mindig egymásra, mert egymásból következik. Hiszem, de nem tudom. Csak akkor tudnám, ha meg tudnám magyarázni, mily módon eszközli *a*, hogy *b* legyen. Erre nem vagyok képes s azért az okság fogalma az elmének bizonyos megszokásán alapszik. A tudománynak pedig nem lehet egyéb föladata, minthogy tapasztalati tételeket gyűjtsön. Szigorúan általános, észbeli fogalmakból származott tudásról ezen a téren, a valódi világ megismerésének terén, le kell mondania.

Hasonló gondolatokat hasonló formában találunk KANT szóban forgó értekezésében. Csipős gúnnyal mondja, hogy ő nem titkolja, hogy keveset tud s épen azért elvárja az újkor mély belátású philosophusaitól, hogy meg fognak neki valamit magyarázni, a mit épenséggel nem tudott megérteni. Ha t. i. valamely fogalomból valamit következtetnek, *a mi már e fogalomban benne rejtett*, azt igen jól érti, mert ez az azonosság elve alapján történt. Az összetett test fogalmából könnyen következtet-hetem, hogy a test részekre bontható, mert az oszthatóság az összetett test fogalmában benne rejlik. De ha valami valamiből nem az azonosság elve alapján következik, ha valami realis ok, miképen magyarázzam ezt? «Hogyan értsem, hogy mert valami van, más valami is van»? (Wie soll ich es verstehen, dass weil Etwas ist, etwas Anderes sei?* II. k., 104. l.) Ime a HUME-féle kérdés.

Most értjük az egész értekezés szerkezetét, célját. A

* KANT maga ritkítva nyomatta e hat szót.

tagadó mennyiségek fogalma csak bevezetésül szolgál. A fejtegetések egészen elemi természetűek; KANT példákon feltűnteti, hogy logikai s realis ellentét mennyire különböző egymástól. Egyszersmind megmutatja, hogy ha nem metaphysikai fogalmak kódén át nézem a világot, milyen más képet mutat. De a realis ellentét fogalma átvezet a realis ok fogalmához. S most következik a gondolatmenet pointe-je: a realis oksági kapcsolat érthetetlen valami; tapasztaljuk, de nem értjük.

S miért került a legfontosabb gondolat az értekezés végére, s ide is csak jegyzet alakjában? Mert e gondolat csak kérdés, s e kérdésre KANT még nem tud feleletet. «Sokat gondolkodtam, mondja a végén, oksági kapcsolatokra vonatkozó ismereteink mivoltáról s valamikor (der-einst) bőven ki fogom fejteni e gondolatok eredményét.» (II. k., 106. l.) Hozzá is teszi, hogy milyen lesz ez az eredmény. De ama néhány sor, mely a föloldást magában foglalja, oly homályos, hogy a rejtély fölfejtése nem érthetőbb a rejtélynél. Szeme előtt lebeg, hogy tapasztalat útján a legegyszerűbb okok birtokába juthatunk, s hogy ezzel az emberi tudás véghatárához értünk; az oksági kapcsolat mivoltát nem fogjuk földeríthetni soha.

Egyelőre csak a probléma probléma-volta világos előtte. Az okság tétele, mely minden realis ismeretünknek alapul szolgál, fogalmilag érthetetlen. HUME ebből azt következtette, hogy tapasztalati tudáson kívül más nem létezhetik számunkra. KANT vonakodik attól, hogy e következtetést is elfogadja. Habozik. Igazán nem léteznék semmiféle szigorúan általános, szükséges tudás, csak a matematikában?

Német kortársai közül pedig ő az egyedüli, a ki HUME-ot érti. MENDELSSOHN, a ki KANT ezen művét bírálja,

s szerzőjét nagyon dicséri, magát a problémát nem is látja. Hogy valaki az okság lételet is kétségbe tudná vonni, eszébe sem jut. Ilyen hatása volt a metaphysikai gondolkodásnak az elmékre; ez magyarázza KANT gondolatának lassú fejlődését.

+ A negyedik értekezés a syllogismusról (A négy syllogistikus figura álfurfangosságának bizonyítása, *Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Figuren erwiesen* 1762). csekélyebb jelentőségű. Valószínűleg a hallgatók számára készült, s a logikai előadások könnyebb megértésére szolgált. De KANT újabb gondolkodásának nyomát ez is magán viseli. Mihelyt a metaphysikai gondolkodástól elfordul, hátat fordít a metaphysikai okoskodás kényelmes eszközének is, elveti a syllogismus mesterséges rendszerét, melyre a középkori philosophia s WOLFF is annyi szeretetet s gondot pazaroltak. Találkozik ebben BACON-nal s DESCARTES-tal, kik az újkor kezdetén élesen kikeltek a syllogismus mesterséges formái ellen, melyek csak üres vitatkozásokra, nem az igazság kutatására szolgáltattak segítséget.

KANT a syllogismust nem veti el egészen, de csak egyetlen egy formáját ismeri el jogosultnak. Tudvalevőleg minden syllogismusban két ítéletből következtetek egy harmadikra, oly módon, hogy a két ítéletben egy közös fogalom van, mely a másik két fogalmat egybekapcsolja egymással.

$$M \text{ est } P$$

$$S \text{ est } M$$

$$S \text{ est } P$$

E fogalmakat más rendbe is rakhatom, mondhatom $P \text{ est } M$, $S \text{ est } M$ tehát $S \text{ est } P$; $M \text{ est } P$, $M \text{ est } S$ tehát $S \text{ est } P$; végre: $P \text{ est } M$, $M \text{ est } S$ tehát $S \text{ est } P$; így szár-

mazik négy formája (figura) a következtetésnek. KANT ki akarja mutatni, hogy csak az első formának van igazi értéke, a többi fölösleges s üres szörszálhasogatásra vezet. A kérdés egészen mellékes értékű, s ha újabb logikusok síkra szálltak is a megtámadott három forma mellett, nem tagadhatták, hogy velejében KANT-nak igaza van, s hogy leginkább csak az első figurának van gyakorlati haszna s értéke a gondolkodásban.

Fontosabbak a művecske végéhez csatolt megjegyzések, melyeknek későbbi fejtegetésében hasznát veszi. A syllogismus alkalmával szóba jön, miben áll a gondolkodás. KANT itt kifejti, hogy az ismereterő azonegy az ítéleterővel, mert minden világos fogalom csak ítélet folytán jó létre. Továbbá hogy ítélet s következtetés között nincs lényeges különbség, mert az ítéletben valamely jegyet csatolok az alanyhoz, a következtetésben pedig a jegy jegyét csatolom hozzá. Péter ember = ítélet; az ember jegye a halandóság, tehát Péter halandó = következtetés. Ha pedig ítélet s következtetés között nincsen különbség, akkor értelem s ész között sincs. Mindkettő nem egyéb, mint az ítéleterő különböző alkalmazása.

S min alapszik maga az ítéleterő? Ez a fontos kérdés már most is foglalkoztatja KANT-ot. Már is azon van, hogy magát a gondolkodást tegye kutatásainak tárgyává. Mintegy két oldalról folytatja az egy cél felé törekvő munkát. Az ismeretek *tartalmát* kutatja s látja, hogy ez a tartalom telve van a metaphysikai philosophia önkényes fogalmival. Belátja, hogy az ismeretek eredetét kell kutatni. Egerszersmind az elme felé fordul, hogy az ismeretek *subjectiv okait* találja. A tartalom kutatásának munkája elég messzire haladt: a tapasztalás fontossága föl van ismerve, maga a tapasztalás probléma tárgyává kezd válni. A

subjectiv okok kitalálásának munkája lassabban folyik, ennek még csak legelején állunk. Ha e két munka azon egy pontra nézve azon egy eredményre fog jutni, akkor KANT rendszere be lesz fejezve.

Egyelőre csak annyit mond az ítéleterőre vonatkozólag, hogy «mostani véleménye» (érzi, hogy meg fogja változtatni) az, hogy nem egyéb, mint a belső érzék tehetsége, azaz azon képesség, melynek folytán képzeteinket gondolkodásunk tárgyává tehetjük. Ez a tehetség mintegy alaperő, mely másból le nem származtatható.

A feleletben alig van több, mint a kérdésben. Mintha annyit mondott volna: az ítéleterő annyi mint az ítéleterő. Ily kérdésekre akkor szoktunk efféle feleletet adni, ha a kérdésnek kérdés-volta csak az imént tűnt föl elménkben.

IV.

A szellemlátó álmái. A mű formája. Kant kora és a spiritismus. Swedenborg csodatettei. Kant levele Knobloch k. a.-hoz. Kant kutatásai. A mű igazi célja. A gondolatmenet: a szellem fogalma; szellem és tér; anyagi világ, szellemi világ; a szellemlátás elmélete. Swedenborg és Kant metaphysikája. Az ész és az érzékiség álmái. A metaphysika igazi célja. A metaphysika és az erkölcs. Összefoglalás.

KANT utolsó kritika-előtti nagyobb műve ezt a címet viseli: «Egy szellemlátó álmái a metaphysika álmái által magyarázva.» 1766 «Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik.» Annyira sajátos mű, mind keletkezésénél, mind formájánál s tartalmánál fogva; KANT művei között oly kiváló ponton áll — fejlődése korszakának végén; — oly jellemző fényt vet KANT-nak ez időbeli elmeállapotára s gondolkodására: hogy méltán követelhet külön elemzést. Új gondolatot nem találunk benne, de eddigi fejlődésének eredménye kristályos tisztaságban mutatkozik előttünk.

A mű humoros formában van írva. Mutatja már az előbb említett cím, mutatják a sajátos fejezetfeliratok is. Pl. «I. főrés. Egy bonyodalmas metaphysikai csomó, melyet tetszés szerint föl lehet fejteni vagy ketté vágni.» «II. főrés. A titkos philosophia egy töredéke, mely megnyitja a szellemekkel való közlekedést.» «III. főrés. Anti-kabbala. A közönséges philosophia egy töredéke, mely

megszünteti a szellemekkel való közlekedést.» «Egy elbeszélés, melynek igazsága az olvasó tetszés szerinti tudakozódására van bízva.» «Egy rajongónak ekstatikus utazása a szellemi világon át.» A mű tele van tréfás vonatkozásokkal s kitérésekkel. Mi hangolta KANT-ot ily tréfás kedvre? A metaphysikai gondolkodás komor, egyhangú vidékén honnét e víg zaj, e nevetés hangja?

A kor, melyben KANT e műve keletkezett, azon sajátos ellentéteket mutatta, melyek már nem egyszer igen jól megfértek egymással. A mi az előtte való időben positiv elem volt az idő szellemében, mind aláhanyatlott. A philosophiáért való lelkesedést hideg gúny, apathikus közömbösség, vagy büszkélkedő kételkedés váltotta föl; a rajongó pietismus helyét fölszines hitetlenség, merev dogmatismus, vagy hideg észbeli okoskodás foglalta el. De a kételkedéssel s hitetlenséggel szépen kezet fogott a babonahit; az előkelő világ, melyben ásitoztak, ha fogalmakról, s nevettek, ha vallásról volt szó, mohón kapott rajta, midőn új alchemisták szemfényvesztő játékot űztek előtte, midőn csalók s csalottak szellemeket idéztek, s ezektől túlvilági híreket tudakoltak. E «szellemlátók» között előkelő helyet foglalt el SWEDENBORG; a hír szárnyára vette csudatetteit s csakhamar oly sűrű ködbe takarta, hogy e ködön át rémletes s óriási alakokat öltöttek, melyeket a «kortársak» titkos borzongatással, s avval a hinni akaró s hinni még sem merő félhitűséggel szemléltek.

Rendkívüli dolgokat meséltek szellemlátó s egyéb képességeiről. Marteville asszonytól pl., ki az imént özvegyiségre került, egy aranyműves valamely régibb számla megfizetését követeli. A nő meg van győződve róla, hogy fölötte pontos boldogúlt férje kifizette a számlát, de e számlát nem találja. Elmegy SWEDENBORG-hoz. Ha igazán

szellemeket tud idézni, kérdezze meg férje szellemétől, tartozik-e valamivel az aranyművesnek vagy sem. SWEDENBORG néhány nap múlva tudósítja az özvegyet, hogy egy már többször átkutatott szekrény titkos fiókjában meg van a fizetett összegről szóló nyugtatvány. Valóban ott volt a titkos fiók, benn volt a keresett nyugtatvány. Az aranyműves odább állhatott követelésével.

1759-ben történt, hogy SWEDENBORG Angliából Gothenborgba érkezett. Este társaságban van egy ismerős kereskedőnél s egyszerre avval a hírrel lepi meg a jelenlévőket, hogy az imént borzasztó tűzvész ütött ki — Stockholmban. Órák telnek el, SWEDENBORG néha-néha kimegy s pontosan tudósítja a társaságot, hogy mennyire terjedt a tűz, s végre hogy sikerült gátot vetni neki. Két nappal később hír érkezik Stockholmból, mely egészen megegyezik SWEDENBORG előadásával. E csudálatos férfiúra nézve kárba veszett volna az elektromos sodrony föltalálása.

A svéd királyné is hallott SWEDENBORG-ról; magához hivatta s miután egy darabig finom tréfával szólott látásairól, valami kérdést intézett hozzá, mely a szellemvilágra vonatkozott. Néhány nap múlva, SWEDENBORG megjelent a királyné előtt s megfelelt kérdésére, a mi a királynét a legnagyobb ijedelemmel s csudálattal töltötte el. A mit ugyanis neki mondott, azt nem tudhatta élő embertől, csak megholt testvérétől. Maga a királyné elmondta az esetet az udvar előtt s egy ottani követ sietett az érdekes újságot egy más követtel közölni. Onnét azután tovább terjedt a hír s természetesen mindenütt beszélgetés tárgya lett.

Ilyen hírek keringtek SWEDENBORG felől; ezek kerültek KANT-hoz is, kit sajátságos elmeállapotban találtak s kire különös benyomást tehettek. Javában vívódott akkoriban

a metaphysika problémáival; lelke hajlamai kétfelé vonzották, a józan ész a kételkedés s tapasztalás felé, a mély elmélődés ösztöne szövetkezve a vallási meggyőződés erős érzetével a spekulációhoz. Mily merészen kalandozott volt ő azelőtt e légies országban! Tudta ugyan mindig, milyen ez az ország — KANT soha sem volt rajongó, soha mystikus — s mégis szerette. Így elfordulunk néha a rideg, prózai valóságtól s tarka, magunk rakta kártyavárakban gyönyörködünk. Az álom csak álom s néha mégis oly jól esik. Most KANT örökre el készül távozni ebből az országból. Ugyanekkor, mintha erősebb, igazi hangok érkeznének onnan hozzá. Egy pillanatra megáll s habozik. ✓

Valóban habozik. S ez nem válik szégyenére. A leghihetlenebb dolog a leghihetlenebb embert egy pillanatra meghökkentheti. Napjainkban sokkal furcsább dolgokat tapasztaltunk. Az úgynevezett spiritismus nemcsak millió meg millió hívőket hódított magának, hanem igazi tudósok, természettudósok között is valóságos pusztításokat vitt véghez. Ezek közül talán egy sem dicsekedhetik, hogy annyi józan észszel, oly szabad szellemmel, s akkora óvatossággal fogott volna a dolog vizsgálatához, mint KANT. Hálóba is kerültek, míg KANT a hálót széttepte s még állhatatosabban folytathatta útját mint eddigelé.

1763-ban kelt KANT-nak egy nőhöz intézett levele, [«An Fräulein CHARLOTTE VON KNOBLOCH über SWEDENBORG.» Az évszám HARTENSTEIN kiadásában sajtósági tévedés folytán 1758, l. ZIMMERMANN: «KANT und der Spiritismus» s KUNO FISCHER, III. kötet,] melyben először nyilatkozik a híres szellemlátóról. Elmondja benne, hogy tudtával senki sem vehette rajta észre, hogy elméje a csudákban való hitre hajlandó. Sok ilyen historiát hallott már, de mindig a tagadók pártjára állott. Nem mintha

lehetetlenségüket belátná. Mit tudunk mi a szellem természetéről? De e történetek rendesen oly kevésbé vannak bizonyítva, annyira megfoghatatlanok, s oly sok csalást rejtenek magukban, hogy valóban nem érdemes ezek miatt a temetőket kerülni, vagy sötét helyeken ijedezni.

De most hírt vett azokról a SWEDENBORG-féle történetekről, melyeket előbb elmondottunk. Mit szóljon ezekről? Alig lehet hitelességükben kételkedni. A híreket oly barátjától vette, ki maga a hely színén meggyőződött igazságukról. Azonfölül másoknál is tudakozódott. *Magának SWEDENBORG-nak is írt.* SWEDENBORG-ról pedig igen kedvező képet festett neki tudósítója. Szóval az egész ügy nagyon kényes. «Sokkal nagyobb tehetséggel megáldott emberek is kevés biztosat fognak e dologról mondhatni.»

S hozzáfogott a dolog megvizsgálásához. Nem kell e tényt palástolni, nincs is röstelleni való benne. A leghihe-tetlenebb dolog is, ha annyit beszélnek felőle, megérdemli, hogy végire járjunk. S KANT-hoz annyian fordultak, kik épen ő tőle kértek fölvilágosítást. Mit mondjon a tudakozó, alkalmatlankodó, sürgető ismerősöknek, mikor maga sem tud a dologról semmit? Könnyű lett volna azt felelnie: az egész dolog képtelenség, lehetetlen. Épen ezt nem tudja bizonyítani. Könnyű lett volna azt tennie, hogy ily haszontalan dolgokkal nem bibelődik; ez okos eljárás lett volna. De KANT kíváncsi volt. A kíváncsiság magával ragadta.

Levelezett, tudakozódott, megvette hét font sterlingen (!) SWEDENBORG nyolcz kötetben megjelent nagy főművét, — a mit a takarékos philosophus, ki alig vett könyveket, később nem kis mértékben megbánt — kutató s nem talált semmit. Tréfásan megjegyzi, hogy ez elég ok volt arra, hogy könyvet írjon. Hozzájárult, hogy a

«barátok» unszolták, hogy egy nagy könyvet vett s — a mi több — el is olvasta. Ez a fáradság s költség mind kárba veszszen? Nem, elhatározta, hogy könyvet csinál belőle s reményli, hogy az olvasó meg lesz vele elégedve; mert a földolgot nem fogja megérteni, a többit nem fogja hinni, a hátralevő részen pedig jót fog nevetni.

Igazán nem volt egyéb célja, csak hogy egy haszontalan dologról bebizonyítsa, hogy haszontalan? Ez a mű tréfásan jelzett célja. De e tréfás cél mögött háttérben egészen más szándék lappang, a tréfának van magva, s e mag igen keserű orvosság a metaphysikusok számára. Az orvosságot pedig legelőször szedte — maga KANT.

Mondottuk, hogy a metaphysika problémáival vívódott, midőn a szellemlátó látomásairól s elméleteiről tudósítást vett. E vívódásnak jóformán vége volt, KANT a metaphysika képzelt világát elhagyni készül. De midőn a szellemlátóval közelebbről megismerkedik, egy megdöbbenő tényt tapasztal. *A szellemlátó világa nagyban hasonlít a metaphysikusok világához.* A két világot csak kis köz választja el egymástól; az egyik országból minden nehézség nélkül bejuthatni a másikba. A szellemlátó nem egyéb mint gyakorlati metaphysikus, s nem tesz egyebet, mint hogy a metaphysika elméletét a gyakorlat nyelvére fordítja. A szellemlátó egyszersmind közel rokona az örültnek; a kettő sok esetben alig különböztethető meg egymástól. Metaphysika s örültség így váratlanul bizonyos közvetett rokonságba kerültek egymással. A ki a metaphysikához szegődik, a rokonokat sem tarthatja egészen távol magától. A metaphysikai gondolatokkal való játék mégis több a játéknál. E játéknak gyakorlati következményei is lehetnek.

Ennek bizonyítása a mű igazi célja. Megbírálja a metaphysikai philosophiát oly módon, hogy következmé-

nyeihez méri. Kimutatja, hogy a metaphysika igazolja SWEDENBORG-ot. Bebizonyítja, hogy a metaphysika fogalmai oly önkényesek, annyira elastikusok, hogy e fogalmak SWEDENBORG legvadabb képzeletalkotásainak paizsúl szolgálnak. A mi pedig a képtelenséget az igazság színében tünteti föl, maga a legnagyobb képtelenség.

S innét magyarázható a mű humoros hangja. Szellemlátásról komolyan beszélni, nevetséges dolog. De ha magunk is a nevetők közé állunk, a nevetés éle nem bánthat bennünket. Ha pedig az, a mit kinevetünk, azelőtt a mi drága kincsünk is volt, melytől nem könnyen váltunk, de válnunk kellett: akkor a nevetésben lelkünk megszabadul a kelletlen nyomástól s magunkat ironizálva, elménk visszaszerzi szabadságát s erejét.

Nincs is KANT-nak egyéb műve, mely annyira egyeni mint épen ez. Az irodalmi stylus nehézkesebb formáján át is elhallatszik hozzánk kedves beszélgetése, telve finom tréfával, találó anekdotákkal, elmés fordulatokkal. S mily mozgékonnak mutatkozik elméje. Szédítő ügyességgel rakogatja egymásra a metaphysikai légvár köveit s ép oly ügyesen, ép oly gyorsan lerontja a fellegeket érő épületet. Nem hiába járta a metaphysika vitázó iskoláját. A benne szerzett ügyességet ellene fordítja. DESCARTES is a jezsuitáknál nevelkedett.

A szellem fogalmából indul ki. Hogy a szellemlátást értsük, tudnunk kell, mi a szellem. A kiterjedt, áthatatlan, osztható testet senki sem fogja szellemnek nevezni. A mi áthatatlan, a minek más testet ki kell szorítania, hogy helyét elfoglalhassa, az nem szellem. Szellem csak az, a mi egy anyaggal megtelt térben is jelen lehet, a mi nem áthatatlan, a mi, ha többen is vannak, szilárd egésznek nem képez.

Igaz, hogy nem tudom, hogy ilyen szellemek léteznek-e. Azt sem tudom, vajjon létezhetnek-e. De létük lehetetlenségét sem bizonyíthatom. Hiszen a testek lehetőségét sem értem! Tudom, hogy a test áthatatlan; tapasztalom, de nem értem. A szellemről annyit sem tudok, létét nem tapasztalom, de lehetetlennek nem mondhatom. Nem bizonyíthatom e fogalmat, de nem kell tartanom tőle, hogy megczáfolják.

Tehát megvan a fődolog, a szellem fogalma; most már a metaphysikai módszer alapján következtethetünk belőle. A szellem nem tölt be tért, de azért jelen van a térben. Működési köre van a térben, de azért maga nem foglal el tért. Hiszen a test atomjait is ilyeneknek kell gondolnom. Maguk térnélküliek s a tért úgy töltik be, hogy ellentálló erővel bírnak, melynek bizonyos működési köre van. A szellemnek nincs ellentálló ereje, de az ő erejének is van működési köre.

Ha e becses következményeket az emberre alkalmazzuk, akkor az ő lelke is ilyennek gondolható. A lélek az egész testben van, s minden részében egészen van meg. Ez nem inkább lehetetlen, mintha azt mondom, hogy a lélek az agyvelőben van s annak egy piczike kis helyén lakik. Ha valaki vitatkozni akar erről, tessék! KANT nem elbizakodott ember, de bármily szörnyen fölfegyverzett ellenféllel volna is dolga, a czáfolatok czáfolatától nem retten vissza. Czáfolatokban nagyon erősek a philosophusok, igen jól be tudják egymásnak bizonyítani — kölesönös tudatlanságukat.

S most tovább mehetünk s beljebb hatolhatunk a metaphysika árnyékvilágába. Az anyag tünetényei bizonyos kapcsolatban vannak egymással, melyet a physika a matematika alapján megmagyaráz; e magyarázatot

mechanikus magyarázatnak nevezzük. A szellemek valószínűleg szintén bizonyos kapcsolatban vannak egymással, ezek is világot képeznek, szellemi világot, mundus intelligibilis-t, melynek szintén megvannak saját törvényei, saját erői. E szellemek közül egynehányan testekkel is állanak kapcsolatban (emberekben, állatokban, stb.), s e testek közvetítése folytán hatnak egymásra. De ez nem akadályozhatja meg őket abban, hogy e közvetítés nélkül s e közvetítésen kívül is egyenesen befolyhassanak egymásra, sőt ez az utóbbi módja a kapcsolatnak természetesebbnek látszik, mert az előbbi csak külön isteni intézkedésen alapszik.

De minek is mindig annyi óvatossággal beszélni! Legyünk bátrabbak, s mondjuk ki, hogy «könnyen bebizonyítható», hogy e szerint az emberi lélek már e földi életben is föloldhatatlan kapcsolatban áll a szellemvilág anyagtalan lényeivel. Hatással van rájuk s hatásokat szenved el tőlük. Rendes állapotban azonban nem tud erről semmit, nem szemlélheti a szellemi világot, mert mint testtel kapcsolatban álló lénynek csak érzéki fogalmai lehetnek.

S nem lehetne-e ezt a kapcsolatot bizonyos megfigyelhető tünetmények segítségével megerősíteni? Elemezzünk néhány eléggé ismeretes, de ebből a szempontból még szemügyre nem vettényt. Nem feltűnő-e, hogy azon erők közül, melyek az emberi lelket mozgatják, néhány, még pedig a legerősebbek közül való, nem magunk felé irányul, nem úgynevezett egoistikus ösztön, hanem magunkon kívül, kifelé? Rendkívüli módon függünk pl. mások ítéletétől. A mit magunk jónak vagy igaznak tartunk, azt mások ítéletével szeretjük egybevetni s csak akkor érezzük magunkat jó úton, ha mások ítélete a mienkkel megegye-

zik. Ebben mintha *ítéletünk az általános emberi értelem ítéletétől függne.* (II. k. 342. l.)

De még föltünőbb jelenségek is vannak. Akaratunk ellenére is kénytelenek vagyunk mások jólétére gondolni, mások akaratát figyelembe venni, még akkor is, ha ez határozottan saját jólétünk rovására történik. Ilyen jelenség a kötelesség érzete, vagy azon nemes erkölcsi jóakarát, mely annyiszor az önfeláldozás tetteire ragadja az embert. Ilyenkor az *általános akarat*tól függünk s az úgynevezett erkölcsi érzés nem egyéb, mint e függési viszony kifejezése. Az anyagi világ részeiről tudjuk, hogy a vonzás ereje valamennyit egybekapcsolja. Az erkölcsi cselekedetek nem tesznek-e tanúságot arról, hogy a szellemi világ tagjai között szintén ilyen valódi, eleven erő működik? S mily megható kilátás nyílik e gondolat magaslatáról! A földi életben a cselekvések erkölcsi értéke csak fogyatékosan jut érvényre. Sok nemes törekvés a véletlen gonosz játéka folytán kárba vész, sok nemesnek látszó tett aljas indító okokból ered. De ha a szellemi világnak is polgárai vagyunk, ha szellemünk természetes benső kapcsolatban áll a szellemi világgal, akkor minden erkölcsi tettnek megvan ott a neki megfelelő hatása. Akkor lelkünk erkölcsi értéke épen úgy meghatározza helyét a szellemi világban, mint a testek helyét meghatározza a köztük működő erők kölcsönös hatása. Ha meghalunk, akkor a másik élet csak természetes folytatása az itteninek. Jelen s jövő mintegy egy darabból való. A földöntúli életben nem isten jutalmazná a jó tettet, hanem ez a szellemi világban gyakorolt természetes hatása által maga jutalmazná meg magát.

Ezek után mintegy csudálatosnak tetszik, hogy a szellemi világról *oly ritkán kapunk tudósítást.* Hiszen folyton benne élünk. De ez mégis érthető. Én tulajdonképen kettős

lény vagyok, a látható s a láthatatlan világ polgára, azon egy egyén ugyan, de mint ember nem ismerem azon gondolataimat, melyeket mint szellem gondolok s megfordítva. Hiszen ébren létemben sem tudom, miket gondoltam, mikor mély álomtalannak látszó álomba merültem volt. De azért nem lehetetlen, hogy szellemi tudatomból mégis behatol valami emberi tudatomba. Nem közvetlenül ugyan, mert mint ember az érzékiség tükrének föltételei szerint látom a világot. De a szellemvilág fölkeltheti bennem a szellemi állapotoknak megfelelő képeket, symbolumokat, melyek a szellemvilágról hírt hoznak nekem. Eszmék tehát melyek a szellemvilágból származnak, nyelvbeli alakot fognak öltetni, szellemek emberi alakokban fognak megjelenni előttem, stb. Minden szellemi behatás mindenesetre a mi fogalmaink képét fogja öltetni.

Ez sem történik majd mindennapi embereken, inkább olyanokon, kik izgatottabb állapotúak, erősebb, ingerlékenyebb képzelő erővel bírnak. Igaz, hogy ezeknek sem használ majd sokat, mert hogyan fogják megkülömböztetni, vajjon igazi szellemi behatással van-e dolguk, vagy saját képzeletüknek ilyen behatás nélkül keletkezett agyrémeivel? Mert hiszen a szellemi behatás következtében származott látomáson nincsen semmi, a miből *eredetére ismerhetnék*. Maga a szellemlátó is lehet képzelgő, amennyiben az igazi szellemi behatások, melyek az emberi szellemnek megfelelő alakot öltenek, mindenféle vad képzelgésekkel párosulhatnak. De a szellemi behatások, megjelenések lehetsége mégis be van bizonyítva. Az egyedüli baj csak az, hogy ama másik világ szemléletét rendesen drága áron szerezzük: az e világ számára való észből veszünk valamit. Félő, hogy így járnak a metaphysikusok is, kik metaphysikai üvegeiken át annyi állhatatossággal néznek ama

vidék felé s annyi csudálatos hírt tudnak mondani róla. TYCHO DE BRAHE-nek is, ki kocsin menve, éjjel a csillagok szerint akarta a legrövidebb útat találni, azt mondta a kocsisa: *az égen jól ismerheti az úr a járást; de itt a földön, engedelmet kérek, bizony csak bolond az úr.*

Ime egy metaphysikai rendszer vázlata, mely teljesen elégséges a szellemlátás magyarázatára, mely bebizonyítja, hogy a kisértetek megjelenésében mégis «van valami». S senki nem mondhatja, hogy ez a rendszer önkényesebben készült, mint a többi divatban levő. Egyetlen egy fogalma sincs, melyet hasonlóképen nem formulázott az akkori metaphysika. A fogalmak összekötésében pedig szigorú, logikai rend van, s annyi finom analogia, annyi valószínűségi ok támogatja e rendszer egyes részeit, hogy első pillanatra szinte megdöbbeneti az olvasót, megdöbbsentette magát KANT-ot is.

Mert nem szabad hinnünk, hogy KANT azt a tréfát tette, hogy egyenesen arra a célra csinálta e rendszert, hogy vele SWEDENBORG látomásait látszólag igazolja, valóssággal pedig kigúnyolja. Avval a meglepő ténnyel állunk szemben, hogy SWEDENBORG, a ki maga is a szellemvilág elméletét írta, egészen *hasonló módon formulázta elméletét.* Nem oly logikai, csábító formában ugyan; elméletének phantastikus kinövései vannak: de velejében ugyanezekhez az eredményekhez jut. S ugyanezek a gondolatok magának KANT-nak gondolatai is, *melyek sajátos nyomokat is hagynak hátra KANT elméletében,* mint később látni fogjuk. Ő maga szerette azelőtt így bekalandozni a képzelet világát. S most annál nagyobb szabadsággal tehetette, mert egészen más kijózanító szerrel rendelkezik, mint annak előtte. Azelőtt azt szokta volt mondani: ezek lehetőségek, s óvakodott a lehetőségek útján messze tévedezni. Most azt fogja

mondani: az emberi értelem mivoltánál fogva nem képes ezeket a kérdéseket eldönteni, ezeket a lehetségeket nem lehet soha sem bizonyítani és soha sem czáfolni; mindegy, akár messze megyünk ezen az úton, akár az elején állunk meg.

A metaphysika lehetségekkel foglalkozik s a lehetőséget fölcseréli a valósággal. S minthogy százféle lehetőség van, a metaphysikusok világai nagyon különböznek egymástól. ARISTOTELES mondotta: ha ébren vagyunk, közös világunk van; ha álmodunk, mindenkinek külön világa van. A tételt meg lehet fordítani: *a mikor mindegyikünknek külön világa van, akkor álmodunk*; a metaphysikusok közül mindegyiknek külön világa van; azért valószínű, hogy a metaphysikusok álmodnak. Majd ha fölébrednek, «s ha bizonyos jelek nem csalnak, ez nem sokára meglesz», akkor a philosophusoknak is közös világuk lesz. Addig várunk kell. Mostanában ők *az ész álmadozói*. (Träumer der Vernunft.)

Rokonságban vannak az *érzetek álmadozóival* (Träumer der Empfindung), a szellemlátókkal, kik olyan dolgokat *látnak*, miket rajtuk kívül senki sem lát. Mindketten valóságnak tartják agyrémeiket, a metaphysikusok fogalmaikat, a szellemlátók érzeteiket. A metaphysikai rendszerek a balútra került ész szülemenyei, a szellemlátások pedig a beteg agyvelő származékai. Azért talán okosabb is lesz, ha nem annyira egy más világ félpolgárainak, mint bizonyos kórházba valóknak nézzük őket. Azelőtt elégeték őket, most jobb lesz hajtó szereket adni nekik.

S most tudjuk, miképen kell SWEDENBORG-ról vélekednünk. KANT-ot a természetes kíváncsiság ösztönözte, hogy a mendemondának utána járjon, s íme nem talált csak oly történeteket, melyek semmivel sincsenek bizo-

nyítva (SWEDENBORG nem idéz sehol tanúkat látomásainak bizonyítására), s oly elméleteket, melyeknél sokkal okosabbakat maga kigondolt s elvetett volt. SWEDENBORG azért az ész és az érzet álmadozója; hasonlít a metaphysikusokhoz és az örültekhez, kik maguk is egymáshoz annyiban hasonlók, hogy mindketten álmodnak. Kár vele foglalkozni; de jó, ha e foglalkozásból legalább bizonyos tanulságot merítünk. S azt valóban meríthetünk is.

A metaphysika kétféle hasznót hajthat. Vagy megoldja azokat a kérdéseket, melyeket a kutató elme fölvet, midőn a dolgok titkos tulajdonságait kutatja. Erre, látjuk, nem képes. Vagy pedig megmondja nekünk, hogy valamely föladat egyáltalán megoldható-e, s milyen viszonyban áll a tapasztalat fogalmaihoz, melyek minden ítéletünk alapját teszik. S ennyiben «a metaphysika az emberi ész határainak tudománya» (II. k. 374. l.) s ez a haszna «a legismeretlenebb s egyszersmind a legfontosabb». E határokat, mondja KANT, itt még nem hányta meg, de annyit láttunk, hogy a más világ titkait hiába kutatjuk. «Megcsaltam olvasóimat, de csak azért, hogy használjak nekik; nem nyujtok nekik új ismereteket, de megsemmisítettem a hazug tudást», mely az igazi hasznos oktatásnak útját állja.

S ha a metaphysika az itt megjelölt úton jár, újra a bölcsesség kísérője lesz. Mert a *tudós* mindent szeret kutatása tárgyává tenni, s ez nem is baj. De a *bölcs* csak azokat a föladatokat szemeli ki magának, melyek megoldása fontos az emberre nézve. S a mi esetünkben mindketten találkozhatnak is. Mert e föladatok megoldása egyrészt *lehetetlen*, másrészt *szükségtelen*.

Mert nem igaz, hogy a lélek halhatatlanságának bizonyítása szükséges. Mondják ugyan, ha a lélek nem szel-

lem, akkor nem halhatatlan; s ha nem halhatatlan, akkor mi támasztaná az erkölcsiséget? De hát azért jó-e az erény, mert majd a más világon jutalmat kapunk érte? Nem megfordítva-e, azért kapunk jutalmat, mert az erény jó? «Az emberi szívben nincsenek-e közvetlen erkölcsi törvények s okvetetlenül szükséges e, hogy a más világban támaszszuk meg az emelyűt, ha itt a földön rendeltetése szerint mozgatni akarjuk?» Jobb a földöntúli élet kilátását az erény fogalmára alapítani, mint megfordítva, az erény fogalmát a földöntúli élet kilátására. Az *erkölcsi hit* az egyedüli, mely minden állapotjában megfelel az emberi természetnek.

Hagyjuk abba a spekulatiót. Hadd foglalkozzanak vele azok, kiknek jobb dolguk nincsen. Az emberi ész nem arra való, hogy ily titkokat megfejtsen. A kíváncsiaknak pedig adjuk azt az együgyű, de természetes tanácsot, hogy legjobb lesz, ha *várnak, míg ott lesznek*. Mi pedig mondjuk azt, mit VOLTAIRE Candide-ja mond: *Viseljük gondját boldogságunknak, menjünk a kertbe s dolgozzunk*. (II. k. 381. l.)

Így beszélt KANT 1766-ban.

Az eddigi metaphysika áltudomány.

Az igazi metaphysika nem lehet egyéb, mint az emberi ész határainak tudománya.

E határok értelme az, hogy csak tapasztalati ismeretek igazi ismeretek, mások elérése nem adatott nekünk.

Az erkölcsiség s a vallás egészen függetlenek a metaphysikától.

V. FEJEZET.

AZ ÉRZÉKISÉG ÚJ ELMÉLETE.

A metaphysika mint az emberi ész határainak tudománya. A kritikai módszer. A kritika positiv alapjának tudatossá tétele.

Az igazi metaphysika az emberi ész határainak tudománya. Az emberi ész nem alkalmas minden képzelhető föladat megoldására. Bizonyos tárgyakra vonatkozólag kérdezni tud, de e kérdésekre megfelelni nem képes. Vannak megismerhetetlen tárgyak. Megismerhetetlenek mindazok a tárgyak, melyek a tapasztalat körén kívül esnek: Isten, a szellemi világ, a lélek, a lélek halhatatlansága. A tapasztalati ismeretek, azok igazi ismeretek. Bizonyos alapfogalmakat pedig, milyenek: ok — okozat, substantia — cselekvény stb. nem lehet tovább elemezni, lehetőségüket se lehet megérteni; csak azt tudhatni, hogy vannak, mert tapasztalni őket. — Ez KANT eddigi fejlődésének legrövidebben összefoglalt eredménye.

Ebben az eredményben nem nyugodhatik meg. A metaphysika az emberi ész határainak tudománya, de ezeket a határokat — maga is mondja — még nem állapította meg. Most hozzá kell fogni ehhez az új munkához.

De miképen lehetne e határokhoz eljutni? A régi metaphysikai fogalmak bírálata útján? Ez az út a legtermészetesebb, ezen az úton járt eddigelé. Megvizsgálta a matematikai módszernek philosophiai alkalmazását s évszázados tévedést fődözött fel. Elemezte a lét fogalmát

s évszázados álkövetkeztetésre bukkant. Kutatta az okság fogalmát, s földerítette, hogy a tiszta gondolkodás s a valódiság soha sem találkoznak egy pontban; hogy a tiszta gondolkodás fogalmai önkényes alkotások, melyeknek igazságát nem lehet sem bizonyítani, sem czáfolni, a valódiság pedig egyedül a tapasztalat útján ismerhető meg, s a tapasztalatnak semmi köze a tiszta gondolkodáshoz. Mindezzel még mindig nem ismerjük az ész határait. Mondhatjuk ugyan, hogy az elme csak a tapasztalatra van utalva, de akkor meg kellene tudnunk mondani azt is, hogy *miért?* Talán azért, mert a tiszta ész fogalmai önkényesek? De miért önkényesek? Honnét származnak? Mit jelentenek?

Az eddigi út tehát nem vezet célhoz. A negatív kritikai eljárással nem juthatunk az ész határainak ismeretéhez. E kritika megöli az élő ellenfeleket, de nem bántja azokat, kik a megöltekre következnek. Sisyphusi munka volna, minden metaphysikai rendszert megczáfolni, mert folyton új rendszerek keletkeznek, melyeket újra meg kellene czáfolni. Ez véget nem érő, kétes hasznú munka.

Előbb a magam birtokát kellene ismernem. Ha a jogcímet ismerném, melynél fogva birtokom az enyém, akkor tudnám azt is, meddig terjed; ismerném birtokom határait. Jogczímem alapján visszautasíthatnék mindenkit, ki birtokom határait sérteni meri. Képek nélkül szólva azt mondhatom: Az emberi ész határait csak úgy állapíthatom meg, ha előbb magát ezt az észet kutatom. A *tapasztalat* értékét csak akkor becsülhetem meg, ha a *tapasztalást* ismerem. Ha az ismereterőt elemeztem, az ismereterő köre sem maradhat titok előttem. Eddig KANT inkább negatív módon foglalkozott ismerettannal: bírálta a nem-ismerettani eljárást. E negatív működésnek most pozitív alapot kell adni: tisztázni kell az ismerettan elveit.

E munkának legalább egy részét már végeznie kellett. Az igazi kritika, a mint már mondtuk, soha sem lehet tisztán negatív munka. Mindig pozitív elvekre is támaszkodik, melyekhez a megbírálandó tárgyat méri. E pozitív elvekről gyakran nincsen tiszta, határozott tudomása a bírálónak. Mindenki tudja, hogy az æsthetika terén is sok olyan kritikus van, kinek ítélete fölötté finom s biztos, de a ki ítéleteinek legvégső alapokairól pontosan nem tud sem magának, sem a közönségnek számot adni. A bírálat pozitív alapjának tudatos kifejtése külön munka, olyan, hogy a legnagyobb óvatosság ellenére is vajmi ritkán sikerül.

Ez az a munka, mely KANT elméje előtt áll. Számot kell adnia magának, mely elvekre támaszkodott, midőn a metaphysika fölött kárhoztató ítéletet mondott. Ezzel kezdődik pozitív alkotásainak kora. E munka közben több meglepetés fogja érni. Be fogja látni, hogy azok az elvek, melyekre eddig támaszkodott, nagyon töredékesek, hogy ki kell őket egészíteni, rendszerbe foglalni. E kiegészítésre, rendszerbe foglalásra, egészen új, valóban eredeti gondolatok kellenek. KANT most igazi fölfedezéseket fog tenni, s szerény lelkét a fölfedezők jogos büszkesége fogja eltölteni. A mit eddig tett, mind feledésbe fog előtte merülni, a mellett mit ezentúl fog tenni. De azért az újnak a gyökereit mégis régi munkásságának termékeny talajában találhatjuk meg.

I.

Az értelem s az érzékiség. A régi metaphysikai s az új ismerettani fölfogás közötti ellenmondás. A tér problémája. KANT korábbi nézete s LEIBNITZ fölfogása. Az 1768-diki értekezés a tér természetéről. A térben nemcsak fogalmi különbségek vannak. A tér nem függ az anyag mivoltától, hanem megfordítva, az anyag elrendezése függ a tér természetétől.

A LEIBNITZ-WOLFF-féle ismerettanban nincsen fontosabb tétel annál, hogy *értelem s érzékiség* között csak fokozati, nem fajbeli különbség van. Az érzékiség ezen ismerettan szerint csak fejletlen, homályos értelem. Az érzéki ismeret az igazság megismerésének alsóbb foka. Igazi ismeretekre csak az értelem képes. Ő a szükséges, örök, általános igazságok forrása. KANT is eddig elemzett műveiben ezen az állásponton áll. A SWEDENBORG-ról szólóban nem említi e különbséget, de a megelőzőkben akárhányszor beszél felső s alsó ismereterőről, a philosophiának azon földadatáról, hogy a homályos fogalmakat elemezni kell, LEIBNITZ-nak azon nagy gondolatáról, hogy a lélek mintegy tükre az egész mindenségnek.

Megfér-e ezen a régi metaphysikából vett gondolat KANT új ismerettani gondolataival? Megegyezik-e a tapasztalat értékéről újonnan szerzett fogalmával?

Hogy valami létezik, azt csak a tapasztalatból tudhatom. Akármennyit is elemzek fogalmakat, az elemzett részek közt sohasem bukkanhatok a létre. Továbbá, hogy valami valaminek a hatását megszünteti, hogy valami

valaminek az oka, arra szintén a tapasztalat s nem a tiszta gondolkodás tanít.

A tapasztalat pedig az érzékek útján történik. Tapasztalati ismeretek tulajdonképen érzéki ismeretek. Tehát érzéki ismereteim olyanra tanítanak engem, a mire az értelem soha sem taníthatott volna. Sőt ezek az érzéki ismeretek az egyedüli biztos ismeretek; csak ezek útján ismerem meg a valóságot. Az értelem fogalmai rendszerint csalfa álmoképek, az ész álmai; ezekről örökön örököké elvitatkozhatom a nélkül, hogy valaha bizonyosságra juthatnék. Ha mindezeket meggondolom, nem kell-e a különböző értékű ismeretek *forrásáról* is máskép vélekednem, mint eddig történt?

Most, hogy KANT későbbi gondolatait ismerjük, szinte csodálatosnak tetszik, hogy ő is ezt a kérdést nem intézte magához. A tapasztalat kizárólagos értékének megbecsülése békésen megfér műveiben a régi ismerettani nézetnek többé vagy kevésbé nyílt hangoztatásával. A különböző ismeretforrásoknak, az értelemnek s az érzékiségnek, *produktumait* élesen megkülönbözteti egymástól. De magukat a *forrásokat* még sem tartja fajilag különbözőeknek. Az érzékiség még mindig az értelemnek csak alsóbb foka.

Ha azonban oly kérdés merülne föl elméjében, mely nem vonatkozik a produktumokra, hanem egyenesen e produktumok forrásaira; ha tehát nem a tapasztalatról volna szó, mely az érzékiségnek nagyon bonyolódott eredménye s egyáltalán nagyon homályos fogalom, hanem magáról az érzékiségről vagy valamely közvetetlenül reá vonatkozó tételről: akkor lehetetlen volna, hogy az érzékiségnek az értelemtől különböző természete föl ne tűnjék előtte. S ilyen kérdés valóban fölmerül.

KANT sokat foglalkozott a *tér* fogalmával. Már első

művében, az erők mértékéről szóló értekezésben, töprengedik a sokat vitatott kérdésen. A monadologiában részletesen elemzi a tér fogalmát s a következő gyönyörű logikai okoskodáson halad végig. A tér végtelenül osztható; e tételen alapszik az egész geometria. De akkor az a mi a térben van, az anyag, szintén végtelenül osztható. Ha az anyag végtelenül osztható, akkor nem állhat egyszerű részekből; mert az egyszerű részek is tért foglalnak el, s mihelyt tért foglalnak el, mindenesetre részekből is állanak, melyek egymáson kívül vannak, mert a legkisebb tért is még kisebb térrészekre lehet osztani.

Másrészt, a mi össze van téve, annak részekből kell állania. A test végtelen oszthatósága ellenkezik a test fogalmával. Miképen egyeztessük meg egymással e két ellentmondó tételt? A tér végtelenül osztható; a térben lévő anyagnak egyszerű részekből kell állania? A két tétel, úgy látszik, nem fér meg egymással. Az egyiket el kell vetnünk. Ha a tér végtelenül osztható, az anyag (a test) nem állhat egyszerű részekből. Ha a test egyszerű részekből áll, a tér oszthatósága nem lehet végtelen. S mégis, mind a két tételnek igaznak kell lennie. Mert a tér végtelen oszthatóságát a geometria, a legbiztosabb tudomány, bizonyítja. A test véges oszthatósága magából a test fogalmából folyik. Mind a két tételnek igaznak kell lennie, s mégis, úgy látszik, élet-halálharcot vívnak egymás ellen.

Kant ki tudja őket békíteni. A kibékítő erő abban a gondolatban rejlik, hogy az anyag egyszerű részekből áll ugyan, de *e részek nem foglalnak el tért*. Az egyszerű részeket mintegy pontoknak kell gondolnunk, melyek nem töltenek be tért, s mégis a *térben* vannak. Minden egyszerű résznek, monasnak, megvan a maga *hatásköre*; a monas erő, s a meddig ez az erő terjed, az a monas hatásköre; e

hatáskörön belül távol tart magától minden más monas-
erőt. Az egyszerű monasok összetételéből származik a
szilárd test *tüneménye*, mely nem egyéb, mint azon egyes
monasok összetett hatásköre, melyek a testben egyesítve
vannak. Maguk a monasok nem töltenek be tért; maga a tér
nem egyéb, mint a monasok hatásköre, a mint az az érzé-
keknek föltűnik. A tér csak tünemény, phænomenon, de e
tüneménynek van realis alapja; phænomenon bene fun-
datum, mondotta LEIBNITZ. Ézékeink azt mondják: a tes-
tek térben vannak; az értelem azt mondja: a mit az érzé-
kek mondanak, az csak látszat; a testek kiterjedése
annyit tesz, hogy a test egyszerű részei, a monasok, bizo-
nyos kapcsolatban, bizonyos rendben vannak. E rend, e
kapcsolat valódi; de e valódiság az érzékiség előtt a tér
érzéki alakját ölti. Így gondolta ezt LEIBNITZ is. E LEIB-
NITZ-féle gondolatot folytatja, kifejti, alkalmazza KANT.
Igaz, hogy épen a tér tüneményes természetét nem fejtegeti
oly behatóan mint LEIBNITZ; ő, a ki a tért nem sokára még
sokkal «tüneményesebb» valaminek fogja tartani mint
LEIBNITZ, az egész gondolatmenet ezen szükséges kiegészítő
részét homályban hagyja. De a főgondolat mindkettejük-
nél azonegy.

Ne vizsgáljuk most e megfejtés helyességét. Ne ku-
tassuk, vajjon nem kell-e már a tért oda gondolnunk, ha
ezt a kifejezést «a monasok *hatásköre*», meg akarjuk
érteni. Bizonyára csak püsztá látszat, ha azt hiszszük, hogy
ezzel a tér természete meg van magyarázva, sőt, hogy
evvel a térnek mintegy eredetét lepleztük föl. Maga KANT
lesz később e nézetnek legélesebb bírálója. De a mint előbb
is említettük, még a «szellemlátó»-ban is ezt a nézetet
vallja magáénak. Ez a nézet pedig nem egyéb, mint LEIB-
NITZ-nak némileg megváltoztatott eredeti gondolata.

E nézet szerint a tér mintegy a monas természetéből folyik. Nem önálló valami, a mi megmaradna, ha a testek nem léteznének, a milyennek NEWTON gondolta. A tér a monasok erőhatásának következménye. A monasokkal s a monasok által van. A tér, LEIBNITZ rövid meghatározása szerint, a lehetséges együttlétező tünemények rendje, valamint az idő az egymásra következőknek a rendje. S ez szépen megegyezik LEIBNITZ ismerettségével. Tér s idő érzéki tulajdonságai a világnak. Az érzéki tulajdonságok LEIBNITZ nézete szerint csupán alsó fokai az értelmi megismerésnek. Ennélfogva a tér s idő igazi fogalmában csupán csak értelmi tulajdonságok fordulhatnak elő. S valóban nem is találunk egyebeket az előbbi meghatározásban. Tér s idő a tünemények *rendjét* jelentik. A rend pedig tisztán értelmi fogalom, nem érzéki tulajdonság. Tér s idő a zavaros érzékiség képei, tünemények; de ennek a tüneménynek van realis alapja: a monasok rendje.

Hasonló KANT-nak felfogása 1768-ig. Ekkor egy kevés lapnyi értekezést ír a térben levő tájékok különbségének főokáról. («Von dem ersten Grunde des Unterschiedes der Gegenden in Raume.») Mi célból írhatta ezt a néhány lapot, melyet a königsbergi újságban tett közzé? Hiszen nem szokása neki, hogy metaphysikai kérdésekről fontos ok nélkül a helyi újságban cikkeket írjon? Nem más okból tehette, mint hogy egy igen egyszerű úton egy igen nevezetes fölfedezésnek jutott nyomára. Valóságos Kolumbusi fogást talált, s kénytelennek érezte magát ezt mentül előbb a világgal tudatni.

A térre alkalmazta a tapasztalati s logikai tudás között már más esetekben megismert és megállapított különbséget. Ez alkalmazásnak az volt a következménye, hogy

rögtön megváltoztatta a térről szóló fogalmát, nem sokára reá pedig az *érzékiesség s értelem közötti különbségre* vonatkozó eddigi LEIBNITZ-féle fölfogását. Mihelyt ez az új fölfogás megvillan eszében, átalakul a *logikai gondolkodás elmélete* is; ezzel az új elmélettel pedig a *tapasztalati s metaphysikai tudás* elmélete egészen új alapot nyer. Minden a mi szétszórva, évtizedek óta elméjében forrong; a mi eddig rendszeres formát keresett s nem tudott csak ideiglenesre tenni szert: most kristályosodik s végleges rendszerbe szorúl. E kis értekezésre nem igen szokás ügyet vetni. Pedig ez mintegy megnyitja a zsilipeket, melyeken át a habzó folyam vizei az új ágyba sietnek.

Az új fölfedezés rendkívül egyszerűnek tetszik. A térbeli tüneményeken a következő sajátságot vehetni észre: Két test egészen egyforma lehet, ugyanazokból a részekből állhat, a részek elhelyezése, kapcsolata tökéletesen azonos lehet s mégis ez a két test annyira különböző lehet, hogy az egyiknek határai nem egyszersmind a másiknak a határai is, hogy az egyik nem illik a másik helyébe. A legközhatalmasabb példa rá: *a jobb s bal kéz*. Mindkettő egyenlő s hasonló, de azért a balkezttyűt nem húzhatom a jobb kézre.

De ez talán csak nem újság? Valóban nem az, de e trivialis dologban eddig senki nem vette észre azt a nevezetes igazságot, mely benne rejlik. Mert íme a térnek egy oly tulajdonsága, melyet nemcsak hogy értelemmel nem foghatok föl, hanem mely meg is czáfolja a tér fogalmi, értelmi természetéről szóló LEIBNITZ-féle nézetet. Bizonyítsuk ezt. Mutassuk meg, hogy e tulajdonság értelemmel nem fogható föl, s hogy egészen megváltoztatja a térről alkotott eddigi fogalmat. Értelemmel nem fogható föl: Valamint az okról nem tudhatom tiszta észből, hogy miképen eszközli, hogy okozata legyen, csak tapasztalom,

hogy egy dolog előidézz egy másik dolgot: úgy a térnek ezen tulajdonságát még csak nem is sejthetném, ha pusztán fogalmak után indulnék. Jobb s baloldal egészen egyformák s hogy mégis annyira különbözők azt csak *láthatom*, de nem *érthetem*. De a tér egyáltalán nem lehet értelmi fogalom, milyennek LEIBNITZ mondotta. LEIBNITZ elmélete szerint a tér az anyag részeinek, a monasoknak mintegy produktuma. A tér a monasok rendje. Minthogy a mi esetünkben jobb s bal kéz egészen egyforma részekből állanak, e részek rendjének is azon egynek kellene lennie. Tehát nem volna szabad, hogy térbeli különbség legyen közöttük. Pedig ilyen különbség igen is van közöttük. Tehát LEIBNITZ fölfogása nem lehet igaz.

Most azt várják, hogy KANT a szemlélet s gondolkodás, az érzékiség s értelem közötti különbséget fogja fejtegetni. Lehet-e az érzékiség csak alsó foka az értelemnek, ha az érzéki fogalmak oly sajátságokkal bírnak, melyeket az értelem föl se foghat? Mondható-e, hogy az érzékiség a világ zavaros képét mutatja, míg az értelem tisztán látja az igazságot, ha oly igazságok léteznek, melyek csakis az érzékiség számára világosak, az értelemnek pedig megfoghatatlanok? De KANT erről még mit sem szól. Oly lassan halad a kritikai fölfedezések folyamata! Egyelőre beéri avval, hogy a tér egészen más fogalmát állapítja meg. A térnek természete nem olyan, milyennek LEIBNITZ, hanem olyan, milyennek NEWTON s EULER gondolta. Nem függ a monasoktól, az anyagtól, hanem önálló valósággal bír, s megfordítva, az anyag összetételének lehetsége ő tőle függ. Ő benne vannak elhelyezve a testek. S minthogy őt magát nem vehetjük észre, minthogy a «tiszta tér oly alapfogalom, mely a külső nézeteket lehetségessé teszi», azért a testeknek reá való vonatkozását csak

úgy ismerhetjük meg, ha más testekkel állítjuk szembe, a mint ezt a jobb s bal kéz példája mutatja.

Igaz, hogy a tér illetén fogalma is rendkívüli nehézségekben bővelkedik, de ezek mindenütt mutatkoznak, «a hol a megismerés elemeiről elmélkedünk». Két évvel később e nehézségek eltűntek s KANT a térnek egy harmadik, egészen új fogalmával bír, mely philosophiájának leg-sajátabb, legeredetibb gondolata.

II.

«Az érzéki s értelmi világ formájáról s elveiről», 1770-ben. Az értelem és érzékiség közötti foki s faji különbség. Az érzékiség meghatározása. Az értelemé. Ez utóbbinak tökéletlensége. Az értelmi fogalmak új megbecsülése. KANT elméletének különböző fölfogásai. A főkérdés : miért hitt KANT megint a metaphysikában? Az értelem logikai s realis használata. Isten fogalma s az erkölestan. A régi metaphysikai álmak : MALEBRANCHE mysticismusa.

1770-ben KANT egy latin értekezéssel foglalta el tanári székét, mely azt a sokat ígérő czímet viseli: *Az érzéki s értelmi világ formájáról s elveiről.* (De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis.) Az értekezés az új gondolatok egész sorát foglalja magában, olyanokat, melyek az előbbi kritikai munkásságnak tudattalanul alap gyanánt szolgáltak, s olyanokat is, melyeket e tudatosakká vált gondolatok elméjében fölidéztek. Gondolkodásának főiránya ezentúl nem változik többé. Midőn 1781-ben «A tiszta ész bírálata» megjelenik, a latin értekezésnek mintegy folytatását találjuk benne. E folytatásra pedig azért kellett oly soká várnunk, mert KANT a munka egy pontján még egy főnehézségre akadt.

Mindjárt az értekezés elején találjuk az eddigi kritikai munkálkodásnak többször említett, sokáig érő s végre teljesen megérett gyümölcsét. Az *érzéki s értelmi megismerés* között egészen más a különbség, mint a milyennek eddig gon-

dolták. Nem a zavarosság s világosság ellentéte illik e különbség meghatározására. Ez csak logikai megkülönböztetés, melynek semmi köze a különböző tárgyak különböző természetéhez. Az érzéki fogalmak lehetnek igen világosak, s az értelmiek igen zavarosak. A geometria pl., az érzéki ismeretek ezen mintaképe, fölötte világos egy tudomány; a metaphysika pedig, az értelmi fogalmak e nagy tárháza, telve van köddel.

A kettő közötti különbség egészen másutt rejlik. Az érzékiség s értelem két egészen *különböző forrása* az ismereteknek. Mindegyiknek más-más a természete, a rendeltetése, s hatásköre. Az érzékiség az elmének azon sajátsága, hogy jelenlevő tárgyról közvetetlenül vesz tudomást. Ha e sajátságot *fogékonyságnak* nevezzük, akkor azt mondhatjuk: az érzékiség az elmének azon fogékonysága, melynél fogva valamely tárgy a maga jelenléte által bizonyos változást idézhet benne elő. (*Sensualitas est receptivitas subjecti, per quam possibile est, ut status ipsius repræsentativus objecti alicujus præsentia certo modo afficiatur.* Sectio II. §. 3.) Ez nem magyarázat, de tény, még pedig alapténye az egész emberi gondolkodásnak. S épen ezért nem is magyarázható bővebben. Az alaptényeket nem lehet magyarázni, azokra csak rá lehet mutatni.

Mi akkor az értelem? Az értelem meghatározása távolról sem oly egyszerű s meggyőző erejű, mint az érzékisége. Fölötte nevezetes hibában leledzik: negatív ismeretű jel van benne. Az értelem, mondja KANT, az elmének azon tehetsége, melylyel azt foghatja föl, a mi mivoltánál fogva az értekek által *nem* fogható föl. (*Intelligentia* [rationalitas] est *facultas* subjecti, per quam, quæ in sensus ipsius per qualitatem suam incurrere non possunt, sibi repræsentare valet.) De joggal kérdezhetjük: mi az, a mit

az érzekek nem foghatnak föl, míg az értelem számára fölfogható? Továbbá kérdezhetjük: az érzékiség jogait átlátom; a tárgy jelenléte folytán hat az elmére; az elme fogékony ilyen behatások irányában; így származik az érzéki benyomás; az értelem azonban nem fogékonyság, hanem *tehetség*; nem szenvedő, de tevékeny valami; miben rejlik tevékenységének jogosultsága? E kérdésekre egyelőre nem kapunk feleletet.

Nemcsak hogy nem kapunk feleletet, hanem KANT mintha elfelejtette volna, a mit az utolsó évtizedben tanúlt. Ezen évtized alatt a metaphysikai fogalmak gyarlósága, a tapasztalat föltétlen értéke mindinkább világossá vált előtte. Végre odáig jutott, hogy e két oly annyira különböző értékű produktumnak forrásait is vizsgálta. Fölfedezte, hogy az érzékiség nem alsó, becsmérleendő foka az értelemnek, hanem hogy értelem és érzékiség két egészen különböző, egymástól független forrása az ismereteknek. A minnek oly kevés az értéke (a metaphysikai fogalom), az nem származhatik onnét, a honnét a legértékesebb dolog (a tapasztalati ismeret) ered. De ugyanoly értéktelennek tartja-e még most is a metaphysikai ismeretet?

Ugyanakkor, mikor az érzékiséget külön választja az értelemtől, az értelem egyszerre nagyobb becsületben részesül előtte. A tiszta észből vont következtetések előbbi nézete szerint nem jelentettek semmit, nem bírtak semmiféle értékkel; a valóság megismerésére csak a tapasztalat nyitott utat. Most az első nagy ismerettani fölfedezés alkalmával a régi metaphysikai fogalmak mintha újra trónra kerültek volna.

Mert az érzékiség az adott meghatározás értelmében az elmének bizonyos fogékonysága. Azon fogékonysága, hogy a testek jelenléte bizonyos változást idéz benne elő.

De az előidézett változás függ az elme természetétől. A változásban, melyet valamely test szenved, nem annyira az idegen befolyás természete, mint inkább a változott tárgyé nyilatkozik. Hiszen LOCKE óta határozottan tudjuk, hogy a színek nem a testek tulajdonságai, hanem az érző szemideg azon változásai, melyeket a látott test okozott benne. A színekben is tehát nem a test minősége, hanem a szemé, az érzéké nyilatkozik.

Ez a tétel az egész érzékiségre érvényes. Az érzéki képzetek nem mutatják nekünk a világot a maga valóságában, csak olyannak, a milyennek látszik, csak tüneménykép, míg az értelem a maga valóságában tünteti föl a világot (patet: *sensitive cogitata esse rerum representationes uti apparent, intellectualia autem, sicuti sunt*, sectio II. §. 4.). Íme az értelmi fogalmaknak most nagyobb a méltóságuk, mint az érzékieknek. Hová lettek a régi scepticismus fegyverei? Miért tompúlt el élük? Mi igazolja ezt a nagy tiszteletet, melyet KANT egyszerre az értelem fogalmai iránt érez?

E megváltozott magatartás okai az érzékiség új elméletében rejlenek. Mihelyt ez elmélettel részletesebben fogunk megismerni, látni fogjuk, hogy e tételeknek «az érzékiség világa csak pusztá tünemény», sokkal komolyabb a jelentésük, mint eleinte gondolnók. Az egész világ ezen elmélet értelmében igazán csak tünemény, nem valóság; valami, a mi csak annak látszik, a minek mi gondoljuk, de a mi valójában nem az, a minek látszik.

KANT rendszerének megértésében itt válópontra jutotunk. A különféle fölfogások leginkább itt ágaznak szét; innét haladnak ellenkező irányokba. Igaz, hogy KANT magyarázóit nem e latin műből szoktak kiindulni, mert ezt a művet is, mint egyáltalán KANT «kritikaelőtti» műveit, nem

igen szokás behatóan elemezni; de már itt található a vitakérdés magva; s itt legeredetibb formájában találjuk, oly formában, mely KANT gondolatainak folytatását is jobban megvilágítja. Rajzoljuk meg e különböző felfogásoknak legalább alapvonalait.

Vannak, a kik épenséggel nem törődnek azzal, KANT-nak milyen véleménye volt az értelemről e kis latin műben. Észre sem veszik, hogy itt valóságos reakcióval állunk szemben, mely KANT-ban saját korábbi nézetei ellen irányúl. Csak arra a szembeötlő tényre vetnek ügyet, hogy a tiszta ész bírálatának első része sok tekintetben egészen megegyező a latin dissertatio egy részével. De mi, kik életrajzából türelmes, megfontolt gondolatmenetét ismerjük; kik előbbi műveinek elemzéséből ellenzéki szelleme lassú, de hatalmas fejlődését láttuk: kicsinybe vehetjük-e mi, ha egyszerre egészen más, az eddigivel részben ellenkező csapáson látjuk haladni, épen akkor, mikor az eddig járta csapást országúttá szélesítette ki?

Mások az értelem új megbecsülését arra magyarázzák, hogy épen ez, az értelemnek régi jogaiba való visszaiktatása, volt KANT-nak tulajdonképi célja. Mindig szeretete a metaphysikát s most örült, hogy újra hódolhatott neki. Ezek későbbi ismerettanának is metaphysikai értelmet adnak. De miért tette ezt? Miért hagyta el hűtlenül eddigi meggyőződéseit. Erre az illető magyarázók elfelejtettek világos feleletet adni.

A tudománynak is van radikális pártja, melynek tagjai a rontó, tagadó irányban látják a tudomány s a világ üdvét. Ezek KANT-ban az éles bíráló szellemet becsülik legtöbbször. Ilyen radikális pártbeli a szellemes HEINE, ki KANT-ot úgy mutatja be, mint a ki Istent kivégzi. Félre az útból, mondja, mikor KANT-ról kezd szólni, térdepelje-

tek le, mert most egy haldokló Istent fognak kiharangozni. KANT, HEINE szerint, később Isten létét csak azért bizonyította, Istent csak azért támasztotta föl halottaiból, hogy öreg Lampe szolgájának legyen Istene. Mit, gondolta magában a jószívű philosophus, a szegény Lampének, ki az esernyőt viszi utánam, s mindazoknak a szegény Lampéknak, kik az életben csak terheket hordanak, ne legyen Istenök? Nem, mondjuk nekik: ne féljeteK, van Isten. Hasonlóképen vélekedett SCHOPENHAUER, kinek KANT-ra vonatkozó megjegyzései (a «Welt als Wille und Vorstellung» I. kötetének függelékében) különben a legmagvasabbak és legfinomabbak közül valók, melyeket KANT-ról írtak.

Ez az irány a legkedveltebb. A radikálisok mindig népszerűek lesznek minden téren, mert az életet merev ideálok mintájára akarják szabályozni, mert számba nem veszik a számba veendőket, mert az abszolút okoskodás mindig egyszerűbb a józanon fontolgatónál s a mi egyszerűbb, az érthetőbbnek is látszik; a miről pedig azt hisszük, hogy értjük, azt legjobban kedveljük is.

A KANT-magyarázók közül is a radikálisok a legkedveltebbek. Milyen egyszerűnek látszik azt mondani: KANT e művében még ragaszkodik a metaphysikához, a régi hajlamok még élnek benne. A mű metaphysikája mintegy maradványa előbbi fejlődésének. Később a Tiszta ész bírálatában kitepte e régi hajlamokat, elpusztította e csonka maradványokat, de azért más formában s talán csak formailag, új menedéket adott a régi metaphysikai fogalmaknak. De ezek sem magyarázzák, miért tért vissza, ha csak rövid időre is, az annyira kigúnyolt, megvetett metaphysikához. Elfelejtett-e mindent, mit négy évvel előbb a Szellem-látó álmaiban a metaphysikáról írt? Ezt meg kell tudni magyarázni. KANT nem a szeszélyek embere. A mit

ma írt, nem tagadja meg holnap, csak azért, mert más ötlete támadt. Ha valamit megtagad, komoly okának kell lenni. Ha oly fontos meggyőződésén változtat, a milyen a metaphysikára vonatkozó, akkor annak bizonyára komoly alapja van. Ha ezt az okot nem ismerjük, KANT gondolatainak fejlődéséről nem lehet helyes fogalmunk.

Mielőtt ezt az okot puhatolnók, nézzük részletesebben az értelemről szóló új nézetét. Az értelem a világot a maga valóságában ismerteti meg velünk. Ez induló pontunk. De jegyezzük meg, hogy az értelemnek kétféle használata van. A tapasztalat alkalmával is hasznát vesszük. Az egyes, elszigetelt érzéki ismeretek még nem mondhatók tapasztalatnak. Érzéki ismereteket alárendelünk más érzéki ismereteknek, azaz az érzéki ismereteket általánosítjuk. A kő a földre esik, érzéki ismeret. Minden tárgy a föld középpontja felé vonzódik, ez is érzéki, de általánosabb ismeret. Az anyag részei mind vonzzák egymást, ez is csak érzéki, de még általánosabb ismeret. Itt az érzéki ismeretekre az értelem bizonyos formáit alkalmaztam (alárendeltem, általánosítottam . . .), a nélkül azonban, hogy az érzéki ismeretek érzéki volta megváltozott volna. Az értelem ilyenmő használatát *logikai használatnak* mondom. Ez a logikai használat minden tudománynyal közös, akár milyen a tárgya. Ha az értelmet ily módon alkalmazom az érzéki ismeretekre, akkor az érzéki ismeretekből származik a *tapasztalat*, mely nem egyéb, mint az érzéki ismereteknek logikai szabályok szerint történt rendezése.

De a szoros értelemben vett *értelmi fogalmak* nem ilyenek. Ezek nem a tapasztalatból származnak, ezekben nincsen semmi, mi az érzékiség útján keletkezett. Ezek a tárgyaknak vagy a tárgyak viszonyainak oly fogalmai, melyek magának az értelemnek mivoltából folynak. Conceptus

tales tam objectorum, quam respectuum, dantur per ipsam naturam intellectus, mondja KANT. S ennek így kell lennie. Mert ha értelem s érzékiség két merőben különböző forrása az ismereteknek, akkor bizonyos, hogy az értelemből származottak nem egyszersem az érzékiségből származhatnak. Az értelem illetén használata neveztetik *realis használatnak*. Ezekhez a fogalmakhoz tartozik: a lehetőség, a lét, a szükségesség, a substantia, az ok stb. (sectio II. §. 8.).

Ez egyenes ellentéte annak, a mit KANT előbbi műveiben állított.

S mire szolgálnak ezek a fogalmak? Kettős céljuk van. Azáltal, hogy szigorúan elválasztjuk az érzéki fogalmakat az értelmiektől, sok álokoskodásnak akadunk nyitjára. Ez fontos s erről még lesz szó. De azután positiv céljuk is van. Igazságokra tanítanak. Még pedig kétféle igazságra. Először elméleti úton Isten fogalmáig visznek el bennünket, mely minden valóságnak mintegy közös mértéke, a mennyiben a legfőbb valóság. Azután az erkölcsi tökéletesség fogalmára tanítanak. Mert az erkölcsen is csak a tiszta értelem fogalmai által állapítható meg.

Ez is merőben más, mint az, a mit a Szellemlátóban igaznak vallott. Ott Istenről nem volt szó, az erkölcsiség pedig épen külön volt választva a metaphysikától.

A kis mű negyedik szakaszában egy valóságos rövid metaphysikát is találunk. A világ fogalmából következtethetünk Isten fogalmára. A világ nem állhat szükséges substantiákból, mert különben ezek között nem lehetne közöség; csakis nem szükségkép létezőkből állhat, azaz úgynevezett véletlen substantiákból. A világ oka pedig csak világön kívüli lény lehet, még pedig egyetlen egy lény. A világ dolgai kapcsolatának egysége onnét van, mert valamennyi egy lénytől függ, stb. stb. E gondolatokat más formában

már ismerjük. Ezek azok a gondolatok, melyeket KANT az Isten bizonyításáról szóló műben — fényesen megczáfolt volt. Most oly módon lépnek föl, mintha bizonyításra nem is szorúlnának, rövid dogmatikus tantételek formájában.

De még föltűnőbb jelenségre is akadunk. Nemcsak a metaphysikai okoskodások, hanem a régi metaphysikai álmok is kísértének megint. A metaphysikának, úgy mond, nem illik ugyan az apodiktikus bizonyosság terét túllépni (a mit tehát idáig mondott, úgy látszik, mind apodiktikus bizonyosság is volt), de érdemes volna, egy-néhány gondolatot, mely az emberi ismeret okait megvilágítja, tovább folytatni. Így meggondolhatnók, hogy az emberi elme is függ azon egyetlen egy Istentől, ki mindennek a fenntartója. Ha tehát a külvilág hat az emberi elmére, ez csak onnét származhatik, mert azon egyetlen egy fenntartó erő, mely az elmének is fenntartója, mindenütt jelen van. A tér ebben az értelemben mintegy Istennek mindenütt való jelenlétének tüneteménye volna (*omnipræsentia phænomenon*). Az idő hasonlóképen az örökkévalóság tüneteménye (*æternitas phænomenon*.) Szóval Isten bennünk s rajtunk kívül van s csak azért ismerhetem meg a valóságot, mert mindent Istenben látok. Ezt tanította MALEBRANCHE is, «*cujus sententia ab eo, quæ hic exponitur, proxime abest*», kinek nézete az itt előadott nézethez legközelebb áll. Azonban, teszi hozzá, jobb ha az emberi ész által elérhető ismeretek partjának közelében maradunk, mintsem hogy ily mystikus kutatások tengerén kalandozzunk.

Tehát még a legmystikusabb metaphysika is ingerli elméjét, miután már négy évvel ezelőtt minden metaphysikáról lemondott volt. Az ily változásnak nagy oka lehet. Ez ok nem kereshető egyebütt, mint az érzékiség új elméletében. Vizsgáljuk meg ezt az új elméletet.

III.

Az érzékiség új fogalmához mily viszonyban áll a tér. (s az idő) régi fogalma? KANT-nak előadása dogmatikus, rendszeres; nem tünteti föl a gondolat subjectiv fejlődését. E subjectiv fejlődésnek a tér fogalmára vonatkozó restructiója. A tér az elmének eredeti, subjectiv formája.

Miképen oszlatja el az új fogalom a problema kifejtett nehézségeit.

Az érzékiség külön eredeti forrása az ismereteknek. Az érzékiség nem egyéb, mint az elmének bizonyos fogékonysága. Az elme külső tárgyak jelenléte folytán bizonyos változásokat szenved; ezek a változások az érzéki képzetek.

Ezen érzéki képzetek mind térben s időben vannak. A mit az érzékek útján tapasztalok, annak bizonyos helyen, bizonyos időben kell lennie. Tér s idő az érzéki képzeteknek, az érzékiségnek legáltalánosabb formái.

De magát a tért meg az időt nem tapasztalom. Ezek mintegy alapúl szolgálnak a tapasztalatoknak, maguk nem a tapasztalat tárgyai. Nem érzem az időt, csak az időben történő változásokat. Nem látom a tért, csak a térben levő testeket.

De mi akkor a tér s az idő?

E kérdés régóta nyugtalanítja KANT-ot. Csak két megoldás látszik lehetségesnek. A tér vagy független az anyagtól, vagy nem az. Az utóbbi gondolatot mint tudjuk, elvetette. A térnek oly tulajdonságai vannak, melyek e föltevással meg nem férnek.

De az előbbi föltevésnek, hogy a tér önálló valami, is van bibéje. A tér mégis csak viszonyok kifejezése, s ha egyszersmind független a testektől, melyek között e viszonyok fennállanak, akkor viszonyok létezhetnének, a nélkül hogy viszonyba lévő testeknek is kellene létezniök. Ez képtelenség. E képtelenséget KANT 1768-ban még csak nehézségnek mondja. De bizonyos, hogy mentül többet gondolkodott rajta, annál inkább meggyőződött arról, hogy e nehézség legyőzhetetlen akadály.

A tér tehát, úgy látszik nem lehet független a testektől s nem lehet függő sem. De akkor micsoda? Egy új igazságot találtunk, azt, hogy az érzékiség eredeti ismeretforrás, továbbá azt, hogy az érzéki ismeretek általános formája a tér meg az idő; mihelyt ezt az új igazságot a régi kérdéssel összevetem, fontos új kérdés merül föl: *milyen viszonyban áll a tér s az idő az érzékiséghez?* A tért s az időt nem érezhetem, s mégis mindent, a mit érzek, térben s időben érzek. Ez megfoghatatlan valami. Mihelyt valamely érzéki képzetem származik, azonnal el van helyezve térben és időben. Honnét jutott e rendbe? Hiszen a tér az anyagtól független, egészen önálló valóság. Ezt a valóságot nem tapasztalom s mégis tudok róla. Még pedig érzéki módon tudok róla. Honnét szereztem ezt a tudomást?

Hogy KANT igazán így töprenkedett-e, nem tudjuk. Nem barátja annak az előadásnak, mely a gondolat subjectiv fejlődését is föltünteti. Még a kérdést sem szokta elárulni, melyből gondolkodása kiindul. Ha valamely problémát megfejtett, a megfejtést rendszeres formában adja elő. A rendszeres, dogmaticus előadásban pedig a gondolatok nem úgy következnek egymásra, a mint egymásután keletkeztek, hanem úgy, mint a természetes logikai rend, vagy valamely hagyományos schema parancsolja. E rend-

szeres formában azután bajos megtalálni a gondolatkép-ződés kristályodó centrumát.

De nagyon valószínű, hogy híven magyaráztuk gondolkodásának menetét. Bizonyos, hogy a tapasztalat s tiszta gondolkodás közötti különbség régóta foglalkoztatja elméjét. E körül forog a hatvanas években kifejtett kritikai munkássága. Ép oly bizonyos, hogy azért ebben az időben még sem különbözteti meg máskép az érzékiséget az értelemtől, mint a hogy LEIBNITZ megkülönböztette. Összes eddigi műveiben még célzás sem található arra, hogy az érzékiség fajilag különbözik az értelemtől.

Szintoly világos a térről való gondolkodásának folyamata. 1768-ig a tér függ az anyagtól. 1768-ban a tér kivívja függetlenségét. De a független tér gondolata nem világos előtte. További gondolkodásra ösztönzi.

Azonban egy dologra már is tanította. Arra, hogy a térnek oly sajátosságai vannak, melyeket csak szemlélhetünk, de nem magyarázhatunk. Tehát: térbeli ismeretek érzéki ismeretek; mégis egészen világosak; ennél fogva vannak igen világos s mégis «csak» érzéki ismeretek; továbbá ezek az érzéki ismeretek nemcsak rendkívül világosak, hanem csak s mint érzéki ismeretek ily világosak; az értelem föl sem foghatja őket. Ebből mintegy önkényt, szükségképen következik: az érzékiség fajilag különbözik az értelemtől. Külön ismeretforrás.

De akkor még rejtélyesebb a tér fogalma. Térbeli sajátosságok csak láthatók, de nem érthetők; ennél fogva a tér nem lehet fogalom, hanem minden bizonynyal szemlélet. Tehát az érzékiséghez tartozik. De azért mégsem érzem. S mégis tudok róla. Sőt a térre vonatkozó képzetek a legvilágosabbak. A geometria a legbiztosabb tudomány. Hogyan magyarázzam ezt?

Az erre való felelet KANT legmerészebb és legeredetibb gondolata. Új philosophiájának középpontja. A philosophiai gondolkodás új, nagy kiinduló pontja.

Ha a tér (s mindaz, a mit a térről mondunk, az időre is érvényes) nem a szemlélet tárgya s mégis a szemlélethez tartozik; ha a tért nem érezhetem, de azért mégis mindent a térben érzek; ha a tér nem függ az anyagtól, hanem megfordítva az anyag elrendezése a tér természetén alapszik, akkor a tér (s az idő is) *saját elmémnek, illetőleg érzékiségemnek, formája.*

Az elme bizonyos örök törvények szerint rendezi érzékeit; e törvények saját mivoltához tartoznak, nem tanulta őket sehonnét s minden, a mi az elmébe kerül, e rendező törvényeknek alája van vetve. A léleknek ezen vele született törvénye folytán származik a tér szemlélete, mely tehát nem független az érzetektől, a mennyiben ezek ösztönzik az elmét rendező tevékenységére, de azért nem származik belőlük, nem is rejlik bennük, mert nem egyéb, mint az elmének eredeti tevékenysége. (Conceptus uterque . . . abstractus . . . ab ipsa mentis actione, secundum perpetuas leges sensa sua coordinante, quasi typus immutabilis ideoque intuitive cognoscendus. Sensationes enim excitant hunc mentis actum, non influunt intuitum . . . sectio III. §. 15. corollarium. Előbb: lex quædam menti insita, sensa ab objecti præsentia orta sibimet coordinandi. Sect. II. §. 4.)

Most eltűnnek az előbb vitatott nehézségek. A tér nem a szemlélet tárgya, s mégis a szemlélethez tartozik. Világos, mert a szemlélet épen az által jön létre, hogy az elme az érzeteket bizonyos törvény szerint egybekapcsolja. Egybekapcsolt érzetek = térben levő szemlélet.

A tért nem érzem s mégis mindent a térben érzek.

Bizonyos dolog; magának az elmének rendező tevékenységét nem érzem, hanem e tevékenység eredményét, a rendezett érzeteket érzem. Minden érzetem a térben van = minden érzetem alá van vetve az elme rendező tevékenységének.

A tér független az anyagtól, sőt megfordítva az anyag elrendezése függ a tértől. Ez is könnyen magyarázható. A tér valóban nem függhet az anyagtól, mert a lélek veleszületett rendező tevékenysége. A mit pedig egybekapcsolok, rendbe szedek, annak rendje bizonyára függ a rendező tevékenységtől, mert hiszen e tevékenység a rendnek szülő oka. Szorosabb függés pedig, mint a milyen szülő ok s létrejött eredmény között fennáll, nem képzelhető.

A fölvetett problema tehát tökéletesen meg van fejtve, mihelyt fölteszem, hogy a tér s az idő pusztán subjectiv valami, az elmének azon tevékenysége, melynél fogva ez az érzeteket bizonyos eredeti vele született törvény alapján rendbe szedi. A rendbe szedett világ = a térben levő világ. Ez a rend = a tér. Ennek a rendnek szülő oka = az elme veleszületett tevékenysége.

IV.

Az érzékiség elméletének rendszeres előadása. Az érzékiség formája s anyaga. A tér nem tapasztalati fogalom. A tér szemlélet. A tér subjectiv valami. Az érzékiség csalódásai. A tér új fogalmának következményei. Az érzékiség törvényei a természet törvényei. Szabad körülírása KANT nézetének.

Az előbbiekben a tér s idő új fogalmának *keletkezését* vázoltuk. De mily *rendszeres formát* adott KANT e gondolatoknak? Hogyan olvadtak össze ez új fogalmak régi gondolataival? Mily visszahatással voltak rájuk?

Mindenek előtt egy új fogalom-pár nyomul előtérbe. Az érzeteket, melyeket az elme egybekapcsol, meg kell különböztetni magától a kapcsolattól. Az érzetek a kapcsoltnak mintegy anyagúl szolgálnak; elnevezhetjük őket az érzéki képzetek *anyagának* (materia). Ennek az anyagnak az elme bizonyos formát ad, az érzetek változatos sokasága bizonyos egységbe szorúl; ezt elnevezhetjük az érzéki képzetek *formájának*. Az elrendezett érzetek, a formált anyag = *szemlélet*. Az értelem logikai használata által elrendezett szemléletekből pedig, mint már előbb láttuk, származnak a tapasztalati ismeretek, melyek eredetüket tekintve, mégis mindig érzékiek.

Az érzékiségnek két formája van: a tér s az idő. Elemezzük ezeket a fogalmakat.*

* A latin dissertatióban KANT előbb az idő fogalmát elemzi, azután a térét. A Tiszta ész bírálataának megfelelő fejezetében a

A tér fogalmáról először be kell bizonyítanunk, hogy nem a tapasztalat útján származik (különben nem volna az érzékiség *eredeti* formája); másodsor, hogy igazán szemlélet, nem pedig fogalom (különben nem volna az *érzékiség* formája); végre, hogy nem tárgyi, önálló valami (különben nem volna az érzékiség *formája*).

1. A tér fogalma nem a tapasztalat útján származik, jobban mondva, nem vonjuk el az úgy nevezett külső érzetekből. A bizonyító ok egészen új, s KANT mindig kedvvel ragaszkodik hozzá. Külső érzet alatt azt értem, hogy valamit magamon kívül létezőnek képzelek; hogy több külső érzetem legyen, arra szükséges, hogy ezeket a tér különböző pontjain helyezzem el. Tehát külső érzetekről szó sem lehet, ha előbb nem helyezem el őket a tér különböző pontjain. De ha külső érzetről csak akkor szólhatok, ha előbb a tér fogalmát veszem segítségül, akkor a tér nem származhatik a külső érzetekből, hanem maga alapúl szolgál nekik.

Ehhez csatlakozik a már ismeretes ok, hogy *(magát a tért nem vehetem észre, csak a térben levő tárgyakat.)*

2. A tér nem értelmi fogalom, hanem szemlélet. A szemlélet fő sajátága, hogy egyedi képzet, hogy egy tárgyra vonatkozik. A kutya fogalma nem szemlélet, mert e fogalom nem egy kutyára vonatkozik. Egy kutyának térben s időben meghatározott képe szemlélet. Mondhatom-e a térről, hogy csak egyedi képzet?

Valóban az. Beszélhetek ugyan terekről is, de a tereket mindig az egy nagy végtelen térnek *részei* gyanánt tekintem. Az elvont fogalom egészen más természetű; az

tér fogalma áll első helyen. Az előbbi eljárás, a mint látni fogjuk, módszeresebb, az utóbbi szemléletesebb. Mi ez utóbbit követjük.

föléje van rendelve az egyedi fogalmaknak ; a kutya elvont fogalmához az egyes kutyák úgy viszonylanak, mint a faj az egyedhez. A terek pedig nem viszonylanak a térhez, mint az egyedek a fajhoz ; a tér *magába* foglalja a tereket ; határok által részeket jelölhetek ki a térben, de e részek mindig az egységes tér részei. A tér valóban egyedi képzet.

Ehhez járúl, a mit a tér szemléleti természetéről már előbb hallottunk. Hogy a térben épen csak három főirány különböztethető meg, hogy két pont között az egyenes vonal a legrövidebb út, hogy mi a jobb s a bal oldal a térben stb., stb., az szemlélet útján rögtön világos előttem, de fogalmakból nem magyarázhatom meg soha.

3. A tér nem tárgyi valami, nem realitás, nem önálló substantia, a milyennek NEWTON gondolja ; nem járuléka a substantiának, viszony, a milyennek LEIBNITZ hitte. Ez utóbbi nézet ellen egy új okkal küzdhetünk. Ha a tér nem volna egyéb, csak a reális dolgok viszonya, akkor a tér tulajdonságait csak a reális dolgok ismeretéből tudhatnám meg. Ezen ismeret azonban csak tapasztalati úton szerezhető s így a tér tulajdonságaira is csak a tapasztalat oktatna. A tapasztalat azonban csak viszonyos általánosságú tételekhez vezet el, a melyekről nem mondhatni, hogy minden körülmény között igazaknak kell lenniök. A tapasztalat nem tanít szükséges általános igazságokra. A geometriai igazságok pedig a legszükségesebb általános tételek.

Íme rendszeres úton be van bizonyítva, hogy a tér nem tapasztalati fogalom, nem is fogalom, hanem szemlélet, *

* Beszélhetek ugyan a tér *fogalmáról*, de azért maga a tér *nem fogalom*, hanem szemlélet. Fogalmat alkothatok magamnak mindenről, de azért az, a miről fogalmat alkottam magamnak,

hogy subjectiv valami, azaz hogy a léleknek egy eredeti törvényes tevékenységén alapszik. S ugyanez áll ugyan-ezekből az okokból az időről is.

De milyen következményei lesznek ennek az új elméletnek? A philosophiai elemzésekhez szoktatott elme, mely nem könnyen ütközik meg valamely furcsa nézetten, talán bele fog nyugodni ebbe az eredménybe. Hiszen, hogy a tér csak tünemény, noba reális alappal bír, már LEIBNITZ is mondomta; hogy ez az érzéki világ csak tünemény, mely csaló fátyolként borítja a valóságot; hogy a valóság igazi képe nem az érzéki képekben keresendő: régi tétele a görög philosophiának, még régibb panasza az elmélődő léleknek. Érzékeinkkel erősen ragaszkodunk a valósághoz, s ébren létnek nevezzük azt az állapotunkat, midőn a szemléleti világ erős, közvetetlen érzete él lelkünkben. De ez az érzet némelykor elhagy bennünket. Ilyenkor csodálkozva, ámulattal nézzük magunkat s a világot. Mintha idegenek volnánk ezen a világon s nem tudnók se azt, hogy hol vagyunk, se hogy mit akarunk itten. Az úgy nevezett valóság sötét, megfoghatatlan, feneketlen örvénynek tetszik előttünk, s e rejtélyes érzetnek nem tudunk más kifejezést adni, mint hogy szüntelenül kérdezzük: mik vagyunk mi, mit jelent ez a világ? A lét óriási rejtélyként tűnik föl előttünk, tudásunk semmisnek, hiúnak látszik, ezer sejtés szállja meg egész valónkat; majd lemondunk a rejtély megoldásának még lehetőségéről is, majd lelkesedve, fölmagasztosítva, remegve és mégis büszkén közeledünk a nagy rejtélyhez, hogy föllebbentsük

nem szükségképen fogalmi természetű. Fogalmam van a kutyáról, de maga a kutya nem fogalom. Fogalmam van a térről, az a fogalmam, hogy a tér szemlélet.

fátylát. Ez az a lelki állapot, melyben új vallások, új mythosok, új philosophiai világfelfogások születnek. A rejtély megoldhatatlanságának nyomasztó érzete eltávozik lelkünkől, gondolataink szegényes világa zavarosan forrong, a khaoszból kiválik az új gondolat, melylyel tehetetlenségünk föl-föltámadó érzetét egy perczre elaltatjuk.

Midőn a térről azt mondjuk, hogy nem valóságos valami, hogy tisztán elménk szüleménye: ily rajongó képzelettel van-e dolgunk? A régi görög bölcsekhez térünk-e vissza, kik soha ki nem fogynak az érzékek csalódásairól fölhangzó panaszokból? Ez a végtelen, szemünk előtt elterülő, méltóságos tér nem volna valóság?

Sokan lehetnek, kik egyetértenek KANT-tal, a tért subjectiv természetűnek tartják, a nélkül, hogy e gondolatnak, hogy úgy mondjam, érzéki erejét érezték volna. Te neked úgy tetszik, mintha a tér egy bizonyos pontján állnál, s e tér körülötted a végtelenségig terjedne. Az astronomiából tudod, hogy millió meg millió mérföldekre töled százszor meg ezerszer nagyobb testek forognak a térben, mint a milyen a te földed. Nos hát, mindez — nem igaz. E fogalmakat mind meg kell változtatnod. Ép úgy azt hiszed, hogy a végtelen időnek egy kis pontján állasz, s az idő előtted és mögötted a végtelenségig terjed. Hazug látszat! A te lelked veti ezt a látszatot a valóságra. A te elmédben lakik ez a tér s ez az idő; lelkesen kívül e fogalmak nem jelentenek semmit. A te elméd teremti a tér s az idő szemléletét. Megfontoltad-e ezt, midőn KANT-hoz csatlakoztál? S miképen érted KANT ezen gondolatját?

Nem csoda, hogy sokan elszörnyűködnek e fölfogás következményein. Örült gondolatnak mondják, hogy valaki a tér realitását tagadja. Majdnem olyannak tetszik előttünk, mintha ezzel magát a valóságot is tagadná. Ha a tér nem

valóság, akkor a kiterjedt test sem az. Mi akkor a valóság? Hol vagyunk, ha nem vagyunk a térben? Mik vagyunk, ha nem élünk az időben. Hogyan képzelhető, hogy ez a rajtam kívül kiterjedő tér én bennem van, hogy az idő, melyben élek, én bennem él?

KANT ezekkel az úgy szólva érzelmi nyilatkozatokkal nem törődik. Fölfogása nem ama sejtő lelki állapot szüleménye, melyet előbb rajzoltunk; legalább nem látszik meg rajta, hogy ebből eredt. Tisztán philosophiai úton bizonyította nézetét s tisztán philosophiai módon vonja belőle következtetéseit. Még tetszetős színt sem iparkodik új nézetének adni.

A gondolkodók előtt ily tetszetős színre nincs is szüksége. E fölfogás magában véve sem nem ijesztő, sem nem a valóságot szétrontó. Nem is követeli fölfogásunk rendkívüli megváltoztatását; még azt sem kívánja, hogy nyelvbeli kifejezéseinken változtassunk.

«Ámbár a tér fogalma, ha tárgyi, valóságos lénynek vagy tulajdonságnak nézem, csak képzeletbeli; mégis az érzéki képzetekre vonatkozólag a lehető legigazabb s nemcsak a legigazabb, hanem minden érzéki igazságnak alapja.» Mert a dolgokról csak úgy lehetnek érzéki képzeteim, ha a lélek az illető érzeteket bizonyos változatlan törvény szerint elrendezi. E törvény azért természetesen minden érzéki képzzettel szemben érvényesül, azaz mindent térben látok, mert mindent az érzékiség törvényei szerint egybekapcsolok. *Az érzékiség törvényei egyszersmind a természet törvényei,* a mennyiben ez az érzékeknek nyilatkozik. «Leges sensualitatis erunt leges naturæ, quatenus in sensus cadere possunt.» (Sect. III. §. 15. E.)

S valóban nem változott semmi; a tér térnek marad, az idő időnek. A szín is tisztán subjectiv valami, de azért,

mint LOTZE szépen mondja, nem kevésbé ragyog, sőt nem is kevésbé *valódi*. A tér is oly végtelen, ép oly valódi, mint volt azelőtt. Csakhogy más a végtelensége, más a valódisága. Valódi, a mennyiben valódi formája érzékiségünknek. A térbeli tünemények létrejöttéhez lelkünk is hozzájárul azáltal, hogy az érzeteket rendbe szedi, egybe-kapcsolja. E rendbeszedés, e kapcsolat ép oly valódi valami, mint a milyen valódinak képzelték a tért, midőn végtelen nagy edénynek tekintették, melyekben a tárgyak el vannak helyezve. De még ilyen edénynek is tekinthetjük, ha úgy tetszik, csakhogy olyannak, melyet a mi elménk veleszületett törvények szerint megalkot.

Ha KANT gondolatait kissé körül szabad írni, akkor azt mondhatjuk, hogy a térben s időben létező világ nem egyéb, mint a valódi világnak a mi elménk nyelvére lefordított képmása. Annak, a mi elménkbe belekerül, alkalmazkodnia kell ezen elme formáihoz, annak elménk nyelven kell szólnia. A mit elménk szemlél, azt térben s időben kell szemlélnie, nem azért, mert maga a valóság térben s időben van, hanem mert elménk minden képzetét ezekbe a formákba öltözteti.

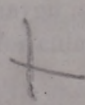
A szemlélet elemzése alkalmával nem vették tekintetbe, hogy a szemlélet a mi elménk szüleménye, hogy azt nem kapjuk készen, hanem hogy *csináljuk*. Ha szememet kinyitom, mintegy egy csapásra áll előttem az érzéki világ, de azért mégis nem egy csapásra lett, hanem lassan készült. Nem természetes-e, hogy a mit az elmém készít, az magán hordja a szerző bélyegét?

A fül a levegő rezgéseit lefordítja hangokra, a szem az æther rezgéseit lefordítja színekre. Miért ne fordítaná le az elme a valódiság ismeretlen természetét térbeli s időbeli tüneményekre? Kevesebbet fog-e azután a valóság

érni? Meg van-e fosztva méltóságától? Igaz, hogy nem képzelhetem, milyen a világ, ha nincs térben s időben. De melyik világról van itt szó? Arról-e, melyet látok s érzek? Hiszen az térben s időben van. Arról, melyet nem látok s nem érzek? Mit törődöm én avval. Minek követeljük azt, hogy azt a világot is képzeljük, melyet nem képzelhetünk? Minthogy minden a mit a világról tudok, azonnal a tér s idő alakját ölti, hogyan képzelhetnék oly világot, mely térben s időben nincs?

De *maga a világ*, mely nincs térben s időben! Csak elménk világképe térbeli s időbeli. Milyen maga ez a világ, eltekintve a tértől s időtől. Megismerhető-e?

KANT is fölveti e kérdést. Hiszen nemcsak érzékiség vagyunk, hanem értelem is. Az érzékiség előtt a világ tünemény; milyen az értelem előtt? Visszatértünk oda, a honnét kiindultunk. Most talán az új életre ébredt metafizikának is nyitjára akadunk majd.

V.

Az érzékiség elméletének visszahatása KANT eddigi gondolataira. Az értelemnek most van célja s rendeltetése. Tünetmény s valóság. A metaphysikának s a metaphysika bírálatának egy nevezetes hibája. A metaphysikai módszer fölülve. Összefoglalás: A metaphysika még nem kész, de lehetséges tudomány. Főadata. Eddigi hibái. A dissertatio metaphysikai részének hézagos volta. A dissertatio alkalmi mű. KANT-nak a rendszeresség iránt való előszeretete.

Az érzékiség világa csak tünetmény. E világkép nem magának a világnak hű képe, hanem olyan kép, mely mutatja, milyen a világ az érzékiség tükrében. E világképen inkább az érzékiség mivolta, az érzékiség törvényei jutnak kifejezésre, mint a világéi. Ez az új elmélet nevezetes visszahatással van KANT eddigi meggyőződéseire.

Eddig az értelem fogalmai megvető bírálatban részesültek. E fogalmaknak *nem volt határozott céljuk s rendeltetésük*. Hogy valami létezik, azt nem ismerhetem meg tiszta észből, csak a tapasztalatból. Hogy valami valaminek az oka, ugyancsak egyedül a tapasztalatból tudhatom. Mire szolgálna tehát a tiszta ész? Álomképekkel csalja az embert.

Most megváltozott a helyzet. Jobban ismerem a tapasztalat természetét, ismerem forrásait. Tudom, hogy az érzékiség a forrása, hogy érzéki egész természete. De egyzersmind jobban ismerem a tapasztalat *értékét* is. A ta-

pasztalat csak tüneményekkel foglalkozik. Magáról a világról nem mond semmit.

Evvel egyszerre az értelemnek is van célja s fontos rendeltetése. Ha az érzékiség a világgal foglalkozik, de csak a mennyiben ez tünemény, akkor az értelemnek nem lehet más föladata, minthogy a világot a maga valóságában ismerje meg. Ezzel az emberi ismeret köre mintegy bezáródik. A világ más mint tünemény s más a maga valóságában. Tünemény az érzékiség számára, tiszta valóság a tiszta ész előtt. ?

Vagy lehetséges-e, hogy csakis tünemény a világ? Képzeltető-e tünemény, ha nem gondolunk hozzá valóságot, mely a tüneménynek alapúl szolgál? A mi tünemény, az épen azért nemcsak tünemény, hanem valóság is, mely a tünemény formáját ölti. Tünemény annyit tesz, hogy valami föltűnik; az a valami, a mi föltűnik, az a valóság; de a *föltűnt* valóság nem a valóság, hanem a valóságnak csak tüneménye.

A világnak mintegy két képe van. Az egyik az érzékiség felé van fordítva; ez a világ mint tünemény. Ettől különböző a valóság igazi képe. Ezen igazi kép megismerésére itt van az értelem. KANT-nak a metaphysikával szemben megváltozott magatartásának részben az az oka, hogy az értelem, a tiszta ész számára egy fontos, lényeges föladatot talált; az értelemnek azon nevezetes szerep jutott osztályrészül, hogy a tünemények mögött a tiszta valóságot kutassa.

De nemcsak új fontos föladatot talált a metaphysika számára, hanem az érzékiség új elméletének alapján *nevezetes hibákat is födözött fel a maga eddigi bírálatában.*

Már a Szellemlátó álmaiban, a mely művében a humor mögött sok komoly gondolat rejlik, mondotta KANT,

hogya minek a lehetőségét nem látom be, az azért még nem lehetetlen. Hasonlóképen kifejti, hogy sokat azért nem érthetek meg, mert tapasztalati fogalmakkal megmértem azt, mi nem a tapasztalat tárgya. E gondolatok ott még a kételkedés színében tűnnek föl. Igaz, hogy nem minden lehetetlen, a miről nem tudom, hogy mikép volna lehetséges; de mit ér az, ha tudom hogy valami lehetséges? A metaphysikának épen az a baja, hogy csak lehetőségekkel foglalkozik.

E gondolat az új elmélet világában egészen más jelentőséget nyer. Igen sokszor, mondja, követjük el azt a hibát, hogy a mit nem képzelhetünk, azt lehetetlennek is tartjuk (*irrepräsentabile et impossibile vulgo ejusdem significationis habentur*). Így teszünk pl. a folytonosság s a végtelenség gondolataival is. Nem képzelhetjük s azért megtagadjuk. De vajjon mit jelent az, hogy nem képzelhetjük? A *szemlélet* törvényei szerint nem képzelhetjük. S ebben rejlik okoskodásunk hibája. A mi az értelem és az ész törvényeivel ellenkezik, az mindenesetre lehetetlen is. De a mi a *tiszta ész* tárgya s csak a *szemlélet* törvényének nincsen alája vetve, az nem lehetetlen. (*Quod autem, cum rationis puræ sit objectum, legibus cognitionis sensitivæ tantummodo non subest, non item*», azaz: *non utique est impossibile*.) Ez az ellentét csak azt jelenti, hogy *az elme az értelem-adta elvont fogalmakat nem tudja szemléletekké átváltoztatni*. Ez a subjectiv képtelenség objectiv lehetetlenségre magyaráztatik, a mire nincsen semmiféle jogunk. Nem szabad az elme korlátait a dolgok korlátainak tekintenünk.

Az értekezés utolsó szakasza, melyet KANT eddigi magyarázóit vajmi kevés figyelemre méltattak, a mely a metaphysikai módszerről szól, egészen e fontos kérdés

vitatására van szentelve. Határozottan kimondja, hogy a metaphysikai módszernek egy pontjára részletesen akar kiterjeszkedni, t. i. hogy miképen keverjük össze az érzéki ismereteket az értelmiekkal. S e pontot épen azért választotta, mert ő maga is bűnösnek érzi magát ebben, ő maga követte el ezt a hibát eddigi bírálataiban, s mert most, hogy e hibáját felfödözte, az a remény ébred benne, hogy a metaphysika mégis lehetséges tudomány. Így hatott az érzékiség elmélete eddigi meggyőződésére. Ezért fordult ismét a metaphysika felé.

Főszabálynak állítja föl, hogy az érzékiség szabályai ne lépjek túl körüket, ne akarjanak mértékadókká lenni az értelmi ismeretekben (*sollicite cavendum esse ne principia sensitivæ cognitionis domestica terminos suos migrant ac intellectualia afficiant* §. 24.). Pl. ha valamely tételben az alany értelmi fogalom, akkor, ha egybekapcsolom oly állítmánynyal, mely érzéki képzet, e kapcsolat nem érvényes. E hiba megjelölésére KANT külön műszót is teremt, a fölcserélés alaptételének (*axioma subreptitium*) mondja. Ez a hiba pusztított végig az egész metaphysikán, ez tette zavaros, bizonytalan tudománynyá. Általános elvként mondhatjuk: «Ha valamely értelmi fogalomról olyat állítok, a mi a tér vagy idő viszonyaira vonatkozik, akkor az nem tárgyi ítélet, akkorez csak azt a föltételt jelenti, mely nélkül az adott fogalom érzéki úton nem ismerhető meg».

Példákat is fejteget. Fölcserélést követünk el, ha azt mondjuk (a mi az azelőtt annyira magasztalt CRUSIUS állított), a mi van, az valahol s valamikor van. E hibás elv alapján vitatkoznak azután arról, hogy hol lakik a lélek, hol van Isten s más hasonló hiábavalóságokról. Ő maga is a Szellem-látó álmaiban mennyit vesződött annak bebizonyításával, hogy a lélek az egész testben van s minden részében egé-

szen van. Igaz, hogy érzékileg csak azt ismerhetem meg, a mi valahol s valamikor van. De az értelem nincsen hozzá kötve ehhez a szabályhoz. Az értelem tárgyai nincsenek a térben. A tér csak az érzékiségnek, ennél fogva csak a tárgy tüneményes megjelenésének formája. Hasonló kérdés az, hogy miért nem teremtette Isten a világot előbb, mint sem teremtette, vagy miképen láthatja Isten a jövődőt, azaz a valóságot oly időben, melyben még maga sincs. Mintha az idő érzéki fogalma Istenre vonatkoznék!

Az említett hiba különben nemcsak a metaphysika mellett, hanem az eddigi metaphysika ellen is bizonyít. S erre tekintettel kell lennünk, ha a fontos mű célzatát egészen meg akarjuk érteni. KANT a kétes elvek közé olyanokat is sorol, melyeket eddigelé legbiztosabbaknak hittek. Éles elmével kifejti, hogy az olyan törvény: minden a mi történik, a természet törvényei szerint történik, épenséggel nem igazságának belátásán, hanem bizonyos kényelmességen alapúl. Távolról sem ismerjük annyira a természet járását, hogy ama tételt egész általánosságban állíthatnók. De minthogy ellenkező esetben értelmünknek nem vehetnők semmiféle hasznát, jobbnak tartjuk, ha ezt a tételt elfogadjuk. Hasonló ez: nem kell kelleténél nagyobb számú alapelveket elfogadni. Ezt is igaznak tartjuk, de nem azért, mert a világ egységét tisztán belátjuk, hanem mert az értelem csak annyiban nyugszik meg a kutatásban, a mennyiben egy alapelvből mentül több következtetést le tud származtatni. Ilyen ez is: az anyagból nem vész el semmi, s az anyag nem is növekedik semmivel. Ezt is sem okokkal, sem a tapasztalatból nem lehet bizonyítani, de ha az anyag nem volna állandó, akkor semmi sem volna, a miből a tüneményeket örök s változhatatlan törvények szerint lehetne magyarázni.

Az egészből kitűnik, hogy KANT azért távolról sem tartja most a metaphysikát biztos s bevégzett tudománynak. Jellemző, hogy LAMBERT-hez intézett levelében, melyet ezen értekezés megküldésének alkalmával ír neki, az első s a negyedik szakaszt, a metaphysikai elmélkedéseket, nem nagyon jelentékenynek mondja. („*Die erste und vierte Section können als unerheblich übergangen werden.*“) A maga értekezését több helyen a metaphysikához való bevezetésnek mondja, s e bevezetést sem tartja még befejezettnek. A minék pedig még a bevezetése sem készült el, arról nem hihetjük, hogy már minden nehézségén túl vagyunk.

De a metaphysika most *lehetséges* tudomány előtte. Mert felfödözte, hogy a metaphysikai tudásnak egészen külön forrása van, az értelem, a melyből ép oly biztos s fontos ismeretek származhatnak, mint az emberi ismeret másik forrásából az érzékiségből; s mert azt hitte, hogy eddigi bírálata épen abban a hibában leledzett, hogy érzéki és értelmi elveket összekevert egymással.

E tudomány nemcsak lehetséges, de szükséges tudománynak is látszik. Az emberi ismeret első forrása, az érzékiség, csak tünemény formájában mutatja a világot, nem *magát a világot*, a világot a maga valóságában. Magának a világnak a tudománya a metaphysika. E tudomány forrása az értelem.

E tudománynak még egyéb rendkívüli nagy fontossága is van. Az erkölcsiség fogalmai is ide tartoznak. Ezek a fogalmak is nem érzéki fogalmak, ezek is a tiszta észből, az értelemből folynak. Az erkölcsiség törvényeinek megállapítása pedig az értelmi föladatok legfontosabbjaihoz tartoznak.

E tudomány pedig azért tévelyedett el annyira évszázadok óta, mert nem ismerték az érzékiség s értelem közti

lényeges különbséget s az érzéki képzeteket összezavarták az értelmi fogalmakkal. A metaphysika propædeutikájának legfontosabb elve lesz, hogy e kétféle fogalmakat tisztán elválasszunk egymástól. Ez ellen vétettek a metaphysikusok s a metaphysika ellenei egyaránt. Amazok ferde elveket állapítottak meg, ezek hibás kritikát gyakoroltak a metaphysikának igaz s ferde fogalmain.

De mindez talán meg sem magyarázza eléggé, honnét meríti KANT azt a bátorságot, hogy a mű első s negyedik szakaszában egy valóságos metaphysikának legalább vázlatát rajzolja. Hiszen a metaphysika még nem kész tudomány! A mit e műben az érzékiségről mond, azt mind iparkodik bebizonyítani is. Az értelemről szóló elmélet be nem bizonyított, határozott dogmák formájában lép föl. Az egész értekezés 31 lapra terjed. A metaphysika a 31-ből alig 8 lapot foglal el. Honnét ez az egyenetlenség a kidolgozásban? Igaz, hogy LAMBERT-hez intézett levelében maga is jelentéktelennek mondja az értekezés ezen részét. De akkor miért írta? Be nem bizonyított, jelentéktelen tételek a legfontosabb tárgyról: miképen fér ez össze KANT lelkiismeretességével? Ha nem tudja bebizonyítani, a mit e tárgyra vonatkozólag állít, minek állítja? Ha be tudja bizonyítani, miért nem teszi? A tárgy megérdemelte volna.

Kétséget sem szenved, hogy tételeit nem tudja bebizonyítani. Ha tudná, akkor a bizonyításokat nem hallgatná el. Ez annyi volna, mintha valaki a bölcsek követét földözte volna fel s nem venné hasznát. Évezredek óta keresi a philosophia a maga bölcsek követét; ha KANT megtalálta volna, bizonyára nem rejtegetné. Lám, hogy nem rejtegette a térről való igazi fölfedezését!

A dolog egyelőre nem is érdekli annyira. Az érzekiség

új elmélete annyira elfoglalja lelkét, hogy minden más érdek e mellett háttérbe szorúl.

Csak két ok bírhatta a metaphysikai elmélkedések beiktatására. Az első az lehetett, hogy ez a mű némileg hivatalos, egyetemi mű volt, székfoglalója rendes tanárrá való kinevezése alkalmával. Nagy Frigyesnek volt ajánlva, latin nyelven írva, három tanulónak opponálni kellett s HERZ, kedvelt tanítványa, védelmezte. Az ilyen művekben KANT szeret ragaszkodni a hagyományos előadási módhoz. A metaphysikának megvan a maga helye a tudományok egyetemében, röviden rá kellett mutatni földatára, főfogalmára, körére.

Ezen alkalmi okhoz hozzájárult KANT-nak a *rendszeresség* iránti előszeretete. Az új fogalmakat ki kellett fejteni, de egyszersmind meg kellett állapítani, milyen helyet foglalnak el a fogalmak egész rendszerében. Hiszen a «Tiszta ész bírálatának» hosszúkeletkezése leginkább onnét eredt, hogy aprólékos, részletes rendszerét kellett nyújtani az egyes fogalmaknak. Ez tette a művet hosszúvá, fárasztóvá, homályossá s sok helyütt mesterkéltté. Itt is KANT nem éri be avval, hogy a tér s idő természetét fejtegesse, pedig bizonyos, hogy csakis ez érdekelte. Meg kellett állapítani az érzékiség s értelem közti különbséget is, ámbár az értelemről alig szól. Azután, az érzéki világ formája a tér s idő, s természetes, hogy rendszeres elméjében most az a kérdés merül föl, mi az értelmi világ általános formája? Így keletkezett azután a cím: az érzéki és értelmi világ formáiról s elveiről.

E parallelizmus világosabban is magyarázza a metaphysika tartalmát. Először szól a világ formájáról általában, s megmagyarázza, hogy a világ fogalmához tartozik: az anyag (a világ részei); a forma, a (világ részeinek kap-

csolata) s a mindenség (a részek absolut összege). Egyszerűen átvitte az érzékiség elemzése alkalmával talált fogalmakat a világ általános fogalmára.

Mikor azután az értelmi világ formájáról kellett szólnia, hasonlóképen cselekedett. Az érzéki világ egysége a tér s idő formájában rejlik. Az értelmié Istenben. Így kerül Isten a metaphysikába. Bizonyításról alig van szó. De az érzékiség elméletét rendszerbe kellett iktatni, s minthogy e rendszer még nem volt meg, de a metaphysika lehetsége újra be volt bizonyítva, beérte avval, hogy a rendszernek ezen részeit csak vázolta. Mintegy a föladatot jelölte ki, melynek megoldása még csak most következik.

Ezért nem mellőzte a metaphysikai elmélkedéseket, de ezért nem is becsülte őket sokra.

* * *

Ez előadás helyességét az is bizonyítja, hogy biztosan következtethetünk belőle KANT további útjára. Kétséget sem szenved, hogy mindenekelőtt *a vázlat kiegészítéséhez* kell hozzá látni.

Az érzékiség elmélete meg van állapítva, a térről s időről szóló tételek részletesen ki vannak fejtve s be vannak bizonyítva. Philosophiájának ezen része nem fog többé jelentékeny módon változni. A «Tiszta ész bírálatában» sok helyütt majdnem szóról szóra ismétli, a mit itt a térre s időre vonatkozólag állított. Még az előadás módja is ugyanaz marad. Csak formai javításokat tesz az érzékiség elméletén, továbbá beilleszti az általánosabb rendszer körébe.

De az értelem elmélete csak vázlat, ezentúl ez lép gondolkodásának előterébe s nem is szorúl többé onnét ki. Még eddig az ide vonatkozó problémát sem látja. De mi-

helyt meglátja, oly fontosnak fog előtte tetszeni, hogy a legmegfeszültebb gondolkodásra bírja.

Ujra meg fogja változtatni a metaphysikáról szóló nézetét. Be fogja látni, hogy midőn rövid ideig azt hitte, hogy a metaphysika mégis lehetséges tudomány, ez csak káprázat, csalódás volt. E csalódásnak örökre véget fog vetni.

De módot fog találni arra, hogy az erkölcsen kimeneküljön a metaphysikának zátonyra jutott hajójából. A kimenekült erkölcsen védelme alatt Istennek, az akarat szabadságának, a lélek halhatatlanságának fogalma új életre fog ébredni.

Az az emberi erő csodálatra méltó, mely ezen eddigi munka után ily fárasztó, hosszú, új munkához tud fogni.

VI. FEJEZET.

AZ ÉRTELEM ÚJ ELMÉLETE.

Az értelem régibb meghatározása problémát rejt magában. A főproblema.
Mikor tűnt fel KANT előtt?

Az értelem tagadó meghatározása, hogy azt fogja föl, a mit az érzékek nem foghatnak föl, elégtelen. Ebből meg nem tudom, mit fog föl az értelem; azt sem, van-e egyáltalán valami, a mit az értelem utján megismerhetek.

De az értelem más meghatározását is tanultuk. Míg az érzékiség a világnak csak tűneményes képét mutatja nekünk, addig az értelem a világot a maga valóságában ismeri meg. Ez több pusztán negatív meghatározásnál. Itt az értelemnek van tárgya: a világ a maga valóságában, s van célja: ennek a világnak a megismerése.

E pozitív meghatározás azonban nehéz problémát rejt magában. Hogyan végzi az értelem a reá bizott föladatot? Az érzékiségre vonatkozólag e kérdésre tudok feleletet mondani. Tudom, hogy az érzékiség az elme azon sajátosságán alapszik, hogy tárgyak hatással vannak reá; e hatás neve *érzet*; ezen érzeteket rendezni kell, a rendező törvények *tér és idő* s a rendezett érzetek neve *szemlélet*; a szemléletek logikai kapcsolata folytán származik a *tapasztalat*; a tapasztalat tárgya a *világ mint tűnemény*. Tisztán látom, hogyan keletkezik az érzetekből a szemlélet, a szemléletekből a tapasztalat. Egyszersmind tudom, hogy a szemlélet s a tapasztalat nem lehet hű képe ma-

gának a világnak, mert tér s idő csak saját érzékiségem formái.

Az értelem működéséről távolról sincs ily tiszta fogalmam. Tudom, hogy az értelem nem alapszik az elme azon sajátságán, miszerint tárgyak hatással vannak reá; az értelem nem szenvedő képessége a léleknek; az értelem tevékenység, cselekvés. E cselekvésnek produktumait is ismerem: az értelem fogalmakat alkot. De hogy mit tesz e fogalmakkal, nem tudom. Hallottam ugyan, hogy e fogalmak a valódi világnak, magának a világnak megismerésére szolgálnak, de hogy mi módon eszközlik ezt, el sem képzelhetem. Hogyan történhetik, hogy valamely fogalom, mely tisztán az értelemből származik, a világ hí megismerésére szolgál? Mily varázserő folytán jutott ama rendkívüli sajátság birtokába, hogy a világi valódi, nem tüneményes alkatának felel meg?

Ez az igazi, a nagy problema. E problémát nem is látta a metaphysikai philosophia, nem látta DESCARTES-től WOLFF-ig senki. Magától értetődőnek vették, hogy az értelem fogalmai igazak, azaz megfelelnek a valóságnak. Ezen a hiten alapúltak a metaphysikai rendszerek mind. Innét származott az a különben megfoghatatlan körben való forgás, hogy a metaphysikusok metaphysikájukkal igazolták ismerettanukat s az így megigazolt ismerettannal támogatták magát a metaphysikát. E hitnek pedig az szolgált alapúl, hogy bizonyos fogalmak, t. i. néhány logikai s néhány tapasztalati fogalom, a maguk körében valóban mindig igazaknak bizonyúltak s ez által paizsúl szolgáltak oly fogalmaknak, melyek sem tapasztalatiak, sem pusztán logikaiak nem voltak, melyeket észbelieknek mondtak, a nélkül, hogy mivoltukat, értéküket, jogosultságukat valaha komolyan megvizsgálták volna. Ezen

kérdés fölvetése KANT fejlődésében a legmagasabb pont. Miért tartom azt igaznak, a mire az értelem tanít? Miféle igazság ez? Honnét meríti értelmem azt a jogot, hogy tiszta fogalmait a valósággal megegyezőknek tartja? A kérdés fölvetésének szükséges előzményei voltak, hogy először elkülönítettük az érzékiséget az értelemtől, azután az érzékiségre vonatkozólag megfeleltünk e kérdésre, még pedig úgy, hogy azt mondtuk: a tapasztalati ismeretek nem felelnek meg magának a valóságnak, csak tünemény képeben mutatják a világot. De mihelyt ezen előzmények megvoltak, okvetetlenül föl kellett merülnie ama kérdésnek, hogy ha az érzékiség nem tükrözi híven a világot, az értelem pedig állítólag, a közhit, az évszázados philosophiai traditiók szerint, igen is hű képét adja a valódi világnak: hogyan képes az értelem ezen föladatának eleget tenni? Tudom, hogy az érzékiség milyen igazságra tanít, a tünemények igazságára; állítom, hogy az értelem más igazságra tanít, a valódi világ igazságára: honnét a különbség e két ismeretforrás között? Lehet-e egyáltalán különbség közöttük? Igazán a valódi világ képét mutatja-e az értelem? Ha pedig nem azt mutatja, akkor mi a föladata? E kérdés a metaphysika főkérdése. A felelettől függ, vajjon egyáltalán megismerhetőnek tarthatjuk-e magát a világot; vajjon nincs-e az értelemnek egészen más föladata, mint eddig tulajdonítottak neki?

E kérdést KANT 1770-ben még nem vetette föl. Azelőtt, a hatvanas években, harczolt ugyan a metaphysikai fogalmak ellen, de inkább a bizalmatlanság ösztöne folytán, mint összefüggő rendszeres gondolkodásban. Előbb e kérdés egy részletes formáját, az érzékiségre vonatkozólag, meg kellett oldania; csak e megoldás egyengette

a kérdés általánosításának útját. Azért joggal mondhatjuk, hogy 1770-ben látott napvilágot a kritikai rendszer első, habár tökéletlen vázlata. Két évvel később KANT már tisztán látta maga előtt a főproblemát s valószínűleg a kérdéssel együtt megszületett a felelet is, melynek részletes kidolgozása még hosszú kilencz évig tartott.

I.

KANTnak 1772-ben kelt, HERZhez intézett levele. A főproblema eredeti formája: Min alapszik a képzetnek tárgyra való vonatkozása? A problémának eddigi *deus ex machina* által való megoldása. KANT a problémáról azt mondja, hogy megfejtette.

Hogy KANT fejlődése igazán a jelzett úton haladt, hogy csak miután az érzékiséget külön választotta az értelemről, jutott ama fontos problema tudatára, mely az értelem meghatározásában rejlik: arra minden kétséget eloszlató bizonyosságunk van. E bizonyosság magától KANT-tól származik s értékét növeli az a körülmény, hogy ez az egyedüli tőle magától származó nyilatkozat, mely fejlődésének homályát megvilágítja. KANT egy leveléről szólunk, mely 1772-ben február 21-én kelt s HERZ-hez, előbb említett kedvelt tanítványához, van intézve.

E levélben azt írja HERZ-nek, hogy egy *Az érzékiség s az ész* című művön dolgozik. E műnek két része lesz: elméleti s gyakorlati. Az elméleti ismét két részre fog oszlani: tüneménytanra (phänomenologia) s metaphysikára; a gyakorlati hasonlóképen érzelem, ízlés s érzéki kívánság tanára s ethikára. «Midőn az elméleti részt egész terjedelmében s részeinek egymásra való vonatkozásában átgondoltam, észrevettem, hogy valami, a mi nagyon fontos, még hiányzik; valami, a mire, valamint mások, úgy hosszas metaphysikai kutatásaimban én sem voltam tekintettel s a mi a maga-maga előtt is rejtélyes metaphysika

egész titkának kulcsa. Ugyanis ezt a kérdést intéztem magamhoz: *Min alapszik a képzeteknek tárgyra való vonatkozása?* »

Az érzéki képzeteknek tárgyra való vonatkozása, folytatja KANT, igen egyszerűen érthető. E képzetekben nincsen egyéb, mint az, hogy miképen hatott a tárgy az elmére. Itt tehát a képzet a tárgyak által okoztatik s mint okozat természetesen megfelel a maga okának. Azaz, a képzetnek van tárgya, melyre vonatkozik.

A megfordított eset is érthető. Ha a képzet idézi elő a tárgyat, akkor a képzet az ok, a tárgy pedig az okozat, s ebben az esetben is az okozat természetesen megfelel az oknak. Ilyennek képzeljük istennek a világhoz való viszonyát. Isten fogalmai mintái a tárgyaknak. A fogalom teremti a tárgyat s azért fogalom s tárgy meg is egyeznek egymással.

De az értelem fogalmaira sem az első, sem a második eset nem illik. A mi értelmünk nem teremti a tárgyakat, s a tárgyak nem idézik elő értelmi fogalmainkat. A tiszta értelmi fogalmak nem származnak érzéki képzetektől, nem alapszanak elménk fogékonyságán, tisztán az elméből származnak, de sem úgy, hogy tárgyak által előidéztetnek, sem úgy, hogy maguk idézik elő a tárgyakat.

«A dissertatióban beértem azzal, hogy ezen értelmi fogalmak mivoltát tagadólag határoztam meg: t. i. hogy nem a tárgyak által idéztetnek elő a lélekben. De hogy miképen lehetséges azután, hogy valamely fogalom, a nélkül, hogy tárgy által valamiképen előidéztetnék, mégis tárgyra vonatkozzék, azt hallgatással mellőztem. Csak annyit mondtam: az érzéki képzetek úgy képzeltetik velünk a tárgyakat, a mint ezek föltűnnek, az értelmiek pedig úgy, a mint valósággal vannak. De mi által szer-

zünk tudomást e tárgyakról, ha csak nem azon hatás által, melyet ránk gyakorolnak? (Wodurch werden uns denn diese Dinge gegeben,* wenn sie es nicht durch die Art werden, womit sie uns afficiren.) *S ha ama értelmi fogalmak az elme tevékenységéből folynak, de magukat a tárgyakat nem idézik elő, hogyan egyezhetnek meg velük s a tiszta ész sarktételei hogyan egyezhetnek meg a tárgyakkal, ha a tapasztalás bizonyágtétele ki van zárva?»*

Igaz, hogy a matematikai tételek tisztán az elméből származnak, s mégis megegyeznek a valósággal. De a matematikai tárgyakat valóban mi alkotjuk; itt épen azzal az esettel van dolgunk, a mikor a fogalom alkotja a tárgyat s azért szükségképen meg is egyezik vele. A matematikának mennyiségekkel van dolga, a mennyiség fogalmát pedig én alkotom.

De a metaphysika nem a mennyiségeket, hanem a minőségeket kutatja. Már pedig „hogyan miképen lehetséges, hogy minőségekre vonatkozólag elmém egészen a priori tárgyak fogalmait tudja alkotni, melyekkel a tárgyaknak szükségképen meg kell egyezniök; a tárgyak lehetségeről tantételeket tud fölállítani, melyeknek a tapasztalatnak híven meg kell felelnie, a nélkül azonban, hogy a tapasztalattól függnének: ez a kérdés bizonyos homályossággal jár, t. i. azzal, hogy *honnét származik elmémnek a tárgyakkal való ezen megegyezése.*“

PLATON, KANT szerint, úgy iparkodott e kérdésre megfelelni, hogy a tiszta fogalmak forrását abban látta, hogy valamikor belsőleg szemléltük az istenséget. MALEBRANCHE

* „Gegeben werden“ KANT kedvelt kifejezése, mely azt jelenti, hogy a képzetet nem én alkotom, hanem hogy hozzájárulásom nélkül bennem támad s közvetetlenül vonatkozik tárgyára, l. alább VII. sz.

onnét magyarázza őket, hogy folyton szemléljük az istent. CRUSIUS szerint e fogalmakat isten oltotta belénk, még pedig oly módon, hogy eleve megegyeznek a tárgyakkal. Mindezek a feleletek nem magyarázatok. Mindegyikükben isten mint *deus ex machina* szerepel. A megoldás ezen módja a legrosszabb.

Ő maga, mondja KANT, a kérdést megfejtette. Fölkereste az értelmi megismerés forrásait, rendbe szedte a tiszta ész fogalmait s a mi a földolgot illeti, kutatásai sikerrel jártak. Nem sokára el fogja készíteni a tiszta ész bírálatát, mely az elméleti s gyakorlati tisztán értelembeli ismereteket fogja tartalmazni. Az első részben a metaphysika forrásait, módszerét s határait fogja fejtegetni s körülbelül három hónap múlva ki fogja adni.*

Ime a problema, melyről mondtuk, hogy okvetetlenül föl kellett merülnie benne; ez a problémának legeredetibb, legfrisebb, legérthetőbb alakja. Az értelem, vagy a tiszta ész fogalmai miképen vonatkoznak tárgyakra? Nem származnak a tárgytól, különben tapasztalatiak volnának; nem csinálják a tárgyakat, különben istenhez hasonlitanánk: mégis azt követeljük, fölteszszük róluk, hogy megegyeznek a tárgyakkal.

Képzeltető-e menekülés ebből a dilemmából? Van-e harmadik lehetőség, mely a tiszta fogalmak érvényességét megmenthetné? Tudott-e KANT már 1772-ben erről a harmadik lehetőségről? Nem csalódott-e, mikor azt monddta, hogy a földologra nézve elkészült?

Bizonyos, hogy az idézett levélben szóval sem említi, hogy miként fejtette meg a problémát. De majdnem

* Hogy mennyire csalódott ezen időhatárra nézve s hány-szor űzi vele játékát e csalfa határ, azt már életrajzából tudjuk.

ép oly bizonyos, hogy mégis határozott fogalma van már a problema mikénti megoldásáról. A ki ily élesen formulázza a kérdést s oly határozottan mondja, hogy meg tud felelni rá, az nem csalódhatik. Sőt, vannak kérdések, melyeknek csak akkor adhatunk ily határozott formát, ha már meg tudunk felelni reájuk.

De nem szólt a megoldásról, mert hogy meggyőzővé tegye, szokása szerint rendszeres formát akart neki adni. A kérdésre való rendszeres felelet: *A tiszta ész bírálata.*

II.

Valamely gondolatmenet előadásának két módja, a tanító módszere: a magyarázó összefoglalás, a történetíró módszere: a geneticus eljárás. A constructió. Az érzékiség elmélete mintája az értelem megalkotandó elméletének. Az értelem is forma. De az értelem nevezetes módon különbözik is az érzékiségtől. Az értelem nem ismeri meg a világot a maga valóságában. Az értelem szükséges tényező a tünemények világának létrehozásában. Angol, német fölfogás. A matematika szerepe KANT gondolkodásában. Kételkedésének határai. A főproblema új formája.

Valamely gondolatmenet föltüntetésének két módja van. Nyomon követhetjük a szerzőt, megmutathatjuk, mily rendben következnek egymásra gondolatai, hogyan folyik az egyik gondolat a másikkból, hol vannak a gondolatmenet útjának válpontjai: szóval azt tehetjük, hogy összefoglaljuk, rövidítjük s meg is magyarázzuk a gondolatmenetet.

E módszernek nagy hasznát vesszük az oktatásban, sőt oly gondolatokkal szemben, melyek vagy megállapított igazságok, vagy az oktatás céljából olybá vétetnek. Ha valamely philosophiai rendszerhez mint tanítványok közeledünk, ha mindenenk előtt ismerni akarjuk a rendszert, e módszerrel kell élnünk.

A történetírónak más a föladata. Neki is magyaráznia kell a rendszert, de nem úgy, hogy azon az úton jár, melyet a rendszer alkotója *a már kész rendszer előadására* talált alkalmasnak. Neki azt az utat kell kutatnia, melyen

a mester eljutott rendszeréhez. Látnia kell, miképen fejlődtek az egyes gondolatok, hogyan kapcsolódtak egymáshoz, milyen hatással voltak egymásra. A történetíró a rendszert nem a kész gondolatmenetnek, hanem a gondolatmenet fejlődésének föltüntetése által magyarázza.

A philosophia történetírói rendszeren az első módszerrel élnek. Összefoglalják a rendszerek gondolatmenetét, mintha minden gondolatmenet abszolút igazság volna, melyre oktatni kell az olvasókat. Minthogy pedig sok a rendszer, az igazság azonban csak egy lehet: az előadás e formája azt a kellemetlen hatást szüli, hogy az egyes rendszerek első pillanatra mind egyformán igazaknak látszanak. Ha a történetíró később le akarja is rontani e látszatot, ha kimutatja is a rendszerek ellenmondásait: ezzel nem segít a bajon, csak újabb zavarra ad okot. Hogyan kerültek az ellenmondások a rendszerekbe? A philosophia története így érthetetlen gondolatok útvesztőjének látszik, a hol nincs összefüggés, s hiába keressük az igazság azon fonalát, melynek segítségével eligazodhatnánk benne.

A philosophia történetírójának föl kell tüntetnie *a rendszerek keletkezését*, csak így magyarázhatja meg a rendszerek ellenmondásait, tévedéseit, hibáit. E *genetika* módszer szellemében iparkodtunk eljárni eddigi előadásunkban is. Figyelemmel kísértük KANT gondolatai fejlődésének minden egyes mozzanatát. De most nagy rés nyílik előttünk. Hogyan fejlődött KANT gondolkodása 1772-től 1781-ig? A kész rendszert ismerjük, de hogyan alakult azon gondolatokból, melyeknek fejlődését eddig kutattuk? Hogyan alkotta KANT ezen elemekből ezt a rendszert? Mi bírta a részeknek épen ezen összerakására?

Nem rakhatta-e volna össze másképen is? Ha nem, miért nem? Látnunk kellene, hogy a kész rendszer hogyan származik elemeiből. E származásra nézve KANT maga nem világosít föl bennünket. E származás pedig távolról sem oly egyszerű, hogy mintegy önként folyik az eddigiekből. Mi módon lehetne itt a genetikus módszert alkalmazni?

Ennek csak egy módja van. Ha nem a kész rendszert nézzük, hanem a kész eddigi gondolatokat, s ezekben nyomára iparkodunk akadni a bennük rejlő kényszerítő erőnek, mely további irányukat, fejlődésüket meghatározza. *Ha magunk próbáljuk megalkotni a rendszert az ismert gondolatokból.* Ha más szóval: a rendszert előre *construáljuk*. Ha KANT eddigi gondolatai ismeretének alapján megmutatjuk, hogy ily előzmények után csak ilyen lehetett a következmény. Szó sem lehet arról, hogy az egész rendszert minden részletével *construáljuk*. Elég ha az irányt kimutatjuk, melyben KANT-nak haladnia kellett. A részletekkel a rendszeres előadás nyomán kell megismerkednünk. De a rendszeres előadást csak a *constructio* alapján érthetjük meg.

* * *

Szilárd induló pontunk az 1772-diki levél, mely majdnem egyedüli egyenes bizonyságunk KANT gondolatainak irányáról. Honnét van az, hogy az értelem fogalmai megegyeznek a valósággal, holott nem származnak belőle, nem is idézik elő, egyáltalán semminémű kapcsolatban nincsenek vele? E problema oly megfeyt-hetetlennek látszik, hogy újra meg kell háyni-vetni az alapfogalmakat mind.

Eddig két nagy fölfedezést tettünk, hogy érzékiség s értelem két külön, egymástól független ismeretforrás, s hogy az érzékiségnek vannak sajátos, tőle elválaszthatatlan formái: tér és idő. Az előbbi fölfedezésre vezetett az érzéki s értelmi ismeretek egymástól merőben különböző sajátosságainak fölismerése, az utóbbira a tér és érzékiség fogalmának különben meg nem egyeztethető volta. A tér ugyanis független a tárgyaktól s mégis tárgyak viszonyainak kifejezése. Ez megfoghatatlan. Továbbá a tér (idő) érzéki ismeret, a tér (idő) szemlélet, szemlélni tárgyakat lehet, mégis a tér (idő) független a tárgyaktól. Minden bizonyynyal független a tárgyaktól; minden bizonyynyal az érzéki ismeretekhez tartozik. Ezen észbontó ellenmondás egy csapásra eltűnik, ha a térről (időről) való fogalmat gyökeresen átalakítom, ha egészen más sphærába helyezem, az objectumok köréből a subjectum körébe; a tér (idő) nem a tárgyak tulajdonsága, hanem az elméé.

Csakhogy ezzel a tárgyról való fogalmam is átalakul. A mit eddig tárgynak, valóságnak, világnak néztem tüneménynyé válik. Magát a világot e tünemények között kell keresnem.

Nem hasonlít-e a megfejtett problema a megfejtendőhöz?

A tér független a tárgyaktól, mégis tárgyak viszonyait foglalja magában. Tehát a tér független a tárgyaktól s mégis *vonatkozik* tárgyakra. Ez volt a problema. A felelet meg az volt: A tér nem is tárgyi valami, hanem érzékiségem formája. Mint ilyennek kell vonatkoznia mindenre, mi az érzékiség számára tárgygyá lesz.

Az új problema látszólag egészen más természetű.

Az értelem tiszta fogalmai nem származnak a tapasztalatból, tárgyakból, s állítólag mégis tárgyakra vonatkoznak, még pedig nem a tárgyak tüneményeire, hanem magukra a tárgyakra. Ez a problema. A térről azt *hittem*, hogy tárgyi valami; az értelem tiszta fogalmairól *tudom*, hogy nem tárgyiak. A térről tudom, hogy minden érzéki ismeret formája, a tiszta fogalmakról nem tudom, nem is képzelhetem, miképen vonatkozhatnak magára a világra. A különbség kézzel fogható.

S mégis van hasonlatosság a két problema közt.

A tér új fogalma megmutatta, hogy *miképen lehet valami egészen független a tárgyaktól s azért mégis vonatkozik tárgyakra*. De nem hasonlít-e ehhez az új problémának nehézsége? A két problema közt valóban az a hasonlatosság van, hogy az egyikben meg van fejtve az a kérdés, mely a másodikban megfejtésre szorúl. Nem lehetne-e tehát az egyik problema megfejtését a másodiknak megfejtésében mintául használni? Nem adhatna-e az érzékiség új elmélete útmutatást az értelem elméletének megalkotásában?

Fontos vezérfonalnak jutottunk birtokába. Kérdésünkre, a mint látni fogjuk, bátran igennel felelhetünk. *Az értelem elmélete részben az érzékiség elméletének mintájára alakúl.* Ezzel nyomára jutottam annak a titkos erőnek, mely az értelem elméletének megalakításában irányadó. Ezen erő azon lesz, hogy az értelem elmélete hasonlítson, a mennyire lehet, az érzékiség elméletéhez. Talán azzal, a mivel sikerült az első problémát megoldani, megoldhatni a másodikat is.

De ne felejtjük, hogy a két problema csak egy pontban hasonlít egymáshoz, hogy egyebekben nagyon különbözők. Hogy tér s idő vonatkoznak a tárgyakra, azt

közvetetlenül tudom, csak nem ismertem e vonatkozás természetét. Azt hittem, hogy tér s idő maguk is tárgyiak. A tiszta fogalmakról csak annyit tudok, hogy bizonyára nem tárgyiak; de sem azt nem tudom, hogy vonatkoznak-e tárgyakra, sőt kérdezniem kellett, vonatkoznak-e egyáltalán tárgyakra; sem nem ismerem e vonatkozás természetét, mert hiszen kérdeztem: hogyan vonatkozhatnak tárgyakra?

Az értelem elmélete azért bizonyára nem lesz pusztá másolata az érzékiségnek. A birtokunkba került vezérfonal becses, de óvatosan kell vele élnünk.

Az érzékiség elméletének főtételei, hogy tér s idő nem a tárgyak formái, hanem a tárgyak érzéki megismerésének, az érzékiségnek formái. Az érzéki ismeretekben (a szemléletekben) meg kell különböztetni az anyagot a formától. A szemléletek anyagát szolgáltatják az érzetek; ezen érzeteket egybekapcsolják az érzékiség formái, tér s idő. A forma nem alkotja a formálandó anyagot, készen kapja, csak rendbe kell szednie.

Nem lehetne-e ezeket a tételeket átvinni, alkalmazni az értelemre? Nem mondhatnók-e, hogy az *értelem is csak formáló, kapcsoló erő*, hogy ő is az anyagot készen kapja s ezt az anyagot azután formálja? Az érzékiségnek az volt a szerepe, hogy mint szenvedő fogékonysága elménknek, érzeteket kapjon s mint egyszermind tiszta forma, az érzeteket, ezt a rendezetlen anyagot, rendezze. Talán az értelem is csak ilyen rendező erő? Talán neki sincs egyéb szerepe, mint valamit rendezni?

Igen ám, de mit rendezzen, kapcsoljon össze az értelem? Minek legyen a formája? Akad-e ennek a formának formálni valója? Itt kitűnik, hogy a megfejtés módjának átvitele mily nehézségekbe ütközik. Itt

érvényesül a két problema közti nagy különbség. Mert midőn azt mondtuk, hogy a tér s idő formája egybe-kapcsolja az érzeteket, nem tettünk egyebet, mint hogy azt a közvetetlenül biztos tényt, hogy mindent térben s időben tapasztalunk, másképen értelmeztük, mint rendszeren szokás. A tér s idő vonatkozása a tapasztalatra nyilván való. De a tiszta fogalmak mire vonatkoznak? A valódi világra? Akkor mit formáljanak, mit kapcsoljanak egybe? Vagy talán ők is a tapasztalati világra, a tüneményekre, a szemléletekre vonatkoznak?

E kérdés egyszerre eszünkbe juttatja, hogy majdnem megfeledkeztünk kiinduló pontunkról. Azt kérdeztük volt, hogyan egyezhetnek meg tiszta fogalmaink a világgal, a mint valósággal van, nem a mint érzékeinknek föltűnik? E kérdésre úgy akartunk megfelelni, hogy egy hasonló kérdésre adott feleletet ismételni akartunk. A tér azért vonatkozik tárgyakra (felel meg tárgyi viszonyoknak), mert ezek a tárgyak nem tárgyak a szó közönséges értelmében, hanem tünemények, a tünemények rendje pedig, a tér, saját elménk formája. A tér azért vonatkozik tüneményekre, mert tünemények csak a tér folytán vannak; tér által rendezett érzetek = tünemény. Tér ok, tünemény okozat. Ha e feleletet alkalmazni akarjuk az értelemre, ha az értelem is csak rendező, kapcsoló erő, akkor, habár még nem tudom, mit rendezhetne ez a rendező erő, mégis közvetetlenül belátom, hogy *az általa létrehozott rend nem lehet magának a világnak a rendje; az értelem által eszközölt rend is majd csak subjectiv rend lesz, mint az érzékiség rendje; ez a rend is csak az elmének, nem magának a világnak rendjét fogja mutatni; ez a forma is a megismerésnek, nem a világnak formája lesz.* Egyáltalán mondhatni: mindaz, a mit az elme csinál, létrehoz,

rendez, az nem vonatkozhatik magára a világra; az nem hasonlíthat ehhez a világhoz, az mivoltánál fogva soha sem egyéb, mint az elmeerő kifolyása. A képfaragó szobrot készít a formátlan márványdarabból, formát ad neki, de e forma nem a márvány természetes formája, a forma a művészé, kinek elméjéből eredt, ki előtt lebegett, midőn a márványt faragta. Az érzékiség is a faragatlan érzetektől térben, időben levő egészet formál, e forma subjectiv eredetű, nem magának a világnak a formája. Ha az értelem is csak ilyen formáló, idomító erő, akkor az általa adott erő is csak subjectiv eredetű és értékű.

De akkor halomra dől a tétel, melyből kiindultunk, hogy az értelem a világot a maga valóságában ismeri meg. Az érzéki világ nem maga a világ, hanem a világ képe a mi érzékiségünk formáiban. E formák, tér s idő, a valódi világ formáinak, elménktől egész függetleneknek látszanak. Ez csodálatos öncsalódása az elmének, mert tér s idő épen ellenkezőleg egészen függetlenek magától a világtól s érzékiségünk formái. Ha az értelem is csak ilyen kapcsoló, formáló elmeerő, akkor szó sem lehet arról, hogy magát a világot a maga valóságában ismeri meg. Azt kérdeztük volt, hogyan egyezhetik meg az értelem a valósággal. A felelet az, nem is egyezik meg a valósággal, nem is egyezhetik meg vele, mert csak forma, még pedig nem a világé, hanem a megismerése. Ha pedig sem az érzékiség, sem az értelem nem ismeri meg a világot a maga igazi valóságában, akkor ebből talán az következik, hogy maga a világ egyáltalán megismerhetetlen.

De úgy érezzük magunkat, mint a ki a vak sötét-ségben tapogatózik. Mindez merőben érthetetlen előttünk, ha nem tudjuk, hogy mit kapcsol egybe az értelem.

A tünemények világa érthető fogalom előttünk; tudjuk, mit jelent; látjuk, érezzük. E tünemények világa az érzékiség műve. Milyen világa van az értelemnek? A világ a maga valóságában bezáródott előtte. A tünemények világa bezáródott mögötte. Ez elkészül nélküle, amaz se vele, se nélküle. Mije marad? Mire való?

Ime az új elmélet főnehézsége. Ennek a megoldása került KANT-nak annyi fáradságába. Ez vitte őt a gondolkodás legmélyebb mélységeibe. Főművének erre vonatkozó pontját dolgozta át legtöbbször. Ezt értették meg legkevésbé a *Tiszta ész bírálatá*-ból. S ennek megértése legfontosabb egész philosophiai rendszerében.

Minden további kerülgetés és habozgatás nélkül azonban bátran kimondhatjuk: az értelem nem ismerheti meg a valódi világot. Tehát *működése nem vonatkozhatik másra, mint a tünemények világára*. Ha a tünemények világa igazán csupán csak az érzékiség műve, akkor az értelemnek nincs teendője, akkor fogalmai értéktelenek; ha az értelemnek van teendője, ha fogalmai valamit jelentenek, akkor a tünemények világa nem lehet pusztán az érzékiség műve. Ha minden ismeretünk csak érzéki ismeret, akkor nincsen szükségünk külön értelemre; ha az értelem értékes kapcsoló, rendező erő, akkor ismereteink nem lehetnek csupán csak érzéki ismeretek. Az értelem vagy formáló erő, vagy semmiféle erő. Az értelem fogalmainak vagy semmi érvényességük sincs vagy ugyanaz az érvényességük van, melyet az érzékiség formáinak tulajdonítottunk, t. i. ők is a tünemények világára vonatkoznak, ők is a tüneményes világ formájához tartoznak.

A philosophiai világfelfogás nagy válópontjához jutottunk: német s angol gondolkodásmód itt térnek el egy-

mástól. Az angol gondolkodás, bár nem ezekkel a kifejezésekkel él, nem is ezen okoskodás útján jut el idáig, mégis az itt elért álláspont magaslatától áttekinthető. Az angol gondolkodás, mely LOCKE s HUME rendszereiben tükröződik legtisztábban, az értelem fogalmainak nem tulajdonít semmiféle objectív érvényességet. LOCKE még ingadozik, HUME határozottan kifejti, hogy az értelem legfontosabb fogalmának, az okság fogalmának, nincsen semmiféle tárgyi alapja; sajátos megszokásból ered. HUME-nál a szemléletek nem szorúlnak új formálásra, legalább nem olyanra, mely a szemléletek mivoltán lényegesen változtatna. Az értelem csak külsőleg kapcsolja egybe a szemléleteket, külön értékes fogalmai nincsenek, a fogalmak csak szemléleteknek másolatai, csak elhalványodott szemléletek. «Minden fogalmunk vagy halványabb képzetünk benyomásoknak vagy elevenebb képzeteknek másolata.» (All our ideas or more feeble perceptions are copies of our impressions or more lively ones. HUME. An enquiry concerning human understanding. II. section.)

KANT a latin dissertatióban *részben* ennek a fölfogásnak a híve. A szemléletek ott szintén csak külső logikai átalakításokon mennek át s ez által válnak tapasztalatokká. Az értelemnek ott kétféle használatát különböztettük meg, a logikait, s azonkívül a realis használatot, mely által a világot a maga valóságában ismerjük meg. Ez az utóbbi használat most lehetetlennek bizonyult. A világot a maga valóságában nem ismerhetjük meg. Marad az értelemnek külső logikai használata: az egynemű tümenyek egybefoglalása, általánosítása stb. De akkor nem lehet szó az értelmi fogalmak értékéről, az értelem külön formáló erejéről. Tehát vagy az értelem külső, pusztán

logikai használata még nem alakítja át a szemléleteket tapasztalatokká, s az előbbi értéküktől megfosztott értelmi fogalmak magának a tapasztalatnak létrejöttéhez szükségese, vagy ha az értelem logikai használata elégséges az úgynevezett tapasztalat létrehozásához, akkor az értelemnek nincs is más mint logikai használata.

KANT az angol gondolkodástól eltérőleg az első álláspontnak nem védője, de valóságos föltalálója. Azt az egészen új tantételt fejti ki, hogy *a szemléletek még nem tapasztalatok*; hogy az értelemnek tisztán logikai használata még nem elégséges a tapasztalat létrehozására; hogy az értelmi fogalmak semmit sem árúlnak ugyan el a valódi világ alkatáról, de nélkülük a tünemények világa, a tapasztalat világa sem volna lehetséges. KANT, miután az értelmi fogalmak régi értékét lerontotta, új, sokkal fontosabb szerepet tulajdonít nekik. Segítségükkel *a tapasztalat egészen új elméletét fejti ki.*

KANT-nak előzményei után vagy az angol sensualismus rendszeréhez kell csatlakoznia, vagy az értelembeli fogalmak számára egészen új hatáskört kell kijelölnie, még pedig a tapasztalat körén belül. E fejtegetés befejezéséhez még csak egy dolog hiányzik: miért nem csatlakozott KANT az angol fölfogáshoz? A tapasztalat egészen új elméletének megteremtése a gondolkodás rendkívüli megfeszítésével járt; mi bírta gondolkodását ezen rendkívüli erő kifejtésre? Az angol fölfogás látszólag annyira meggyőző; mily hibákat födözött fel benne? Vagy gondolkodásának mely hajlamai térítették más útra?

Hogy KANT a hatvanas évek derekán közel állott az angol fölfogáshoz, arról elég alapos meggyőződést szerezünk. Csak a tapasztalat körén belül találunk elménk számára megmunkálendő talajt, ezt ismételte akkor szá-

mos változatban. De ezen általános tétel alól mégis egy kivétel van: a tiszta matematika nem tapasztalati s mégis igazi tudomány. HUME e kivételt meg tudja egyeztetni az általános tétellel; a tiszta matematikai tételek nem vonatkoznak a valóságra, tehát nem a tapasztalat tárgyai; továbbá azonos ítéleteken alapszanak, KANT kifejezése szerint: elemző ítéleteken, tehát föltétlenül igazak. Ime, miért lehet HUME szerint a matematika tiszta tudomány.

De KANT ugyanerre a meggyőződésre más okok útján jutott. Már a pályakérdésben fejtegette, hogy a matematikai fogalmak összetétel útján keletkeznek, s a kis 1768-diki dolgozatban megmutatta, hogy e szemléletek nagyon hasonlítanak a tapasztalathoz, a mennyiben ezeket sem lehet fogalmakból származtatni. Ebből fejlődött a tér s idő új elmélete s az a fontos tétel, hogy a matematikai tételek nem elemzés, hanem összetétel útján keletkeznek. Tehát HUME-nak igaza van: a matematika igazi, tiszta tudomány, de más okokból az; nem azért, mert a matematikai ítéletekben az állítmány benn rejlik az alany fogalmában, hanem mert ezek igazi, az elme által eszközölt, kapcsolaton alapszanak. A matematikai tételek épen úgy összetételesek, mint az okság tétele, melynek érvényességét HUME kétségbe vonta. A matematikai tételek összetételesek s mégis igazak, nem lehetne-e az okság tétele is igaz, noha össze-tételes?

De ez csak az egyik ok, mely KANT-ot eltávolítja HUME-tól. KANT észreveszi, hogy HUME okoskodása nemcsak a metaphysikának, de magának a tapasztalat bizonyosságának is véget vet. Ha az okság tétele nem objectiv értékű, akkor a tapasztalatnak, mely egészen ezen a

tételen alapszik, sincs nagyobb értéke. Egy szélroham következtében összedül valamely roskadozó épület, s az épület romjai agyonütnek egy arra menő embert. Szélroham, összedülő épület, agyonütött ember, három egymásra következő esemény; de HUME fölfogása értelmében nem mondhatom, hogy ezek az események egymásból is következnek; nem bizonyíthatom be; elmém semmiféle módon nem láthatja be, hogy mert *A* van, *B*-nek kell következnie; csak annyit szabad mondanom, hogy ezeket az eseményeket egynehányszor egybekapcsolva találtam a tapasztalatban. KANT a kételkedésben nem tud ezen határig elmenni. Szívesen lemond a metaphysikai igazságok bebizonyítható voltáról; de hogy valaki magának a tapasztalatnak nyilatkozatait is kételkedéssel fogadja, azt még komoly véleménynek sem tarthatja. Bajos belátni, min alapszik az okság tételének igazsága; hiba volt, hogy ezt az alapot eddig nem kutatták: de maga ez az igazság kétségbevonhatatlan.

KANT egy későbbi kis művében, melyet nem igen méltattak figyelemre, s mely csak halála után jelent meg („*A metaphysika igazi haladásáról Németországban LEIBNITZ s WOLFF ideje óta*“; a berlini akadémia pályakérdése 1791-re; KANT nem pályázott, nem is dolgozta ki teljesen a pályaművet; három különböző vázlatát találták iratai között) legnyiltabban nyilatkozott HUME kételkedéséhez való viszonyáról. „Hogy valaki még az érzéki s tapasztalati ismeret elveit is kételkedéssel illesse, az nem igen tartható komoly véleménynek, mely valaha a *philosophia* valamely korszakában létezett volna; ezzel inkább csak azt követelték a dogmatikus philosophusoktól, hogy bizonyítsák be azokat az apriorikus elveket, melyeken magának a tapasztalatnak lehetsége is alap-

szik, s minthogy erre képesek nem voltak, ezeket az elveket bizonytalanoknak tüntették föl.» (VIII. k. 524. l. *Proleg.* IV. k. 1. l. 75. l. stb.)

Továbbá HUME, KANT szerint, csak az okság tételével foglalkozott. De az okság csak egy a sok közül, az egész metaphysika tele van ily fogalmakkal, melyek egészen függetlenek a tapasztalattól, s melyeknek igazságában ép oly kevésbé kételkedhetni, mint az okság fogalmáéban. KANT nem is kételkedett bennük, s midőn ezt constataljuk, *szelleme körének határait értük.* A LEIBNITZ-WOLFF-féle fogalom-rendszer sokkal mélyebben gyökerezett elméjében, hogysem egyszerűen kivethette volna onnét. E fogalomrendszernek, hogy úgy mondjam, belső igazságát komolyan nem támadta meg soha. A hatvanas években fölismerte a tapasztalat értékét, s nem tudta mindjárt a fogalomrendszer értékét a tapasztalattal szemben megállapítani. Belátta, hogy a tapasztalat körén túl nem terjeszkedhetünk fogalmainkkal, s nem tudta, hogy mi dolguk lehetne e fogalmaknak a tapasztalat körén belül. De mihelyt annak a lehetőségét látta, hogy az értelembeli fogalmak magának a tapasztalatnak létrejöttéhez is szükségesek lehetnének, erősebben ragaszkodott hozzájuk, mint valaha. Örömet szerzett a HUME-ével ellenkező irányba. Minden gondolata azon cél felé irányult, hogy *az értelem új elméletének segítségével a tapasztalat új elméletét állapítsa meg.*

Ezzel teljesen megoldottnak tartjuk a kitűzött föladatot. KANT-nak a dissertatio után a fejtegetett problémához el kellett jutnia: mintegy magától kínálkozott. E problema megfejtésének egyetlen útja, ha az értelem hasonlóképen formáló erő, mint az érzékiség. Ebből következik, hogy az értelem előbbi meghatározása helytelen,

nem ismerheti meg a világot a maga valóságában. De akkor az érzékiség nem lehet egyedüli kútforrása a tapasztalásnak, s a szemlélet még nem tapasztalat. Tehát az igazi problema: a tapasztalat új elmélete. A metafizikai fogalmak régi metaphysikai jelentősége elveszett: de föltámadt a metaphysikai fogalmak új, tapasztalati jelentősége.

III.

A Tiszta ész bírálatának szerkezete. A mű címe. A transscendentalis ismeretek. Transscendentalis és transscendens. A tr. philosophia. A tr. dialektika. Tr. aesthetika és logika. A tr. logika három főadata. E főadatok legfontosbika a tr. deductio. A deductio két alkatrésze. A határfogalom logika és dialektika közt: A Ding an sich fogalma. Áttekintés.

Ismerjük a *Tiszta ész bírálatának* főproblemáját, s tudjuk, hogy KANT gondolatainak mily irányban kell haladniok, hogy a problémát megoldhassa. Ezzel a mű architektonikus alaprajza, a gondolatok szerkezete is meg lesz világítva előttünk. Az egésznek a célja megmagyarázza a részletek mivoltát, összefüggését, főadatát. A mű szerkezetének föltüntetésével egyszersmind alkalmunk nyílik általános constructiónk kiegészítésére.

Mindenekelőtt világos, hogy *új tudomány* van dolgunk, mely az ismeretek forrásával, az ismeretek lehetőségével, az ismereterővel foglalkozik. E tudományt mostanában ismerettannak szokás nevezni. De KANT nem ily egyszerű úton jutott főadatának megjelöléséhez. Az ő figyelmét az ragadta meg, hogy az elmének tiszta, nem a tapasztalatból származó fogalmai vannak, hogy e fogalmaknak azelőtt metaphysikai értéket tulajdonítottak, míg ő egészen új világításban a tapasztalat egyik fontos tényezőjeként mutatja be őket. Ezen előzmények közreműködnek az új tudomány nevének megállapításán. Az elme,

mint ama tiszta fogalmak forrása, a *tiszta ész* nevét fogja viselni. Az a tudomány, mely a tiszta észet megóvjá az eddigi túlkapaszkodástól, mely a tapasztalat határai közé szorítja, kiváló módon bíráló működésre is van utalva, s azért neve lesz: *A tiszta ész bírálata* (Kritik der reinen Vernunft). A régi metaphysica ellen való harcz nagy jelentőségű lesz az új tudományban; e név is mutatja, az új tudománynak inkább negativ részét jelzi.

Az új tudomány nem foglalkozik tárgyakkal, hanem azzal, hogy miképen ismerjük meg a tárgyakat, pontosabban: hogy miképen ismerünk meg tárgyakat tiszta észből, a tapasztalatot megelőzőleg. Nem a tárgyak megismerésével lesz tehát dolgunk, hanem a tiszta észből származott ismeretek megismerésével. Így egészen új neme az ismereteknek származik, melyeket *transzcendentálisoknak* fogunk nevezni. Jegyezzük meg jól e név jelentését. Az idők folyamában a név e jelentése elferdült; gúnyosan s komolyan a tapasztalat körét túllépő, metaphysikai, phantastikus, légből kapott fogalmakra alkalmazták. KANT erről nem tehet. Akárhányszor, habár nem mindig elég gondosan, magyarázza a szónak föntebbi egyszerű jelentését. Ha a tiszta észből származott fogalmainknak van értékük, s ha ezen érték megismerése egy külön tudomány föladata, akkor e fogalmak ezen értékének megismerése az ismeretek egy új neme, s mint ilyen, külön névre szorúl. A transzcendentális ismeret nemcsak nem lépi át a tapasztalat körét, hanem nem is foglalkozik a tapasztalat tárgyaival; ellenkezőleg, kimutatja, hogy a tiszta észből származott fogalmaknak csak a tapasztalat körén belül lehet értékük. Ha e fogalmakat mégis a tapasztalat körén túl terjesztjük, akkor *transcendens* módon élünk velük s épen a Tiszta ész bírálata

mutatni, hogy ama fogalmaknak e transzcendens jogosulatlan.

A tiszta ész valamennyi fogalmát foglalhatnók rendszerbe, e rendszernek neve volna: *transscendentalis philosophia*. A tiszta ész bírálata még nem maga e rendszer. Fölsorolja ugyan a tiszta ész valamennyi alapfogalmát, de ez alapfogalmakat nem elemzi az utolsó pontáig, s az alapfogalmakból leszármaztatott fogalmakat sem fejtegeti. Ez a dolog könnyebbik fele, de mégis hosszadalmas, fárasztó új munkára vezet. A tiszta ész bírálata a tr. philosophiának inkább csak alaprajza.

A Tiszta ész bírálatának mindenestre két főrésze lesz, állító s tagadó része. Tagadó része a tiszta ész túlkapásai ellen fog fordulni. Az eddigi philosophia a tiszta ész fogalmaiból metaphysikát alkotott, e fogalmak segítségével meg akarta ismerni a léleknek, a világnak, istennek mivoltát, e fogalmakra rationalis psychológiát, kosmológiát, theológiát alapított. A «Tiszta ész bírálata» tagadó szakaszaiban részletesen ki fogja mutatni, hogy ilyen psychologia, kosmologia, theologia lehetetlen, hogy minden ilyenmű kísérlet hiába való, hogy a metaphysikának minden része álkövetkeztetéseken alapszik. Egerszersmind meg fogja mutatni, honnét keletkezett az a látszat, hogy e tudományok lehetségesek; miért fáradozott az emberi elme évezredek óta e tudományok megteremtésén s miért kellett e fáradságnak mindig kárba vesznie. A «Tiszta ész bírálatá»-nak e része tr. *dialektika*, azaz a tr. *látszat* tana lesz.

De a tagadó részt meg fogja előzni az állító, az a rész, mely a tiszta fogalmak helyes használatát állapítja meg. Minthogy a tiszta fogalmak két nagy osztályra szakadnak, érzéki s értelmi fogalmakra, azért e résznek két

szakaszból kell állania. Az első az érzékiség tisztaságáról, a térről s az időről fog szólni. Az érzéki ismereteket görögül æsthetikaiaknak (*αισθητικά*) nevezték; e nevet lefoglalták ugyan a széptani ismeretek megjelölésére, de nem egészen jogosan, s ezért jobb lesz, ha a régi jelölést visszahelyezzük jogába. Ezen első résznek a neve tehát: *tr. æsthetika*.

Az értelmi fogalmakkal foglalkozó rész nevét bajosabb lesz első pillantásra megérteni. Itt foglalnak helyet azok a fogalmak, melyeket azelőtt a metaphysikában tárgyaltak, melyekről most ki kell mutatni, hogy épenséggel nincs metaphysikai értékük a szó eddigi jelentésében. Az értelemmel foglalkozik egy régi, jól ismert tudomány, a *logika*. Tegyük föl, hogy az értelemnek ismeretes logikai s a most fölfedezendő új használata között szoros kapcsolat van, akkor a második részt elnevezhetjük *tr. logikának*.

A *tr. logika* a «Tiszta ész bírálatá»-nak veleje. Az æsthetika, mint tudjuk, már kész, a dialektika a logikának csak alkalmazása; a logika az új elméletnek még csak megalkotandó, megteremtendő része. Az eddigi előzmények alapján miket mondhatnánk előre magának a *tr. logikának* szerkezetére, gondolatmenetére vonatkozólag?

Az érzékiség elméletében következő módon jártunk el. Kimutattuk, hogy tér s idő érzékiségünk formái, s hogy min alapszik érvényességük. Ezzel mintegy három föladatnak tettünk eleget: Fölsoroltuk érzékiségünk minden formáját, kimutattuk, hogy ezek érzékiségünk tiszta formái, leszármaztattuk e formák objektív érvényességét. E három föladatot az értelem elmélete elé is fogjuk tűzni.

Először ismernünk kell az értelem minden eredeti, sem a tapasztalatból, sem másból le nem származtatható tiszta fogalmait, vagy inkább, mint később látni fogjuk, ítéleteit. Ezek közül egyről, az okságéről már gyakran volt szó, a substantiáét is már többször említettük. De ezzel nem érjük be. Ismerjük az egész kutatás czélpontját : be akarjuk bizonyítani, hogy az értelem fontos tényező a tapasztalati ismeretek megalkotásában, hogy az ő formái a tapasztalat formái. Ha nem ismerjük *minden* formáját, akkor a tapasztalatot sem értjük egészen. Tehát ez ítéletek fölsorolását, a fölsorolás teljességét nagy nyomatékossággal követelhetjük.

De honnét fogom tudni, hogy e fölsorolás valóban teljes, hogy nem maradt ki belőle semmi? Valamely sorról csak akkor mondhatom hogy teljes, ha be tudom bizonyítani, hogy ismeretes tagjain kívül több tagja nem lehet. Ezt meg csak úgy érhetem el, ha a beosztásnak oly alapja van, melyről be tudom bizonyítani, hogy teljesen kimerítettem. Az embereknek öt, hat, hét fajtát szokás megkülönböztetni; de nem mondhatom, hogy e beosztás föltétlenül teljes. Lehet, hogy új emberfajokat fődöznünk fel, lehet, hogy a tudomány előrehaladásával a meglevők között más beosztást kell eszközölnünk. A beosztás nem az ember fogalmából indult ki, legalább nem bizonyítottuk be, hogy a beosztás alapját kimerítettük. Ellenben a háromszögek beosztása egyenlő oldalú, egyenlő szárú, egyenlőtlen oldalú háromszögekre föltétlenül teljes, mert a háromszög három szára közül vagy valamennyi, vagy csak kettő, vagy egy sem egyenlő a többiekkel. A beosztás alapjáról be tudom bizonyítani, hogy teljesen kimerítettem. Ezzel a követeléssel állunk a tiszta értelem tételei elé is. Föl kell őket sorolni mind, s be kell bizonyítani

róluk, hogy számuk teljes. KANT rendszerező hajlamát ismervén, biztosan várhatjuk, hogy erre a föladatra nem csekély gondot fog fordítani.

Ezzel karöltve jár a második föladat, annak bebizonyítása, hogy az így fölsorolt fogalmak vagy ítéletek valóban a tiszta észből valók, hogy nem származnak a tapasztalatból. Lehetséges, hogy e második föladat az elsővel egyidejűleg oldható meg, de azért fontossága félreismérhetetlen. Nekünk itt, e helyen, csak tiszta fogalmakkal, ítéletekkel lehet dolgunk; minden a tapasztalatból származó fogalom ki van zárva kutatásaink köréből, mert épen a tapasztalat mivoltának magyarázata e kutatások főcélja. De akkor e fogalmak tiszta voltának bebizonyítása okvetetlenül szükséges. E föladat oly fontos, hogy KANT egy helyen külön nevet is adott neki, *metaphysikai fejtegetésnek* nevezte azt a fejtegetést, mely valamely fogalom ezen természetét mutatja ki. (III. k. 58. l.)

A két föladat megoldása csak előkészíti a talajt a harmadik, a főfeladat számára: min alapszik e fogalmak, e tételek érvényessége? E föladat elnevezését KANT a jogi nyelvtől veszi kölcsön. A jogászok minden pörben meg szokták különböztetni a jogi kérdést (*quid juris*) s a tény kérdését (*quid facti*). A «*quid juris*» bebizonyítását «*deductio*»-nak nevezik. A fogalmakra nézve ugyane kérdéseket vethetni föl. A gondolkodásban sok fogalommal élünk, melyeknek jogi alapját nem igen szoktuk bolygatni. Az ilyen fogalmaknak pl.: sors, szerencse stb. általános keletjük van, de ha valaki kérdezné tőlünk, milyen jognál fogva élünk velük, bizony zavarba jönnénk. A szóbanforgó fogalmakra s ítéletekre vonatkozólag a tény kérdését a «*metaphysikai fejtegetés*» oldotta meg. Következik a jogi kérdés, a *quid juris*: milyen jog-

nál fogva alkalmazom őket tárgyakra. «Annak a magyarázatát, hogy miképen vonatkozhatnak apriorikus fogalmak tárgyakra, e fogalmak *transscendentalis deductiójának* nevezem.» (III. k. 107. l.)

Magától értetődik, hogy a tr. deductio az egész mű legfontosabb része, hiszen nem egyéb, mint a többször fejtegetett főproblemának műszóval való kifejezése. KANT legtöbb gondot is fordított e részre s ezt nyíltan megvallja. «Nem ismerek kutatásokat, — mondja a mű első kiadásának előszavában — melyek az értelem mivoltának megismerésére, használata szabályainak s határainak megállapítására fontosabbak volnának azoknál, melyeket... a tiszta értelmi fogalmak deductiójának czíme alatt előadtam; legtöbb de a mint reménylem, nem hiábavaló fáradságomba is kerültek» (III. k. 10. l.). E fáradságok ellenére annyira nem volt megelégedve a deductio formájával, hogy a «Tiszta ész bírálatá»-nak második kiadása alkalmával, de már az előbb megjelent «Prolegomenák»-ban is, épen a deductiót dolgozta át legalaposabban. A második kiadás ezen átdolgozott része első pillanatra egészen új műnek látszik. S valóban több mint negyven év óta vita folyik a fölött, egészen új vagy a régi gondolatmenetnek csak megváltozott formájával van-e dolgunk; egész kis irodalom foglalkozott e kérdés kiaknázásával. Figyelemre méltó, sőt aggasztó tünet, ha az igazságnak, mely csak egy lehet, oly különböző fölfogásokra alkalmat adó formákat tud adni azonegy philosophus.

Mi nekünk is nagy gondunk lesz arra, hogy a tr. deductio gondolatmenetét apróra vizsgáljuk. De egyet már eleve, mielőtt ismerjük, megállapíthatunk róla. KANT a térről s időről azt mondotta, hogy az érzékiség

formái, s megmagyarázta, hogy e formák a kapcsolatlan érzetek összefűzésére szolgálnak. Evvel nem csak ismerettani, de fontos lélektani tételt is kimondott. Tér s idő csak subjektív szemlélet, nem objektív valóság: ez az ismerettani tétel. Az elme egybekapcsolja az érzeteket a tér s idő formájának segítségével: ez ennek az ismerettani tételnek lélektani oldala. E viszonyt még pontosabban s általánosabban határozhatjuk meg. Minden ismerettani tételnek van lélektani vonatkozása is. Az ismeret az elme tevékenységének az eredménye. Ha ismerném e tevékenység mivoltát, e tevékenység törvényeit, akkor e tevékenység eredményeit is érteném. Az elme mivoltának megismerésére tanít a lélektan, tehát a lélektan tanít az ismeretek okainak megismerésére. De, fájdalom, a psychologia még nagyon fogyatékos tudomány; nem fejtette meg az elme mivoltának rejtélyét; nem ismeri, sok esetben nem is sejti az elme tevékenységének törvényeit. Tehát nem is magyarázhatja meg az ismeretek szülő okait, nem állapíthatja meg az ismeretek értékét az ismeretek eredetének föltüntetése által. Más úton vagyunk kénytelenek járni, hogy e célhoz eljuthassunk. Az ismeretek természetéből következtetünk értékükre s származásukra is. A tiszta fogalmakra és tételekre azt mondtuk, hogy oly tulajdonságokkal bírnak, hogy nem származhatnak a tapasztalatból, hogy a tapasztalatot megelőzik, hogy tehát az elmének mintegy veleszületett formái. Itt az okozatból következtettünk az okra. Az okozatban oly sajátságokat fedeztünk föl, hogy kimondottuk, hogy ezen sajátságoknál fogva ez az okozat csakis ezen ok által magyarázható. Az ismerettani tétel segítségével eljutottunk lélektani tételhez. Így jártunk el az érzékiség elméletében, így fogunk eljáráni a tr. deductió-

ban is. A tr. deductióról még nem tudunk egyebet czéljánál, de e czél ismeretének alapján előre mondhatjuk, hogy a deductiónak lesz lélektani s lesz ismerettani része. Még nem ismerjük e részeknek egymáshoz való viszonyát; talán lélektani fogalmakból fogunk kiindulni s ezekből ismerettani tételeket származtatni, a. a. az okból fogunk következtetni az okozatra; vagy megfordítva, mint az érzékiség elméletében, először meg fogjuk állapítani az ismerettani tételeket s azután a megfelelő lélektaniakat, a. a. az okozatból fogunk következtetni az okra. De ismerettani kutatásaink mindenesetre szövetkezni fognak lélektaniakkal, az értelem ismerettani vizsgálatával az értelemnek új lélektani elmélete is fog járni.

A főproblema megoldása után új kérdés fog fölmerülni. A kérdést csak jelezhetjük, de fontossága pusztá megemlítéséből is kitűnik. Ha a tiszta fogalmak érvényesége meg van állapítva, ha bebizonyítottuk, hogy ők is a tüneményekre s csakis a tüneményekre vonatkoznak, akkor kérdezhetem, hogyan *alkalmazom* a tiszta fogalmakat tüneményekre, melyek ezen alkalmazás módozatai, föltételei? Minthogy szabályok alkalmazása, a mint látni fogjuk, az ítéleterő föladata, azért e rész az *ítéleterő tr. tana* (Tr. Doctrin der Urtheilskraft) lesz.

Végre a kutatás állító s tagadó része között egy fontos *határfogalomnak* is helyet kell kerítenünk. Előbb az érzékiség tere volt: a világ mint tünemény; az értelemé: a világ a maga valóságában. Most mind a két ismereterőnek csak egy tárgya lesz: a világ mint tünemény, a tapasztalható világ. Ha az értelem magát a világot akarja megismerni, akkor túllép a maga körén, akkor a tr. látszat csalfa játékának esik áldozatul; e csalódás földerítésére szolgál a tr. dialektika. Tehát az emberi ismeret ott

végződik, hol a tünemények világa véget ér, *magát a világot* nem ismerjük meg. Akarjuk ugyan megismerni, de ezen akarát soha sem érhet célzt. «Maga a világ» megközelíthetetlen ismereterőnk számára. De mit tudhatunk mégis magáról a világról? Létezik-e egyáltalán valami, a minek ezt a nevet adhatjuk: maga a világ, egyedileg kifejezve: maga a dolog, a magánvaló, *das Ding an sich*? Akár létezik, akár nem, akár tudhatunk róla valamit, akár semmit, fogalmát mindenesetre tisztáznunk kell.

Ezzel befejeztük a «Tiszta ész bírálatá»-nak alaprajzát. Két részből fog állani, az igazi ismeretek elméletéből (a tapasztalat tana) s az álismeretek bírálatából (dialektika). Ez utóbbinak részletes beosztásáról csak annyit mondhatunk előre, hogy a tiszta lélektant, világtant, istentant fogja bírálatilag elemezni s lehetetlennek föltüntetni.

A tapasztalat elméletének két főrésze lesz: az érzé-
kiség s az értelem elmélete. Az elsőnek gondolatmenetével már megismerkedtünk. Az értelem elmélete föl fogja sorolni az értelem összes tiszta elemeit, ki fogja mutatni ezen elemek eredeti voltát (metaphysikai fejtegetés) s keresni fogja, min alapszik érvényességük (tr. deductio).

A tr. deductio szükségessé teszi, hogy az elme természetét is vizsgáljuk; tehát lesz pszichológiai és ismerettani, subjectiv és objectiv része.

Minthogy ezen ismerettan arra tanít bennünket, hogy csak tüneményeket ismerhetünk meg, kötelesek leszünk megmondani, mit jelent ez a fogalom: maga a világ, a. a. mit jelent az, hogy csak tüneményeket s nem magát a világot ismerhetjük meg.

Ime a «Tiszta ész bírálatá»-nak szerkezete.

A szerkezet ezen föltüntetésében szándékosan mellőztük azt a körülményt hogy KANT az egész művet a logikai kézikönyvek régi beosztása mintájára, két fő-részre osztotta: *Tr. elemi tanra* s *tr. módszertanra* (*Tr. Elementarlehre*, *Tr. Methodenlehre*). Az utóbbi megfelel annak, a mit a logikai kézikönyvekben gyakorlati logikának neveztek, s a fődologra nézve semmi újat nem foglal magában. E beosztás nem tükrözi a gondolatmenet szerkezetét; csak annak a hagyományos schemának felel meg, melyhez KANT annyira szeretett ragaszkodni. Azért bátran mellőzhettük; ránk nézve csak a «tr. elemi tan» fontos.

Ha még megemlítjük, hogy a szükséges *bevezető fejtegetésekről* sem szólottunk, minthogy magától értetődik, hogy bizonyos alapfogalmak megállapítása a gondolatmenet megértéséhez hozzátartozik, de a szerkezetnek azért nem önálló része: akkor híven számot adtunk mindenről, mi a mű belső alkatának megértését megkönnyítheti.

Foglaljuk össze rövid átnézetben a szerkezet főpontjait, mellőzzük itt is a jelzett szükségtelen részleteket, minthogy nem a mű tartalomjegyzékét akarjuk leírni, hanem a gondolatmenet főrészeit fejtegetéseink alapján röviden jelezni.

A TISZTA ÉSZ BIRÁLATÁNAK FŐRÉSZEI.

AZ ISMERETTANI POSITIV RÉSZ.

(A tapasztalat elmélete.)

Tr. æsthetika.

Tér.

Idő.

Itélelterő

tr. tana.

Tr. logika.

Tiszta fogalmak fölsorolása,

Metaphysikai fejtegetése,

Transscendentalis deductiója.

A BIRÁLATI NEGATIV RÉSZ.

(A tr. dialektika.)

A rationalis psychologia,

A rationalis kosmologia,

A ration. theologia bírálata.

A világ a maga

valóságában.

IV.

Az alapfogalmak meghatározása. Tapasztalati és tiszta ítéletek. A tiszta ítéletek ismertető jele. Elemző és összetételes ítéletek. Összetételes tiszta ítéletek. Példák az összetételes tiszta ítéletekre. A metaphysika főproblémája az új műszavak formájában. A problema egyes fajtái.

Rendszeres, részletes fejtegetéseinket az *alapfogalmak* meghatározásán kell kezdenünk. De a dolog természetéből folyik, hogy e meghatározások a munka elején rendkívül bajosak. A fogalom veleje csak a fogalom tartalmának részletes kifejtése alkalmával tűnik ki, tehát nem a munka elején, hanem inkább annak a végén. A munka elején adott meghatározások nem lehetnek sem elég pontosak, sem világosan érthetők. Azért mégis szükségesek. Ismernünk kell a fogalomnak legalább azon körét, melyen belül biztosan alkalmazhatjuk; de egyáltalán fogalmakba kell egybefoglalnunk azon gondolatokat, melyeket tudományos egészszé akarunk összefűzni. Eddigi fejtegetéseinkben nem annyira a gondolatok szabatos meghatározására, mint inkább általános irányára voltunk tekintettel. Vázlatot készítettünk, mely nem volt pontos a részletekben, de képet adott az egészlől. E vázlat meg fogja könnyíteni a rendszeres fejtegetések megértését, de az alapfogalmak meghatározásában is segítségünkre lesz.

Mindenekelőtt a *tiszta észből származott ismeretek* fogalmát kell megállapítanunk. Milyen különbség van ezen ismeretek s a tapasztalatiak között?

A tapasztalati ismeretek különös természete már régen magára vonta KANT figyelmét. A tapasztalati ismeretek természete értette meg vele az érzékiség mivoltát. De most sajátos zavar támadt. A tapasztalati ismeretekről tudjuk, hogy mind érzéki ismeretek. E tétel megfordíthatónak látszik: az érzéki ismeretek mind tapasztalati ismeretek. De egyszersmind láttuk, hogy az érzéki ismeretek létrejöttén közreműködtek oly tényezők is, melyek nem a tapasztalatból származnak: a tér s az idő fogalmai nem tapasztalatiak; a geometriai tételek nem tapasztalati tételek. Tehát nem minden érzéki ismeret tapasztalati ismeret. Mi akkor a különbség tapasztalati s nem-tapasztalati ismeretek között?

Még nem tudjuk, miben áll a tapasztalati ismeretek mivolta; nem döntjük el, vannak-e egyáltalán nem-tapasztalati ismereteink. De ha vannak, akkor csak azok nevezhetők ilyeneknek, melyeknek semmiféle eleme nem származik a tapasztalatból. Ezeknek fogjuk azt a régi, de nem mindig ebben az értelemben használt nevet adni: *a priori*-féle, rövidebben apriorikus tiszta ismeretek. Ez a tétel pl. minden változásnak megvan a maga oka, nem tisztán apriorikus tétel, mert «változás» csak a tapasztalat útján származott fogalom. Tiszta apriorikus tételek csak azok, melyekhez semmiféle tapasztalati elem nem járult. A mely ismeretek a tapasztalatból származnak, azokat tapasztalati, vagy *empirikus*, a *posteriori*-féle (aposteriorikus) fogalmaknak fogjuk nevezni.

De min fogjuk megismerni, hogy valamely ismeret tapasztalati-e vagy tiszta? Szükséges, hogy erre vonatkozólag valamely biztos ismertető jelre tegyünk szert. Ez ismertető jel mintegy önként kínálkozik. A tapasztalati ismeretek természetét annyira ismerjük, hogy azt mond-

hatjuk: 1) a tapasztalati ismeret soha sem *szükséges* ismeret. Mert a tapasztalat csak azt mondja, hogy ez vagy az a dolog ilyen vagy amolyan; nem mondja, hogy ilyennek vagy olyannak *kell* lennie. 2) A tapasztalati ismeret sohasem igazán *általános*. Mert a tapasztalat csak arra taníthat, hogy eddigelé mindig ilyennek tapasztaltam valamely dolgot; nem mondhatja, hogy a dolog igazán mindig ilyen volt s lesz. Meglehet, hogy nincsenek is ily szükséges vagy általános ismereteink; de bizonyos, hogy a keresett ismertető jelre szert tettünk. A mely ismeret föltétlenül szükséges s igazán általános, az nem származhatik a tapasztalatból, az apriorikus.

S nagyon könnyű bebizonyítani, hogy ily apriorikus ismereteink igazán vannak. *A matematika minden tétele apriorikus*. Az értelem mindennapi használatában is találunk apriorikus tételeket. Az ok s okozat közötti kapcsolat pl. szükséges s általános. A tér fogalma nem származik a tapasztalatból. Egy szóval: az apriorikus ismeretekről még nem tudunk semmit, de annyit látunk, hogy *tényleg vannak*.

Ez az első fogalom pár, melyre a «Tiszta ész birálata» épül. Vannak tapasztalati s apriorikus ismereteink. Ez a fogalom pár egészen független az érzékiség s értelem közti különbségtől. Ezt KANT előbb nem állapította volt meg ily pontosan. De eddigi gondolatai szükségképen erre az eredményre juttatták.

A második fogalom pár, melyen a kritika alapszik, szintén eddigi gondolatainak folyománya. Mintegy csak tudatosan kifejezi azt, a mit eddig tudattalanul alkalmazott. De e tudatos kifejezésnek rendkívül nagy a fontossága: hosszú, fárasztó gondolatsornak egy kifejezésben való összefoglalása. Ezen egy kifejezés segítségével ezen-

túl a metaphysika problémája legrövidebb formáját kapja. Ez majdnem föler egy új gondolat fölfedezésével. A philosophiában a helyes műszó a gondolkodás legfontosabb segédeszköze. Olyan, mint a physikában egy új szerző szám föltalálása. A haladás egészen váratlan, új útját nyitja meg.

Eddigélé is szóltak a metaphysikában apriorikus ismeretekről s tételekről. Egyszersmind szóltak az apriorikus tételek általános s szükséges voltáról. S hozzátették, hogy ezek az azonosság vagy ellenmondás elvén alapszanak. Valamely fogalomról nem mondhatok olyat, a mi természetével ellenkezik. Valamely fogalomról bizton állíthatok olyat, mi saját mivoltában rejlik. *A*-ról nem mondhatom, hogy *nem-A*. De *A*-ról igen is mondhatom, hogy *A*. Azaz: minden fogalomról biztonsággal állíthatom azt, a mi benne rejlik, a mit, ha alkatrészeire bontom, ha *elemzem*, megtalállok benne.

KANT is, a mint láttuk, azelőtt az elemzésben látta a philosophia célját. Még a hatvanas évek műveiben is arra tanított, hogy a philosophia föladata az *adott* fogalmak elemzésében áll. Ez volt a német fölvilágosító mozgalomnak elméleti s gyakorlati jelszava. Elemezd a fogalmakat s megtalálod az igazságot, ezt tanították az iskolában. Világosítsd föl az emberek helyes, de zavaros gondolkodását s okosak s boldogak lesznek, ezt gyakorolták az életben.

De KANT már akkor is látta, hogy a matematika fogalmai nem elemzés útján jönnek létre. Ezeket magunk alkotjuk. Ezeknek alkotó részeit mi magunk rakjuk össze a szemléletben. A matematikai tételek összetétel által keletkeznek.

A tapasztalati tételek sem az elemzés művei. Bár-

mennyire is elemzem az ok fogalmát, nem találom benne az okozatét. Hogy minden változásnak megvan a maga oka, azt sem elemzés által, sem a szemléletben általam eszközölt összetétel folytán nem tudom. S mégis egybekapcsolom e két fogalmat.

E különböző természetű ítéleteket meg kell különböztetnünk egymástól. Az elemzés útján keletkezett ítéleteknek más nevet kell adnunk, mint az összetétel folytán származottaknak. Azokat nevezhetem *elemző*, *analytikus*, ezeket *összetételes*, *synthetikus* ítéleteknek. Mihelyt e különbséget megállapítottam s alkalmas műszavakkal megjelöltem, azonnal belátom e megkülönböztetés messzeható fontosságát. Belátom pl., hogy az elemző ítéletek nem tanítanak semmiféle új igazságra, mert ezekben az alanyhoz csak oly állítmányt csatoltam, mely már benne rejlett. Az ilyen ítélet világosabbá teszi e fogalmat, de nem bővíti. A test kiterjedt, ez elemző ítélet, mert e kiterjedés vele jár a test fogalmával. Nem is mond újat, mert mihelyt testről van szó, tudom, hogy kiterjedt.

Továbbá be kell látnom, hogy *min len* tapasztalati ítélet összetételes. Elemző ítélet alkotása alkalmával nem szorulok a tapasztalatra, nincs szükségem egyébire, csak az alany fogalmára, melyet elemezni akarok. Hogy mi a tapasztalat, még nem tudom. De bizonyos, hogy minden tapasztalati ítéletben két oly fogalmat kapcsolok egybe, melyek összetartozását nem elemzés útján ismerem, melyek közül az egyik nem rejlik a másikban, melyek közül az egyiket *hozzá teszem* a másikhoz. Még nem tudom, hogy miért tehetem ezt, de bizonyos, hogy így teszek.

Azonban még fontosabb következményekre jutok, ha az új fogalompár mellett tekintetbe veszem az előbb megállapított két fogalmat. Léteznek:

tapasztalati
és
tisztá

elemző
és
összetételes

ítéletek. A tapasztalati tételek mind összetételesek ; milyennek a tisztá, az apriorikus tételek ? Lehetnek : apriorikus elemző s apriorikus összetételes ítéletek. Az elemző ítéletekről már van tudomásom. Az elemző ítélet mindig tisztá, ha a fogalom adva van ; a test kiterjedt : elemző apriorikus ítélet. De *vannak-e összetételes tisztá ítéleteink* (synthetische Urtheile a priori) ? Azaz vannak-e oly ítéleteink, melyekben az állítmány nem elemzés alapján járúl az alanyhoz, s melyek azért még sem tapasztalás útján keletkeznek ?

Vannak. A matematikai ítéletekről már régen tudjuk, hogy összetétel folytán keletkeznek ; most ujonnan azt tanúltuk, hogy nem a tapasztalásból származnak ; tehát összetételes, apriorikus ítéletek. Ezt példákkal is bizonyíthatom. A geometriában a következő tételt találjuk : Két pont között az egyenes vonal a legrövidebb út. Ez apriorikus tétel, mert szükséges s szigorúan általános. De egyszersmind összetételes, mert az egyenes vonal fogalmában nem rejlik benn, hogy legrövidebb út is. A számtan egy tétele : $7 \text{ meg } 5 = 12$. Ez szigorún általános s szükséges ítélet, tehát apriorikus ; de összetételes is, mert $7 \text{ meg } 5$ -ben nem rejlik a 12 . Igaz, hogy azt hihetnők, hogy 7 és 5 *összegében* benne van a 12 , hogy e két fogalom : 7 és 5 összege és 12 teljesen azonos fogalom. De ezt csak azért hisszük, mert *már végrehajtottuk az összeadást*, mert már ismerjük az eredményt, mert tényleg már egybekapcsoltuk a fogalmakat. Épen ez mutatja, hogy ez az ítélet igazán összetételes.

A physikai elvek is ilyenek. Az anyag mennyisége a

tünemények változásainak folyamában maga nem változik; ez apriorikus, mert szükséges tétel, de synthetikus is, mert az anyag fogalmával még nem jár az, hogy megmarad.

Vége a metaphysikai tételek is e fajtából valók. Nem tudjuk, hogy jogosultak-e, de bizonyos, hogy összetételesek és apriorikusok. Mit érne a metaphysika oly tételekkel, melyek csak elemzők? Ezek nem mondanának semmi újat! A metaphysika oly szükséges igazságokra akar tanítani, melyek tényleg gazdagítják ismereteinket. Ezt csak apriorikus összetételes ítéletek által teheti.

Most egészen új módon állapíthatjuk meg a nagy metaphysikai problémát. Előbb azt kérdeztük volt, hogy az értelem fogalmai miképen egyezhetnek meg a tárgyakkal. E kérdés nagyon általános s még sem elég általános volt. Nagyon általános, mert az értelem fogalmainak természetéről nem tudok semmit, tehát a kifejezés nem elég határozott. S mégis nem elég általános. Mert ha az értelem fogalmainak mivoltát vizsgálom, látom, hogy más fogalmak egészen hasonlók hozzájuk, tehát ama kérdésnek ezekre is kell vonatkoznia.

Az új fogalommegállapítások világosságában egészen más színben tűnik föl a nagy problema. Nem szólunk többé az értelem fogalmairól, hanem ítéleteiről. Nem is az értelem ítéleteiről, hanem ítéletekről egyáltalán. *Min alapszik ítéleteink igazsága?* E kérdésre könnyű feleletet adni, ha tapasztalati ítéletekről van szó. Legalább úgy látszik. Tapasztalati ítéletben annyit mondunk, a mennyit tapasztalunk. Annyit s oly módon kapcsolunk egybe, a mennyit s a mily módon egybekapcsolva tapasztalunk. Szintoly könnyű megfejtetni, hogy miért igazak az apriorikus, de elemző ítéletek. Az elemző ítélet mindig igaz,

mert mindig azonos tétel formáját öltheti. Azonos tételek formája $A = A$. Ezek igazságában nem kételkedhetik senki.

De min alapszik az apriorikus összetételes ítéletek igazsága? Ezen ítéletekben két különböző fogalmat kapcsolok egybe — milyen jognál fogva teszem ezt? A tapasztalatból nem tudom, hogy egymáshoz tartoznak, mert apriorikus ítéletekről van szó; abból se tudom, hogy az egyiket a másikban bennfoglalva találom, mert synthetikus ítéletekkel van dolgom; de akkor honnét tudom egyáltalán? Hiszen ez megfoghatatlan kérdésnek, megfejt-hetetlen rejtélynek látszik! Két fogalomra ráfogom, hogy egymáshoz tartoznak, pedig semmiféle rokonságban nem állanak egymással s nem hogy a tapasztalatból ismer-ném őket, hanem minden lehető tapasztalatot megelőznek!

Íme a nagy, az alapkérdés. Mennyiben különbözik az előbbi kérdéstől? Határozottabb s általánosabb. Az előbbi kérdés az volt, hogy az értelem fogalmai miképen egyezhetnek meg a valósággal. A «valósággal való meg-egyezés» helyébe azt tettük, min alapszik e fogalmak *igazsága*. Ez óvatosabb kérdés. Hátha e fogalmak nem egyez-nek meg a valósággal és mégis igazak? Az értelmi fogal-mak helyére kerültek: az összetételes apriorikus ítéletek. Ez határozottabb, mert most pontosan tudom, milyen ítéletekről van szó s tisztán belátom, miért rejtélyes ezen ítéletek jogi alapja; de általánosabb is, mert ilyen fajta ítéletek nemcsak az értelemben fordulnak elő; az érzéki-ségnek bizonyos ítéletei is ide tartoznak.

De ezzel még nem jutottunk e gondolatsor végére. Alapkérdésünkön még egy utolsó, csekélynek látszó s mégis fontos változtatást kell tennünk. Kérdésünk úgy

hangzott, mintha tagadólag is felelhetnénk reá: Min alapszik az összetételes apriorikus ítéletek igazsága? Talán semmin, talán nem is igazak. Ez a lehetőség ki van zárva. Kérdésünkre nem kaphatunk tagadó feleletet. *Bizonyos összetételes, apriorikus ítéletek igazsága tény.*

Ez az, a mit «a mély elméjű HUME» nem vett tekintetbe, ez volt a zátony, melyen kutatásai fennakadtak. Ő az egyedüli philosophus, a ki az analitikai és synthetikai ítéleteket megkülönböztette egymástól. Nem jelezte e különbséget pontos műszavakkal, de látta. Látta, hogy az okság tétele synthetikai ítélet. De nem látta, hogy ez a tétel nem az egyedüli synthetikai ítélet. Nem látta, hogy vannak oly synthetikai ítéletek, melyek nem származnak a tapasztalatból s melyek igazsága mégis kétségbevonhatatlan. Ez vitte rá, hogy az okság tételének érvényességét kétségbe vonta.

Mihelyt azonban tudjuk, hogy bizonyos synthetikai, a tiszta elméből származó ítéletek igazsága tény, akkor annak a kérdésnek: min alapszik ezen ítéletek igazsága, nem az lehet az értelme: vajjon van-e egyáltalán alapjuk, hanem egyedül az: miben keressük ezt a szükségképen létező alapot. Helyesebb is azért a kérdésnek ez a formája: hogyan lehetségesek az összetételes apriorikus ítéletek? «Wie sind synthetische Urtheile a priori möglich?»

Részletesebben kifejezve: Hogyan lehetségesek összetételes, apriorikus ^{szellemi} ~~érzék~~ ítéletek? Azaz, *hogyan lehetséges a tiszta matematika?*

Hogyan lehetségesek összetételes, apriorikus értelmi ítéletek? S minthogy ezek egy része a tényleg létező physikában alkalmaztatik, mondhatom: *Hogyan lehetséges a tiszta természettudomány?*

A szoros értelemben vett metaphysikai ítéletek igazsága nem tény. Ellenkezőleg tény az, hogy ezek az ítéletek folyton változnak; homlokegyenest egymásnak ellenmondó ítéleteket mondanak igazaknak a különböző rendszerek védői. De tény az is, hogy a metaphysika az emberi ész természetéből, természetes hajlamaiból folyik. Azért e kérdésünknek kettős formája lesz: *Hogyan származhatik a metaphysika az ész természetéből; hogyan lehetséges a metaphysika mint tudomány?*

V.

A tr. aesthetika főpontjainak rövid ismételése. Az érzetek keletkezése. Mi a tünemény? A tér s idő aprioritása. A geometriai és időbeli fogalmak deductiója. A pszichológiai meghatározás. A deductió következményei. Az empirikus realitás és a tr. idealitás. Az idő idealitása ellen fölmerült elvetés. Belső is csak tünemény. A tünemény nem egy a látszattal.

Az ismerettan problémáját számos változatban ismerjük. Kiindultunk abból a kérdésből: hogyan egyezhetnek meg fogalmaink a valósággal; azután ismervén a czélt, mely felé indulnunk kell, azon kérdéshez jutottunk, hogyan jó létre az, a mit tapasztalásnak neveznek; végre a legáltalánosabb formában kérdeztük: milyen joggal élünk egyáltalán összetételes, apriorikus fogalmakkal. Tudjuk, hogy az összetételes apriorikus ítéletek többfélék, hogy a tapasztalás két tényező, az érzékiség és az értelem, működése folytán alakul, de melyiknek mily szerep jutott osztályrészül?

Az *érzékiség* szerepét ismerjük, s előre tudjuk, hogy a tiszta ész bírálatában e szerep nem fog megváltozni. Ellenkezőleg kitűnt, hogy az értelem elmélete is amannak a mintájára fog alakulni. De természetes, hogy az értelem kész elmélete némi visszahatással lesz az érzékiség tanára. Előbb (a dissertatióban) az érzéki ismeretek pusztán *logikai* műtéteken mentek át, hogy tapasztalatokká váljanak, most csak az értelem *formáló* hozzájárulása

folytán kelethezketik a tapasztalat. Az érzékiség s értelem, a szemlélet s gondolat, a tünemény s tapasztalat közti viszony pontos megállapítása fölötte fontos.

Más formai változásokra is el lehetünk készülve. Az alapfogalmak, melyeken az egész rendszer áll, most sokkal pontosabban vannak ki s megjelölve, mint a dissertatióban. Jól meghatározott műszavaink vannak, melyek hosszú gondolatsoroknak megrövidített kifejezései, a mi fölötte megkönnyíti a gondolatok kifejtését. Mindez igazolja, ha az érzékiségnek főbb pontjait röviden ismétljük.

Két törzse van az emberi ismeretnek, érzékiség s értelem; meglehet hogy e két törzsnek közös a gyökerük, (III. k. 52. l.) de e közös gyökeret mi nem ismerjük. Reánk nézve e két törzs teljesen különböző, mindegyik csak a maga törvényei szerint él s működik; de gyümölcsük bizonyára közös és egy: az emberi ismeret. Mivel járul mindegyik e gyümölcs megteremtéséhez?

Az érzékiség az elmének sajátos, tulajdonképen nem elemezhető s nem magyarázható tehetsége. Azon tehetsége, hogy *szemléletei* vannak. A szemlélet pedig olyasvalami, a mi közvetetlenül vonatkozik tárgyra. Ez nem magyarázat, ez egy tény konstatálása, egy tényre való rámutatás. A szemlélet által a *tárgy adatik* (l. főlebb 345. l.). A szemlélet maga azonban nem egyszerű valami, keletkezik ugyan a tárgynak ránk való hatása folytán, de nem csakis ezen hatás folytán. Az érzékiség egy részt pusztán szenvedő valami, azon sajátosságunk, hogy tárgyak hatással lehetnek reánk. Ezzel le van tárgyalva az *érzettek keletkezésének* fontos kérdése. Hogy honnét tudom azt, hogy a bennem levő szemlélet tárgyak által keltetik, az szóval sincs érintve. Jegyezzük meg e mulasztást. Később lesz alkalmunk megemlékezni róla.

A tárgy azonban tulajdonképen nem kelt szemléleteket, csak érzeteket. De az érzet teszi a szemléletet tapasztalati szemléletté. «A tapasztalati szemlélet *határozatlan* tárgya: tünemény» (u. o. 56. l.). E tétel érthetetlen volna, ha nem tudnók, hogy az értelemnek is kell szerepet biztosítani a tünemény létrejöttében. Talán ő fogja a szemlélet határozatlan tárgyát *határozottá* tenni. Ez is a következő elmélkedésekre való utasítás, az értelem elméletének visszahatása az érzékiségére.

A mi a tüneményben az érzetnek felel meg, azt a tünemény *anyagának* nevezem. A mi ennek az anyagnak bizonyos rendbe szedését eszközzi, a tünemény *formája*. De miért szól KANT a *tünemény* formájáról, miért nem a szemlélet formájáról? Látni való, hogy a tünemény fogalmát még egyáltalán nem értjük.

A tünemények anyaga (érzet) csak tapasztalatilag «van adva», de a tünemények formája az elmében rejlik, s azért az érzetektől külön is tárgyalható. Ilyen forma pedig kettő van: tér s idő. Se több, se kevesebb. Nincsen több, mert ha az érzéki fogalmakat mind megvizsgálom, azt látom, hogy a többiek mindegyikében már valamely tapasztalati elem (érzet) rejlik. Ezekben azonban nem találok semmit, a mit a tapasztalatból vettem volna. Ezt következőképen bizonyíthatom:

1. Egyenesen bebizonyíthatom, hogy tér s idő nem származnak a tapasztalatból. A tapasztalat azt mondja nekem, hogy valamely tünemény pl. *itt* van, *most* történik, A tapasztalat tehát a tüneménynek helyet jelöl ki a térben s időben. Ha e térről s időről nem volna már előlegesen is szemléletem, hogyan jelölhetnék neki ki helyet bennük? Ez a dissertatióban is így volt kifejtve.

2. A térről s időről be kell bizonyítanom, hogy

apriorikus szemléletek. A mi apriorikus, arról tudjuk, hogy általánosnak s szükségesnek kell lennie. A térről s időről bebizonyíthatom, hogy valóban ilyenek. Mert a térben s időben levő tűneményeket nem létezőknek is képzelhetem, de nem képzelhetem azt, hogy maga a tér vagy idő nem létezik. Tehát a tér s idő fogalma szükséges fogalom.

Nem bíráljuk most KANT elméletét, csak előadjuk. De érdekes rámutatni arra, hogy miképen került e pont ide. Az apriorikus *ítéletekről* mondtuk, hogy a bennük levő kapcsolatnak általánosnak s szükségesnek kell lennie. De itt a tér s idő *fogalmánál* nincsen szó ítéletről, tehát nem lehet szó alany s állítmány közti összefüggés szükséges voltáról sem. Hogy azonban a rendszeres forma meglegyen, KANT e fogalmak aprioritását is valamely szükségességgel akarja támogatni. Így találta ki azt, hogy a tért s időt nem lehet nem létezőknek képzelni. Hiszen az, hogy valamit nem birunk képzelni, magában véve nem bizonyít semmit. Meglehet, hogy igazán nem tudom a tért meg az időt nem létezőknek képzelni, de mit tudom én, hogy *miért* nem? Szükségességről s általánosságról csak az ítéletben lehet szó.

Végre s ez kétség kívül KANT fejtegetésének legérdekesebb s legfontosabb, a dissertációból már ismert része: a tér s az idő nem fogalmak, hanem *szemléletek*. A tér- s időbeli fogalmak mind szemléleten alapszanak.

Így bizonyítja KANT, hogy a tér s idő apriorikus vagy tiszta szemléletek. Az új műszókkal kifejezve: ez eme fogalmaknak *metaphysikai fejtegetése*. Hátra van még e fogalmak transscendentalis deductiója.*

* KANT e helyen nem él a maga műszavaival, a tr. deductio

A tér s idő szemléletéből a matematikai s egyéb fontos tételek következnek, pl. az időnek csak egy kiterjedése van; különböző idők nem lehetnek egyszerre, csak egymásután stb. Milyen fogalom a tér és az idő, hogy belőle ily fogalmakat következtethetni? Min alapszik ezen fogalmak érvényessége?

Csak azon alapulhat, hogy a tér s idő apriorikus szemléletek, mert pusztá fogalmakból geometriai vagy az időre vonatkozó tételleket nem származtathatok. A térről tehát ezen az úton is bizonyíthatom, hogy apriorikus szemlélet. Mit tesz azonban az, hogy a tér apriorikus szemlélet? A tér az elme fogékonyságának formális mivolta, azaz a *külső érzék formája*. Ime az ismerettani tétel lélektani oldala.

Az idő pedig a *belső érzék formája*. Erről a belső érzékről eddig nem hallottunk semmit s e fogalom némi zavar kutforrásának fog mutatkozni. Egyelőre ugyanazt jelenti, mit közönségesen *tudatnak* nevezünk. Elmém tud a maga állapotairól, még pedig időbeli rendben fogja föl őket. Ez időbeli rend épen úgy az ő eredeti, apriorikus formája, mint a külső érzéké a tér az. Megjegyzendő, hogy az idő és a tér szemlélete között bizonyos különbség érezhető. Az idő belső szemlélet, s mint ilyen alakatlan. Ha e szemléletnek szemlélhető alakot akarok adni, akkor külső szemlélettel kell összehasonlítanom. Az időt valóban vonal formájában szokás képzelni.

E fejtegetések ismerettani eredménye tudva van előttünk. Csak annyiban szólhatok tárgyról, a mennyiben

helyét pótolja egy *tr. fejtegetés*, t. i. annak a fejtegetése hogy min alapszik bizonyos, a tér s idő szemléletéből folyó fogalmak lehetősége, tehát a mi velejében nem egyéb, mint e fogalmak deductiója.

érzékiségemre hatnak, de érzékiségem nem tabula rasa, nem tiszta lap, a melyre a valódi világ ráírja, hogy milyen. Érzékiségem a maga meghatározott természetével, a maga formáival bir, még mielőtt valamely tárgy érzeteket kelt benne. A mit érzékiségem képzel, azt mind csak a maga módja szerint képzelheti, arra azonnal reányomja mivoltának bélyegét, azt formálja. Az érzetokról nincs is előbb tudomásom, mint miután már formáltattak. A mi reám nézve tárgy akar lenni, az csak a tér s idő formájában lehet az, másképen nem is foghatom föl, más módon nem is tudok róla. Tehát ezek a fogalmak, tér, idő, nem jelentenek semmit, ha érzékiségemtől eltekintek s magát a világot akarom megismerni. De nagyon is jelentősek, mihelyt a tárgyakról mint szemléletem tárgyairól szólok. Ebben az esetben annyira jelentősek, hogy mindennek a mit fölfogok, térben s időben kell léteznie. Erre rendkívül prägnans, bélyegző kifejezést is találhatunk. A tér s az idő realitással birnak a tapasztalati világban, s idealisak, ha magáról a világról van szó. Ama *realitás empirikus*, ez az *idealitas transscendentalis* (III. k. 63. l.)

Az időre vonatkozólag még egy megjegyzést kell tennünk. A tér a külső szemléletek tiszta formája, az idő általánosabb forma; az idő minden tüneménynek, a külsőknek ép úgy mint a belsőknek a formája. Mert a külső tárgyra vonatkozó szemléletek is mint szemléletek elmém állapotai, s minden elmebeli állapot, akár vonatkozik külső tárgyra, akár nem, az idő formájának van alávetve. A tér formájánál fogva mondhatom: minden külső tünemény térben van; az idő formájánál fogva pedig: minden tünemény időben van, időbeli viszonyokban áll.

Az időre vonatkozólag még egy könnyen fölmerülő

ellenvetést is el kell háritanunk. Valaki azt mondhatná: (s mondták is, különösen LAMBERT a fönt említett levelezésben): Nem bánom, ha a tért idealis valaminek is mondják; de csak nem tagadhatja senki, hogy *változások* valóban történnek; hiszen az én gondolataim is szüntelenül változnak; inkább tagadhatom, hogy a világ létezik, mint azt, hogy én bennem folyton igazi változások történnek. Minthogy pedig változás csak időben történhetik, a változás valódisága bizonyítja az idő valódiságát is. A kik így okoskodnak, nem értették az idő tr. deductióját. Hiszen igaz, hogy az idő valódisággal bir, *valódi formája a belső szemléletnek*. Azon képességgel bírok, hogy belső állapotaimról tudok, azaz, hogy belsőleg szemlélhetem magamat. De ezen szemlélésben kénytelen vagyok annak a törvénynek engedelmeskedni, hogy minden szemléletet csak az idő formájában foghatok föl. Tehát belső szemléletemnek a tárgya is csak tünemény; hogy milyen ez a belsőm, ha az idő formájától eltekintek, arról nem tudok semmit, mert mihelyt belsőleg szemlélem magamat, azonnal az idő formájában fogom föl állapotaimat.

Rejtélyes az a gondolat, hogy az elme maga magát szemléli. Honnét származik az elmének e csudálatos tulajdonsága? Erre nem tudunk feleletet mondani; senki sem tud. De *tény*, hogy tudok állapotaimról. Az elme működik s e működésről tud is. Tehát van belső érzéke. S ez érzéknek van formája: az idő. Minthogy tehát csak ezen formáló érzék segítségével tudok magamról, azért nem is tudhatom, hogy milyen vagyok valóságban, hanem csak, hogy milyennek látszom magamnak a belső érzékben s ennek formájában. Belsőm is csak tünemény előttem.

De a *tünemény* nem egy a *látszattal* («Erscheinung ist nicht Schein»). A látszat csal, a *tünemény* igaz. A világ s az én belsőm mint *tünemény* valóban térben s időben van; hogy a világ a maga valóságában milyen, arról, legalább eddig, nem tudok semmit.

VI.

Az általános logika. Fajai. A tr. logika. Az értelem nem egyéb, mint az ítélés tehetsége. Az ítéletek táblája. Hogyan kerül a gondolatmenetbe? A kategoriáknak az ítéletekből való leszámaztatása. A kategoriák és ítéletek táblája. A kategoriák táblájának hiányai. A kategoriák alapgondolata.

Az értelem elméletének három föladatát ismerjük: az apriorikus fogalmakat föl kell sorolnunk, aprioritásukat be kell bizonyítanunk, érvényességük jogi alapját ki kell mutatnunk. De mielőtt munkához fognánk, egy eddig figyelembe nem vett kérdés állja utunkat. Hiszen az értelem elmélete régóta, ARISTOTELES óta, kész tudomány, sőt a legbiztosabb tudományok közül való! Ez a tudomány a *logika*. Minek keressünk új elméletet? Nem tud-e a logika is megfelelni kérdéseinkre? Ha nem tud, miért nem tud? Egyáltalán: mi a logika? Midőn az értelem új elméletét keressük, csak meg kell mondanunk, miért nem elégít ki a régi elmélet, mely kérdésünkre nem felel meg? Ismernünk kell a közönséges logika s az általunk keresett transzcendentalis logika közti különbséget.

A logika általánosan meghatározva: az értelem szabályainak tudománya s lehet kétféle. Az *általános* logika azokat a szabályokat tárgyalja, melyek nélkül egyáltalán

nem tudnánk gondolkodni, melyben tehát az *értelem különös tárggyaira* semmiféle tekintettel nem vagyunk; a *különös* logika azokkal a szabályokkal foglalkozik, melyek bizonyos meghatározott tárgyakra vonatkoznak. Az első elemi logikának nevezhető, a második valamely tudomány organonjának. Szólhatunk pl. a matematika logikájáról azaz, a matematikai megismerés organonjáról stb.

Maga az általános logika lehet *tiszta* vagy *alkalmazott*. A tiszta logika nem törődik az értelem subjektív körülményeivel vagy föltételeivel; pl. nem kutatja, milyen befolyásuk van az érzékeknek, a képzelő erőnek, a szokásnak, a hajlamnak, stb. megismerésünkre; ezen körülményekről vagy föltételekről csak tapasztalati úton szerzünk tudomást; a tiszta logika pedig semmit sem merít a tapasztalásból, nem nézi az ismeretek tartalmát, csak az ismeretek formájára vonatkozólag állapít meg szabályokat, csak azt kutatja, milyennek kell lennie az ismeret formájának, hogy az ismeret igaz lehessen. A mely ismeret a logika szabályainak megfelel, az formailag igaz, habár tartalmilag talán nem az. A mi a logika szabályai-val ellenkezik, az már formájánál fogva sem lehet igaz. Az alkalmazott logika azután számba veszi az értelem subjektív föltételeit, pl. kutatja, mi a figyelem, a kétkeedés, honnét származik a tévedés, szóval mindazt, mit az értelem használatára vonatkozólag itt is, ott is tapasztaltunk.

A tiszta logika tehát csak a gondolkodás legáltalánosabb formájával foglalkozik. Reá nézve pl. mindegy, akár a szárnyas ló fogalmával foglalkozik, akár a szárnyatlannéval. Csak azt kutatja, mi a fogalom, mi az ítélet, mi a következtetés; a formák tartalmával nem törődik. Továbbá nem merít semmit a tapasztalásból, hiszen csak a gondolko-

dás formáját kutatja, s azért minden tétele apriorikus, olyan mint a matematikáéi. Ámde az érzékiség elméletéből tudjuk, hogy vannak tiszta s tapasztalati szemléletek. A tiszta szemlélet olyan, melynek még nincs tárgya, s mely mégis vonatkozik tárgyra. A tiszta szemlélet forma, de oly forma, melynek meghatározott vonatkozása van bizonyos tartalomra, azaz mely arra való, hogy bizonyos tartalmat formáljon. Nem állhat-e ez a gondolkodásról is? Nem létezhetik-e *tiszta és tapasztalati gondolkodás* s nem lehet-e a kettő közötti különbség ép olyan, mint a tapasztalati és tiszta szemlélet közötti? A tapasztalati gondolkodásban a tapasztalat adja a gondolat meghatározott tárgyát; ha tiszta gondolkodás létezik, akkor az éppen úgy vonatkoznék tárgyakra, mint a tiszta szemlélet, t. i. *általánosságban*. E tiszta gondolkodás tudománya különböznék a közönséges logikától. Ez csak a gondolkodás legáltalánosabb formájával foglalkozik, *minden* gondolkodás formájával, a tapasztalatiéval ép úgy, mint a tisztáéval, az igazéval ép úgy, mint a nemigazéval, mert a gondolkodás tartalmával mit sem törődik; a tiszta gondolkodás tudománya azonban *nem minden gondolkodás formájával foglalkozik, csak a tárgyakra vonatkozóval*. Ez a tudomány az ismeret *eredetével* is foglalkoznék, mert a tárgyakra vonatkozó *tiszta* gondolkodás formái nem származnak a tapasztalatból. Ez a tudomány volna a transzcendentális logika, mert oly fogalmakkal foglalkoznék, melyek apriori vonatkoznak tárgyakra, úgy mint a tr. æsthetika oly szemléletekkel foglalkozott, melyek ugyancsak apriori vonatkoznak tárgyakra. Tehát valóban nagy különbség van a tiszta általános s a tr. logika között, csak az a kérdés: vannak-e ilyen tiszta tárgyakra vonatkozó fogalmaink, s melyek azok? S ezzel hozzá-

foghatunk az előbb megjelölt három föladat megoldásához.

E célra magát a gondolkodást kell vizsgálat alá fogunk. Mit tesz az: gondolkodni? E kérdés megfejtésére mindenek előtt egy tagadó tétellel rendelkezünk: gondolkodni nem annyit tesz, mint szemlélni. De szemléleteken kívül még csak fogalmaink vannak. Tehát gondolkodni annyit tesz, mint fogalmak által megismerni valamit. A szemléletben az elme szenvedő állapotban van: elszenvedi a szemléletet; a gondolkodásban az elme tevékeny állapotban van: cselekszik. Miféle cselekvés ez? Ha gondolkodunk, különböző képzeteket egy közös képzet alá sorolunk. Eközös képzet a fogalom. Valamely képzetnek más képzet alá való sorolása *ítélet*. Pl.: «test» fogalom; «minden ércz test» itélet; hogyan jött létre ez itélet? Az érczek fogalmát a test fogalma alá rendeltem; más testek is vannak, de ebben az esetben a test fogalmát csak az érczekre alkalmaztam; az érczeket a test fogalma által megértettem. Minden fogalom tehát csak annyiban fogalom, a mennyiben több más képzetre vonatkozik. A fogalom tehát nem vonatkozik egyenesen tárgyakra; vonatkozik más fogalmakra vagy szemléletekre s ez által közvetve tárgyakra; a szemlélet közvetlenül vonatkozik tárgyakra. A fogalom legrövidebben kifejezve: valamely lehetséges itéletnek az állítmánya. Az értelem a fogalmakat csak ítélésre használja. *Az értelem nem egyéb mint az ítélés tehetsége*. Az értelmet ismerem, ha az ítélés mivoltát ismerem. Az itéletben mindig különböző képzeteket egy képzet alá foglalok. Nevezzük a cselekvés ezen egységet idegen szóval: *functionak*. Az ítélésnek, ezen egységes cselekvésnek, különböző fajai vannak. Ha ezen egységes

cselekvésnek minden faját ismerem, *akkor ismerem az értelem minden funkcióját.*

Eddig KANT gondolatmenete egészen következetes. Gondolkodni = itélni; ítélet = egybefoglalás (functio); ítélet fajtái = egybefoglalás fajtái = gondolkodás (értelem) funciói. Honnét ismerhetném meg az ítéletek *minden* faját? Tudjuk, hogy e fajok sorának teljessége nagyfontosságú.

KANT az ítéletek különböző fajait egy táblázatba szedi össze, de szóval sem bizonyítja, hogy éppen *ennyi fajnak kell lennie*. Csak annyit mond: ha az ítéletek tartalmára nem vagyunk tekintettel, csak formájukra figyelünk, „*azt találjuk*“ hogy a gondolkodás ítéletbeli funciója négy cím alá foglalható, melyek mindegyike három mozzanatot foglal magában. «*Azt találjuk!*» Miért találjuk, hogyan találjuk? Itt egy nevezetes, jelentős hézaggal állunk szemben! De nézzük a táblázatot. A «*czímek s mozzanatok*» a következők:

I. Az ítéletek mennyisége.

Egyetemes		ítéletek.
Részleges		
Egyedi		

II. Az ítéletek minősége.

Állító		ítéletek.
Tagadó		
Végtelen		

III. Az ítéletek viszonya.

Kategorikus		ítéletek.
Hypothetikus		
Disjunctiv		

IV. Az ítéletek módja.

Problematicus		ítéletek.
Assertorikus		
Apodiktikus		

Ez a négyszer három név mintha egészen más világba vinne! Mit keres itt ez a látszólag összefüggéstelen, száraz névhalmaz? Midőn az értelem rejtélyes természetét kutatjuk, mit tanulhatunk e pusztá nevekből? Eddig közérthető s közérdekű dolgokról szóltunk s azon voltunk, hogy e közérthető dolgokról közérthető módon is beszéljünk. Hogyan jó létre ismeretünk, mily értéke van, melyek az ismeret különböző forrásai, mi a tér, az idő, a gondolkodás még a nem-philosophus elméjében is fölviannak e kérdések s csak mert rendszer s összefüggés nélkül gondolkodunk el rajtuk, mert e rendszertelen gondolkodásnak nincs s nem is lehet eredménye: elfordulunk tőlük s a valóság szemléletében megfélekedezünk e valóság nagy titkáról, a valóság szemléletének rejtélyes keletkezéséről. Most midőn a kifejtett gondolatmenet meredek lejtőjén türelmesen előre haladtunk, midőn elnyomtuk egy-egy fölmerülő kételyt, elhallgattunk egy-egy kitörő ellenvetést, hogy csak hamarább érijünk a csúcsra, hol a széles kilátás a kételyeket majd el fogja oszlatni: most kilátás fejében nem kapunk egyebet, csak az iskola porlepte fogalmait: mennyiség, minőség, viszony, mód? Játékot üznek-e fölzaklatott kívánságainkkal?

Valóban a gondolatmenet azon pontjához értünk, hol KANT eredeti gondolkodásának egyenes útjáról letér s ama porlepte fogalmak útvesztőjébe téved. Keserűen megbosszulja magát, hogy a WOLFF-féle philosophia traditióiban nőtt fel, mely rendszerességre szoktatta gondolkodását, de nyügöt is vetett reá, melytől egészen nem bírt megszabadulni. Innét származik a «Tiszta ész bírálata»-nak az a mesterséges symmetriája, melynek oly gyakran a gondolat igazsága is áldozatul esik. Ez okozta, hogy a metaphysikai fogalmakat, melyekben oly régóta kételke-

dik, most sem rontja le teljesen, csak más jelentőséget tulajdonít nekik. S ebből magyarázhatjuk az ítéletek táblázatának megalkotását is. Midőn a gondolkodás legmélyebb rejtélyét keresi, segítségül hívja azt a némileg átalakított, önkényesen összeállított, kevés jelentőséggel bíró régi logikai névlajstromot, hogy ezzel a gondolkodás titkát megfejtse! Tegyük föl, hogy ama táblázat az ítéletek fajait valóban kimeríti, ámbár ez nincsen bizonyítva; tegyük föl, hogy ennyi ítéletfaj van, se több, se kevesebb: de következik-e ebből, hogy a gondolkodás functiója is minden ítéletben más-más? Másképp functiónál-e az értelem, midőn egyetemes, mint midőn részleges ítéletet mond? Az úgynevezett végtelen ítéletnek (A est non- B) a gondolkodás külön functiója felel meg? Hiszen az a végtelen ítélet maga sem egyéb, mint a logikusok mesterséges teremtménye, mert senki sem szokott e helyett A non est B (A kör — nem négyszög) így itélni A est non- B . (A kör — nem négyszög, azaz a prædicatumokat két csoportba osztva, melyek egyikében csak egy van, négyszög, a másokban a többi létező prædicatum mind, kimon-dom, hogy a kör prædicatuma az utóbbi csoportban található.) Valóban mentül részletesebben vizsgáljuk e táblázatot, mely már első pillanatra oly megdöbbentő hatással volt reánk, annál világosabban látjuk, hogy nem bírja azt a nehéz munkát, melyet tőle erejének megpróbálása s megvizsgálása nélkül követeltek.

De tegyük föl, hogy az ítéletek táblája teljes és helyes, közelebb jutottunk-e ezzel célunkhoz? Mi tiszta fogalmakat keresünk, melyek ámbár tiszták, mégis eleve tárgyakra vonatkoznak, s eddig csak a közönséges ítéletformákat találtuk, melyek egészen általánosak, tárgyakra külön nem is vonatkoznak. Még messze vagyunk célunk-

tól s türelemmel, lassan kell előrehaladnunk, ha a gondolatmenet ezen új fordulatát meg akarjuk érteni.

Nem egyszer történik, hogy a ki a házáat nagyobbra akarja építeni, későn veszi észre, hogy a régi alap el nem bírja az új részeket s hogy az alapot is újból meg kell vetni. Így jár KANT az értelem elméletével. Eredetileg az érzékiség tana volt az egész épület alapja s az épület befejezettnek látszott. Most azt akarjuk, hogy az értelem is hozzájáruljon a tapasztalat létrejöttéhez, még pedig oly módon, mint az érzékiség, t. i. tiszta, de tárgyakra vonatkozó formákkal. Hogy ez lehetséges legyen, az érzékiség elmélete fontos, utólagos változáson megy keresztül.

Mindeddig azt hallottuk, hogy az érzékiség a szemléletek tehetsége s szemlélet alatt valami kész egészet értetünk. Szemlélet annyi mint térben vagy időben meghatározott egész. Tér s idő pedig minden szemlélet általános formája. Az igaz, hogy ezen meghatározás nagyon általános. Mi az a forma? A dissertatióban azt mondotta volt KANT, hogy tér s idő az érzetek rendezésének bizonyos törvénye. A tr. æsthetikában erről nem volt szó, ott az érzetek a szemléletek anyagát, tér s idő azok formáit teszik. Most egészen új meghatározást kapunk. *Tér s idő a tiszta apriorikus szemlélet részeit tartalmazzák.* (Raum und Zeit enthalten ein Mannigfaltiges der reinen Anschauung a priori. III. 98. l. Mannigfaltiges-t mindig «részek»-kel fogjuk fordítani.) Csak részeket tartalmaznak, nem tesznek egységes egészet.

Ezt előre láthattuk volna. Ha a szemlélet kész egész volna, akkor mi dolga akadna az értelemnek? Ha az értelem hozzájárul a tapasztalatok alakításához, akkor már a szemlélet sem lehet kész egész. Csak az értelem fogja kész egészszé tenni. De az értelemnek ezen működését

látni akarjuk. Nem fogjuk beérni szókkal; tisztán meg akarjuk érteni, mit tesz az értelem, hogyan végzi működését.

Az értelem az adott meghatározás szerint *tevékeny* képessége az elmének. Hogy logikai tevékenysége miben áll, azt láttuk; közös képzet alá sorol több képzetet, tehát képzeteket egybefoglal, ítél. Az értelem tevékenysége egybekapcsolásban áll. Nevezzük ezt az egybekapcsolást összetételnek (*synthesis*: ezentúl ez lesz KANT legkedveltebb műszava). Összetétel alatt legáltalánosabb értelemben azt a cselekvést értjük, mely által több képzetet *egybekapcsolok*, azaz egy ismeretben megértek. («Ich verstehe aber unter *Synthesis* in der allgemeinsten Bedeutung die Handlung, verschiedene Vorstellungen zu einander hinzuzuthun und ihre Mannigfaltigkeit in einer Erkenntniss zu begreifen». III. k. 98. l.). Ez összetételről azt mondom, hogy tiszta, ha az, a mi egybekapcsoltatik, apriorikus (pl. tér s idő részei). Ne kérdezzük, hogy van-e ilyen tiszta összetétel. KANT egyelőre állítja, hogy van, állítja, de nem bizonyítja. Megvallom, hogy eddigelé nem tudok határozott gondolatot kötni e szóhoz: tiszta összetétel. Nem tudom, mit tesz az: a tér s idő részeit egybekapcsolni, mert nem tudom, mi a tér s az idő, *ha részei nincsenek egybekapcsolva*. Eddig azt hittem, hogy a szemléletnek épen az a sajátsága, hogy értelembeli fogalmaktól egészen különböző. A mit szemlélek, az épen azzal a sajátsággal bír, hogy szemlélem és nem értem. Szólhatok a vonal fogalmáról, de ha nem látom, soha sem tudom, mi a vonal. Mihelyt látom, tudom. Minderre KANT-ot legkevésbé szükséges tanítani, hiszen ő fedezte föl. De most azt mondja, hogy a tiszta összetétel a tiszta szemlélet részeit egybekapcsolja. «Én hallom az ígét, de hinni nem tudok.»

A tiszta összetétel pedig, mondja tovább, adja a *tiszta értelmi fogalmat*. («Die reine *Synthesis* *allgemein* *vorgestellt*, gibt nun den reinen Verstandesbegriff». III. k. 99. 1.) Más szavakkal a tiszta összetétel egysége fogalmakon alapúl s ezek a fogalmak a rég keresett tiszta értelembeli fogalmak. Most vesszük hasznát az ítélet formáinak. Az ítéletben különböző képzeteket kapcsoltam *egybe*, ezt az egybekapcsoló tevékenységet elneveztem *functionnak*; *ugyanaz a functio a szemlélet részeit is egybekapcsolja, a szemléletnek megadja a maga egységét*. («Dieselbe Function, welche den verschiedenen Vorstellungen *in einem Urtheile* Einheit gibt, die gibt auch der blossen Synthesis verschiedener Vorstellungen *in einer Anschauung* Einheit, welche, allgemein ausgedrückt, der reine Verstandesbegriff heisst» U. o.) A szemléletek ezen egysége az értelmi fogalom. Tehát a hány logikai *functio* volta különböző ítéletfajokban, ugyanannyi fajta tiszta fogalom is van. Nevezzük ezeket a fogalmakat Aristoteles példájára *kategoriáknak*, s szerkesszük e logikai táblázat alapján a kategoriák táblázatát. Világos, hogy ennek folytán tizenkét kategoriánk lesz, tizenkét tiszta értelembeli fogalmunk, melyek apriorilag tárgyakra vonatkoznak. Ezzel a három itt kitűzött feladat közül az elsőt és másodikat megoldottuk. Ha az ítéletek táblája teljes, s ha minden ítéletnek megfelel egy kategória, akkor felsoroltuk az értelem *minden* apriorikus elemét s egyszermind bebizonyítottuk, hogy ezen elemek valóban *apriorikusak*. Az ítéletek formái egészen függetlenek a tapasztalattól, a kategoriák pedig nem egyebek, mint az ítéletek formái szemléletekre vonatkoztatva. Jobb áttekintés végett állítsuk egymás mellé az új s a régi táblázatot.

Itéletek és kategóriák.

I.

Itéletek mennyisége.

Egyetemes
Részleges
Egyedi

Mennyiség kategóriái.

Egység
Sokaság
Mindenség

II.

Itéletek minősége.

Állító
Tagadó
Végtelen

Minőség kategóriái.

Valóság
Tagadás
Limitatio

III.

Itéletek viszonya.

Kategorikus
Hypothetikus
Disjunctiv

Viszonyosság kategóriái.

Inhaerentia és subsistentia
(substantia et accidens)
Causalitas és dependentia
(ok és okozat)
Közösség
(kölcsonhatás cselekvő
és szenvedő között)

IV.

Itéletek módja (modalitas).

Problematicus
Assertorikus
Apodiktikus

Modalitas kategóriái.

Lehetség — lehetetlenség
Létel — nemlétel
Szükségesség — véletlenség

A kategoriák táblája már első pillanatra is ép oly zűrzavaros egyvelegnek tetszik mint az ítéleteké. Az ítéletek és a megfelelő kategoriák között néhol szorosabb összefüggést (hypothetikus ítélet, causalitas kategoriája), másutt csak külső hasonlatosságot (egyetemes ítélet, egység kategoriája), de egy-két esetben még azt sem találunk (disjunctiv ítélet: a est vagy b vagy non- b , és kölcsönhatás kategoriája a hat b -re, b hat a -ra). Nehány kategoria értékesnek tetszik (okság, substantia), másokról nem tudjuk, milyen szerepet vihetnek szemléletek egybekapcsolásában (lehetség, tagadás, limitatio), ismét mások olyanok, hogy minden egyébnek, csak kategoriáknak nem néztük volna (valóság — holott tudjuk, hogy a valóság nem lehet prædicatuma valamely dolognak! hasonlókép: létel stb.). A kategoriák táblája sötét tömegként hatolt a gondolatmenetbe, mintegy árnyékot vetve előre és hátra; nem értjük a gondolatokat, melyek e kategoriákra következni fognak, s nem bízunk azokban, melyek idáig vezettek.

KANT sem az egyes kategoriákat, sem a táblát nem magyarázza, csak néhány jegyzetet csatol hozzá, melyből megtudjuk, mennyire örül e symmetrikus két táblának, mesterkélt rendjüknek s hasonlatosságuknak. «Csinos» elmélkedéseket, mondja KANT, lehetne hozzáfűzni a kategoriák táblájához, s nyomban hozzá is fűz ilyeneket, pl. hogy minden czím alatt a harmadik kategoria az elsőnek és másodiknak egybekapcsolásából ered stb. E «csinos» megjegyzés szüli FICHTE módszerét, melyből továbbfejlődés folytán származott HEGEL dialectikus módszere... A kategoriák Németországban egyáltalán nagy kegyben részesültek. Maga KANT a mű folytatásában sehol sem veszi hasznát a kategoriák teljes táblázatának, legfőlebb a négy főczím után indul, hogy erőltetett módon másutt is alkalmazza.

Ez is mutatja, mily kevés értéke van az egész táblázatnak. Ha benne igazán a gondolkodás értékes formáira akadunk volna, miért mellőzte s hogyan mellőzhette? Hiszen ki kell mutatnia, hogy ezek a kategoriák a tapasztalatra vonatkoznak, hogy annak szükséges formái? Vajjon mellőzhette volna a tér s idő formái közül az egyiket?

Szintúgy nem törődik azon értékes gondolat folytatásával, mely a kategoriák alapgondolatát oly fontossá teszi. Ezen alapgondolat tulajdonképen nem egyéb, mint hogy *a logikai gondolkodás formáinak mélyebb jelentőségük is van, hogy azok világfölfogásunk értékes formái is*. KANT azért még sem viszi közelebb a logikát a tr. logikához, a logika marad pusztá formalis tudománynak, a tr. logika ezen része pedig homályosságával, mesterkelt leszármaztatásaival ködbe vész.

S nem kellett-e volna külön megvizsgálni, hogy a synthesis fogalma mennyiben változtat az érzékiség elméletén? Ha a tiszta szemléletek is az értelem kapcsoló erejére szorúlnak, akkor szemlélet s értelem közt nem lehet *az a különbség*, melyet eddig föltételeztünk.

De talán igazságtalanok vagyunk s nem vettük tekintetbe, hogy a föladat főrésze: a kategoriák jogosultságának, érvényességének leszármaztatása, a *transscendentalis deductio*, még hátra van.

VII.

A deductio különböző formái. A tárgy fogalmának megváltoztatása. Az egységes kapcsolat fogalma lép helyébe. Honnét származik e kapcsolat? A tr. apperceptio fogalma. A tr. tárgy fogalma. Hogyan kerül a gondolatmenetbe? KANT fejlődésének áttekintése. A tünemények világa s maga a világ. Hogyan bizonyítja KANT magának a világnak létét? Nem bizonyítja. Ez magyarázza a tr. tárgy szerepét. A deductio félreértése. Az átdolgozás motivuma. A subjectiv deductio. A kapcsolat fogalma. A tr. apperceptio fogalma. A kategoriák leszármaztatásának új módja. A kategoriák használata. E használat határai. Az én léte. KANT Copernikusi tette. Előrepillantás.

«Az olvasónak meg kell győződnie arról, hogy ily tr. deductio okvetetlenül szükséges, mielőtt csak egy lépést is tenne a tiszta ész területén, mert különben vakon jár-kél s miután sokat bolyongott, mégis csak előbbi tudatlanságához kerül vissza. De az elkerülhetetlen nehézségeket is már eleve világosan be kell látnia, hogy sötétségről ne panaszkodjék ott, hol maga a dolog mélyen rejtőzik» (III. k. 109. l.)

«Nem ismerek kutatásokat, melyek az értelem mi-voltának megismerésére, fontosabbak volnának azok-nál, melyeket a tiszta értelmi fogalmak deductiójának címe alatt előadtam; legtöbb, de a mint reménylem, nem hiábavaló fáradságomba is kerültek. Az egész kissé mélységes elmélkedésnek azonban két oldala van. Az egyik a tiszta értelem tárgyaira vonatkozik, s föladata a tiszta értelem apriorikus foglmainak objektív érvényességét kimutatni s érthetővé tenni; épen ezért lényegesen hozzá-

tartozik céljaimhoz. A másik oda irányul, magát a tiszta értelmet, lehetőségét s hogy mily megismerő erőkön alapszik ő maga, tehát a tiszta értelmet subjectiv tekintetben megvizsgálni, s habár e fejtegetés főczélom szempontjából igen fontos, lényegileg még sem tartozik hozzá; mert a főkérdés mindig csak az marad: mit s mennyit ismerhet meg értelem s ész a tapasztalat hozzájárulása nélkül; nem pedig: hogyan lehetséges a *gondolkodás képessége* maga.» (Előszó az I. kiadáshoz. III. k. 9. 10. l.)

Nem csodálkozhatunk azon, hogy KANT művének ily fontos részére nagy gondot fordított. Mégis a tr. deductio a mű leghomályosabb részei közül való, s valószínű, hogy ama nagy gond, melyet K. ezen fejtegetésre fordított, hozzájárult meghomályosításához. Annyit javíthatott rajta, oly sokszor bizonyította s fejtegette a főgondolatot, hogy végre a sokféle magyarázatban elveszett a gondolat világossága. De maga a tárgy is annyira új s nehéz volt, hogy nem ütközhetünk meg azon, hogy a mű megjelenése idejében ezt a részt legkevésbé értették. Azért KANT már a «Prolegomenák»-ban egészen más formát adott a deductiónak s a «Tiszta ész bírálata»-nak második kiadásában egészen átdolgozta, mondhatni, egészen új kidolgozással pótolta. Saját állítása szerint csak a formán, az előadáson változtatott («magukon a tételeken s bizonyító okaikon, az alaprajz formáján s teljességén nem találtam változtatni valót.» Előszó a II. kiad. u. o. 23. l.), mindamelllett tagadhatatlan, hogy mindegyik műben a deductio egészen más formájával s gondolatmenetével találkozunk. Melyikre alapítsuk a mi előadásunkat? A gondolat egyes részeinek különböző alaköltését a különböző kiadásokban e helyen nem vizsgálhatjuk; az aprólékos kutatások ezen özőnében szem elől tévesztenők a fődolgot, a gondolat

velejét. Mi is azon a nézeten vagyunk, hogy a deductio velejében nem változott sem a «Prolegomenák»-ban, sem a «Kritika» második kiadásában. De bizonyos, hogy az egyik kiadásban egyes részek világosabbak s jobban kidomborodnak, mint a másokban, s hogy a második kiadásnak az elsőtől való minden eltérése nem egyszersmind javítás... Miért homályosultak el ezek az előbb világosabb gondolatok? Kutatásaink eredményét a következőkben való eligazodás végett így fejezhetjük ki: Tudjuk, hogy a deductiónak két oldala van, subjectiv és objectiv oldala, s hogy ezeket egymástól el lehet választani; ha gondosan megvizsgáljuk a két kiadást, azt találjuk, hogy *az objectiv deductio az elsőben a subjectiv ellenben a második kiadásban világosabb s bővebb*. E különbség okairól maga a tartalom föl fog világosítani bennünket.

A deductio célja a kategoriák objectiv érvényességének kimutatása. E cél elérésére szükséges, hogy kimutassuk, hogy a kategoriák a tapasztalat létrejöttéhez hozzájárúlnak, hogy nélkülök maga a tapasztalat lehetetlen. Eredeti kérdésünk az volt: hogyan vonatkozhatnak tiszta fogalmak tárgyra? E kérdés megfejtethetlenség látszik mindaddig, míg tiszta fogalmakat egyrészt s tárgyakat másrészt egymástól függetleneknek gondolunk. Ép oly rejtélyes a térnek a tárgyakhoz való viszonya, ha azt hiszszük, hogy a tér független a tárgytól s mégis vonatkozik rájuk. Az utóbbi rejtély eltűnik, ha kimutatom, hogy a tér független ugyan a tárgytól, de a tárgyak nem függetlenek ő tőle; az előbbi is meg van fejtve, mihelyt bebizonyítom, hogy a kategoriák (a tiszta fogalmak) nem függhetnek ugyan a tárgytól (nem származhatnak a tapasztalatból), mert hiszen tudjuk, hogy a tiszta ész sajátjai, de a tárgyak, illetőleg a tárgyak meg-

ismerése, a tapasztalat, függnek a kategoriáktól. De tárgy alatt rendesen azt értjük, a mi az ismerettől merőben különböző, független, a mire az ismeret csak vonatkozik; e fogalom így nem állhat meg. Ha a tárgy független az ismerettől, akkor az ismeret nem lehet apriorikus; ha van objectív értékű apriorikus ismeretünk, akkor mindezekelőtt *a tárgy fogalmát meg kell változtatnunk*. S valóban a deductio (I. kiadás) egyik főkérdése: „*Mit értünk azon, ha az ismeretnek megfelelő, tehát egyszersmind tőle különböző tárgyakról szólunk*“ (III. k. 570. l. Nachträge aus der ersten Ausgabe).

A felelet iránt alig lehet kétségünk. A «tárgy» a szó eddigi értelmében nem jelent semmit. Nem tudhatunk semmit tárgyakról, csak saját szemléleteinkről, képzeleteinkről, fogalmainkról lehet tudomásunk. «Minthogy ismereteinken kívül semmink sincsen, a mit az ismerettel, mint megfelelő valamit szembe tehetnők, e tárgy csak mint *valami általánosságban* (etwas überhaupt) = x gondolható» (u. o.). Minthogy pedig ez az x (a tárgy), a mely képzeleteinknek megfelel, képzeleteinktől különböző valami legyen, azonban képzeleteinken kívül egyebünk egyáltalán nincs, ennél fogva *ez az x ránk nézve semmi sem*. Közérthető nyelven kifejezve: «Tárgy» ránk nézve üres fogalom. Nekünk csak tárgyakra vonatkozó ismereteink vannak.

[De akkor miért vonatkoztatjuk ismereteinket tárgyakra? Ha ismereteinken kívül egyebünk sincsen, [ha minden tudásunk örökké a tudás körébe marad zárva] mi okozza, hogy mégis az ismeretek körét túllépve, ismereteink tárgyról szólunk? Kétséggkívül kell hogy ismereteinknek valamely oly sajátosságuk legyen, mely minket e vonatkoztatásra kényszerít. De melyik ez a tulajdonság? Ha az ismeret fogalmát elemzem, csakhamar ráakadok

e sajátára. Ismereteinkben bizonyos szükségesség található. Az ismeret részei nem kényünk-kedvünk szerint, hanem bizonyos meghatározott módon vannak egybekapcsolva. Valamely tárgy fogalmához hozzátartozik, hogy benne képzeink egységes módon legyenek összefoglalva.

E fontos fejtegetés szórul szóra így hangzik: «Azt találjuk, hogy minden ismeret tárgyára való vonatkozásának gondolatában valami szükségesség rejlik; ezt a tárgyat tekintjük annak, a mi ellenzi, hogy ismereteink ne találomra, vagy kényünk-kedvünk szerint, hanem meghatározott módon legyenek meghatározva; midőn ugyanis az ismereteknek tárgyra kell vonatkozniok, szükségképen erre vonatkozólag egymással is meg kell egyezniök, azaz azon egységgel kell bírniok, a mely valamely tárgy fogalmát azzá teszi.» *

E fejtegetés világos is, nem is. Világos volna, ha azt szabadna belőle következtetnünk, hogy a «tárgy» fogalmát tökéletesen átalakítottuk. A képzetek egysége s határozottsága okozza, hogy tárgyakra vonatkoztatjuk őket. A tárgyat «tekintjük annak», a mi ez egységet, e határozottságot előidézi. Annak tekintjük; de nem szükséges, hogy valóban az legyen. Talán nem az. De szabad-e így következtetnünk?

* «Wir finden aber, dass unser Gedanke von der Beziehung aller Erkenntniss auf ihren Gegenstand etwas von Nothwendigkeit bei sich führt, da nämlich dieser als dasjenige angesehen wird, was dawider ist, dass unsere Erkenntniss nicht aufs Gerathewohl oder beliebig, sondern auf gewisse Weise bestimmt seien, weil, indem sie sich auf einen Gegenstand beziehen sollen, sie auch nothwendigerweise in Beziehung auf diesen unter einander übereinstimmen, d. i. diejenige Einheit haben müssen, welche den Begriff von einem Gegenstande ausmacht» (u. o. 570. l.).

Vizsgáljuk meg, mit jelent az, hogy ismereteinkben egység s határozottság van. «Ha megvizsgáljuk, mondja KANT, hogy a tárgyra való vonatkozás mi új minőséget ad képzeinknek, miféle méltóságot nyernek ez által, azt találjuk, hogy nem tesz egyebet, mint a képzeteknek kapcsolatát bizonyos módon szükségessé teszi, szabálynak veti alá; és megfordítva csak azáltal, hogy képzeink időbeli viszonyaiban bizonyos rend van, tulajdonítunk nekik objectiv jelentőséget.» (U. o. 179. l. mind a két kiadásban.)

Valóban nem kételkedhetünk benne, hogy a «tárgy» fogalma gyökeresen megváltozott. A «tárgy» helyébe tehetjük: képzeink törvényszerű, egységes kapcsolata. Problemánk is tökéletesen megváltozott. Előbb azt kérdeztük, hogyan vonatkozhatnak fogalmak tárgyakra? Most kérdezhetjük: hogyan vonatkozhatnak fogalmak a képzetek törvényszerű egységes kapcsolatára? Vagy inkább: *honnét származik a képzetek ezen kapcsolata?* A tárgyat «tekintjük annak», a mi előidézi. De talán csak tekintjük annak, talán valójában nem ő idézi elő? Talán fogalmaink, talán a kategoriák ezen egységes kapcsolat okai? Ha ezen föltevés igaz, problemánk egy csapásra meg van oldva. Valamennyi formájára tudunk kielégítő feleletet mondani. Tiszta fogalmaink azért vonatkozhatnak tárgyakra, mert tárgyak ránk nézve nincsenek, s az a mit a tárgyra való vonatkozásnak tulajdonítunk, t. i. képzeink szükséges kapcsolata, nem tőlük, hanem épen tiszta fogalmainktól származik. Vagy pedig: összetételes apriorikus ítéleteink azért lehetségesek, azért objectiv érvényességűek, mert a mit objectiv érvényességnek nevezünk, épen az ő művük. Vagy végre: az értelem valóban nélkülözhetetlen tényező a tapasztalat létrejöttében, mert

azon egység s határozottság, mely a tapasztalat tételeiben található, épen az értelemből ered, ő idézi elő. Ime mily közel állunk főproblémánk megoldásához. Csak meg kell magyaráznunk, honnét származik az ismereteinkben található egység s határozottság? Valóban a kategoriák műve-e? Hogyan képesek a kategoriák ezen functio teljesítésére?

Csak ezen föltevés alapján érthetjük a kategoriák különböző meghatározásait, melyek egyikét eddigelé mellőznünk kellett. Az előbbiekből tudjuk, hogy ugyanaz a functio, mely különböző képzeteket *egy ítéletben* egyesít, az *egy szemléletben* összetett különböző képzeteket is egyesíti. Azért minden ítéletfajnak megfelel külön kategória. Most még hozzáadhatjuk: «A kategoriák fogalmai valamely tárgynak általában, melyek által e tárgy szemlélete az ítéletek logikai functióinak egyikére vonatkozólag határozottnak tekintetik. (Sie sind Begriffe von einem Gegenstande überhaupt, dadurch dessen Anschauung in Ansehung einer der *logischen Functionen* zu Urtheilen als *bestimmt* angesehen wird.) Így a kategorikus ítélet functiója az alany s állítmány közti viszony functiója, pl. minden test osztható. De az értelem pusztán logikai használatának szempontjából nincsen megállapítva, hogy a két fogalom melyikének tulajdonítandó az alany s melyiknek az állítmány functiója. Mert hiszen azt is mondhatni: némely osztható dolog test. De ha a test fogalmát a substantia kategoriája alá rendelem, akkor meg van határozva, hogy empirikus szemlélete a tapasztalatban mindig alanynak, sohasem pusztá állítmánynak tekinthető; s így van ez minden egyéb kategoriával» (u. o. 113. 114. l.). E különböző meghatározások most szépen egybevágnak s egymást kiegészítik. Midőn csak azt mondtuk a katego-

riákról, hogy ezek egységes functiók alkalmazva a szemléletekre, még nem tudtuk, hogy a szemléletnek miféle kapcsolatra van szüksége. Midőn az érzékiség elméletében azt tanultuk, hogy valamely empirikus szemlélet *határozatlan* tárgya tüneménynek neveztetik (l. főlebb 387. l.) nem tudtuk, miért határozatlan a szemlélet tárgya. De most megértettük, hogy ismereteinknek tárgyra való vonatkozása abban áll, hogy egységes kapcsolat van bennük; *ha* ezen kapcsolat a kategoria műve, akkor tudjuk, hogy a szemlélet tárgya miért határozatlan; határozottá csak a kategoria közreműködése által válhatik; megértjük azt is, miért mondható a kategoriákról, hogy tárgyakként általában fogalmai; mert a kategoria eszközli, hogy tárgyokról általában beszélhetünk; a szemlélet tárgya határozatlan, határozottá válik, ha az ítélet egyik functióját nem képzetek, hanem e szemléletek egybekapcsolására használom. Ez a functio pedig a kategoria.

De vajjon igazán mondhatom-e, hogy az ismereteinkben található egységet, kapcsolatot a kategoriák idézik elő? Az előbbieken meggyőződünk arról, hogy a kategoria meghatározásai csak így egyezhetnek meg egymással; azt is belátjuk, hogy problémánk az eddigi föltevések alapján csakis ezen az úton oldható meg, mert a kategoriák vagy nem jelentenek semmit, vagy a tapasztalat szükséges tényezői. De mindez nem elégséges bizonyításnak. A bizonyítandó tétel az, hogy a kategoriák a tapasztalat tényezői, hogy nélkülök a tapasztalat lehetetlen; e tétel csak úgy bizonyítható, ha vagy kimutatom, hogy miképen hozzák létre a kategoriák a tapasztalatot, vagy a kész tapasztalatban reá mutathatók a tapasztalat azon alkatrészére, mely csak a kategoriák műve lehet. Az első esetben az okból leszármaztatom az okozatot, a katego-

riákból a kategoriák művét, a tapasztalatot; a második esetben megfordítva, az okozatból visszamegyek az okhoz, a tapasztalatból a tapasztalatot előidéző kategoriákhoz. Az előbbi az, mit KANT a deductio subjectiv oldalának nevezett, az utóbbinak felel meg a deductio objectiv oldala.

E két módszernek egy pontban találkoznia kell. A subjectiv deductio kiinduló pontja az objectiv deductio végpontja. E közös pontnak eddig a kategoriákat ismerjük. De a kategoriák maguk nem egyebek, mint functiók, egységes functiók, az *elme kapcsoló, egységes erejének functiói*. Ez lesz tehát az a legmagasabb pont, melyhez kutatásaink vezetnek. Ez lesz az objectiv deductio végpontja, a subjectivnek pedig kezdete.

Eddig, mint első pillanatra világos, az objectiv deductio csapásán jártunk. Elemeztük az ismeretek fogalmát s azt találtuk, hogy bizonyos szükségesség van bennük, mely miatt az ismereteket tárgyakra vonatkoztatjuk. A tárgyra való vonatkozás gondolatáról kitűnt, hogy az egészen csak onnét ered, hogy ismereteinkben, képzeleteinkben bizonyos egységes kapcsolatot találtunk. Megismerni valamit annyit tesz, mint a szemléletek részeit egységesen egybekapcsolni. S most látjuk, hogy az *objectiv deductio valóban be van fejezve*. Mert honnét származhatnék az ismereteinkben található egységes kapcsolat egyebünnen, mint az elme egységes kapcsoló functióiból? Valóban fölmutathatunk a tapasztalatban olyas valamit, a mi csak a kategoriák műve lehet. Az a szükségesség, határozottság, egységes kapcsolat, melyet tárgyakra vonatkoztatott ismeretekben találunk, nem származhatik egyebünnen, csak saját elménkből. S hogy a kategoriák valóban e föladatnak megfelelnek, kitűnik abból, hogy elejétől fogva úgy

határoztuk meg őket, hogy azok az értelem functiójának fajai szemléletekre alkalmazva.

A deductio teljes befejezésére csak még egy fogalom bővebb tárgyalása szükséges. Az «értelem egységes kapcsoló ereje» nem elég világos, nem elég határozott fogalom. Az értelemről tudom, hogy *tudat*; a tudatról az érzékiség tanában azt mondtuk, hogy tudósít belső állapotainkról, azért belső érzéknek is neveztük, melynek általános formája az idő. A belső érzék az érzékiséghez tartozik; elszenvedí állapotait, értesít engem minden változásáról, de éppen ezért nem kapcsol semmit sem egybe, nem cselekvő tehetsége elménknek, nem lehet az értelmi fogalmak forrása. A fogalmak forrása egészen más mivoltú. A fogalmakban nem szenvedek el állapotokat, hanem egymáshoz teszek részeket, s nemcsak egymáshoz teszem, hanem egybe is foglalom őket, *egybe* foglalom, azaz **egy** tudatban foglalom őket össze. Ez, az, a mit az értelem kapcsoló erejének neveztünk, ez a fogalmak legmélyebb forrása, e nélkül nem volnának fogalmaink, és csak képzetek zűrzavaros, kapcsolatlan egyvelege töltené be elménket. Nevezzük e tiszta, minden tapasztalatot megelőző tudatot apperceptiónak s minthogy ezen apperceptio minden apriorikus fogalmat lehetőségessé tesz, nevezzük *transcendentalis apperceptiónak*.

⊗ E fogalommal bezáródik az objectív deductió köre. Ismereteink egysége, mondhatjuk most röviden, onnét származik, hogy egy tudatban foglalkozunk őket össze. Ezen összefoglalásnak vannak különböző módjai, e módok a kategoriák. Fejtegetéseink menete világos: Mit értünk a képzeleteinktől független tárgyakon? Ilyen tárgyak reánk nézve semmik. Csak képzeleteink vannak. De miért vonatkoztatjuk e képzeteket mégis tárgyakra? Mert bizonyos

szükséges egységet találunk bennük, a mit annak tulajdonítunk, hogy tárgyra vonatkoznak. De miben állhat ilyen szükséges egység mivolta? Csak abban, hogy egy fogalomban, egy tudatban foglalom képzeimet össze. Tehát a tudat szükséges egysége, a tr. apperceptio egyedüli oka, eszközlője annak, hogy ismereteinket tárgyra vonatkoztatjuk. A tárgy, a mint rendesen értik, mint ismereteinktől különböző valami, melyre ismereteink vonatkoznak, ránk nézve semmi.

«Most fogalmainkat valamely tárgyról egyáltalán helyesebben fogjuk meghatározhatni. Minden képzetnek mint képzetnek megvan a maga tárgya, s maga is tárgy lehet valamely más képzetnek. Közvetetlenül adott tárgyak csak a tünemények. . . . De e tünemények nem maguk a tárgyak (*Dinge an sich*, magánvalók), ők is csak képzetek, és nekik is van tárgyuk, a melyet tehát nem szemlélhetünk többé s a mely azért nem-tapasztalati, transscendentalis tárgynak = x nevezhető.» (III. k. 573. I. kiadás.)

Transscendentalis tárgy? E fogalom egész váratlanul jelenik meg; ilyen tr. tárgyról eddigelé nem volt szó s híját sem éreztük. Annyira váratlan e fogalom, hogy első pillanatban az eddigi fejtegetésekben, fogalmakban nem találunk semmit, a miből e fogalmat megérthetnők. Vagy hiányosak e fejtegetések, vagy nem ide való ez az új fogalom. Vagy nem gondoltuk még végig a deductiót, vagy pedig az új fogalom csak betolakodott, de nem beletartozik a gondolatmenetbe.

KANT a fejtegetést így folytatja: «Egyedül e tr. tárgy tiszta fogalma (mely valóban minden ismeretünkénél azon egy = x) képes empirikus fogalmainknak tárgyra való vonatkoztatást, azaz objectív valóságot szerezni. Ez a fogalom pedig nem foglal magában semmiféle határozott

szemléletet, csak azon egységnek felel meg, melyet valamely ismeret részeiben találunk kell, a mennyiben ez tárgyra vonatkozik. E vonatkozás azonban nem egyéb, mint a tudat szükséges egysége. . . . Tehát empirikus ismereteink tr. tárgyra való vonatkozása, azaz *objectiv valósága* azon alapszik, hogy a tünemények mind, a mennyiben általuk tárgyak adatnak, a tudat egységének apriorikus szabályai alá tartoznak. . . .»

E nyilatkozat valóban félreérthetetlen. Ismereteink úgy jönnek létre, hogy először szemléletek keletkeznek bennünk. Minden szemléletnek van formája s tartalma; az utóbbi az empirikus érzet, az előbbi a tér s idő formája. Tehát a szemlélet minden alkatrésze elménk tulajdona, subjectiv. A szemlélet tárgya neveztetik tüneménynek. De e tárgy nem határozott, nem ismeret. Ennek okát is tudjuk már. Az ismeret főkélléke, hogy részei, a szemléletek, szükséges, egységes kapcsolatban álljanak. Ezen egység csak a kategoriák folytán, csak az ismeret részeinek egy tudatba való foglalása folytán jöhet létre. Csak az ily módon egybekapcsolt szemléletek igazán ismeretek. Mint ilyen ismeretek vonatkoznak tárgyakra. Azért mondhatuk, hogy a kategoriák tárgyaknak általában fogalmai. De értsük meg jól: ha azt mondom, hogy a *szemlélet* határozatlan tárgya tünemény, a kategoriák által pedig e tárgy meg lesz *határozva*, semmiképen nem léptem túl elmém körét. *Ismereteim minden alkatrésze tisztán elmém tulajdona*: a szemlélet tartalma, az érzet, érzékiségem valamely elváltozása; a szemlélet formája, tér s idő, érzékiségem formája; a szemléleteknek ismeretökké való kapcsolata a tudat kapcsoló tevékenységének eredménye. Tehát minden, a mi ismereteimet alkotja, saját elmém szenvedő és cselekvő képességének műve. Azért nem is szólhatok ismer-

reteimtől független tárgyról. Mit tudhatok felőle? Érzeteim nem mondanak róla semmit; ezek csak érzékiségem változásairól tudósítanak engem, tér s idő nem árúlnak el titkaiból semmit, ezek saját érzékiségem formái; a kategoriák sem állítanak róla semmit, ezek csak elmém egységes kapcsoló erejének formái. De ezeken kívül nincsen semmi sem ismereteimben. Ha tehát azt mondom, hogy ismereteimnek van tárgyuk, ez csak azt jelenti, hogy fogalmaim vonatkoznak szemléletekre, azaz arra valók, hogy e szemléletekből egységes ismereteket alkossanak. Tehát «a transscendentalis tárgy» nem jelenthet ismereteimtől különböző tárgyat; jelenthet egyes-egyedül egy ismereteimben található nevezetes sajáttságot, azt a sajáttságot, hogy egységes kapcsolat van bennük.

Ezzel egészen megegyezik, ha KANT más helyen azt mondja: «Az értelem valóban minden képzetet valamely tárgyra vonatkoztat *s minthogy tünemények nem egyebek mint képzetek*, az értelem őket *valamire* mint az érzéki szemlélet tárgyára vonatkoztatja, de ennyiben ez a valami csak a tr. tárgy. Ez azonban oly valamit = x jelent, a miről semmit sem tudunk, s (elménk mostani alkata folytán) nem is tudhatunk, hanem a mi csak az apperceptio egységének az érzéki szemlélet részeiben correlativumul szolgálhat; mely egység által az értelem e részeket a tárgy fogalmává egyesíti. E tr. tárgy nem különíthető el az érzéki adatoktól, mert akkor nem marad semmi sem hátra, mi által gondolható volna. *A tr. tárgy tehát nem az ismeretnek magánvaló tárgya, hanem csak a tünemények képzele a tárgy fogalmának formájában általában, mely tárgy a tünemények részei által meghatározható.*» (U. o. 217. l.) *

* Alle unsere Vorstellungen werden in der That durch den Verstand auf irgend ein Object bezogen, und da Erscheinungen

«A tr. tárgy a tünemények képzete a tárgy fogalmának formájában általában.» A tárgynak általában fogalma pedig a kategoria. A tr. tárgy tehát a tünemények képzete a kategoria formájában, a kategoriák által egybekapcsolva; a tr. tárgy a kategoriák által megértett (meghatározott) tünemény. De hiszen ezt már tudtuk előbb is, mielőtt a tr. tárgy fogalma fölmerült! Az egész deductióban nem bizonyítottunk egyebet, mint hogy a szemléletek még nem ismeretek; ismeretekké válnak, ha rend és egység van bennük; rend és egység csak a kategoriák műve lehet; a kategoriák pedig nem egyebek, mint az egy tudatban való foglalás különböző módozatai. Honnét került ebbe a fejtegetésbe a tr. tárgy fogalma, melyből, a mint láttuk, semmi újat nem tudunk meg? Nem kellett-e volna KANT-nak végkövetkezménykép azt mondania: A kategoriák által egybekapcsolt tünemények — ezek a mi tárgyaink; ezeket nézik rendesen ismereteinktől független tárgyaknak, holott ezek a tárgyak tulajdonképen nem egyebek, mint a kategoriák, tehát értelmünk törvényei által egybe-

nichts als Vorstellungen sind, so bezieht sie der Verstand auf ein Etwas als den Gegenstand der sinnlichen Anschauung; aber dieses Etwas ist in so fern nur das transscendentale Object. Dieses bedeutet aber ein Etwas = x, wovon wir gar nichts wissen noch überhaupt (nach der jetzigen Einrichtung unseres Verstandes) wissen können, sondern welches nur als ein Correlatum der Einheit des Mannigfaltigen in der sinnlichen Anschauung dienen kann, vermittelt deren der Verstand dasselbe in den Begriff eines Gegenstandes vereinigt. Dieses transscendentale Object lässt sich gar nicht von den sinnlichen Datis absondern, weil alsdann nichts übrig bleibt, wodurch es gedacht würde. Es ist also kein Gegenstand der Erkenntniss an sich selbst, sondern nur die Vorstellung der Erscheinungen unter dem Begriffe eines Gegenstandes überhaupt, der durch das Mannigfaltige derselben bestimmbar ist.

kapcsolt szemléletek? Miért mondotta e helyett: a tüneményeknek is van tárgyuk, melyet azonban nem szemlélhetünk s melyet azért tr. tárgynak nevezhetünk? Hiszen ez a tr. tárgy nem egyéb, mint a tünemények képzete a kategoriák formájában! Miért választotta a *kétértelmű* kifejezést, mikor egyértelművel élhetett volna? Mert a «tr. tárgy» kifejezése mégis csak kétértelmű! Mintha mégis valami tárgyat jelentene, mely ismeretünktől független, általa meg nem ismerhető, de azért mégis létező! S ez a kétértelműség már a tr. æsthetikában kezdődött, a hol azt tanultuk, hogy az empirikus szemlélet *határozatlan tárgya* tüneménynek neveztetik. Miért nem mondotta KANT egyenesen: az empirikus szemléletet tüneménynek nevezzük, a tünemény pedig határozatlan tárgya ismeretünknek; hiszen tudjuk, hogy a tünemények nem egyebek, mint képzetek, azaz szemléletek; miért választotta el KANT az empirikus szemléletet az empirikus szemlélet határozatlan tárgyától (a tüneménytől), holott a kettőnek azon egynek kell lennie?

Ezek a kérdések vagy mind jogosulatlanok s akkor azt mutatják, hogy nem értettük meg a deductio tartalmát, vagy pedig arról tesznek tanúbizonyságot, hogy KANT gondolkodását még nem magyaráztuk meg egészen, hogy e gondolkodásnak van egy titkos, homályban maradt része, mely e kérdésekre okot szolgáltatott, oly homályos része, melyről KANT-nak *magának sem volt tiszta tudomása*. Ily homályos gondolat magyarázata nagy nehézségekkel jár. Maga KANT mondja egyszer, midőn LEIBNITZ egy nézetéről szól, hogy oly gondolatot, mely egy mélyen gondolkodó férfiú előtt lebegett s melyet maga sem tudott egészen világossá tenni magának, fölötté bajos kitalálni. (VIII. k. 717. l.)

Nekünk megkönnyíti e feladatot, hogy KANT-nak fejlődését ismerjük. Fejlődése kezdetén ragaszkodik a rationalismus rendszeréhez, mely azt tanítja, hogy fogalmakból ismerjük meg a valóságot. Csakhamar kételkedővé válik; a metaphysikai rendszerek annyira különbözök, a metaphysikai fogalmak oly üresek; ezek vezérelnének a valódi világ ismeretéhez? Nem, a tapasztalat ismerteti meg velünk a valóságot, a metaphysikai épületek csak kártyavárak. De íme, vannak ismeretek, melyek igen biztosak, s még sem tapasztalatiak, a matematikai fogalmak! Egészen új gondolatsor kezdődik: a tapasztalati ismeretek fölötté becsesek, de egészen más a becsük, mint eddig gondoltuk. Igen biztosak, de nem vonatkoznak a valódi világra. Különbséget kell tennünk a világ tűneménye s a valódi világ között. Ezzel mind a két fél, a metaphysikai fogalmak s a tapasztalati ismeretek, külön működési terét kapja. A tapasztalat tere a tűnemények világa, a metaphysika tere maga a világ. De ezzel lejtőre kerültünk, melyen nem állhatunk meg. A metaphysika nem tarthatja meg a neki kijelölt tért! Hogyan ismerheti meg magát a világot? Nem ismerheti meg! A metaphysikai fogalmak nem egyebek, mint elménknek az ítéletekben is nyilatkozó kapcsoló tehetségének különböző formái szemléletekre alkalmazva. Tehát ezek a fogalmak is a tapasztalat terére valók. Azon fogalmak, melyekről előbb azt hittük, hogy a valódi világ megismerésére szolgálnak, szintén csak a tapasztalati világ, a tűnemények világának megismerésén működnek közre. Ezzel kitűnt, hogy az egész világ, melyről tudomásunk van, csak a tapasztalat világa, s hogy e tapasztalati világ egészen az én elmém szenvedő s cselekvő képességének szüleménye. Más világról pedig nem tud-

hatok semmit. A metaphysikának tehát, a szó régibb értelmében, nincs semmi föladata; legfőlebb arra való, hogy megismertesse velünk azon fogalmakat, melyeket előbb a valódi világra vonatkoztattak, míg mi egészen más céljukat ismerjük. *De akkor mi lesz magából a világból?*

Azt sem érzékiségünkkel, sem értelmünkkel nem ismerhetjük meg. A mit eddig tárgynak neveztek, ránk nézve nem az; a mi «tárgyaink» egységesen egybekapcsolt szemléletek, tehát nem *maguk a tárgyak*, nem a *magánvalók* (Dinge an sich), a mint egy új műszóval mondhatjuk, mely híressé vált a philosophia történetében. Magukról a tárgyokról nem tudok semmit.

De ha semmit sem tudok róluk, *tudom-e legalább azt, hogy léteznek?* Fennmaradt-e valamilyen kapocs maga a tárgy s a mi tárgyunk között? E kérdésre eddig nem gondoltunk. De hogy is gondolhattunk volna rá, mikor a legelső, a mit tanultunk, az volt, hogy a szemlélet közvetlenül vonatkozik tárgyakra, maga pedig úgy jó létre, hogy a tárgy hatással van elménkre. A mi hatással van ránk, annak talán csak léteznie is kell? A magánvaló tárgy meg a mi tárgyunk közt az a kapocs van, hogy a mi tárgyunk tapasztalati anyaga a magánvaló tárgy által előidéztetik; más kapocsról nem tudok semmit; tehát magának a tárgynak, a «*Ding-an-sich*»-nek mivoltát épenséggel nem ismerem. Csak azt az egyet tudom, hogy az érzet által a tapasztalat tárgya a magánvaló tárgyra vonatkozik.

Ezen okoskodás első pillanatra elég meggyőzőnek látszhatik. De egy nagy hibája van: KANT *maga határozottan soha sem él vele*. Igaz ugyan, hogy a mű elején az előbb idézett meghatározásokat találjuk, de e meghatározások ott a mű elején természetesen nem szolgálhatnak

a valódi tárgyak, a magánvalók, lételének bizonyítására, a mely még nincs is kétségbe vonva. A magánvalók létele csak ott válhatik kétségessé, a hol kitűnik, hogy a mi tárgyaink tisztán elménk kapcsoló működésének eredményei, tehát a deductióban. Ott azonban említés sem történik róla. De még ott sem találjuk ezt az okoskodást, a hol KANT külön a magánvalókról szól, a hol megkülönbözteti a dolgok tüneményeit (phænomena) a magánvaló dolgoktól (noumena), a hol tehát valóban be kell bizonyítania, hogy a noumenák megismerhetetlenek, de azért léteznek.

E fontos szakaszban kifejti, hogy ő oly fogalmat, melyben nincs ellenmondás, mely mint határfogalom egyéb ismereteinkkel is összefügg, *de melynek objectiv valósága semmi úton és módon nem ismerhető meg*, problematikus fogalomnak nevez. A noumenon fogalma pedig ily problematikus fogalom. Nincs benne ellenmondás, mert e névvel oly dolgot jelzett, mely nem az érzékek tárgya, hanem maga a tárgy, magánvaló; ilyen fogalomban pedig nincs ellenmondás, mert nem bizonyíthatom be, hogy az érzéki szemlélet az egyedül lehetséges módja a szemléletnek; talán más elme másképen is szemlélheti a tárgyakat; továbbá e fogalom szükséges fogalom, szükséges oly czélból, hogy az érzéki ismeretet határok közé szoríthassam, hogy kimondhassam, az érzéki ismeret csak tüneményekre, nem magukra a tárgyakra, nem a noumenákra vonatkozik. De mindezt megengedve mégis ki kell mondani, hogy ily noumenák lehetsége semmiképen nem érthető (am Ende ist aber doch die Möglichkeit solcher Noumenorum gar nicht einzusehen) s a tüneményen kívül levő tér számunkra üres. A dolgokat tehát positiv értelemben nem szabad phænomenákra és noumenákra osz-

tani. (Die Eintheilung der Gegenstände in *Phänomena* und *Noumena*, und der Welt in eine Sinnen- und Verstandeswelt kann daher *in positiver Bedeutung* gar nicht zugelassen werden.) (L. III. k. 221. l. I. és II. kiadásban.)

Ha még oly figyelmesen átgondolom e fejtegetést, semmiképen nem találhatom benne azt, hogy a noumenák, a magánvalók lételének bizonyítására szolgál. Sokkal könnyebben magyarázhatom ki belőle ennek ellenkezőjét, azt, hogy a noumenák létele itt kétségbe van vonva. Mert hiszen a noumenon fogalma problematikus fogalom, problematikus pedig az olyan fogalom, «melynek objectiv valósága semmi úton és módon nem ismerhető meg».

A minek az objectiv valóságát semmi úton és módon nem ismerhetem meg, az meglehet hogy létezik, de ép oly könnyen mondhatom, hogy nem létezik. Amaz okoskodást tehát hiába keresném e fejtegetésben.

De ugyanebben a szakaszban a következő fejtegetésre is akadunk. A kategóriák csak arra valók, hogy a tr. tárgyat (az egészen határozatlan valaminek a fogalmát) az érzékiség adatai által meghatározzam. De miért nem érem be a phänomenák fogalmával, miért teszem a noumenákat is melléjük? Ez azon alapszik, hogy az értelem határokat szab az érzékiségnek, azon határokat, hogy az érzékiség nem vonatkozhatik magukra a tárgyakra, hanem csak azon módra, hogyan tűnnek föl előttünk a tárgyak saját subjectiv mivoltunknál fogva. Ez volt az egész tr. *æsthetika* eredménye *s a tünemény fogalmából általában is következik, hogy valami megfelel neki, a mi nem tünemény,* mert tünemény nem magában levő, elménken kívül létező valami; ha tehát nem akarjuk, hogy szüntelenül körben forogjunk, akkor már ez a szó tünemény olyas valamire való vonatkozást jelez, a minek közvetetlen képzele érzéki

ugyan, de a mi magában is, érzékiségünk ezen mivoltától eltekintve, szükségképen valami, azaz az érzékiségtől független tárgy (was aber an sich selbst, auch ohne diese Beschaffenheit unserer Sinnlichkeit... etwas, d. i. ein von der Sinnlichkeit unabhängiger Gegenstand sein muss). * Így származik a noumenon fogalma, de e fogalom nem pozitív, nem jelenti valamely tárgy határozott megismerését, csak valaminek általában a gondolatát.... (l. u. o. 217. 218. jegyzet. I. kiadás).

Itt végre ráakadtunk volna valami bizonyítás-félére. A tünemény fogalmából következik, hogy valami megfelel neki, a mi nem tünemény, a mi magában, elménktől függetlenül is létezik. E következtetés a mű több helyén található. De e következtetés sem eléggé határozott, sem elég részletes. Nem mondja meg, miért szükséges, hogy a tüneménynek valami megfeleljen, a mi nem tünemény, s nem is mondja eléggé határozottan, hogy tehát noumenák valóban léteznek. Sőt ellenkezőleg nyomban ezen következtetés után találjuk azt, hogy a noumenon csak problematikus fogalom, melynek objectív valóságáról sehogyan sem szerezhetünk meggyőződést. Sejtjük ugyan, hogy a tüneménynek azért felel meg valami, a mi nem tünemény, mert ez a nem-tünemény kelti elménkben az érzeteket, de KANT látszólag annyira őrizkedik ezen gon-

* Jellemző, hogy ez a fejtegetés a második kiadásból kimaradt s mással pótoltatott, míg az előbb idézett hely mindkét kiadásban található. A kik a második kiadásnak az elsőől való minden eltérését abból magyarázzák, hogy a második kiadásban az elsőnek irányával ellenkezőleg KANT a «magánvalók» létét akarta bizonyítani, hogyan fejtik meg azt, hogy a második kiadásban épen az a hely maradt meg, a mely legkönnyebben úgy értelmezhető, hogy talán a noumenák még sem léteznek?

dolat ismétlésétől, hogy még rá sem utal s inkább a tünemény fogalmának *szóbeli kifejezését* használja föl bizonyítékul: tünemény annyit jelent, hogy valami föl-tűnik, tehát ez a valami tüneményes voltán kívül egyéb valami is. Itt a kezdő is azt felelhetné KANT-nak: De miért nevezed te a tapasztalati világot tünemények világának? Azt, hogy e világ csak tünemény, elébb be kellene bizonyítanod. Ezt csak úgy bizonyíthatod, ha előbb kimutatod, hogy a tünemények mögött noumenák vannak, de megismerhetetlenek. Te pedig ezt már bebizonyított-nak tekinted s a tapasztalati világot tünemények világának nevezed. A tünemény fogalmából leszármaztatod a noumenák lételetét, de csak a noumenon fogalmára támaszkodva beszélhetnél tüneményekről. Ez logikai hiba: körben való forgás.

A fönt idézett okoskodásnak különben, hogy noumenák léteznek, mert ők keltik az érzeteket bennünk, még egyéb hibája is van, nemcsak az, hogy határozott, minden kétséget kizáró módon KANT nem él vele. A hiba oly kézzelfogható, hogy KANT kortársai is elég korán észrevették, sőt a philosophiai gondolkodás tovább fejlődése Németországban részben innét indult ki. Azt mondhatjuk ugyanis: Ha a noumenákat nem ismerhetem meg, a mit KANT számtalanszor állít és bizonyít, a minek kimutatása az egész deductiónak, tehát a mű velejének, a czélja, akkor hogyan tudhatom róluk, nemcsak azt, hogy léteznek, hanem még azt is, *hogy hatnak reánk?* Midőn azt mondom, hogy ők keltik bennem az érzeteket, akkor pozitív sajátságokat tulajdonítottam nekik, nevezetesen azt a sajátságot, hogy hatni tudnak, *hogy tehát substantiák*, továbbá, hogy a mi érzeteinket okozzák, tehát hogy causalitással bírnak. Substantia és causalitás pedig nem egye-

bek mint kategóriák, melyeket a deductio értelmében csak tüneményekre szabad alkalmazni; ha azt mondom, hogy noumenák keltik bennem az érzeteket, akkor két kategóriával tulléptem a tünemények körét, a mi az egész Kritika szellemével s betűjével homlokegyenest ellenkezik. Noumenák vagy nem léteznek s akkor a kategóriák elmélete s a deductio lehet helyes; vagy léteznek s akkor a kategóriák elmélete s a deductio ellentmond maga magának. Ezt a szellemes JACOBI (DAVID HUME über den Glauben, oder Idealismus und Realismus. Ein Gespräch. Mit einer Beilage über den tr. Idealismus 1787 W. II. k. 304. l.) így fejezi ki: «Meg kell vallanom, hogy ez a kifogás nem kevésbé föltartóztatott a KANT-féle philosophia tanulmányozásában, úgy hogy több éven át egymásután újra meg újra belefogtam a *Tiszta ész bírálatába*. Ama föltevés nélkül ugyanis nem voltam képes bejutni a rendszerbe, ama föltevéssel pedig nem tudtam megmaradni benne». FICHTE később gyökeresen akart segíteni a bajon: A «Ding-an-sich» fogalmát bizonyos tekintetben egészen kiküszöbölte.

Ezen fárasztó utánjárásnak mi az eredménye? Nyomára akartunk jutni annak, miért, mi értelemben használja KANT a tr. tárgy fogalmát. Magából a kifejtett gondolatmenetből nem értettük meg tisztán e fogalom jelentését és célját. Sejtettük, hogy itt KANT oly gondolatával van dolgunk, mely gondolkodásának neki magának is homályos részéből támadt. Újra fölidéztük magunk elé gondolatai fejlődésének főirányát. S itt észrevettük, hogy fejtegetéseink közben egy dologról megfeledkeztünk. Még nem vizsgáltuk meg, hogy az értelem új elmélete mily viszonyba helyez bennünket a valódi világgal, magával a világgal szemben. Hogy ez meg nem ismerhető, azt tudjuk. De létezik-e? Van-e a tünemények világán kívül

még más világ is? Megkérdeztük magától KANT-tól. S itt arra a meglepő eredményre jutottunk, hogy egyenesen nem is nyilatkozik e kérdésről. Mondja ugyan, hogy a tüneménynek szükségképen megfelel valami, a mi nem tünemény, de a mivel e feleletet megtoldja, nyomban kétséggé teszi a felelet igazi értelmét. Továbbá érzeteink keletkezését tárgyakkal ránk való hatásából magyarázza ugyan, de ez ellenkezik magának a deductionnak értelmével. Szóval, KANT néha úgy beszél, mintha lehetségesnek tartaná, hogy tárgyak magukban nem léteznek,* másutt pedig egyenesen arra a föltevésre építi gondolatait, hogy maguk a tárgyak absolute megismerhetetlenek, de azért léteznek és hatnak reánk, a nélkül hogy észre venné, hogy ezen föltevés saját elveivel a lehető legélesebben ellenkezik.

Az első kérdés megfejtése helyett tehát új kérdésre akadtunk. Hogyan vélekedett KANT «magukról a dolgokról?» Miért nem nyilatkozik erről tisztán s egyértelmű módon? De e kérdésre rögtön feleletet mondhatunk s e

* Egy helyen azt mondja: «Wenn man äussere Erscheinungen als Vorstellungen ansieht, die von ihren Gegenständen als an sich ausser uns befindlichen Dingen, in uns geweckt werden, so ist nicht abzusehen, wie man diesen ihr Dasein anders als durch den Schluss von der Wirkung auf die Ursachen erkennen könne, *bei welchem es immer zweifelhaft bleiben muss, ob die letztere in uns oder ausser uns sei.* Nun kann man zwar einräumen, dass von unseren äusseren Erscheinungen etwas, was im tr. Verstande ausser uns *sein mag*, die Ursache sei stb. stb. (III. k. Nachträge aus der ersten Ausgabe 600. l.) Ez idézet két szempontból érdekes. 1. Maga mondja, mily kétséges az okozatból az okra való következtetés, s még sem gondol arra, hogy ő is így következtet. 2. Csak lehetségesnek mondja, hogy szemléleteink oka rajtunk kívül van.

feleletben benrejlik első kérdésünk megfejtése is. KANT-nak *soha sem jutott eszébe „maguknak a dolgoknak“ létét tagadni vagy csak kétségbe vonni* i.* Ezt nem csak az bizonyítja, hogy a tr. æsthetika ezen föltevésre van építve; hogy számos helyen elég határozottan állítja; hogy új philosophiájának ethikai része, melyet legfontosabbnak tartott, amúgy is egy intelligibilis világot föltételez s követel is; hogy ily intelligibilis világ gondolata, a mint fejlődéséből láttuk, mélyen gyökerezett elméjében s át meg áthatotta egész gondolkodását: bizonyítja egy sokkal egyszerűbb s kézzelfoghatóbb gondolat is. A tr. æsthetikából tudjuk, hogy az úgynevezett belső érzék formája az idő, hogy ezen belső érzék folytán tudomásom van saját állapotaimról, de hogy épen azért, mert csak érzéki tudomásom van saját magamról, s minden a mit magamról megtudok, csak az idő formájában tűnik föl előttem: én magam magamat is, nem mint valóban vagyok, hanem csak tüneménykép, a mint magam magamnak föltünöm, ismerem meg. Csak mivoltom tüneményét, nem magát e mivoltomat ismerhetem meg. Ha tehát KANT nem hogy tagadta, de csak kétségbe vonta volna is a Ding an sich lételét; ha

* Legyen szabad e helyen rámutatnom arra, hogy KANT elméletének ezen fölfogása, mely a földologban különben nem új, de melyet újabb időkben BENNO ERDMANN (KANT's *Kriticismus in der ersten und zweiten Auflage der Kritik der reinen Vernunft*. Leipzig 1878.) nagy határozottsággal s különös elmeéllel kifejtett, már 1873-ban irt doctori dissertatióban található. L. dissertatióm megjelent részének. (KANT's *Lehre vom Erkennen* IV. Capitel. Die transscendentale Deduction der Kategorien. Budapest Wodianer, 1876.) 8. és 31. lapját. Megjegyzem, hogy a kiemelt mondatban jelzett földologra nézve a magam s ERDMANN fölfogása közt nincs különbség; a részletekben azonban s az egész gondolatmenetben többnyire külön utakon járunk.

igazán legalább lehetségesnek hitte volna, hogy tüneményektől különböző magánvaló tárgyak talán mégsem léteznek; akkor ezzel elismerte volna annak a lehetőségét is, *hogy talán én magam sem létezem*; hogy én magam mint tünemény megjelenek ugyan magamnak, de az a kinek megjelenek, t. i. én magam, azért nem létezik; hogy létezem mint tünemény, de nem létezem mint valódi valami; hogy tehát létezem is, nem is, a mi oly hallatlan képtelenség, hogy ilyen még eszébe sem juthatott. Mint-hogy tehát KANT szerint én magam is a tünemények sorába tartozom, azért KANT nem is gondolhatott arra, hogy a tünemények mögött rejlő valódi tárgyak lételét csak kétségbe is vonja. Ha igazán csak távolról is komolyan gondolt volna ama lehetőségre, akkor legalább gondoskodott volna arról, hogy az én, az egyéniség ne kerüljön a tünemények sorába. Hogy nyugodtan ott-hagyta, legvilágosabban bizonyítja, mily távol esett tőle ama lehetőségek még csak megfontolása is.

S épen ez rendszerének egyik főbaja. Mert nem csak nem tagadta «a magánvaló dolgok» lételét, nemcsak nem is vonta kétségbe, hanem egyáltalán *nem vetett ügyet e kérdésre*. Figyelmét annyira elfoglalta amaz óriási gondolatforradalom eredményeinek kidolgozása s biztosítása, hogy 1. a tünemények világa egészen a mi elménk műve, 2. a régi metaphysikai fogalmak csak a tapasztalat lehetőségeinek föltételei, 3. magukat a dolgokat semmiképen nem ismerhetjük meg: hogy egészen elfelejtette megvizsgálni, vajjon az új eredményekkel megfér-e a régi nézet, hogy ily magánvaló dolgok léteznek. Valamint nem vizsgálta a metaphysikai fogalmak belső igazságát s csak új használatot igyekezett biztosítani számukra, ép úgy nem kutatta a magánvaló dolgok lételének kérdését.

E két tételt meg nem vizsgált hagyaték gyanánt vette át a néhai, ő miatta néhai, metaphysika örökségéből. A metaphysika így holtan is meg tudta magát bosszúlni rajta, hagyatéka a halál csíráját vitte az új rendszerbe. De innét érthető, hogy miért nem bizonyítja KANT a magánvalók lételét, hogy miért nem nyilatkozik határozottan e bizonyítás dolgában s hogy miért néha oly kétértelműek nyilatkozatai. Azért, mert a magánvalók létele magától értetődő volt előtte s legskeptikusabban hangzó kifejezéseinek is az volt az értelmük, hogy a magánvalónak nem létét, de elméleti megismerhetőségét tagadja.

S most értjük a transscendentalis tárgy szerepét is a kategoriák tr. deductiójában. A tr. tárgy, bármily ingadozók is KANT erre vonatkozó kifejezései s fejtegetései, nem egyéb mint az, a mit noumenonnak, Ding an sichnek, magánvalónak, magának a világnak stb. neveztünk. A midőn KANT azt mondja, hogy a tünemények nem maguk a tárgyak, hogy ők is csak képzetek, de nekik is van tárgyuk, melyet tehát nem szemlélhetünk többé s mely azért nem tapasztalati, transscendentalis tárgynak = x nevezhető, világosan rámutat a magánvaló két fő sajátságára: 1. hogy a tünemények alapja, 2. hogy megismerhetetlen = x.* De miért nevezi akkor tr. tárgynak, miért nem nevezi meg a maga nevéen? Hogy kerül ez a

* Egészen határozottan azonosítja a tr. tárgyat a noumenonnal ezen a helyen: «*Das transscendentale Object, welches den äusseren Erscheinungen, im Gleichen das, was der inneren Anschauung zu Grunde liegt, ist weder Materie, noch ein denkend Wesen an sich selbst, sondern ein uns unbekannter Grund der Erscheinungen, die den empirischen Begriff von der ersten sowohl, als zweiten Art an die Hand geben*» (III. k. Nachträge aus der I. Ausgabe 604. l.).

név egyáltalán ide? KANT *e fogalom által igyekezik egybekapcsolni a tüneményes tárgyat magával a tárggyal.* Homályosan érzi, hogy a deductio eredménye e kapcsolatot szétvágta, hogy ezen eredmény értelmében a tünemény egészen független magától a tárgytól; azon czélból, hogy ezt megakadályozza, megteremti a tr. tárgy annyira homályos fogalmát. E fogalom arra van hivatva, hogy a tünemények világát mintegy oda fűzze a valódi világhoz. Azért hozza kapcsolatba egy részt a tünemények ismeretlen alapjával, másrészt az apperceptio egységével, melynek correlativumul szolgáljon. Azért állítja róla egyszer, hogy a nem-tapasztalati tárgy = x, másszor pedig, hogy nem egyéb, mint a tünemények képzete a fogalom formájában. Követelni látszik, hogy midőn a tüneményeket a fogalom formájában fogom föl, abban s azzal meglegyen néminemű vonatkozás magára a tárgyra is. De midőn azt részletesen magyarázza, mindig csak azon egy tételt tudja ismételni, hogy a tünemények egységes kapcsolatában, mely tisztán a kapcsoló tudattól származik, rejlik tárgyra való vonatkozásuk. Azért a tr. tárgy fogalma zavaros mozzanataival maga magával ellenkező fogalom. Homályos s magamagával ellenkező, mint a *Tiszta ész bírálatának* azon része, melynek nagy hiányát palástolni akarja.

Mi sem bizonyítja jobban ezen előadás helyességét, mint az, hogy KANT a tiszta ész bírálatának második kiadásában a tr. tárgy fogalmát a deductióból egészen kiküszöbölte. Mi birta erre? S mennyiben változott a deductió?

A deductiót, melynek objectív oldalát az előbbieken végig tárgyaltuk, kezdetben, a mű első kiadásának megjelenése után, vagy egyáltalán nem, vagy félreértették. Egyáltalán nem értették a deductio subjectív oldalát, melyet eddig mellőztünk. A különböző bírálatokban alig említik; látszik, hogy a bírálók, kik az akkoriban divatos tapasztalati psychologia sekély gondolataiban, csudálatos anekdotáiban s bőbeszédű fejtegetéseiben oly kitűnően járatosak, még az utat sem találják, mely ezen új, mély fejtegetésekhez vezet. De meg kell vallanunk, hogy alig tehetnek róla. A deductio nem csak tartalmi nehézségekben bővelkedik: egészen új problémát eddig járatlan úton iparkodik megfejteni; hanem formájában is oly nehézkes, zavaros, hogy minduntalan félrevezeti az olvasót. A deductio objectív s subjectív oldala távolról sincsenek oly szabatosan elválasztva, mint az előszó sejteti; egységes gondolatmenetet egyáltalán hiába keresnénk az egész szakaszban; a kutatás három-négyszer egészen elülről kezdődik, mintha az egész szakasz nem egyszerre keletkezett, hanem hosszú időn át folyton bővítették, pótolták, kiegészítették volna. Tömerdek sok új, vagy új értelemben használt műszó, («az apprehensio synthesise a szemléletben», «a reproductio synthesise a képzeletben», «a recognitio synthesise a fogalomban», «transscendentalis affinitas», «productív, reproductív képzeleterő» stb.) egészen elbódítja az olvasót. A deductio objectív oldalát sem értették meg; a bírálók azt sem vették észre, hogy ebben rejlik az egész mű magva. De a deductio általános eredményéről mégis csak számot kellett adniok az olvasónak. E számadásból kitűnt, hogy mily irányban értik félre az új philosophiát. 1782-ben január havában jelent meg az első bírálat az új műről a «Göttinger gelehrte

Anzeigen» című, ma is fennálló tudós folyóiratban A bírálatot GARVE írta, de FEDER szerkesztette. Mindketten az akkori rendszertelen philosophia, az eklekticismus hívei; de a míg a bírálat írója legalább tanulni iparkodik, s egyáltalán tiszteletre méltó férfiú, addig a «szerkesztő» készen hordja magánál minden új gondolat mértékét, el sem olvassa a megbírált művet, de azért rövidíti, átdolgozza a bírálatot. E híressé vált bírálat azon szavakkal kezdődik, hogy a szóban forgó mű a magasabb vagy transzcendentalis idealismus rendszere, oly idealismusé, mely kiterjeszkedik ép úgy a szellemre, mint az anyagra, *a világot és minmagunkat is képzetekké alakítja át* s a tüneményekből az által keletkezteti a tárgyakat, hogy az értelem tapasztalati sorrá köti őket egybe. E bírálattal meg volt adva a jelszó, melyet az új művel szemben hangoztatni kellett. A «Tiszta ész bírálata» a magasabb idealismus rendszere, mely saját mivoltunk lételét is kétségbe vonja! A félreértések árja megindult s félő volt, hogy az egész rendszert magával sodorja.

KANT mélyen meg volt sértve, nemcsak a félvállról való hang által, melyen vele beszélni merészkedtek, hanem még sokkal inkább azon könnyelműség láttára, melylyel hosszú, komoly gondolkodásának eredményeivel elbántak. Hogy azonnal megérteni nem fogják, arra el volt készülve; hogy ennyire félreértették, az megdöbben-tette s bántotta. Fokozta e kellemetlen benyomást, hogy legalább homályosan éreznie kellett, hogy részben ő maga szolgáltatott okot a félreértésekre. A félreértések helyreigazítására s a főmű könnyebb megértésére megírta a «Prolegomenák»-at, a hol azonban a deductiónak csak objectiv oldalát fejtegette, s ugyanazon célból dolgozta át a főmű némely fejezetét, midőn 1787-ben ennek második

kiadására került a sor. Leggyökeresebben megváltoztatta a tr. deductio fejezetét. S az eddigiekből előre megsejthetjük az átdolgozás irányát. Mindazon fejtegetések, melyek magának a világnak lételére vonatkozólag csak kétséget is kelthetnének, el fognak maradni. Tehát nem fogunk többé a tr. tárgy fogalmával találkozni. A subjectiv s objectiv deductiót élesebben el kell választani egymástól. A subjectiv deductiót, mely az első kiadásban igen zavaros volt, világosabbá kell tenni. — Magából a gondolatalkotás természetéből folyik, hogy gondolataink idővel világosabbakká válnak. A gondolatalkotásnak két korszaka van; eleinte a gondolat uralkodik rajtunk, később midőn saját gondolatainkkal, mint idegenekkel állunk szemben, a gondolatalkotó mintegy fölszabadul a gondolat hatalma alól, jobban áttekinti, s most ő uralkodik rajta. KANT is mély pszichologiai gondolatait mesterileg, játszva fogja most kifejteni. Ezért halasztottuk a subjectiv deductio előadását idáig: most sokkal mesteribb formában lép elénk. De azért kellett az objectiv deductióval az első kiadás alapján megismerkednünk, mert a második kiadásban csak elsenyvedt maradványaira akadunk. Ez a deductio formájában is nyilatkozik. A második kiadásban a subjectiv deductióé az elsőség; az okból leszármaztatjuk az okozatot; nem a tárgy fogalmából következtetünk a kategoriákra s ezekből a transscendentalis apperceptióra, a tudat egységére: hanem megfordítva, a tudat egysége az egész gondolatsor induló pontja. Az egész deductiót most újból át fogjuk tekinteni. Látni fogjuk, hogy a főgondolat nem változott s mégis idegenebb képet mutat. De ha elsimíttatnak is a félreértések, ha tisztábbá válik is a deductio formája, azért el fognak-e tűnhetni azon ellenmondások, melyek magukban az alapvető fogalmakban

rejlének? Ne felejtjük el: az ellenmondásnak némelykor nagyon jó a kétértelműség homálya; az élesebb világítás nem hogy eltüntetné, hanem talán még jobban földeríti a rejtőző hiányokat.

Az első deductióban gyakran szoltunk a képzetek, a szemléletek kapcsolatáról; a deductio subjectiv részében, mint az előbb idézett műszók is mutatják, tömérdek faja a kapcsolatnak van említve, mely a megismerésben szerepel. Mind a mellett hiába keressük e fogalom egyszerű értelmét. Pedig a kapcsolat fogalmán fordul meg az egész deductio. A bennük rejlő kapcsolatot teszi az ismereteket ismeretekké. Az új deductio tökéletesebb formája már abban is nyilvánul, hogy ezen fogalom magyarázatával indul meg a gondolatmenet. Mit jelent e fogalom: kapcsolat?

A felelet ép oly egyszerű s határozott, mint a kérdés. A szemlélet részeinek, vagy egyáltalán bármilyen részeknek kapcsolata nem lehet az érzékiség műve. Kapcsolat csak az értelemből származik, kapcsolat az értelem öntevékenységének (spontaneitas) tette, a melyet KANT mindig *synthesis*-nek nevez. De ebből szükségképen következik, hogy a tárgyakban semmiféle kapcsolatot nem gondolhatunk, melyet nem magunk idéztünk volna elő. Valamennyi képzet közt a kapcsolat az egyedüli, mely nem származhatik a tárgytól, melyet magunknak kell alkotnunk. (Unter allen Vorstellungen ist die Verbindung die einzige, die nicht durch Objecte gegeben, sondern nur vom Subjecte selbst verrichtet werden kann. III. k. 114, 115. l. II. kiad.)

Ilyennek kell lennie valamely gondolatsor első tagjának! Kilátást kell nyitnia a gondolatsor végéig. Valóban a kapcsolat fogalmából megértjük a deductio célját. Ha

minden kapcsolat csak az értelem műve, akkor az ismeret létrejöttéhez az értelem kapcsoló ereje szükségképen hozzátartozik.

De a kapcsolat fogalma a deductio forrásához is elvisz bennünket. A kapcsolat fogalma még egyebet is rejt magában, nemcsak azt, hogy *részek* vannak, melyek *összefüzetnek*. Elmebeli kapcsolat mindig egységes kapcsolatot, *egybe* kapcsolást jelent. „*Kapcsolat részek synthetikus egységének képzete*“ (Verbindung ist Vorstellung der synthetischen Einheit des Mannigfaltigen, u. o. 115). Rendszen azt hiszszük, hogy a kapcsolat folytán származik a részek egysége. Ennek ép az ellenkezője igaz. Csak mert egységbe foglalom a részeket, szólhatok kapcsolatról. Előbb a kategoriákból származtattuk a szemléletek kapcsolatát. Ez nem teljes megoldása a kérdésnek. Ez igaz, de nem az egész igazság. Ez maga is föltételezi azt, a mit belőle magyarázni akarunk. Mert a kategoriában már több fogalom egységét gondolom, a kategoria tehát föltételezi az egységet, mely minden kapcsolatot lehetségessé tesz. Hol, miben találom azt az egységet, mely minden kapcsolatnak, tehát a kategoriáknak és magának az értelemnek is alapföltétele?

A *tiszta öntudatban*, az öntudat transscendentalis egységében, a tiszta, eredeti apperceptióban. Képzeteimről, érzeteimről stb. tudomásom, tudatom van, hiszen a tudatosság a lelki élet alapsajátsága, de nem ezt a tudatosságot jelzem a tiszta, a transscendentalis apperceptio nevével. Tudok arról, mi elmémben történik, képzeteim tudatosak, és lelki életem ezen sajátságát belső érzéknek, empirikus apperceptiónak nevezhetem. Empirikusnak, mert hozzá van kötve ahhoz a lelki tüneményhez, melyhez tartozik. Ebben a pillanatban erről a képzeetről

tudok, a következőben egy másikról. Az empirikus tudat változik, a mint változnak a képzetek. De lelki életemnek még más sajátása is van. E képzeteket mind *magamra* vonatkoztatom, azt mondom róluk, hogy az *én* képzeteim. Nem mondom mindig, de mondhatom. Minden képzetemhez kell hogy hozzátehessem: én gondolom. (Das: *ich denke*, muss alle meine Vorstellungen begleiten können.) Minden képzetemnek olyannak kell lennie, hogy a *magam* tulajdonának mondhassam, különben oly képzeteim lehetnének, melyek nem az én képzeteim, a mi lehetetlen.

Ha ezen gondolatot végig gondolom, meglepő eredményre jutok. Tény, hogy minden gondolatomat a *magam* gondolatának nézem vagy nézhetem; ez azt jelenti, hogy én gondolataim sokaságával szemben identikusnak, azon-egynek érzem magam; midőn pl. két gondolatot gondolok, tudom, hogy én, ki az egyiket gondolom, ugyanaz az én vagyok, ki a másikat is gondolom. Ezen az azonos énre való vonatkoztatás tehát nem úgy történik, hogy minden képzetemről külön tudomásom van, hanem úgy, hogy *különböző képzeteket egy tudatban összefoglalok*, hogy egybekapcsolom őket. (Diese Beziehung geschieht also dadurch noch nicht, dass ich jede Vorstellung mit Bewusstsein begleite, sondern dass ich eine zu der anderen *hinzusetze* und mir der Synthesis derselben bewusst bin. Also nur dadurch, dass ich ein Mannigfaltiges gegebener Vorstellungen in einem Bewusstsein verbinden kann, ist es möglich, dass ich mir die *Identität des Bewusstseins* in diesen *Vorstellungen* selbst vorstelle. U. o. 116. l.). Tehát a tiszta öntudat, az «én» identitásának tudata, csak azon alapszik, hogy képzeteimet egybefoglalom, egy actusban összekötöm. Azért nevezzük a tr. apperceptio ezen egysé-

gét synthetikus egységnek s azért mondhatjuk, hogy az apperceptio synthetikus egysége a legmagasabb pont, melyhez az értelem használatát, de az egész logikát s ezzel a transscendentalis philosophiát is fűznünk kell; sőt ezen tehetség maga az értelem.*

Ez KANT-nak egyik legmélysegeesebb gondolata, a philosophiai gondolkodás egyik alapmeggyőződése. A philosophia-ellenes gondolkodás csak akkor fog győzedelmeskedni az emberiség szellemi fejlődésében, ha előbb ezt a meggyőződésünket le fogja rombolni. E czélra azonban szükséges volna, hogy megértse. De ha majd megértette, akkor nem kell tartanunk attól, hogy le akarná rombolni.

Az apperceptio fogalma elvezet az ismeret fogalmához. «Valamely ismeret abban áll, hogy különböző képzetek meghatározott módon tárgyra vonatkoznak.» Tárgy pedig az, a minek fogalmában valamely adott szemlélet részei egyesítve vannak. Ily egyesítés föltétele a tudat egysége (az öntudat) a részek kapcsolatában. Tehát a tudat egysége alapja annak, hogy képzetek tárgyra vonatkoznak, azaz, hogy objectiv érvényességgel bírnak, azaz, hogy ismeretekké váljanak. Az öntudat ezen egységét azért *tárgyi egységnek* nevezhetem, hogy megkülönböztessem a subjectiv egységtől, mely a belső érzék tapasztalati állapotaira vonatkozik.

E gondolatsort ismerjük az első kiadásból. A gondolat maga nem is változott; itt is, úgy mint ott, a tudat

* «Und so ist die synthetische Einheit der Apperception der höchste Punkt, an dem man allen Verstandesgebrauch, selbst die ganze Logik und, nach ihr, die Transscendental-Philosophie heften muss, ja dieses Vermögen ist der Verstand selbst.» (u. o. 117. l. jegyzet.)

egyesítő ereje eszközli, hogy képzeink tárgyra vonatkozó objectiv ismeretekké válnak. S itt sokkal rendszeresebb módon fejlett ki a gondolat a tudategységéből, mely minden megismerésnek, magának az értelemnek is alapja. Csak egy gondolat híját érezzük. Annak a fejtegetéseit, hogy ezek után *mit jelent a tárgy fogalma?* Ennek itt kellene következnie, de hiába keressük. Itt kellene KANT-nak mondania, hogy e szerint a tárgy fogalma nem jelent semmi egyebet, csak azt, hogy képzeinket egységesen egybekapcsoltuk, hogy tehát ránk nézve az egyedüli tárgyak — képzeink. S itt kellene megkísértenie, hogy a tr. tárgy fogalma által valahogy egybekapcsolja ezeket a mi tárgyainkat magunkkal a tárgyakkal. De tapasztalta, hogy ebből azt magyarázták, hogy az ő rendszere «a magasabb idealismus» rendszere, mely a tárgyaknak is és magunknak is a létét tagadja; érezte, hogy a tr. tárgy *ezen* fogalma veleszületett homályosságban szenved — s elmaradt az egész fejtegetés.

De az ellenmondás azért nem maradt el. Ennek a gondolatsornak is csak az a vége, hogy tárgyaink képzetek. Ha pedig a mi tárgyaink képzetek, mik maguk a tárgyak? Van-e még kapocs e kettő között? E kérdést KANT itt sem vizsgálja. Szilárdul meg volt győződve, hogy maga a világ nem a mi világunk, mi ennek csak tüneményes képét látjuk; maga a világ megismerhetetlen; de valahogy összefügg a tünemények világával. Miért, miképen? Erről nincsen szó. Itt KANT szellemének egyik határvonalához értünk. E kérdés rendszerbontó ereje e határokon túl fekszik.

SCHOPENHAUER, KANT genialis de nálánál sokkal következetlenebb tanítványa, ugyan e pontnál még nagyobb botlik. KANT következetlenségét élesen látja; bátran

kimondja: a tárgyak világa nem egyéb, mint képzeink világa; a világ az én képzetem. De ezzel együtt ép oly határozottan állítja: a képzetek világa nem a valódi világ. A világ magában még egyéb is mint képzet, t. i. akarat. Tehát miután határozottan szétvágott minden kapcsolatot tünemény s magánvaló között, egyszerre mégis e kettőt nemcsak egybekapcsolja, hanem azonosítja. KANT szerint is a tünemény csak elménk formái által megváltoztatott képe a valóságnak, a valóságnak mintegy felénk fordított arca, de ő legalább óvakodott, mielőtt ezt állította, határozottan kimondani, hogy a tárgyak világa pusztán az én képzetem. Következetlen volt, hogy azután következetes maradjon. SCHOPENHAUER következetes volt, hogy következtelenné lehessen.

A deductiónak még nem jutottunk végére. A tr. apperceptio fogalmát ismerjük, de a tr. apperceptio fogalma csak az értelmi működések forrása. E forrásból erednek a kategoriák. Milyen viszonyban állanak a kategoriák a tr. apperceptióhoz?

E kérdés, mely szintén a deductio subjectiv oldalához tartozik, az első kiadásban nem volt elég világosan megfejtve. Azóta KANT az ítélet egy új definitióját találta s e definitió segítségével sokkal egyszerűbben magyarázhatta gondolatát.

Az ítéletet rendesen úgy határozták meg, hogy az két fogalom közti viszonynak a képze. E meghatározás nagy hibában szenved: a fődolgot nem határozza meg, azt, hogy miben áll az a viszony, mely a két fogalom között fennáll. E tárgy már régóta nyugtalanítja KANT-ot. Most a tr. apperceptio fogalma megvilágítja az ítélet mivoltát is. Nem elég azt mondani, hogy midőn ítélek, egybekapcsolok két fogalmat; ennél többet teszek: azt mondom, hogy

e két fogalom *egymáshoz tartozik*, hogy e két fogalom egységet képez, hogy *egy* tudatban foglalom őket össze. Az ítélet nem egyéb, mint adott ismereteknek az apperceptio objectiv egysége alá vitelének valamely módja. (Ein Urtheil ist nichts anderes, als die Art, gegebene Erkenntnisse zur objectiven Einheit der Apperception zu bringen.) Pl., midőn ezt az ítéletet mondom: a test nehéz, evvel kimondtam, hogy e két fogalom tárgyilag van egybekapcsolva; ellenben, ha nem kapcsoltam volna őket össze a tudat egységében, csak azt mondhatnám: ha a tárgyat viszem, nyomást érzek; itt a képzetek «tárgy», «nehéz» csak subjective tartoznak egymáshoz, nincsenek egy objectiv tudatban összefoglalva.

Rövidebben mondhatom: az értelem azon cselekvése, melylyel *részeket egyáltalán* egy apperceptióban egybekapcsolok — az ítélet logikai functiója. Valamely *szemlélet részei* szükségképen az apperceptio synthetikus egysége alá tartoznak, mert csak így lehetséges a szemlélet egysége. Tehát a szemléletben adott részek az ítélet valamely logikai functiója alá tartoznak. De az ítélet valamely functiója a szemléletre alkalmazva nem egyéb, mint a kategoria. Tehát minden szemlélet adott részei szükségképen a kategoriák alá tartoznak.

Ezzel le vannak származtatva a kategoriák a tr. apperceptio fogalmából, egyszersmind ki van mutatva, hogy a szemléletek egysége csakis a kategoriákból származik. De tulajdonképen csakis ez a deductio célja. A kategoriák a tapasztalat formái, csakis általuk válhatik a tapasztalat lehetőségessé.

De a kategoriák használatának határait is magunk előtt látjuk.

A kategoriák csak kapcsoló functiók. Egész értékük

abban rejlik, hogy adott szemléletek részeit egységbe foglalják. Ha nincs mit kapcsolniok, akkor egészen üresek, akkor mitsem jelenthetnek. Igaz, hogy a kategoriákat külön is gondolhatom, tartalmuktól elválasztva, s igaz az is, hogy miután ez által mintegy önállóvá tettem a kategoriákat, megkísérhetném, vajjon nem alkalmazhatom őket egyébre is, nemcsak szemléletek részeinek egybekapcsolására. De ne felejtsük, hogy valamely tárgy csak a szemléletben adatik, s hogy az adott tárgy, mely még határozatlan, a kategoriák alkalmazása által válik határozottá. Ha nincsen *adott* tárgy, akkor a kategoriáknak nincs mit határozottá tenniök, akkor nincsen semmiféle értékük. Hiszen épen az volt az egész «dogmatikus» philosophia hibája, hogy a kategoriákat alkalmazta oly tárgyakra, melyek nincsenek «adva», melyek mivoltuknál fogva, minthogy nem tapasztalhatók, nem is lehetnek «adva». Így lett a metaphysikából fogalmakkal való játék, üres lehetőségeken való tépelődés. Mert *gondolni* valamely tárgyat egészen más, mint *megismerni* valamely tárgyat. Gondolni gondolhatok mindenfélét s e gondolt tárgyra akár-mily módon, kényem kedvem szerint, alkalmazhatom a kategoriákat. De a megismeréshez két dolog szükséges: a fogalom (kategoria), mely által egyáltalán tárgyat gondolhatok s a szemlélet, mely által a tárgy adatik. Fogalom nélkül a szemlélet vak, szemlélet nélkül a fogalom üres. Ha csak szemléleteim volnának, de nem egyesített, tárgyra vonatkoztatott szemléleteim, akkor nem értenék semmit; ha csak fogalmain volnának, de szemléletek nélkül, akkor nem volna, hogy mit értsek. A kategoria a megismerés formája, de csak is formája. A forma elkülönítve azon tartalomtól, melyhez tartozik, üres, semmitmondó. Ha az emberi értelem nem ilyen pusztá formai valami volna,

ha nem szorulna az érzékiségre, mely formáinak tartalmat ad, ha nem vonatkoznék részekre, melyeket csak egybekapcsolhat, de maga nem teremthet, melyeket előbb kapnia kell, — ha egy szóval ő maga is szemlélne, ha léteznék értelmi, *intellectualis szemlélet*: akkor a kategoriáknak nem volna az a jelentésük, melyet most jelezünk. Az ilyen intellectualis szemlélet ránk nézve egészen megfoghatatlan, de lehetséges fogalma élesebben föltünteteti a mi megismerésünk sajátosságát, melynek szemlélete érzéki s melynek formája a szemlélettől elkülönítve, azt megelőzve, az értelemben rejlik. Ezért mondhatjuk: a kategoriák csak empirikus szemléletekre vonatkoztatva jelentenek valamit, jelentik e szemléletek értelmi formáját, mely által e szemléletekből ismeretek lesznek. Minthogy pedig a szemléletekből vált ismeretek tapasztalatok, azért a kategoriák csak arra valók, hogy a tapasztalatot lehetőségessé tegyék. Tárgyak megismerésére valók, de csak a mennyiben e tárgyak a lehetséges tapasztalat körébe tartoznak. Az egész gondolatsor elején mondtuk, hogy az emberi megismerésnek két ága van, érzékiség s értelem, de hogy ezeknek gyümölcse egy. Kimutattuk, hogy mindegyik félnek milyen része van e gyümölcs megteremtésében.

Maga a világ megismerhetetlen; érzékiségünk által nincsen adva, kategoriámat nem vonatkoztathatom reá. Megismerhetetlen mindenképen. Saját magamnak mivel-tát sem ismerhetem meg.

Mert a belső érzék e tekintetben teljesen megegyezik a külsővel: kapcsolatlan, egység nélkül szükölködő szemléleteket nyújt. E szemléleteket ép úgy kell egységesen egybekapcsolni, mint azokat, melyekből a külvilág képe származik. A belső érzék szemléleteit is csak a tr. apperceptio egységes kapcsolata teheti határozottá. Igaz, hogy

furcsa, hogy én, a ki gondolkodom (tr. apperceptio) különbözöm magamtól, ki magamat szemlélem (belső érzék) s mégis azonagy vagyok mindkét esetben, tehát hogy én mint értelem, mint gondolkodó alany megismerem magamat mint tárgyat, de csak úgy mint minden más tárgyat, nem valóságban, hanem csak tüneményben igaz, — hogy ez nagyon furcsa, de e furcsaság nem egyéb mint ama nagy világrejtélynek a kifejezése, hogy tudatom van, hogy tudok saját állapotaimról, hogy magam vagyok magamnak a tárgya. Nem újabb rejtélylyel van dolgom, hanem csak arra a mindennapivá vált s azért figyelembe sem vett nagy, általános alaprejtélyre akadtam. A külvilágot úgy ismerem meg, hogy tárgyak hatnak reám, de épen ezért nem magát a külvilágot ismerem meg, hanem csak azt, hogy én magam mit szenvedtem e ráhatásban, mit szenvedtem s mit cselekedtem (külső érzék, értelem). A belvilágot is csak úgy ismerem meg, hogy magam (intelligentia) hatok magamra (belső érzék), de épen azért nem ismerem meg magam, a mint valóságban vagyok, hanem csak azt, hogy miképen hatottam magamra, mit szenvedtem e ráhatásban, tehát csak hogy milyennek tűnöm föl magam magam előtt.

Ezen egész fejtegetés, mely a belső érzék elméletét egészen a külső érzékének mintájára faragja, csak a második kiadásban található s célját ismerjük. Tudjuk, hogy KANT-nak határozottan kell tiltakoznia azon képtelenség ellen, melyet elméletére ráfogtak, hogy magam is csak tünemény vagyok, s valóságban talán nem is létezem. Ezen tiltakozás benrejlik az előbbi fejtegetésben. Ha a belső érzékben csak úgy fogom föl magam, a mint hatok magamra, nem a mint valóságban vagyok, akkor legalább bizonyos, hogy bármily megismerhetetlen is saját mivoltom,

azért nem csupa tünemény, mert hiszen hatok magamra. De KANT ép oly kevésbé bizonyítja ezzel «az én» magánvalóságát, a mint nem bizonyította határozottan az érzetek keletkezéséből az érzeteket keltő magánvalók lételet. Más gondolathoz folyamodik.

Ha KANT jobban megvizsgálja a tünemény fogalmát, magából a fogalomból bizonyíthatta volna az én magánvalóságát. Tünemény annyit tesz, hogy valami valakinek föltűnik. Tehát okvetetlen kettő szükséges hozzá: az a mi föltűnik s az a kinek ez a valami föltűnik. KANT csak azt mondotta: tünemény megfelel valami valódinak, különben nem volna tünemény. Ezt mondania nincsen joga. Miért ne lehetne az a tünemény képzet is, pusztá képzet? De hogy az, a kinek valami föltűnik, ne legyen valódiság, az még gondolatnak is képtelenség. Hiszen azért mondhatta DESCARTES: Cogito, ergo sum. Nekem valami a mi nem igaz, igaznak látszhatik, de hogy én magam is csak látszat legyek, az elgondolhatatlan. Kinek látszom? Magamnak? De akkor valóság vagyok. Másnak? Akkor ez a másik a valóban létező. Tünemény annyit tesz, hogy *valami valakinek* föltűnik. Az a valami lehet bármi, képzet, realitás, szellem, csalódás. De az a valaki, az nem bármi, az valaki, az valóság. A tükörben látott kép csalódás, mert ott, a hol tárgyat látok, ily tárgy nem létezik. De maga a tükör nem lehet csalódás. A tükör van. A kinek valami föltűnik, az van. Cogito, ergo sum.

KANT őrizkedik ettől az okoskodástól. Az életben is megesik rajtunk, hogy tudattalanul kerülünk olyat, a mi oly dologra birhatna, mely hajlamainkkal ellenkezik. KANT tudattalanul kerüli e gondolatot, noha majdnem önként kínálkozik, mert e gondolat ellenkezik a kategoriák elméletével. Hiszen ezen okoskodás szerint *a valóság nem kate-*

goria, hanem midőn saját magamról van szó, közvetetlen meggyőződés, *Cogito, ergo sum*, melyet nem kell bizonyítani. Ha pedig valahol egy *Ding an sich* valóságáról ily közvetetlen meggyőződés lehetséges, miképen mondhatom, hogy *absolute* megismerhetetlen?

S mégis, képzelhető-e hogy midőn a saját én valóságáról van szó, ezt máskép mint a közvetetlen meggyőződés útján lehessen, kelljen bizonyítani? Valóban KANT sem bizonyítja másképen. Egész külön §-ban (25) szól erről a tárgyról, noha épenséggel nem tartozik a gondolatmenetbe. A mint nem tartotta szükségesnek a külső tünemények mögött rejlő világ valóságát bizonyítani, ép úgy nem kellett volna a belsőét sem okokkal támogatni. Tartalmilag s formailag is vét a rendszer ellen, csakhogy ama nagy képtelenség vádjának még lehetőségét is elhárítsa magáról.

Azt mondja, hogy a tr. apperceptióban tudok magamról, nem a mint föltünöm magam előtt, nem a mint valóban vagyok, hanem a tr. apperceptióban csak annyit tudok magamról, *hogy vagyok*. A tr. apperceptio képzete nem szemlélet, hanem gondolat, tehát szemléletre szorúl, hogy ismeretté válhasson; de azért *létem nem tünemény* (*mein eigenes Dasein ist nicht Erscheinung*); a megismerés csak adott szemlélet alapján lehetséges, azért megismerni csak mint tünemény ismerhetem meg magamat. KANT érzi, hogy saját magamra nem alkalmazhatom a *Ding an sich* s tünemény merev különbségét; látja, hogy ebben az esetben az a *Ding an sich* mintegy a tünemények fölszínére jut, áttöri a tünemények bűvös körét: de ezen érzetből, ezen okoskodásból tovább nem következtet s azzal a tétellel, hogy csak annyit tudok magamról, hogy vagyok, de azért mivoltomról semmit sem tudhatok, újra el iparkodik

zárni a nyilást, mely a rendszerben támadt. E nyílás pedig csak azon mély ellenmondást árulja el, hogy a deductio egyrészt föltételezi, hogy *magá a világ van*, másrészt pedig azon eredményhez vezet, hogy *magának a világnak még a létele is kétséges*, legalább a tünemények világával sehogy sem függ össze.

A deductio be van fejezve.* Ki van mutatva, hogy a kategoriák oly fogalmak, melyek tárgyak megismerését lehetségessé teszik, melyek a természetnek, a mennyiben a tünemények foglalhatja, törvényeket szabnak. Valamint maguk a tünemények megegyeznek érzékiségünk apriorikus formáival, ép úgy megegyeznek a tünemények törvényei értelmünk apriorikus formáival, kapcsoló tehetségével. A tünemények úgy egyeznek meg érzékiségünkkel, hogy semmi egyebek mint érzékiségünk szüleményei; a tünemények törvényei úgy egyeznek meg értelmünkkel, hogy semmi egyebek mint értelmünk alkotásai. Értelmünk alkotásai pedig azért lehetnek, mert a tünemények is csak képzetek, e képzetek kapcsolatra szorúlnak s minden kapcsolat csak az elméből eredhet. A tünemények összege = természet; a tünemények kapcsolata = természet törvényei általában; a természet törvényessége tehát a kategoriák, az értelem, az apperceptio műve. Az értelem csak a természetnek, ezen természetnek megismerésére való. A kategoriák csak a tapasztalati ismereteket teszik lehetségessé. A tapasztalati ismeretek körén kívül számunkra csak üresség létezik.

Első kérdésünk az volt, hogyan egyezhetnek meg a tiszta ész fogalmai magával a valósággal. E kérdés így

* A második kiadásban a deductio az eddigieken kívül még egy pontra terjed ki, de ez egészen más kérdést pendít meg s csak a következő fejezetben tárgyalható érthetően.

megfejtethetlen. Ha a valódi világ a mi ismeretünk tárgya, akkor tiszta fogalmaink lehetetlenek, akkor csak tapasztalati fogalmaink lehetnek. Ha tiszta fogalmaink vannak, maga a világ nem lehet a mi megismerésünk tárgya. Minthogy pedig KANT alapmeggyőződése az, hogy a tiszta fogalmak igazak, ennél fogva azt kell mondania, hogy maga a világ nem lehet megismerésünk tárgya. «Maga a világ» helyébe kerül a tapasztalat fogalma. Most a kérdés így hangzik, hogyan egyezhetnek meg a tiszta ész fogalmai a tapasztalattal. Vagy úgy, hogy a tapasztalatból származnak a tiszta fogalmak, vagy pedig, hogy a tiszta fogalmakból származik a tapasztalat. Ez utóbbinak bizonyítása volt az egész gondolatmenet célja.

Ez az a korszakalkotó gondolat, melyet KANT maga COPERNIKUS tettével hasonlít össze. «Eddigelé», mondja a *Tiszta ész bírálata* második kiadásának előszavában, «azt hitték, hogy minden ismeretünknek a tárgyakhoz kell alkalmazkodnia; de ezen föltevés mellett nem voltunk képesek általános szükséges (apriorikus) és ismereteinket bővítő (synthetikus) tételekhez jutni, minden efféle kísérlet hiába volt. Próbáljuk meg, nem jár-e nagyobb sikerrel, ha fölteszszük, hogy a tárgyaknak kell alkalmazkodniok megismerésünkhez, a mi jobban is illik azon követelményünkhöz, hogy a tárgyról a tapasztalást megelőző apriorikus tételeket állapítsunk meg. Ez szakasztott olyan, mint a mit COPERNIKUS tett, ki, miután látta, hogy addig, míg abból a föltevésből indult ki, hogy a csillagok mind a néző körül forognak, az éji mozgásokat nem igen tudta magyarázni, egyszer megpróbálta, nem jár-e jobban, ha fölteszi, hogy a néző forog, a csillagok pedig nyugszanak. A metaphysikában a szemléletre vonatkoztatva ugyanezt a kísérletet tehetni. Ha a szemléletnek a tárgyak mivoltá-

hoz kellene alkalmazkodnia, akkor nem látom be, miképen tudhatok valamit a priori felőlük, ha azonban a dolognak (a mennyiben az érzékek tárgya) szemlélő tehetségem mi-voltához kell alkalmazkodnia, akkor e lehetőséget igen is belátom.» S ugyanez áll az értelemről. Vagy azt hiszem, hogy a fogalmak a tárgyakhoz alkalmazkodnak s akkor az előbb említett bajjal állunk szemben; vagy pedig föl-teszem, hogy a tárgyak alkalmazkodnak fogalmainkhoz s akkor a kérdésre meg tudok felelni.

Ezzel egy sajátságos, eddig nem is sejtett csalódásnak jutottunk nyomára. Előttünk van a kész világ, térben, időben, tüneményeinek törvényes kapcsolatával. Egészen függetlennek látszik tőlünk s mi egészen függetleneknek látszunk ő tőle. S azt a kérdést vetjük föl: elménk fogalmai hogyan egyezhetnek meg e valósággal? Szükségtelen, czéltalan, sőt üres kérdés! Mert ez a valóság, a tünemények ezen világa nem egyéb, mint saját elménk productuma. E tünemények törvényei értelmünk kapcsoló erejének származékai. Igaz, hogy elménk ezen működése tudattalanul folyik s innét származik a csalódás. De a philosophia COPERNICUS-a az elme e tudattalan működésének homályát megvilágította s a rejtélyt megoldotta.

Hódolunk a philosophia COPERNIKUS-ának, kinek érde-
mei el nem évülhetnek az emberiség szellemi fejlődésének történetében. De COPERNIKUS-i gondolatát nagy ellenmon-
dás árán szerezte. A tünemények világát megmagyarázta,
de rejtelyesebbé lett maga a világ. Megtanultuk, hogyan
vonakozhatnak fogalmaink tárgyakra, de megfoghatatlan
lett előttünk, hogyan vonakozhatnak tárgyak mi reánk,
tudhatunk-e magukról a tárgyakról egyáltalán valamit,
ha egyebet sem, csak azt, hogy léteznek?

Midőn most előre készülünk haladni, e sötét pont

hátunk mögött nyugtalanít. Mint a ki az ellenfél országába beljebb hatol, de kénytelen háta mögött egy meg nem vitt erős várat hagyni.

S az útnak még hátralevő részét sem látjuk tisztán.

A kategoriáknak szemléletekre való alkalmazása folytán származnak tapasztalati ismereteink. De így a gondolat nagyon általános. Hogyan alkalmaztatnak kategoriáink szemléletekre?

Értelmem szab törvényeket a természetnek. Melyek ezek a törvények? Mi az, mit a természetből pusztán az elméből kiindulva megismerhetek?

A tapasztalati ismeretek általános törvényei a kategoriákból magyarázandók. De miből magyarázzam a tapasztalat részleteit? A tapasztalatnak részletekben való gazdagsága s változatossága megfér-e azon alapgondolattal, hogy a tapasztalat általános törvényei a kategoriákban rejlenek?

Az ismerettan alapgondolatait ismerjük, új alapgondolat az eddigiekhez nem járúl. Ezen alapgondolatokban van-e kérdéseinkre felelet?

Új kutatásokra kell indulnunk.

Ismerettani kutatások halványak, színtelenek, elvontak. A ki ezekre ráadja magát, hasonlít a bányászhoz: a tudattalan elmebeli működés sötét mélységének rejtélyeit keresi. De valamely épület alapjának nem kell színesnek lenni, elég ha szilárd. S a ki valamely filozófiai rendszert meg akar érteni, annak oly mélyre kell mennie, mint maga a rendszer alkotója ment, sőt még mélyebbre. Csak miután e mélységet kikutatta, nézheti az épület földfölötti részeit is. De ekkor nemcsak nézni, hanem érteni is fogja.

TARTALOM.

	Lap
Előszó	VII

I. FEJEZET.

A XVIII. század szellemi mozgalmairól.

A mű föladata. E föladat nehézségei. A rendszer formája s tartalma. E kettő különválasztása. Történeti elemzés	3
--	---

I. A XVIII. század történetírása. Az újkor egyes szakaszai. A XVI. század gondolatalkotó. A XVIII. század gondolat-kifejtő. A mit természetesnek tartunk a történetben. Philo-sophia és történetírás	10
--	----

II. A korszakok jellemző vonásai. Az ellenzéki szellem az újkorban. A középkori szellem minősége és ereje. Descartes könyve a módszerről. Az újkor szellemi magatartása. Az ellen-zéki szellem a XVIII. században. Kant mint az ellenzéki szel-lem befejezője	17
---	----

III. Az újkori szellemi mozgalomnak elméleti volta, tette irányuló törekvéseinek lassu fejlődése. Az írók magatartása. E magatartás okai. A német reactio. Az angol szellem fejlő-dése. Newton jelentősége. Locke történeti helyzete. Locke phi-losophiai hatása. Locke hatása a francia s német műveltségre. Locke gyakorlati philosophiája. Montesquieu s Rousseau. Az átalakulás tünetei. Anglia a XVIII. században. A francia encyclopaedia s a forradalom. A német pietismus. Wolff rationa-lismusa. A népszerű philosophia. Nagy Frigyes, Lessing s Kant	26
--	----

IV. A XVIII. század rationalismusa s történetellenes szelleme. E két tulajdonság kapcsolata. A különböző rationalistikus irányok közös sajátsága. Honnét származik? A matematikai módszer jelentősége az új-korban. A matematikai tudás két fontos tulajdonsága. Descartes, Hobbes, Spinozza, Wolff, mint a matematikai módszer philosophusai. A matematikai módszer s a fejlődés folyama. A szellemi élet megértésére irányuló új fejlődés. Kant --- --- --- --- --- 48

II. FEJEZET.

Kant élete.

Az újkor philosophusainak élete. Kant belső fejlődésének képe. Külső élete. Kant erkölcsi nagysága --- --- --- --- --- 65

I. Königsberg városa. Kantnak útleírások, idegen népek s földek ismerete iránti érdeklődése. Apja, családja. A szülei ház szelleme. A pietismus erkölcsnemesítő hatása. Kant anyja. A pietismus s a Wolff-féle philosophia Königsbergben. Schultz Albert Ferencz. A Collegium Fridericianum. Kantnak itt töltött évei. Kant, Cunde s Ruhnken --- --- --- --- --- 68

II. Kant az egyetemen. Knutzen Márton, philosophiai tanára. Knutzen philosophiai helyzete. Knutzen pietismusa. A XVIII. század természettudományi divata. Knutzen természettudományi művei. Az egyetem többi tanárai. Kant mint theologus. Nevelői évei. Milyen nevelő volt. Kant akkori elméleti állapota, a mint első művének bevezetésében nyilatkozik. Szellemének általános formája. A königsbergi deák- s polgári élet. Kant az előkelők körében --- --- --- --- --- 81

III. Kant mint egyetemi magántanár. Első előadása. Előadásának módja. Herder, Kant hallgatója. Előadásbeli szokásai. Az előadások alapját képező tankönyvek. Az előadások köre, a physikai földrajz s az anthropologia. Kant anyagi körülményei. Miért maradt oly soká magántanárnak? Kant s Lessing. Kant élete virágzásának kora 1760—1770. Rendes tanárrá való kineveztetése --- --- --- --- --- 96

IV. Visszatekintés. Kant eddigi életének négy főszakasza; ifjúsága, egyetemi, nevelői s magántanári évei. A tiszta ész bírálatának története. Lamberthez, Herzhez intézett levelei. Irodalmi tevékenysége. A tiszta ész határán belüli vallás s a berlini reactió. Hivatalai. Jövedelme. Az elismerés. Kant philosophiája a német egyetemeken s az életben. Herbert Máriallevele 111

V. Kant baráti köre. Hamann «az éjszaki mágus». Szellemi sajátságai. Goethe ítélete. Kanttal való érintkezése. Kraus. Green. Kant jótékonyasága, finom, gyöngéd érzete. Nőkhöz való viszonya. Külső s belső nyugalom utáni vágya. Életmódja. Hypochondriája. Utolsó évei. Emlékeződulái. Lampe szolgája. Végelgyöngülése. Halála. A königsbergi Kant-társaság --- 130
Források --- --- 154

III. FEJEZET.

Kant természettudományi kutatásai.

Kant természettudományi műveinek általános jellemzése.
Kant és Descartes. Kant természettudományi műveinek sorsa 161

I. Az eleven erők mértékéről szóló első műve. A kérdés története. D'Alembert miképen dönti el a kérdést. Kant metaphysikai meghatározása. Az elevenedés fogalma. Források --- 167

II. A világegyetem keletkezésének elmélete. A mű philosophiai jelleme. A görög kosmogonia. Descartes kísérlete. Newton elmélete. Kant elméletének alap gondolatja. A világegyetem keletkezésének története. Laplace elmélete. Ezen elméletek hypothetikus volta. Herschel fölfedezései. A teremtségtelensége. A csillagok lakói. A lélek halhatatlansága. Mechanismus és isten. A szerves lények keletkezése. Források --- 175

III. A föld tengely körüli forgásának változásai. Julius Robert Mayer elmélete. A tüzről szóló értekezés. A lissaboni földrengés. A szelek elmélete. A hold súlypontjának helye. A természettudományi vizsgálatok hatása Kant fejlődésére --- 188

IV. FEJEZET.

Kant philosophiai fejlődése.

Lap

Gondolatok fejlődéséről általában. Nem tudatosan történik. Néhány philosophus fejlődéséről. Kant fejlődése. Föladatunk 197

I. Az újkori philosophia főmozzanatai. Metaphysikai és ismerettani philosophia. Descartes metaphysikája és ismerettana. Az occasionalismus. Spinoza, a metaphysikai philosophia legkövetkezetesebb képviselője. Leibnitz álláspontja. Rendszerének áttekintése. Ismerettanának eklektikus jellege. Az ellenmondás és okság tétele. Wolff, Crusius. Locke. A német philosophia a XVIII. század hatvanas éveiben --- --- 203

II. Kant első philosophiai művei. Mind a három egyetemi dolgozat. «A metaphysikai ismeret alapelveinek új magyarázata.» E mű ismerettani induló pontja. Az azonosság s ellenmondás elve. Crusius. Az ok fogalmának metaphysikai oldala. A metaphysikai érdek a mű ellenmondásait magyarázza. Isten létének bizonyítása a lehetőség fogalmának alapján. E fogalom szerepe a rationalistikus philosophiában. A szabad akarat problémája. Két új metaphysikai elv. A «monadologia». Az optimismus fogalma --- --- 230

III. Kant fejlődésének második korszaka. Mi idézte elő a fordulatot? Az angol gondolkodás eredményei miképen hatnak elméjére. Az öt ide tartozó mű. *A pályamű*. A matematikai módszer nem a philosophia módszere. *Isten bizonyítása*. A lét fogalmának földerítése. Az «egyetlen bizonyító ok» mivolta. *A tagadó mennyiségek fogalma*. A logikai es realis ellentét. Az okság elve. Hume gondolatmenete. *A syllogismus*. Az ismeret subjectiv okainak vizsgálata. --- --- 247

IV. A szellemlátó álmái. A mű formája. Kant kora és a spiritismus. Swedenborg csudatettei. Kant levele Knobloch k. a.-hoz. Kant kutatásai. A mű igazi célja. A gondolatmenet: a szellem fogalma; szellem és tér; anyagi világ, szellemi világ; a szellemlátás elmélete. Swedenborg és Kant metaphysikája. Az ész és az érzékiség álmái. A metaphysika igazi célja. A metaphysika és az erkölcs. Összefoglalás --- --- 275

V. FEJEZET.

Az érzékiség új elmélete.

Lap

A metaphysika mint az emberi ész határainak tudománya. A kritikai módszer. A kritika positiv alapjának tudatossá tétele --- 293

I. Az értelem s az érzékiség. A régi metaphysikai s az új ismerettani fölfogás közötti ellenmondás. A tér problémája. Kant korábbi nézete s Leibnitz fölfogása. Az 1768-diki értekezés a tér természetéről. A térben nemcsak fogalmi különbségek vannak. A tér nem függ az anyag mivoltától, hanem megfordítva, az anyag elrendezése függ a tér természetétől --- 296

II. «Az érzéki s értelmi világ formájáról s elveiről», 1770-ben. Az értelem és érzékiség közötti foki s faji különbség. Az érzékiség meghatározása. Az értelemé. Ez utóbbinak tökéletlensége. Az értelmi fogalmak új megbecsülése. Kant elméletének különböző fölfogásai. A főkérdés: miért hitt Kant megint a metaphysikában? Az értelem logikai s realis használata. Isten fogalma s az erkölccstan. A régi metaphysikai álmak: Malebranche mysticismusa --- 301

III. Az érzékiség új fogalmához mily viszonyban áll a tér (s az idő) régi fogalma? Kantnak előadása dogmatikus, rendszeres; nem tünteti föl a gondolat subjectiv fejlődését. E subjectiv fejlődésnek a tér fogalmára vonatkozó rekonstrukciója. A tér az elmének eredeti, subjectiv formája. Miképen oszlatja el az új fogalom a problema kifejtett nehézségeit --- 313

IV. Az érzékiség elméletének rendszeres előadása. Az érzékiség formája s anyaga. A tér nem tapasztalati fogalom. A tér szemlélet. A tér subjectiv valami. Az érzékiség csalódásai. A tér új fogalmának következményei. Az érzékiség törvényei a természet törvényei. Szabad körülírása Kant nézetének --- 318

—|| V. Az érzékiség elméletének visszahatása Kant eddigi gondolataira. Az értelemnek most van célja s rendeltetése. Tünetmény s valóság. A metaphysikának s a metaphysika bírálatának egy nevezetes hibája. A metaphysikai módszer föelve.

Összefoglalás: A metaphysika még nem kész, de lehetséges tudomány. Főadata. Eddigi hibái. A dissertatio metaphysica részének házagos volta. A dissertatio alkalmi mű. Kantnak a rendszeresség iránt való előszeretete	---	---	---	---	---	326
---	-----	-----	-----	-----	-----	-----

VI. FEJEZET.

Az értelem új elmélete.

Az értelem régibb meghatározása problémát rejt magában. A főprobléma. Mikor tűnt fel Kant előtt?	---	---	---	339
--	-----	-----	-----	-----

I. Kantnak 1772-ben kelt Herzhez intézett levele. A főprobléma eredeti formája: Min alapszik a képzetnek tárgyra való vonatkozása? A problémának eddigi <i>deus ex machina</i> által való megoldása. Kant a problémáról azt mondja, hogy megfejtette	---	---	---	---	443
--	-----	-----	-----	-----	-----

II. Valamely gondolatmenet előadásának két módja, a tanító módszere: a magyarázó összefoglalás, a történetíró módszer: a genetikus eljárás. A constructio. Az érzékiség elmélete mintája az értelem megalkotandó elméletének. Az értelem is forma. De az értelem nevezetes módon különbözik is az értelemtől. Az értelem nem ismeri meg a világot a maga valóságában. Az értelem szükséges tényező a tünemények világának létrehozásában. Angol, német felfogás. A matematika szerepe Kant gondolkodásában. Kétkedésének határai. A főprobléma új formája	---	---	---	---	348
---	-----	-----	-----	-----	-----

III. A «Tiszta ész bírálata»-nak szerkezete. A mű címe. A transscendentalis ismeretek. Transscendentalis és transscendens. A transscendentalis philosophia. A transscendentalis dialektika. Transscendentalis aesthetika és logika. A transscendentalis logika három főadata. E főadatok legfontosabbika a transscendentalis deductio. A deductio két alkatrésze. A határfogalom logika és dialectika közt: A Ding an sich fogalma. Áttekintés	---	---	---	---	363
--	-----	-----	-----	-----	-----

IV. Az alapfogalmak meghatározása. Tapasztalati és tiszta ítéletek. A tiszta ítéletek ismertető jele. Elemző és összetételes	
--	--

ítéletek. Összetételes tiszta itéletek. Példák az összetételes tiszta itéletekre. A metaphysika főproblemája az új műszavak formájában. A problema egyes fajai --- --- --- 375

V. A tr. aesthetika főpontjainak rövid ismételése. Az érzetek keletkezése. Mi a tünemény? A tér s idő aprioritása. A geometriai és időbeli fogalmak deductiója. A pszichologiai meghatározás. A deductió következményei. Az empirikus realitás és a tr. idealitás. Az idő idealitása ellen fölmerült ellenvetés. Belső is csak tünemény. A tünemény nem egy a látszattal 385

VI. Az általános logika. Fajai. A tr. logika. Az értelem nem egyéb mint az ítéelés tehetsége. Az itéletek táblája. Hogyan kerül a gondolatmenetbe? A kategoriáknak az itéletekből való leszámaztatása. A kategoriák és itéletek táblája. A kategoriák táblájának hiányai. A kategoriák alapgondolata. --- --- --- 393

VII. A deductio különböző formái. A tárgy fogalmának megváltoztatása. Az egységes kapcsolat fogalma lép helyébe. Honnét származik e kapcsolat? A tr. apperceptio fogalma. A tr. tárgy fogalma. Hogyan kerül a gondolatmenetbe? Kant fejlődésének rövid áttekintése. A tünemények világa s maga a világ. Hogyan bizonyítja Kant magának a világnak létét? Nem bizonyítja. Ez magyarázza a tr. tárgy szerepét. A deductio félreértése. Az átdolgozás motivuma. A subjectív deductio. A kapcsolat fogalma. A tr. apperceptio fogalma. A kategoriák leszámaztatásának új módja. A kategoriák használata. E használat határa. Az én léte. Kant Copernikusi tette. Előrepillantás --- --- --- 406

